

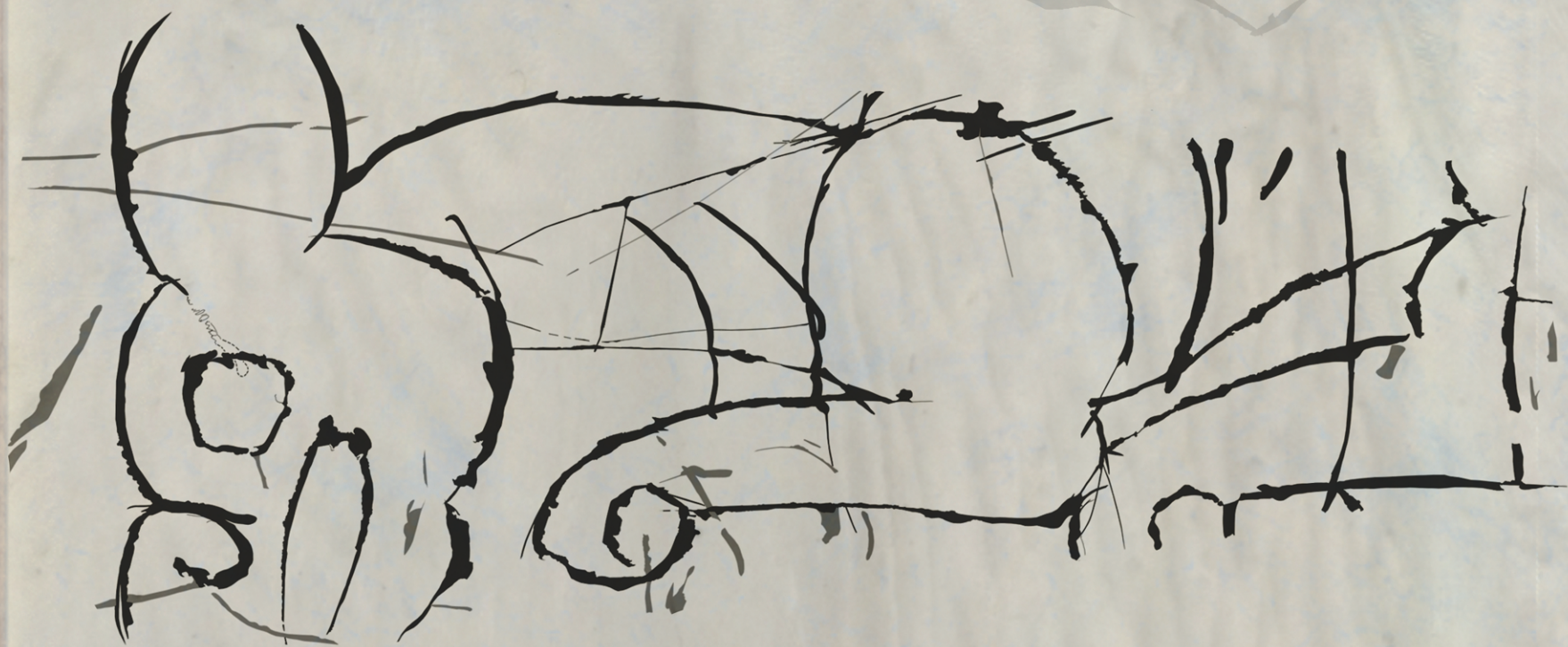

Мистецька стилістика, техніка та змістовність
за доби раннього заліза Євразії

Art Stylistics, Technics and Meanings in Early Iron Age Eurasia

Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії

Art Stylistics, Technics and Meanings
in Early Iron Age Eurasia

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
МУЗЕЙ АРХЕОЛОГІЇ

ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ
АДМІНІСТРАЦІЇ КОМУНАЛЬНА УСТАНОВА
«ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «БІЛЬСЬК»
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії

На пошану Юрія Полідовича

Редактори:
Станіслав Задніков,
Ірина Шрамко,
Валентин Панковський

Харків — Котельва
2023

УДК 7.031.1+903] "638.3" (082.1)
М 65

Затверджено до друку Вченою радою
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
протокол № 17 від 02 жовтня 2023 року.

Редактори:

Станіслав Задніков, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, провідний науковий співробітник
Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради;
Ірина Шрамко, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства
та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
директор Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
Валентин Панковський, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології
енеоліту — бронзової доби Інституту археології НАН України.

Рецензенти:

Віктор Аксьонов, кандидат історичних наук, завідуючий відділом археології
Комунального закладу «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова»
Харківської обласної ради;
Ігор Корост, директор Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ»
Полтавської обласної ради;
Костянтин Пеляшенко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна;
Сергій Посохов, доктор історичних наук, професор, завідуючий кафедри історіографії,
джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

М 65 **Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії** / ред.:
Станіслав Задніков, Ірина Шрамко, Валентин Панковський. Харків — Котельва: ХНУ іме-
ні В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, 2023. — 282 с.
ISBN 978-966-372-891-9.

У разі передруку та іншого використання матеріалів посилання на джерело обов'язкове.
Точка зору редакції може не збігатися авторською.

Видання висвітлює актуальні наукові питання історії та культури Євразії IX ст. до н. е. — I ст. н. е.
Результати досліджень ґрунтуються на фаховому вивченні археологічних пам'яток, чимало з яких пуб-
лікується уперше із залученням розмаїтих експертних і документально-довідникових даних, а також на но-
вітніх інтерпретаціях стародавніх писемних джерел.
Для істориків, археологів, культурологів, мистецтвознавців, мовознавців, музейників, викладачів і сту-
дентів вищих навчальних закладів, краєзнавців і всіх, кого цікавлять археологія та давня історія.

УДК 7.031.1+903] "638.3" (082.1)

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
V. N. KARAZIN KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY
SCHOOL OF HISTORY
MUSEUM OF ARCHAEOLOGY

DEPARTMENT OF CULTURE AND TOURISM
OF POLTAVA REGIONAL STATE ADMINISTRATION
MUNICIPAL INSTITUTION “HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE “BILSK”
POLTAVA REGIONAL COUNCIL

Art Stylistics, Technics and Meanings in Early Iron Age Eurasia

Studies Presented to Yurii Polidovych

Edited by:
Stanislav Zadnikov,
Iryna Shramko,
Walenty Pankowski

Kharkiv — Kotelva
2023

UDC 7.031.1+903]"638.3"(082.1)
M 65

Approved by the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University
(October 02.2023 protocol 17).

Editors:

Stanislav Zadnikov, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher
of the Museum of Archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National University,
a leading researcher at “Historical and Cultural Reserve “Bilsk”;
Iryna Shramko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Historiography,
Source Studies and Archeology of V. N. Karazin Kharkiv National University,
Director of the Museum of Archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National University;
Walenty Pankowski, Candidate of Historical Sciences, Staff Researcher,
Institute of Archaeology, National Academy of Sciences.

Reviewers:

Viktor Aksonov, Candidate of Historical Sciences, Head of Archaeology Department
of Municipal institution “M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum” of the Kharkiv Regional Council;
Igor Korost, Director of the Municipal Institution “Historical and Cultural Reserve “Bilsk”
of Poltava Regional Council;
Kostiantin Pelyashenko, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher
of the Museum of Archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National University;
Serhiy Posokhov, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Historiography,
Source Studies and archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National University.

M 65 **Art Stylistics, Technics and Meanings in Early Iron Age Eurasia** / ed.: Stanislav Zadnikov,
Iryna Shramko, Walenty Pankowski — Kharkiv; Kotelva: V. N. Karazin Kharkiv National University,
HCR “Bilsk”, Maydan, 2023. — 282 p.
ISBN 978-966-372-891-9.

For any reprint or other application of published materials, it is necessarily required to cite the edition.
The editor’s point of view may not coincide with the author’s.

The book highlights topical scholarly issues of the history and culture change in Eurasia in the 9th century BC — 1st century AD. The research results are based on specialized study of archaeological record, largely published for the first time using various expert approaches and well-documented reference data, as well as on latest interpretations of ancient written accounts.

For the benefit of historians, archaeologists, culturologists, art historians, linguists, museologists, higher education community, amateurs of local antiquity and anyone interested in archaeology and ancient history.

UDC 7.031.1+903]"638.3"(082.1)

Зміст / Contents

Від редакторів	7
Editors' Preface	10
<i>Роман Литвиненко. Між бронзою і залізом. На 60-річчя Юрія Богдановича Полідовича</i>	13
<i>Roman Lytvynenko. Between Bronze and Iron. On the 60th Birthday of Yurii Bohdanovych Polidovych</i>	13
<i>Любов Клочко. Ю. Б. Полідович у Скарбниці Національного Музею історії України (до ювілею колеги)</i>	19
<i>Liubov Klochko. Yu. B. Polidovych in the Treasury of the National Museum of the History of Ukraine (for the anniversary of a colleague)</i>	19
Фотолітопис Юрія Полідовича	22
Photo chronicle of Yurii Polidovych	22
Список друкованих праць Ю. Б. Полідовича. Уклав Леонід Бабенко	28
List of Publications by Yu. B. Polidovich. Compiled by Leonid Babenko	41

У полі та в лабораторії: нові відкриття та інтерпретації **In the Field and in the Lab: Latest Discoveries and Interpretations**

<i>Арман Бейсенов. Тасмолінський курган з кам'яними скульптурами у могильнику Кизилжартас: результати радіовуглецевого аналізу</i>	54
<i>Arman Beisenov. Tasmola Culture Barrow with Stone Statues in the Qyzyljartas Burial Ground: Results of Radiocarbon Analysis</i>	54
<i>Микола Бандрієвський, Михайло Білик. Комплекс металевих посуду із села Панівці на Західному Поділлі (попереднє звітження)</i>	69
<i>Mykola Bandrivskiy, Mykhailo Bilyk. Complex of Metal Tableware from the Village of Panivtsi in Western Podolia (Preliminary Report)</i>	69

Поринаючи в артефакт **Going Deep into the Artifact**

<i>Ірина Шрамко, Станіслав Задніков, Валентин Панковський. Дентинова таїна Західного Більська</i>	80
<i>Iryna Shramko, Stanislav Zadnikov, Walenty Pankowski. The Dentine Enigma of Western Bilsk</i>	80
<i>Станіслав Задніков. Рогова пластина з Більського городища</i>	105
<i>Stanislav Zadnikov. A Deer Antler Plaque from Bilsk City-Site</i>	105
<i>Станіслав Задніков. Нова знахідка зразка звіриного стилю з Харківщини</i>	137
<i>Stanislav Zadnikov. A New Animal Style Find from the Kharkiv Region</i>	137
<i>Леонід Бабенко. Приховані зайці золотої діадери з Куль-Оби</i>	147
<i>Leonid Babenko. Hidden Hares on a Golden Diadem from Kul-Oba</i>	147

Стили, школи, образність Styles, Schools and Imagery

<i>Gulnara Jumabekova, Galiya Bazarbayeva. The Image of a Bird in the Art of the Saka Time of Kazakhstan</i>	170
<i>Гульнара Джумабекова, Галія Базарбаєва. Образ птаха в мистецтві сакського часу Казахстану</i>	170
<i>Олександр Моголов. Про один різновид скіфських «вухоподібних» блях</i>	177
<i>Oleksandr Mogylov. About One Type of Scythian 'Ear-Shaped' Plaques</i>	177
<i>Mikhail Treister. Dolphins, Fish and Sea Dragons on Silver Vessels of the "Ampsalakos School"</i>	187
<i>Михайло Трейстер. Дельфіни, риби та морські дракони на срібних посудинах «школи Ампсалака»</i>	187

Речі у (кон)текстах Things and (Con)texts

<i>Ганна Вертієнко. «Сокира» Мітри та скіфський σάγυρις: деконструкція гіпотез</i>	220
<i>Hanna Vertiienko. The "Battle-Axe" of Mithra and the Scythian σάγυρις: Deconstruction of Hypotheses</i>	220
<i>Леонід Бабенко. Недоречна інсигнія, дипломатичний дар чи трофей — чим була пектораль для свого власника?</i>	242
<i>Leonid Babenko. An Inappropriate Insignia, a Diplomatic Gift or a Trophy — What Was the Pectoral for Its Owner?</i>	242
<i>Любов Ключко. Прикраси у парних похованнях зі скіфських курганів</i>	253
<i>Liubov Klochko. Jewellery in the Double Burials from Scythian Kurgans</i>	253
<i>Олена Фіалко. Предмети туалету скіфських амазонок</i>	268
<i>Olena Fialko. Toilet Items of the Scythian Amazons</i>	268

Від редакторів

Звіриний стиль доби раннього заліза — здавна znana та неодмінно значуща проблема наук про давнину, адже йдеться про багатюще синкретичне мистецтво, утворення та розвій котрого відбувалися на значній частині євразійського простору й точилися на ґрунті булих традицій, живлячись інноваціями, що по-стали на межі II і I тисячоліть до н. е. Відомому ж знавцеві звірино стилю *Юрію Богдановичу Полідовичу* нині виповнюється 60 років, тож автори, редактори, рецензенти й видавці збірки докладалися до її створення з думкою про цю подію (див. нариси від *Романа Литвиненка* та *друзів-музейників*, а також «Список праць...», укладений *Леонідом Бабенком*). Принагідно зазначимо, що Ю. Б. Полідович щонайменше чотири рази — у 1981, 2010, 2013 та 2017 роках — навідувався до Більська, який здавен є магнетичним осередком для багатьох дослідників, а також постійним центром уваги наукової спільноти Харківського університету. Ті відвідини — деколи досить тривалі — усякчас сповнялися завзятої праці та змістовних обговорень. Чутлива лопата та уважна кельня Юрія Богдановича вивільняли з розкопного ґрунту чимало цікавого та значливого; коли ж він одного разу скучив був за графіті, тоді незабаром і справді натрапив на фрагмент горла клазоменської амфори I-ї половини VI століття до н. е., і продряпано на тому череп'ї було, звісно ж, давньоеллінську «П» (Задников 2014, с. 257, рис. 7: 5). Сподіваємось ізнову зустріти Юрія в Більську, на милій нашим серцям Гелонщині, аби вкотре разом вивчати абетку тих предивних місць і прадавнього міста.

Відтак, збірку формують наукові статті, що їх присвячено різним аспектам мистецтва ранньозалізної людності лісів, степів і пустель, гірської та рівнинної, приморської та суціль суходільної, осілої й кочової, міської та сільської, способи життя і вірування якої, певна річ, різнилися від місцини до місцини, проте синкретичне художнє надбання якої відлунує у багатьох куточках Євразії. З-посеред авторів — науковці, котрі стало здійснюють польові археологічні дослідження поселень та поховань, а також професійно зайняті питаннями давніх мистецтв, звичаїв і світоглядів. Вони намагалися та спромоглися надати різнобічні погляди щодо комплексної проблематики мистецтва, генеза якого відбувалася у напрочуд жвавій взаємодії балкано-егейських та західноазійських еллінських осередків з близькосхідними цивілізаціями, центрально- та східноєвропейськими, кавказькими й центральноазійськими культурами.

Перший розділ випинає цілеспрямоване, оперативне й систематичне введення нових польових відкриттів до кола розмаїтих експертних і інтерпретаційних процедур археологічної науки.

Отже, згідно *Армана Бейсенова*, свіжі радіовуглецеві датування об'єктів з курганних некрополів Кизилжаргас і Койшоки-5, на тлі типологічних спостережень та матеріалознавчих експертиз, позначають відчутні зсуви в узвичаєній концепції початку формування тасмолінської культури Центрального Казахстану, а відтак — і утворення властивих тій культурі монументального мистецтва та декоративної металообробки.

Звідомлення ж *Миколи Бандрівського* та *Михайла Білика* не лишень інформує про відкритий поблизу села Панівці комплекс бронзового посуду, але запроваджує шерг спостережень та міркувань щодо культуротворення та формування археологічних комплексів у Наддністрянському регіоні на початку залізного віку. Фахівці, звісно ж, зможуть розпізнати в опублікованій нині пам'ятці суто південноєвропейські складники й замисляться про її питомо карпато-дністрянські компоненти, аби дістатися врешті певного уявлення про рушії, обставини й сенси децю несподіваного з'єднання характерних литих казанів і клепаного цебра в ритуальному упокоєнні на Західному Поділлі.

У другому розділі знане сировинне розмаїття мистецтва раннього залізного віку представлено здебільше артефактами з вельми затребуваної у давнину сировини тваринного походження, хоча і тут, звісно ж, не минається без металів і сплавів.

Дослідники Більського городища *Ірина Шрамко* та *Станіслав Задніков* спільно з *Валентином Панковським* виконують всебічне структурно-сировинне, слідознавче, технологічне і образно-стилістичне вивчення унікального артефакту з розкопок садиби ранньоскіфського часу на Західному укріпленні та пропонують низку спостережень, припущень і висновків стосовно його походження, призначення, способів використання та минулих перетворень. Після тривалих пошуків *Станіслав Задніков* нарешті здійснив функціональну, образно-стилістичну та культурно-хронологічну атрибуцію загадкової щільнорогової пластини з того ж Західного Більська. Обидва дослідження зроблено за матеріалами розкопок археологів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; експедиції ж університету постійно вивчають Більське городище упродовж майже 70-ти років (Шрамко 2019).

Іншу студію *Станіслава Заднікова* присвячено іклові із зображеннями у звіриному стилі. Рідкісна знахідка надійшла з порівняно добре визначеного поселенського контексту скіфського часу на Сіверськодонецчині і своєю появою відчутно відсунула межу лівобережного наддніпрянського обширу таких артефактів на схід — наочно ближче до поволзьких, а надалі й приуральських місцезнаходжень різьблених ікл. Дальші відомості, подробиці, спостереження й пояснювальні висліди вже чатують на вдумливу увагу колег.

Важливість дослідження взаємопов'язаних свідчень формо- та слідоутворення на предметах торетики — відображень матриць та наступних об'ємних і поверхневих перетворень — промовисто і наочно висвітлено *Леонідом Бабенком* на прикладі оздоб з Куль-Оби та Пісочина. Цей досвід зіставного документування формослідових явищ має зацікавити поціновувачів поступу дослідницьких процедур, експертів з мистецької стилістики, шукачів значень і сенсів в образах і візерунках, а також фахівців з соціальної та поведінкової інтерпретації старожитностей, позаяк зачіпає сутнісні засади археологічного джерелознавства.

Третій розділ вимірює мистецтво раннього залізного віку в чинах стилістичного розмаїття та подібностей, локальних особливостей та континентальних течій, тривких традицій та новаторського авторства.

Гульнара Джумабекова та *Галія Базарбаєва* здійснюють це на підставі образів птахів сакської пори з різних куточків величезного Казахстану. Утім, воістину театральна й заворожлива сцена на бронзовому вівтарі для возкуринь, дококола котрого оббігають їхні міркування, сприяє неабиякому образно-символічному та знаково-просторовому розсувові пташиної проблематики.

Олександр Могілов заохочує до уважного розгляду вуздечкових блях у формі вуха або, інакше, крила. Обидва образи, зважаючи на випрацьовану стилізацію та окремішність зображуваних частин тіл птахів і звірів, сигналізують настання певних оригінальних зсувів у світі унаочнених ідей, що побутували у середовищі вершницької знаті Наддніпрянщини другої половини — останньої чверті V століття до н. е.¹

Михайло Трейстер здійснює ґрунтовне і всебічне осмислення яскравої добірки срібного посуду однієї з мистецьких шкіл середньосарматського часу, наразі приділивши пильну увагу зображенням водних створинь, як-от риб, дельфінів і натепер дещо незвичних пересічному спостерігачеві морських драконів.

Четвертий розділ нагадує, що витвори образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва постійно фігурують в дослідженнях функціональних контекстних зв'язків та сполучень в археологічних комплексах, а з іншого боку постають речовими реаліями, означеними мисленням і мовною діяльністю.

Ганна Вертієнко досліджує давньоіранську і давньогрецьку термінологію щодо рубальної зброї, звертаючись, певна річ, також до археологічних знаходжень і мистецьких артефактів. Авестійська лексема сакуш- зіставляється з еллінським слівцем σαυαρις, що його вживали Геродот, Ксенофонт та інші стародавні автори. Давнє ж вояцтво і письменство, а слідом і теперішні експерти зі зброярства, були і є свідомі щодо вжиття широколезових сокир поряд з вузьколезовими келепами. Звідси

¹ Порівняймо зі спостереженнями *Станіслава Заднікова* щодо стилізаційних тенденцій, засвідчених більською роговою пластиною та спорідненими витворами.

й впливають потреба і нагода співвіднести оті *σάυαρις* і *сакуш*- з певними різновидами речових реалій та їхніми зображеннями².

До хрестоматійної пекторалі з Товстої Могили і, зокрема, до її локалізації в захороненні звертається *Леонід Бабенко*. Чи слід пов'язувати розміщення того коштовного витвору та інших цінних речей на віддалі від осердя поховальної споруди з недоконаним або невдалим пограбуванням, з хитрощами й сутужностями злодійського життя? І чи не йдеться наразі про несподіване й пливке віддзеркалення якогось іншого з минулих функціональних контекстів із властивими йому ідеями та вчинками у наявному нині контексті археологічному?

Любов Клочко відстежує тенденції перебування натільних прикрас у неоднотипних за складом і утворенням парних захороненнях зі скіфських курганів. З тих спостережень і зіставлень випливає, що в поховальному застосуванні та подальшій долі оздоб певні ролі відігравали загально-статусні та індивідуальні позиції людей в їхніх спільнотах, особливості ритуальної та навколоритуальної поведінки, родинні традиції, локальні звичаї.

Олена Фіалко продовжує систематизувати рухомий напутній реманент поховань — і, певно, прижиттєвого вжитку — скіфських воячок VI—IV століть до н. е. З-поміж того, окрім зброї, найчастіше трапляються бронзові люстра, а також гребінці, дерев'яні вмістища для прикрас із рукоділлям та дрібним туалетним причадаллям, дерев'яні піксиди й усілякі керамічні посудинки: така ось гендерна специфіка в амазонському — тутешньому та потойбічному — речмішку.

Відтак, сподіваємося, що поважне читачтво геть не пошкодує, гортаючи сторінки пропонованого наукового видання, яке, маємо надію, прислужиться видобутковим новим знанням у царині археології та давньої історії і, зрештою, буде належним чином оцінене у колі фахівців та усіх, хто досі цікавиться серйозними науковими вишукуваннями та здобутками щодо людини, культури та суспільства булих часів.

Література

- Задников, С. 2014. Комплекс античных амфор первой половины VI в. до н. э. из ямы 11 зольника 13 Западного Бельского городища. *Tyragetia*, s.n., VIII (XXIII), 1, с. 253—265.
- Шрамко, І. Б. 2019. 60 років досліджень Більського городища Харківським університетом. *Археологія*, 1, с. 144—147.

References

- Zadnikov, S. 2014. Kompleks antichnykh amfor pervoi poloviny VI v. do n. e. iz iamy 11 zolnika 13 Zapadnogo Belskogo gorodishcha. *Tyragetia*, s.n., VIII [XXIII], 1, p. 253—265.
- Shramko, I. B. 2019. 60 rokiv doslidzhen Bils'koho horodishcha Kharkivskym universytetom. *Arkheolohiia*, 1, p. 144—147.

² Зважаючи на знахідку залізної двозезої сокири згодом ранньосакського часу в кургані № 1 могильника Кизилжаргас, сусідство статей Ганни Вертієнко та Армана Бейсенова в одній збірці видається вельми доречним.

Editors' Preface

The Early Iron Age animal style is the long-known topic of enduring importance in antiquity studies, since it is about a richfull syncretic art, the formation and further elaboration of which took place on a significant part of the Eurasian expanse and proceeded on the bedrock of older traditions, being fed by the innovations that came to light on the brink of the 2nd and 1st millennia BC. And now, the well-known expert of the animal style *Yurii Bohdanovych Polidovych* turns 60, so that we, authors, editors, reviewers and publishers were making our contributions to the book with this event in our mind (see the essays provided by *Roman Lytvynenko* and *museum friends* as well as the List of Publications compiled by *Leonid Babenko*). Incidentally, we should note that Yurii Polidovych made at least four visits — in 1981, 2010, 2013, and 2017 — to Bilsk, which has long been the magnetic omphalos for many researches and the permanent spotlight for the scholarly community at Kharkiv University. Those visits — in fact, long enough stays sometimes — were always full of enthusiastic work and meaningful discussions. Yurii Bohdanovych, with his sensitive shovel and watchful trowel, always extracted a lot of interesting and significant things from the earth at the excavation unit; and when he once missed some graffiti, then very soon he really came across the neck fragment of the Klazomenai amphora of the 1st half of the 6th century BC, and of course it was the ancient Hellenic 'Π' which had been scratched on that shard (Задников 2014, с. 257, рис. 7: 5). We are still looking forward to meeting Yurii again in Bilsk, in our sweetheart land of Gelonus, where we together would re-learn the alphabet of the age-old city in those dreamy places.

And so, the book is replenished with the scholarly articles focusing on diverse aspects of the artworks ever created by the Early Iron Age humankind of the forests, steppes and deserts, by both high- and lowlanders, the coastal and the wholly terrestrial ones, by settled and nomadic, urban and rural, whose ways of life and beliefs, of course, differed from place to place, but syncretic artful attainments of which are still reverberating here and there in Eurasia. Among the contributors are the scholars who persistently carry out archaeological field research in habitation sites and burial grounds and those who are professionally engaged in studying long-gone arts, customs and world outlooks. They tried and succeeded in giving comprehensive visions on what is the complex problematic of arts, the genesis of which took place in a rarely vivid interaction of Balkan-Aegean and West Asian Hellenic centres with Near Eastern civilizations as well as with cultures of Central and Eastern Europe, the Caucasia and Central Asia.

The First Section seeks to expose how recent field discoveries are purposefully, promptly, and systematically incorporated into diverse expertises and interpretative procedures of the megadiscipline of archaeology.

Thus, according to *Arman Beisenov*, fresh radiocarbon dates of the objects from the barrow necropoleis of Qyzyljartas and Qoişoqy-5, with typological considerations and raw material analyses added, may mark significant shifts in the conventional concept of how old the formation of the Tasmola Culture in Central Kazakhstan is, and, therefore, how early the monumental art and decorative metal working of this Culture might have emerged.

The report by *Mykola Bandrivskyi* and *Mykhailo Bilyk*, in its turn, not only gives the account on the bronze tableware hoard found near the village of Panivtsi, but provides a set of observations and considerations on cultural genesis and formation processes of archaeological complexes in the Dniester region at the beginning of the Iron Age. A mindful reader is surely apt to recognize the genuine south European components among the materials published here and will certainly think of some specifically Carpathian and Dniesterian constituents of the find in order to finally get a certain idea about the triggers and circumstances and senses of why the characteristic cast cauldrons and the riveted bucket have been combined in somewhat unexpected manner for a ritual deposition in Western Podolia.

In the Second Section, the known raw material diversity in Early Iron Age arts is mostly emphasized on the basis of artifacts made of hard faunal tissues, the raw materials

that were in high demand in ancient times, although here too, of course, metals and alloys cannot be avoided.

The Bilsk City-site explorers, *Iryna Shramko* and *Stanislav Zadnikov*, together with *Walenty Pankowski*, seem to have a big deal with a highly unusual artifact that was dug up back in the last century in an Early Scythian farmstead site in the Western Fort. Based on the raw material structure and surface modification analyses and having some ideas on manufacture techniques, imagery, and stylistics of the find, they propose a batch of observations and assumptions about where the artifact came from, the purposes it could serve for, the ways it could have been used, and the reasons why it has repeatedly been modified in the past. After many quests, *Stanislav Zadnikov* has finally attributed the ambiguous red deer antler plaque from the same Western Bilsk in terms of its functions, imagery, stylistics, chronology and cultural affiliation. These two subsections came into being due to the field discoveries and lab work by archaeologists at V. N. Karazin Kharkiv National University, while Bilsk City-site has been constantly studied for nearly 70 years by archaeological expeditions of the University (Шрамко 2019).

Another study by *Stanislav Zadnikov* is immersed into animal style imagery on a Scythian times canine tooth object. The rare find has come from a relatively well identified habitation context in the Siverskyi Donets River area and due to this very fact has noticeably shifted the border of the left-bank Dnieper area of suchlike artifacts eastwards and now turns out visibly closer to the findspots of carved canines known in both the Volga River and the Ural River areas. Further data, details, observations and interpretative outcomes are already ready to be reviewed and discussed.

The fact that the complex evidence of shape-and-trace formation in toreutics is amongst the most salient research topics is convincingly spotlighted by *Leonid Babenko*, who refers to the decorations from Kul-Oba and PISOCHYN as reference artifacts displaying imprints of matrices along with successive plastic alterations and surface modifications. And since the comparative documentation in morphogenesis and trace formation may affect the very principles of the record studies in archaeology, the current research trial may be of interest to those who value advances in research procedures and seek for meaningfulness in images and designs, as well as to the experts in art stylistics, sociological evaluation and behavioral interpretation of antiquities.

The Third Section measures Early Iron Age art in terms of stylistic diversities and similarities, local peculiarities and continental currents, stubborn traditions and innovative authorship.

Gulnara Jumabekova and *Galiya Bazarbayeva* tend to choose images of birds of the Saka times from various parts of the immenseness that is Kazakhstan for a basis of such investigation. Meanwhile, a theatrically mesmerizing scene from the incense altar, around which their reasoning flutters, seems to work as a favourable factor for a considerable amplification of the avian issue with more imagery, signs and spatial symbolism.

Oleksandr Mohylov calls for a more focused consideration of the ear- or else wing-shaped horse bridle plaques. These images, given the refined stylization of body parts of birds and beasts, seem to reflect changes in the ways of visualizing and symbolizing ideas among the horsemen aggrandizers who lived in the Dnieper region in the 2nd half, or at least the last quarter, of the 5th century BC¹.

Mikhail Treister's thorough and comprehensive conceptualization of a splendid silver tableware sample, produced by a prominent art studio at the time of the Sarmatian Culture's heyday, currently pays a special attention to the images of aquatic creatures such as fish and dolphins and, of course, sea dragons, which are now not quite familiar to an ordinary observer in our latitudes.

The Fourth Section of the book reminds us that both figurative and decorative artworks from archaeological deposits are the frequent subject for the functional context studies and, at the same time, the material realia signified by mental and verbal activities.

Hanna Vertiienko explores both old Iranian and ancient Hellenic terminologies of edged and pointed weapons, referring, of course, to the archaeological sites and artifacts

¹ Compare this with *Stanislav Zadnikov's* observations on stylization tendencies testified by the antler plaque of Bilsk and related artifacts.

of arts as well. The Avestan lexeme *cakuš-* is placed next to the Hellenic word *σάγαρις* which was used by Herodotus and Xenophon and other old writers. Meanwhile, the past soldiery and writership, and the present-day weaponry experts too, have always been aware of the use of axes along with chekans. Thus, there is a need and opportunity to relate those *σάγαρις* and *cakuš-* with well-known material entities and their representations².

Sung by the poets, the most celebrated and pictorial pectoral from Tovsta Mohyla ('The Stout Barrow') is known for having once occupied a particular in-situ position in the burial, the fact revisited here by *Leonid Babenko*. Should we associate the localization of the precious artwork and some other valuable things away from the heart of the burial structure with a procrastinated or failed plunder and many tricks and kicks and hardships of a life full of tomb robbery? And perhaps this time it is about the unusual and obscured impression of some other past functional contexts, with the ideas and deeds they must have implied, in the archaeological context we now have at our disposal?

Liubov Klochko tries and traces the trends in which personal ornaments and garment decorations are found in the double burials from Scythian barrows, depending on how these graves were formed and what their contents are. From these considerations, it follows that it was general status and individual position of a person in the community, the peculiarities of ritual and peri-ritual behavior, family traditions and local customs that played a significant role in the burial use and further fate of ornaments and decorations.

Olena Fialko keeps systematizing portable itinerary goods from the graves — and, perhaps, those of intravital use — of the 6th—4th century BC Scythian female warriors. Among the former, in addition to the weapons, the bronze mirrors, some hair combs, wooden receptacles for personal ornaments with handiwork paraphernalia and small toiletry accessories, wooden pyxides as well as various ceramic vessels are the most often to occur; such is the gender specificity in a duffel bag of the Amazons, whether it is this-worldly or other-worldly.

And in the end, we dare to expect that the honourable readership will not regret at all, flipping through the pages of the proposed edition, which, we hope, will serve to gain new knowledge in the fields of archaeology and ancient history and, therefore, will be favourably appreciated in academic circles as well as by those who is still interested in serious scholarly research and achievements regarding people, culture and society of the past.

References

- Задников, С. 2014. Комплекс античных амфор первой половины VI в. до н. э. из ямы 11 зольника 13 Западного Бельского городища. *Tyragetia*, s.n., VIII (XXIII), 1, с. 253—265.
- Шрамко, І. Б. 2019. 60 років досліджень Більського городища Харківським університетом. *Археологія*, 1, с. 144—147.

References

- Zadnikov, S. 2014. Kompleks antichnykh amfor pervoi poloviny VI v. do n. e. iz iamy 11 zolnika 13 Zapadnogo Belskogo gorodishcha. *Tyragetia*, s.n., VIII [XXIII], 1, p. 253—265.
- Shramko, I. B. 2019. 60 rokiv doslidzhen Bilskooho horodyshcha Kharkivskym universytetom. *Arkheolohiia*, 1, p. 144—147.

² Taking into account the discovery of an iron double-bitted axe head, presumably from the early Saka period, in the barrow No. 1 in Qyzyljartas, the co-appearance of the contributions by Hanna Vertiienko and Arman Beisenov in one volume cannot but please us.

Між бронзою і залізом. На 60-річчя Юрія Богдановича Полідовича

Роман Литвиненко¹

Between Bronze and Iron. On the 60th Birthday of Yurii Bohdanovych Polidovych

Roman Lytvynenko

Анотація. Подано нарис професійної діяльності археолога Ю. Б. Полідовича, з нагоди його 60-річчя.

Ключові слова: археологія, бронзовий вік, залізний вік, Юрій Полідович.

Abstract. Curriculum vitae of archaeologist Yurii Polidovych is submitted, on the occasion of his 60th birthday.

Keywords: archaeology, Bronze Age, Iron Age, Yurii Polidovych.

2023 року святкує своє 60-річчя знаний український археолог Юрій Богданович Полідович.

Народився Юрій Полідович 19 серпня 1963 року в українському Донецьку. Батьки ж його походять з різних куточків України — мама з Полтавщини, а тато — зі Львівщини. Після отримання загальної середньої освіти протягом 1980—1985 рр. навчався на історичному факультеті Донецького держуніверситету, спеціалізуючись по кафедрі археології, історії стародавнього світу й середніх віків.

Трудову діяльність молодий спеціаліст розпочав 1985 року з посади учителя історії у Вуглегірській восьмирічній школі № 43 неподалік Єнакієво, пропрацювавши в ній два місяці, до призову на армійську службу.

Після служби Юрій намагався скерувати свою діяльність у милому серцю археологічному напрямі. Протягом 1987 р. він працював у археологічних гуртках в системі позашкільної освіти, а на початку 1988 р. йому вдалось влаштувавшись на роботу до Донецького обласного краєзнавчого музею, в якому він пропрацював наступні 26 років, до вересня 2014 р.: спочатку на посаді старшого наукового співробітника (с. н. с.) групи по виконанню госпдоговірних археологічних досліджень, від 1998 р. — с. н. с. відділу

охорони пам'яток археології, а від 2006 р. — на посаді провідного наукового співробітника цього відділу.

Основну музейну роботу Юрій Богданович періодично суміщав з викладацькою діяльністю: протягом 1995—2001 рр. — у Донецькому відкритому університеті, в 2002—2003 рр. — у Горлівському інституті іноземних мов, а у 2004—2010 рр. — в Донецькому інституті соціальної освіти, де читав курси «Історія релігійного мистецтва», «Історія української церкви» та інші. До його біографії додамо й сумісницьку роботу у науково-дослідницькій групі Донецького інституту туристичного бізнесу (2002—2008 рр.), а також у науково-дослідницькій групі історичного факультету Донецького національного університету (2006, 2007, 2009, 2010 рр.). У 2004—2005 рр. Ю. Полідович також співпрацював з виробничо-комерційною фірмою «БАО» в якості автора навчальних довідників і автора статей до енциклопедії. Заслуговує на окрему згадку польова й публікаційна діяльність Юрія Богдановича за таким цікавим напрямом, як топоніміка та етнографія Донеччини та Приазов'я, зокрема вивчення традиційної культури тамтешніх українців і німців, що знайшла втілення у серії відповідних публікацій (Божко, Полідович 2008;

¹ *Роман Олександрович ЛИТВИНЕНКО:* доктор історичних наук, професор; в. о. завідувача кафедри всесвітньої історії та археології, Донецький національний університет імені Василя Стуса, вул. Грушевського 2, Вінниця, Україна, 21050; провідний науковий співробітник відділу археології енеоліту — доби бронзи, Інститут археології Національної Академії наук України, пр. Володимира Івасюка 12, Київ, Україна, 04210; *Roman LYTUVYENKO:* Doctor of Historical Sciences, Professor; Acting Head, World History and Archaeology Department, Vasyl' Stus Donetsk National University, 2 Hrushevskiyi str., Vinnytsia, Ukraine, 21050; leading researcher of the Department of Chalcolithic-Bronze Age, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences, 12 Volodymyr Ivasiuk av., Kyiv, Ukraine, 04210.

ORCID iD: 0000-0003-2034-4305

e-mail: ltvnrnm@gmail.com

Ісаєва, Полідович 2009; Полідович 2006; 2008; 2010; 2012; Полідович 2006; 2007; 2008; 2009; 2011; Полідович, Верёвкин 2005; Полідович, Ісаєва 2009).

Через російську військову агресію Ю.Б. Полідович мусив переїхати до Києва, де від жовтня 2014 р. працює на посаді провідного наукового співробітника філіалу Національного музею історії України — Музею історичних коштовностей України, а від вересня 2021 р. — завідувачем науково-дослідного відділу експозиційно-виставкової роботи і міжнародного співробітництва

Скарбниці Національного музею історії України — філії НМІУ.

Трохи мемуарного і суб'єктивного. З ювіляром ми познайомились понад 40 років тому. Трапилось це у вересні 1982 року на традиційних для тогочасних студентів сільськогосподарських роботах, що проходили у грецькому селі Стила Старобешівського району. Я тоді був на 2-му курсі, а він — на 3-му. Мій одногрупник Дмитро Кравець рекомендував Юрія як такого, що «цікавиться середньовічними болгарями».

Мене це чомусь здивувало, але згодом стало відомо, що це був лише ситуативний і короткочасний пошук теми для написання курсової роботи «за рознарядкою», яку так і не довелося втілювати.

Насправді ж Юрій вступав до університету з уже визначеною метою — займатись скіфами, причому не стільки в археологічному ключі, скільки історичному. Саме в цьому напрямі він і працював, починаючи з курсової роботи «Скіфи Передньої Азії» і до написання дипломної роботи на тему «Мотив згорнутого хижака в скіфському звіриному стилі», якою керував доцент Владислав Петрович Андрієнко.

Водночас скіфська проблематика наукових інтересів аж ніяк не заважала хлопцеві брати участь в археологічних експедиціях іншої спрямованості — розкопках курганів на Луганщині (1981) та Донеччині (1983, 1984), поселення бондарихінської культури біля с. Оріхове-Донецьке-IV на Луганщині (1984) або археологічних розвідках на теренах Донбасу (1982, 1984).

Наші контакти в студентські роки здебільшого окреслювались спільними археологічними інтересами, спеціалізацією по кафедрі археології та роботою у новобудовній університетській експедиції на розкопках курганів. Крім цього згадаю цікавий епізод, пов'язаний з ініціативою Юрія звернутись до нашої улюбленої викладачки Д. С. Цвейбель, яка невдовзі збиралась залишити університет, факультативно почитати нам її авторський спецкурс «Кам'яний вік Донбасу», що його слухали всі попередні потоки студентів-археологів. Доротєя Самойлівна люб'язно погодилась і після занять читала свої лекції трьом зацікавленим студентам — Полідовичу, Кравцю й Литвиненку, яких зазвичай пригоснала принесеними з собою яблуками, бо ми в такому ритмі навчального процесу залишались без обіду.

Польовий досвід, отриманий Юрієм Полідовичем здебільшого на пам'ятках бронзового віку, вочевидь, дався взнаки й після університету. Адже більшість експедицій, в яких він згодом брав участь, знов-таки досліджували пам'ятки бронзової доби — поселення Зливки на Сіверському Дінці (1985), Безіменне-II у Приазов'ї (1987), Новоселівка-I в Подінців'ї (1988). Не дивно, що коли на початку 1988 р. в Донецькому обласному краєзнавчому музеї утворився госпдоговірний підрозділ, що мав досліджувати кургани, Юрій одразу скористався нагодою і влаштувався туди на роботу. Саме в цей період наші особисті контакти суттєво поживались. І зумовлено це було, насамперед, тим, що у складі музейної експедиції Юрій Полідович успішно копав кургани, які давали

дуже яскраві та інформативні матеріали бронзового віку, що були у сфері моїх дисертаційних інтересів. В методиці розкопок та фіксації музейники доволі успішно опанували досвід новобудовної школи С. Н. Братченка, принесений і поширюваний О. Р. Дубовською, поєднуючи його з власними інноваціями, які генерувались ініціативними умами молодих дослідників.

Примітно й те, що музейники намагались якомога швидше вводити до наукового обігу розкопані пам'ятки, що й плідно реалізували у започаткованому ними 1992 року великоформатному «Археологічному альманаху», прикрасою якого традиційно були розлогі й детальні публікації ефектних курганних могильників з розкопок Юрія Полідовича (Полідович 1993; Полідович 2011; Полідович, Усачук, Кравченко, Подобед 2013; Абдрахманов, Полідович 2004). Якось В. В. Отрошенко, реагуючи на одну з таких статей (Полідович 1993), сказав мені, що, незважаючи на її звітний формат і відсутність будь-якого аналізу, автор увічнив себе в історіографії, оскільки на ці яскраві матеріали бронзового віку будуть посылатись наступні покоління археологів, подібно городцовським розкопкам. Як показав час, то були пророчі слова, адже сьогодні, 30 років потому, саме ця стаття лідирує в авторському рейтингу цитувань Юрія Полідовича на Google Scholar Citations, випереджаючи публікації за його основним фахом скіфолога.

Проте визначена ще на початку наукового шляху мета не була забута й поступово ставала все реальнішою, зокрема й завдяки контактам з колегами — Ольгою Дубовською, спілкування з якою сприяло визначенню напрямку дослідження, Яковом Гершковичем, який підштовхнув до формалізації статусу здобувача, а згодом — Борисом Мозолевським і Світлоною Бессоною, які остаточно вплинули на оформлення й затвердження теми та виконання самого дисертаційного дослідження. 2001 року Юрій Полідович успішно захистив у спецраді Інституту археології НАН України кандидатську дисертацію на тему «Образ хижака у мистецтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками VII—IV ст. до н. е.)» (Полідович 2001).

Відтоді минуло вже понад два десятиріччя. Сьогодні Юрій Полідович є знаним фахівцем у галузі мистецтва і культури скіфів, зокрема скіфського звіриного стилю. Дослідником опубліковано понад дві сотні наукових статей у вітчизняних і зарубіжних виданнях. Окремо відзначимо й активність Ю. Б. Полідовича у редакційно-видавничій діяльності, зокрема в рамках фахових видань «Археологічний альманах» (№№ 2, 10—30), в тому числі як редактор томів

№№ 14, 21, 30, «Музейні читання», «Науковий вісник Національного музею історії України» (вип. 1—7), «Сходознавство» (від 2018 р.), «Археологія і давня історія України» (2019—2022 рр.).

Звичайно, від 2014 року триває новий, столічний, етап життя музейника-науковця, зумовлений новими обставинами, новим місцем роботи, оточенням і можливостями. Наближення й безпосередній контакт з шедеврами скіфського мистецтва, що зберігаються в головній музейній скарбниці України, активна включеність до орбіти життя цієї установи, природно, надихають до творчості й стимулюють до нових наукових пошуків і відкриттів. Внаслідок цього з'явилась серія ґрунтовних статей, присвячених добре відомим скіфським артефактам, однак розглянутим під новим, оригінальним кутом зору (Полидович 2015; 2019а; 2019б; 2020; Полидович 2021; Бабенко, Білан, Полидович 2021;

та інші). І цей творчий підйом, здається, має неабияку перспективу.

Втім, мені приємно констатувати, що нові реалії не відірвали Юрія Полідовича від археології рідної Донеччини, в рамках якої він продовжував і продовжує працювати протягом воєнних років, консультуючи колег в питаннях обліку археологічних пам'яток і пам'яткоохоронної діяльності, доводячи наукові звіти попередніх польових сезонів і навіть здійснюючи нові розкопки (2017 р.), які, традиційно, втішили археологів-бронзовиків дуже цікавими результатами. Залишається лише сподіватись на те, що всі ці важливі матеріали через деякий час порадують наукову спільноту, будучи втіленими у повноцінних публікаціях.

На завершення побажаємо ювілярові міцного здоров'я, творчої наснаги й нових звершень на благо української археології та музейної справи.

Література

- Абдрахманов, Д. В., Полидович, Ю. Б. 2004. Курганы бассейна Крынки (Центральный Донбасс и Северо-Восточное Приазовье). В: Полидович, Ю. Б., Колесник, А. В. (ред.). *Курганы Донбасса*. Археологический альманах, 14. Донецк: Лебедь, с. 178—202.
- Бабенко, Л. І., Білан, Ю. О., Полидович, Ю. Б. 2021. *Пектораль з кургану Товста Могила: 50 років досліджень. Бібліографічний огляд*. Київ: ТОВ «Фенікс».
- Божко, Р. П., Полидович, Ю. Б. 2008. Німецькі колонії на території сучасної Донецької області. В: Стрикун, Т. М. (ред.). *Матеріали науково-практичної конференції «Німецькі поселення в Україні 2-ї пол. XVIII — 1-ї пол. XX ст.», присвяченої 240-ій річниці від часу заснування Біловезької німецької колонії (18—19 вересня 2007 р.)*. Бахмач. Ніжин: Аспект-Поліграф, с. 113—117.
- Ісаєва, І. В., Полидович, Ю. Б. 2009. Гідроніми Донецької області. *Вісник Донецького інституту соціальної освіти*. Серія «Географія», IV.
- Полидович, Ю. Б. 1993. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области. *Археологический альманах*, 2, с. 35—98.
- Полидович, Ю. Б. 2006. Немецкая колония Бергталь и её жители (из прошлого современного села Республика Володарского района Донецкой области). *Літопис Донбасу*, 14, с. 59—73.
- Полидович, Ю. Б. 2008. Немецкие колонии на территории современной Донецкой области. *Літопис Донбасу*, 16, с. 91—115.
- Полидович, Ю. Б. 2010. Зарисовки из жизни немецкой колонии Бергталь. *Літопис Донбасу*, 18, с. 80—108.
- Полидович, Ю. Б. 2012. Немецкие колонии бывшего Мариупольского менонитского округа (из истории населённых пунктов Володарского района Донецкой области). *Літопис Донбасу*, 20, с. 149—172.
- Полидович, Ю. Б. 2015. Меч из Толстой Могилы. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 124—139.
- Полидович, Ю. Б. 2019а. Гребень из Гаймановой Могилы и скифский миф о змеборчестве. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 483—492.
- Полидович, Ю. Б. 2019б. Сцены сражения на золотом конусе из Передериевой Могилы и скифский миф о Колаксае. *Stratum plus*, 3, с. 229—260.
- Полидович, Ю. Б. 2020. Иранская мифологема царской власти и пектораль из Толстой Могилы. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 135—149.
- Полидович, Ю. Б., Верёвкин, А. Г. 2005. История села Блюменталь. *Літопис Донбасу*, 13, с. 124—133.
- Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н., Кравченко, Э. Е., Подобед, В. А. 2013. Исследования курганов группы Попов Яр-2 в Донецкой области. *Археологический альманах*, 30, с. 36—135.
- Полидович, Ю. Б. 2001. *Образ хижака у мистецтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками VII—IV ст. до н. е.)*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.

- Полідович, Ю. Б. 2006. Німецькі колонії на території сучасної Донецької області. В: Швецов, М. Л. (відп. ред.). *Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності. Матеріали I регіональної конференції. Донецьк, 15—16 грудня 2006 р.* Донецьк: Вебер, с. 156—161.
- Полідович, Ю. Б. 2007. Кургани Донбасу в народному сприйнятті та народній топоніміці. В: Тарасенко, М. Г. (ред.). *Наукова парадигма географічної освіти України в XXI столітті. Збірник наукових статей III Міжвузівської науково-практичної конференції.* Донецьк: ДІСО.
- Полідович, Ю. Б. 2008. Меноніти у етно-конфесійній палітрі Донеччини. В: Тарасенко, М. Г. (ред.). *Сучасні тенденції наукової парадигми географічної освіти України. Збірник наукових статей IV Міжвузівської науково-практичної конференції.* Донецьк: ДІСО, с. 158—166.
- Полідович, Ю. Б. 2009. Кілька нотаток з етнографії Красноармійського району. *Літопис Донбасу*, 17, с. 134—139.
- Полідович, Ю. Б. 2011. Курган доби бронзи «Розкопана Могила» поблизу м. Дружківка Донецької області. *Археологический альманах*, 25, с. 71—155.
- Полідович, Ю. Б. 2021. Пектораль: у пошуках смислів. В: Полідович, Ю. (відп. ред.). *Симфонія пекторалі. Альбом.* Київ: Мистецтво, с. 58—75.
- Полідович, Ю. Б., Ісаєва, І. В. 2009. Релігійна топоніміка Донеччини. В: Тарасенко, М. Г. (ред.). *Сучасні тенденції наукової парадигми географічної освіти України. Збірник наукових статей V Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Донецьк: ДІСО, с. 156—162.

References

- Abdrakhmanov, D. V., Polidovich, Iu. B. 2004. Kurgany basseina Kryнки (Tsentralnyi Donbass i Severo-Vostochnoe Priazove). In: Polidovich, Iu. B., Kolesnik, A. V. (eds.). *Kurgany Donbassa.* Arkheologicheskii almanakh, 14. Donetsk: Lebed, p. 178—202.
- Babenko, L. I., Bilan, Yu. O., Polidovich, Yu. B. 2021. *Pektoral z kurhanu Tovsta Mohyla: 50 rokiw doslidzhen. Bibliohrafichnyi ohliad.* Kyiv: TOV «Feniks».
- Bozhko, R. P., Polidovich, Yu. B. 2008. Nimetski kolonii na terytorii suchasnoi Donetskoï oblasti. In: Strykun, T. M. (ed.). *Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii «Nimetski poselennia v Ukraini 2-i pol. XVIII — 1-i pol. XX st.»*, prysviachenoï 240-ii richnytsi vid chasu zasnuvannia Bilovezkoï nimetskoï kolonii (18—19 veresnia 2007 r.). *Bakhmach.* Nizhyn: Aspekt-Polihrif, p. 113—117.
- Isaieva, I. V., Polidovich, Yu. B. 2009. Hidronimy Donetskoï oblasti. *Visnyk Donetskoho instytutu sotsialnoi osvity.* Seriiia «Heohrafiia», IV.
- Polidovich, Iu. B. 1993. Novye pogrebalnye pamiatniki epokhi bronzy s terrytorii Donetskoï oblasti. *Arkheologicheskii almanakh*, 2, p. 35—98.
- Polidovich, Iu. B. 2006. Nemetskaïa koloniia Bergtal i ee zhiteli (iz proshlogo sovremennogo sela Respublika Volodarskogo raiona Donetskoï oblasti). *Litopys Donbasu*, 14, p. 59—73.
- Polidovich, Iu. B. 2008. Nemetskie kolonii na terrytorii sovremennoi Donetskoï oblasti. *Litopys Donbasu*, 16, p. 91—115.
- Polidovich, Iu. B. 2010. Zarisovki iz zhizni nemetskoï kolonii Bergtal. *Litopys Donbasu*, 18, p. 80—108.
- Polidovich, Iu. B. 2012. Nemetskie kolonii byvshego Mariupolskogo menonitskogo okruga (iz istorii naseleennykh punktov Volodarskogo raiona Donetskoï oblasti). *Litopys Donbasu*, 20, p. 149—172.
- Polidovich, Iu. B. 2015. Mech iz Tolstoï Mogily. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), p. 124—139.
- Polidovich, Iu. B. 2019a. Greben iz Gaimanovoi Mogily i skifskii mif o zmeeborchestve. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), p. 483—492.
- Polidovich, Iu. B. 2019b. Stseny srazheniia na zolotom konuse iz Perederievoï Mogily i skifskii mif o Kolaksae. *Stratum plus*, 3, p. 229—260.
- Polidovich, Iu. B. 2020. Iranskaïa mifologema tsarskoï vlasti i pektoral iz Tolstoï Mogily. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), p. 135—149.
- Polidovich, Iu. B., Verevkin, A. G. 2005. Istoriia sela Bliumental. *Litopys Donbasu*, 13, p. 124—133.
- Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N., Kravchenko, E. E., Podobed, V. A. 2013. Issledovaniia kurganov grupy Popov Iar-2 v Donetskoï oblasti. *Arkheologicheskii almanakh*, 30, p. 36—135.
- Polidovich, Yu. B. 2001. *Obraz khyzhaka u mystetstvi narodiv skifskoho svitu (za arkheolohichnymy pam'iatkamy VII—IV st. do n. e.).* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NANU.
- Polidovich, Yu. B. 2006. Nimetski kolonii na terytorii suchasnoi Donetskoï oblasti. In: Shvetsov, M. L. (ed.). *Rol etnichnykh spilnot Donechchyny v rozbudovi ukrainskoï derzhavnosti. Materialy I rehionalnoi konferentsii.* Donetsk, 15—16 hrudnia 2006 r. Donetsk: Veber, p. 156—161.

- Polidovych, Yu. B. 2007. Kurhany Donbasu v narodnomu spryiniatti ta narodnii toponimitsi. In: Tarasenko, M. H. (ed.). *Naukova paradyhma heohrafichnoi osvity Ukrainy v XXI stolitti. Zbirnyk naukovykh statei III Mizhvuzivskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Donetsk: DISO.
- Polidovych, Yu. B. 2008. Menonity u etno-konfesiinii palitri Donechchyny. In: Tarasenko, M. H. (ed.). *Suchasni tendentsii naukovoii paradyhmy heohrafichnoi osvity Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei IV Mizhvuzivskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Donetsk: DISO, p. 158—166.
- Polidovych, Yu. B. 2009. Kilka notatok z etnohrafii Krasnoarmiiskoho raionu. *Litopys Donbasu*, 17, p. 134—139.
- Polidovych, Yu. B. 2011. Kurhan doby bronzy «Rozkopana Mohyla» poblyzu m. Druzhkivka Donetskoi oblasti. *Arkheolohycheskyi almanakh*, 25, p. 71—155.
- Polidovych, Yu. B. 2021. Pektoral: u poshukakh smysliv. In: Polidovych, Yu. (ed.). *Symfoniia pektoralii. Albom*. Kyiv: Mystetstvo, p. 58—75.
- Polidovych, Yu. B., Isaieva, I. V. 2009. Relihiina toponimika Donechchyny. In: Tarasenko, M. H. (ed.). *Suchasni tendentsii naukovoii paradyhmy heohrafichnoi osvity Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Donetsk: DISO, p. 156—162.

Ю. Б. Полідович у Скарбниці Національного Музею історії України

(до ювілею колеги)

Про Юрія Богдановича Полідовича ми дізналися задовго до того, як він став співробітником Музею історичних коштовностей України (так до 2021 року звалася нинішня Скарбниця НМІУ). Це завдяки конференціям — нашим «Музейним читанням», що їх ми провадимо вже упродовж 30-ти років. Перша ж його доповідь — «Композиції з оленем з Куль-Оби» — привернула увагу, адже одна з найбільших колекцій у нашому музеї — ювелірні витвори зі скіфських курганів, і тому всіх науковців, які вивчають теми, пов'язані зі скіфами включали до списку «наших авторів». Так сталося і з Юрієм Полідовичем. Незабаром він захистив дисертацію «Образ

хижака у мистецтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками VII—IV ст. до н. е.)», а ми чекали на нові зустрічі на конференціях, нові його твори в наукових виданнях.

Тоді ми, щоправда, не знали, що Юрій Богданович — людина рясногранна, і його пильне око вишукує не тільки скіфів з їхнім мистецтвом і релігією, але також пам'ятки середньовіччя та новітні. Дослідженням Ю. Б. Полідовича властиві вдумлива глибина та ретельний аналіз джерел, що надає можливість віднайти вагомий переконливий аргументи для висновків.

Отже конференції... Обговорення доповідей, дискусії. Утім, особливо цікавим є живе

Фото 1. Виступ на конференції. Листопад 2021 р.

Фото 2. Скіф та амазонка. Підготовка до театралізованої екскурсії «Скіфія золота». Вересень 2020 р.

спілкування в кулуарах (один відомий вчений колись сказав, що науку роблять у кулуарах), і Юрій Богданович завжди бере участь у всіх заходах конференцій, вміє бути переконливим у суперечках, але й визнавати хибність деяких своїх наукових ідей. Зустрічі на конференціях, плідне спілкування — все це стало невдовзі основою для того, аби в 2014 році до славної команди музею приєднався новий член — Юрій Полідович. Він швидко став своїм у нашому музеї, бо полюбив його, як це трапилося і з нами — співробітниками різних відділів. Ми завжди робили все можливе, аби тримати «марку» закладу — всесвітньо відомого центру з вивчення історії ювелірного мистецтва.

Відтоді Юрій Богданович завзято поринув у роботу науково-дослідного відділу «Історія ювелірного мистецтва в Україні»: опрацювання й каталогізація матеріалів, статті, доповіді на конференціях, видавнича діяльність... Він

є відповідальним редактором збірника «Музейні читання. Матеріали конференції “Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”» та альбому «Симфонія пекторалі». У музеї він керує особливим дослідним напрямом — «Історія ювелірного мистецтва від часів бронзи до сьогодення». Його неабиякі знання й неугасна творча енергія посприяли також народженню великих показів ювелірних витворів. Зокрема, очолювана ним робоча група створила виставку «Персні: тисячолітні історії звичних речей». З-посеред досягнень Юрія Полідовича є також виставка з нагоди 50-річчя відкриття шедевра античного мистецтва — пекторалі з кургану Товста Могила: один з кураторів, він енергійно надихав робочу групу (насправді ж — звитяжну команду!) до застосування нових підходів до подачі інформації та дизайну. Як же ж натхненно усі працювали!

Тематика пекторалі посідає чільне місце в науковій діяльності Юрія Полідовича. Він

Фото 3. Виступ на конференції. Листопад 2022 р.

ретельно пильнує за появою праць дослідників з усіх усюд, і та професійна вдача відбилася в появі бібліографічного огляду, укладеного спільно з Л. Бабенком та Ю. Біланом — «Пектораль з кургану Товста Могила. 50 років досліджень» (2021 р.). Книжка є зведенням великої наукової ваги: вона містить відомості щодо 1662-х наукових праць.

Згодом з'ясувалося, що, окрім згаданих, ювіляр має ще один особливий талант — до справи, рутинною назвою якої є «популяризація наукових знань», а формами — лекції, авторські екскурсії. Та ж хіба усякий лектор або екскурсовод на додачу до тієї звичної кропіткої діяльності пише казки для дошкільнят і молодших школярів, аби цікаво й дотепно розповісти про давню історію України? Аж он той прекрасний казкар з добрими очима — пан Юрій! Оповідачеві ж

притаманний також чималий акторський хист: ось він перевтілюється у скіфа в театралізованій екскурсії «Скіфія золота», а ось він вже Майстер в екскурсії «Священні скарби»... Будь-яка роль Юрія Богдановича переконлива через те, що йому все цікаво, і він охоче спускається з високих наукових сфер до кумедних постатей наших музейних корпоративів, останній з яких відбувся якраз перед війною: усі веселі, радісні, бо серед друзів, а вони — друзі — люблять один одного і його — Музей! Для процвітання закладу наш ювіляр віддає багато сил. Попереду багатько цікавої роботи, адже треба будувати нову експозицію, і утішно, що нашу команду очолить розумний, освічений і досвідчений, харизматичний Юрій Богданович Полідович!

З роси і води Вам, Юрію Богдановичу! Перемоги і Миру усім нам!

Фото 4. Виступ на конференції. Листопад 2022 р.

Фотолітопис Юрія Полідовича

Photo chronicle of Yurii Polidovych

Рис. 1. Студент-археолог.

- 1 — Юрій Полідович з Віталієм Цимідановим в експедиції у м. Шахтарськ, 1983 р.
- 2 — Юрій Полідович на розкопках поселення бондарихінської культури біля с. Оріхове-Донецьке Луганської області, 1982 р.
- 3 — Повернення з експедиції, 1982 р. *Зліва направо:* Анатолій Усачук, Юрій Полідович, Ірина Шрамко.
- 4 — Зустріч після експедиції. 1982 р. *Зліва направо:* Ірина Шрамко, Володимир Горбов, Віталій Циміданов, Юрій Полідович.
- 5 — На розкопках кургану біля с. Пожарна Балка Полтавської області. 1984 р.
- 6 — На розкопках курганів біля с. Благівка Луганської області. 1981 р.

Fig. 1. Yurii Polidovych, archaeology student.

- 1 — Yurii Polidovych and Vitalii Tsymidanov in Shakhtarsk, 1983.
- 2 — Yurii Polidovych removing the earth fill from a pit at the Bondarykha Culture settlement near the village of Orikhove-Donetske in Luhansk region, 1982.
- 3 — Return from the expedition in 1982. From left to right: Anatolii Usachuk, Yurii Polidovych, and Iryna Shramko.
- 4 — Meeting after the expedition in 1982. From left to right: Iryna Shramko, Volodymyr Horbov, Vitalii Tsymidanov, and Yurii Polidovych.
- 5 — Yurii Polidovych walking around a barrow near the village of Pozharna Balka, Poltava region, 1984.
- 6 — Yurii Polidovych while digging a barrow near the village of Blahivka in Luhansk region, 1981.

Рис. 2. Дослідник курганів.

- 1, 2 — На розкопках курганів групи Марієнфельд поблизу с. Андріївка Слов'янського району Донецької області, 2012 р.
- 3, 4 — Юрій Полідович та Станіслав Задніков на розкопках кургану в некрополі Скоробір в окрузі Більського городища, 2017 р. Роботи Скіфської археологічної експедиції Каразінського університету.

Fig. 2. Yurii Polidovych, barrow explorer.

- 1, 2 — Yurii Polidovych while digging barrows of the Marienfeld Group near the village of Andriivka, Sloviansk district, Donetsk region, in 2012.
- 3, 4 — Yurii Polidovych and Stanislav Zadnikov while digging a barrow in the Skorobir Necropolis, west of the Bilsk City-site, in 2017; these were the works by the Scythian archaeological expedition of V. N. Karazin Kharkiv National University.

Рис. 3. Промовець, слухач, лектор.

- 1 — На міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку», м. Кіровоград, 14—16 жовтня 2013 р.
- 2 — Лекція, присвячена звіриному стилю, в Національному музеї історії України, 5 листопада 2020 р.
- 3 — На міжнародній науковій конференції «Проблеми історії та археології України», 28—29 жовтня 2010 р., м. Харків.
- 4 — На міжнародній археологічній «Ранній залізний вік Східної Європи» (до 80-річчя від дня народження видатного скіфознавця Бориса Миколайовича Мозолєвського), 25—28 травня 2016, м. Чигирин.
- 5 — На Всеукраїнській археологічній конференції «Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії» (до 100-річчя від дня народження), 07—10 жовтня 2020 р., м. Путивль.

Fig. 3. Yurii Polidovych. Speaker. Listener. Lecturer.

- 1 — Yurii Polidovych making notes during the work of the international scientific conference 'Actual Problems of Archaeology and History of the Early Iron Age', October 14—16, 2013, Kirovohrad,
- 2 — Yurii Polidovych's lecture dedicated to the Scythian animal style at the National Museum of the History of Ukraine. November 5, 2020, Kyiv.

1

3

2

4

6

5

1

2

3

4

5

1

2

3

4

5

3 — Yurii Polidovych and Iryna Shramko while moderating the international scientific conference 'Problems of History and Archaeology of Ukraine', October 28—29, 2010, Kharkiv.

4 — Yurii Polidovych listening to a report at the international archaeological conference 'The Early Iron Age of Eastern Europe' (to the 80th anniversary of the outstanding Scythian studies scholar Borys Mykolaiovych Mozolevskiy), May 25—28, 2016, Chyhyryn.

5 — Yurii Polidovych making his scholarly presentation at the All-Ukrainian Archaeological Conference 'Illinska Varvara Andriivna, an outstanding researcher of Scythia' (dedicated to her Centennial), October 7—10, 2020, Putyvl.

Рис. 4. Музейник

1 — Біля інформаційного щита поруч з місцем розташування кургану «Лита Могила», Кіровоградська область. 2013 р.

2 — На відкритті виставки-презентації «Підсумки польових археологічних досліджень 2019 року. До 215-річчя від заснування Харківського університету». 20 грудня 2019 р., м. Харків, Музей археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. *Зліва направо:* Роман Зимовець, Сергій Скорий, Юрій Полідович.

3 — На відкритті виставки-презентації «Підсумки археологічних досліджень 2017 року. До 80-річчя проф. В. К. Михеєва» у Музеї археології Каразіньського університету. *Зліва направо:* Леонід Бабенко, Сергій Махортюх та Юрій Полідович. 24 листопада 2017 р.

4 — На відкритті виставки «Скіфський звіриний стиль: труднощі «перекладу». Київ. 2020 р.

5 — Біля Музею Мосгард в Орхусі, Королівство Данія, 2021 р.

Fig. 4. Yurii Polidovych, museum scholar.

1 — Yurii Polidovych near the information board next to the location of the Lyta Mohyla Barrow, Kirovohrad region, in 2013.

2 — *From left to right:* Roman Zymovets, Serhii Skoryi, and Yurii Polidovych at the opening of the exhibition and presentation 'Results of field archaeological research of 2019. To the 215th anniversary of the founding of Kharkiv University'. December 20, 2019, Kharkiv, the Museum of Archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National university.

3 — *From left to right:* Leonid Babenko, Serhii Makhortykh, and Yurii Polidovych at the opening of the exhibition and presentation 'Results of archaeological research of 2017. To the 80th anniversary of Prof. V. K. Mikheev' in the Museum of Archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National university. November 24, 2017.

4 — At the opening of the exhibition "Scythian animal style: "Reading" challenges". Kyiv. 2020.

5 — Yurii Polidovych near the Moesgaard Museum, Aarhus, Beder, the Kingdom of Denmark, in 2021.

Список друківаних праць Ю. Б. Полідовича

1989

1. **Полідович, Ю. Б. 1989.** Раннесрубный зольник поселения Зливки. В: Колесник, А. В., Дегерменджи, С. М., Дубовская, О. Р., Швецов, М. Л. (ред.). *Научно-практический семинар «Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе» (к Своду памятников истории и культуры народов СССР), 19—21 апреля 1989 г. Тезисы докладов.* Донецк (б. и.), с. 115—117.

1990

2. **Полідович, Ю. Б., Цимиданов, В. В. 1990.** Сосуды и их орнаментация в системе погребального обряда племён срубной КИО (К постановке вопроса). В: Бровендер, Ю. М. (отв. за вып.). *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, Луганск, ноябрь 1990 г.* Луганск: Типография издательства «Луганская правда», с. 88—92.

1991

3. **Полідович, Ю. Б. 1991.** Об одной серии изображений свернувшегося хищника V в. до н. э. В: Яровой, В. Е. (отв. ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.).* Материалы международной конференции. Кишинёв, 10—14 декабря 1990 г. Киев: РАМУС АН УССР, с. 176—177.

1993

4. **Колесник, А. В., Полідович, Ю. Б., Дегерменджи, С. М., Дубовская, О. Р. (авт.-сост.) 1993.** *Каталог случайных находок из археологических собраний музеев Донецкой области.* Археологический альманах, 1. Донецк: Донеччина. 236 с.
5. **Полідович, Ю. Б. 1993.** Изображения свернувшегося хищника из архаического некрополя Ольвии. В: Охотников, С. Б. (отв. ред.). *Древнее Причерноморье.* Краткие сообщения Одесского археологического общества, 4. Одесса: Одесское Археологическое Общество, с. 64—66.

6. **Полідович, Ю. Б. 1993.** Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области. *Археологический альманах,* 2, с. 35—98.
7. **Полідович, Ю. Б. 1993.** Раскопки курганов в Амвросиевском районе Донецкой области. В: Козак, Д. Н., Клочко, В. І., Відейко, М. Ю., Тощев, Г. М. (ред.). *Археологічні дослідження на Україні 1992 року.* Київ: ІА НАНУ; ЗДУ, с. 114—115.

1994

8. **Полідович, Ю. Б. 1994.** К вопросу о хронологии раннескифских памятников степной зоны Северного Причерноморья. В: Яровой, В. Е. (отв. ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.).* Материалы международной конференции. Тирасполь: ИПП «Типар», с. 189—191.
9. **Полідович, Ю. Б. 1994.** К характеристике курганный погребальной обрядности степной Скифии архаического периода. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов международной конференции, посвящённой 95-летию со дня рождения Б. Н. Гракова.* П. Запорожье: ИПК «Запоріжжя», с. 115—117.
10. **Полідович, Ю. Б. 1994.** О мотиве свернувшегося хищника в искусстве скифского мира. *Российская археология,* 4, с. 63—78.
11. **Полідович, Ю. Б., Цимиданов, В. В. 1994.** О наиболее поздних погребениях срубной культуры. В: Ковалёва, И. Ф. (ред.). *Проблемы хронологии культур энеолита — бронзового века Украины и юга Восточной Европы.* Тезисы докладов международной конференции. Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, с. 44—46.

1995

12. **Полідович, Ю. Б. 1995.** Изображения хищников с повернутой анфас головой в искусстве скифского мира. В: Кадеев, В. І. (відп. ред.). *Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов научной конференции, 1—3 марта 1995 г.* Харьков: АО «Бизнес Информ», с. 53—54.

13. Полідович, Ю. Б. 1995. «Звіриний стиль» як художня мова релігії народів скіфського світу. В: Гаюк, В. В., Дашкевич, Я. Р., Моравська, Л. В., Омельчук, М. М., Яремчук, В. Д. (ред.). *Історія релігій в Україні. Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу*. Ч. 4. Київ; Львів (б.в.), с. 343—346.
14. Полідович, Ю. Б. 1995. Образ хтонічної істоти, що живе у печері, в Скіфському Логосі Геродота. В: Бандрівський, М. (наук. ред.). *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України (Львів, 2—3 лютого 1995 року). Збірник тез повідомлень та доповідей*. Львів (б.в.), с. 78—80.
15. Полідович, Ю. Б., Циміданов, В. В. 1995. Кам'яна сокира в пам'ятках зрубної культурно-історичної спільності. *Археологія*, 2, с. 52—62.
- 1996
16. Полидович, Ю. Б., Цимиданов, В. В. 1996. Срубный погребальный комплекс из Русиноного Яра (Донбасс). В: Горбов, В. Н. (гл. ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции*. Ч. 1. Донецк: ДонГУ, с. 100—105.
17. Полідович, Ю. Б. 1996. Дві образотворчі традиції в мистецтві Дніпровського Лівобережного лісостепу скіфського часу. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 339—344.
- 1997
18. Полидович, Ю. Б. 1997. О метрических особенностях построения раннескифских изображений животных. В: Юдин, А. И. (науч. ред.). *Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племён южнорусских степей. Материалы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения П. Д. Рау (г. Энгельс, Саратовская обл., 12—17 мая 1997 г.)*. Саратов: Саратовский государственный педагогический институт, с. 135—137.
19. Полидович, Ю. Б. 1997. О размещении керамических сосудов в срубных погребениях. *Археологический альманах*, 6, с. 163—172.
20. Полидович, Ю. Б. 1997. Половецкие каменные изваяния — изображения богов? В: Кадеев, В. И. (отв. ред.). *Проблемы истории и археологии Украины. К 140-летию со дня рождения академика Дмитрия Ивановича Багаляя. Тезисы докладов научной конференции 16—18 апреля 1997 г.* Харьков: АО Бизнес Информ, с. 60.
21. Полідович, Ю. Б., Муханова, В. О. 1997. Нова знахідка скіфської статуї у Донбасі. *Летопись Донбасса*, IV—V (I), с. 22—26.
- 1998
22. Полидович, Ю. Б. 1998. Композиции с оленем из Куль-Обы. В: Кияшко, В. Я., Ларенок, В. А., Потапов, В. В. (ред.). *Проблемы археологии Юго-Восточной Европы (тезисы докладов VII Донской археологической конференции)*. Ростов-на-Дону, 22—26 ноября 1998 года. Ростов-на-Дону (б.и.), с. 111—112.
23. Полидович, Ю. Б. 1998. Композиция с оленем из Куль-Обы. В: *Музейні читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О. І. Тереножкіна, 3 лютого 1998 р.* Київ (б.в.), с. 172—174.
24. Полідович, Ю. Б. 1998. Нове скіфське поховання з гривною у Донецькій області. *Археологический альманах*, 7, с. 103—112.
- 1999
25. Колесник, А. В., Полидович, Ю. Б. 1999. Виктор Михайлович Евсеев. *Донбасс*, сентябрь-октябрь (спецвыпуск), с. 44—45.
26. Полидович, Ю. Б. 1999. Античные сосуды в контексте раннескифского погребального обряда. В: Толочко, П. П. (отв. ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Бориса Николаевича Гракова). III Граковские чтения*. Запорожье: Запорожский госуниверситет, с. 206—209.
27. Полидович, Ю. Б. 1999. Скифский «звериний стиль» как источник для этнокультурных реконструкций. В: Ковальова, І. Ф. (відп. ред.). *Матеріали міжнародної археологічної конференції «Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)*. Дніпропетровськ: ДДУ, с. 122—124.
28. Полидович, Е. А., Полидович, Ю. Б. 1999. Прядение и ткачество в системе культуры народов Юго-Восточной Европы в эпоху поздней бронзы и раннего железа. В: Шишлина, Н. И. (отв. ред.). *Текстиль епохи бронзи Євразійських степей*. Труды ГИМ, 109. Москва: ГИМ, с. 217—223.
29. Полідович, Ю. Б. 1999. «Музейна» археологія: люди, події, знахідки. *Літопис Донбасу*, 7, с. 25—31.
30. Полідович, Ю. Б. 1999. Скіфські хрестоподібні бляхи. В: Кадеев, В. И. (отв. ред.). *Проблемы*

истории и археологии Украины. Тезисы докладов научной конференции 21—23 октября 1999 г. Харьков (б.и.), с. 31—32.

2000

31. Колесник, А. В., Полидович, Ю. Б. 2000. В. М. Евсеев — учёный и музейный работник. *Літопис Донбасу*, 8 (спеціальний), с. 3—7.
32. Полидович, Ю. Б. 2000. Опыт реконструкции скифо-сакского космогонического мифа по материалам изобразительного искусства и архитектуры. В: Крыжицкий, С. Д. (науч. ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Тезисы докладов научно-практической конференции. Донецк: Східний видавничий дім, с. 102—105.
33. Полідович, Ю. Б. 2000. Скіфські хрестоподібні бляхи. *Археологія*, 1, с. 35—48.

2001

34. Литвиненко, Р. А., Полидович, Ю. Б. 2001. Курган срубной культуры у с. Ивано-Дарьевка. *Археологический альманах*, 10, с. 119—144.
35. Полидович, Ю. Б. 2001. К истокам скифского искусства: происхождение мотива свернувшегося хищника. *Российская археология*, 3, с. 25—34.
36. Полидович, Ю. Б. 2001. Памятники эпохи бронзы в урочище Гай (Подонцовье). В: Горбов, В. Н., Чемакина, О. В. (ред.). *Проблемы археологии и архитектуры*. Т. 1. Археология. Донецк; Макеевка: Донбасс, с. 52—55.
37. Полідович, Ю. Б. 2001. *Образ хищника у мистецтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками VII—IV ст. до н. е.)*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ. 19 с.

2002

38. Кравченко, Э. Е., Мирошниченко, В. В., Полидович, Ю. Б. 2002. Поселение Явир в среднем течении Северского Донца. *Донецкий археологический сборник*, 10, с. 87—107.
39. Полидович, Ю. Б. 2002. Природное и мифологическое в скифских изображениях (на примере позиций хвоста хищников). *Структурно-семиотические исследования в археологии*, 1, с. 189—206.

2003

40. Полидович, Ю. Б., Кравченко, Э. Е. 2003. О культурно-исторических связях народов,

проживавших на территории Украины и Китая в древности и средневековье. В: Конищева, Н. И. (науч. ред.). *Социально-экономические, экологические и гуманитарные проблемы развития туристического бизнеса*. Донецк (б.и.), сс.*¹

2004

41. Абдрахманов, Д. В., Полидович, Ю. Б. 2004. Курганы бассейна Крынки (Центральный Донбасс и Северо-Восточное Приазовье). В: Полидович, Ю. Б., Колесник, А. В. (ред.). *Курганы Донбасса*. Археологический альманах, 14. Донецк: Лебедь, с. 178—202.
42. Колесник, О. В., Кравченко, Е. С., Кузін, В. І., Лиганова, Л. А., Полідович, Ю. Б. (авт.-укл.). 2004. *Легенди степу. Фотоальбом*. Донецьк: ВД «Кальміус». 104 с.
43. Кудлай, Ю. В., Полідович, Ю. Б. 2004. Курганы бассейну Солоной (Західний Донбас). В: Полидович, Ю. Б., Колесник, А. В. (ред.). *Курганы Донбасса*. Археологический альманах, 14. Донецк: Лебедь, с. 133—152.
44. Полидович, Ю. Б. 2004. Зооморфно оформленные псалии как феномен скифской эпохи. В: Усачук А. Н. (отв. ред.). *Псалии. Элементы упряжи и конского снаряжения в древности*. Археологический альманах, 15. Донецк: Апекс, с. 143—165.
45. Полидович, Ю. Б. 2004. Изобразительные особенности скифского «звериного стиля» (на примере изображений хищников). В: Кирюшин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. (ред.). *Комплексные исследования древних и традиционных обществ*. Барнаул: Издательство Алтайского университета, с. 414—417.
46. Полидович, Ю. Б. 2004. Раннескифские зооморфно оформленные псалии как воплощение фигуры животного. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XI, с. 206—210.
47. Полидович, Ю. Б. 2004. Урок скифского дизайнера. *Журнал о металле*, 1, с. 48—50.
48. Полідович, Ю. Б. 2004. Легенди Савур-Могили. *Літопис Донбасу*, 12, с. 133—140.
49. Полякова, О. А., Полидович, Ю. Б. 2004. Курганы у села Ивано-Дарьевка (бассейн Бахмута, Северо-Западный Донбасс). В: Полидович, Ю. Б., Колесник, А. В. (ред.). *Курганы Донбасса*. Археологический альманах, 14. Донецк: Лебедь, с. 110—132.
50. Усачук, А. Н., Полидович, Ю. Б., Колесник, А. В. 2007. Курганы Донбасса в народном восприятии и научной практике (до начала XX века): мифы и реальность. В: Полидович, Ю. Б., Колесник, А. В. (ред.).

¹ Роботи, позначені *, не вдалося вивчити візуально.

Курганы Донбасса. Археологический альманах, 14. Донецк: Лебедь, с. 13—55.

51. **Усачук, А. Н., Полидович, Ю. Б., Цимиданов, В. В., Литвиненко, Р. А. 2004.** Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке. В: Полидович, Ю. Б., Колесник, А. В. (ред.). *Курганы Донбасса*. Археологический альманах, 14. Донецк: Лебедь, с. 56—109.

2005

52. **Исаева, И. В., Полидович, Ю. Б. 2005.** Петрографические аспекты изучения каменного материала поселения Глубокое-I в бассейне Северского Донца. В: Тарасенко, М. Г. (ред.). *Розвиток географічної науки України та Донбасу в XXI столітті. Збірник наукових статей I Міжвузівської науково-практичної конференції*. Донецьк: ДІСО, с. 36—43.
53. **Полидович, Ю. Б. 2005.** О некоторых семиотических аспектах функционирования сосудов в погребальных обрядах предскифского времени. *Структурно-семиотические исследования в археологии*, 2, с. 197—218.
54. **Полидович, Ю. Б., Верёвкин, А. Г. 2005.** История села Блюменталь. *Літопис Донбасу*, 13, с. 124—133.
55. **Полидович, Ю. Б., Вольная, Г. Н. 2005.** Образ зайца в скифском искусстве. В: Гуляев, В. И. (глав. ред.). *Древности Евразии от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского*. Москва: Институт археологии РАН, с. 425—436.
56. **Полідович, Ю. Б., Багдасар, В. В. 2005.** Українські землі в системі адміністративно-територіального поділу Російської імперії в XIX — на початку XX століття. В: Тарасенко, М. Г. (ред.). *Розвиток географічної науки України та Донбасу в XXI столітті. Збірник наукових статей I Міжвузівської науково-практичної конференції*. Донецьк: ДІСО, с. 73—79.
57. **Полідович, Ю., Полякова, О. 2005.** Кінь у житті степових народів передскіфського і скіфського часу: історико-географічний аспект. *Вісник Донецького інституту соціальної освіти*. Серія «Географія», I (1), с. 13—19.

2006

58. **Ісаєва, І., Полідович, Ю. 2006.** Використання кам'яного матеріалу на поселеннях бондаринської культури (загальний огляд). *Вісник Донецького інституту соціальної освіти*. Серія «Географія», II, с. 9—16.
59. **Полидович, Ю. Б. 2006.** Изображение хищника из Эшерского погребения в контексте

скифского «звериного стиля». В: Бжания, В. В. (отв. ред.). *Первая Абхазская международная археологическая конференция. Посвящена 70-летию Ю. Н. Воронова. Древние культуры Кавказского Причерноморья, их взаимодействие с культурами соседних регионов. Сохранение культурного наследия. Материалы конференции*. Сухум (б.и.), с. 280—284.

60. **Полидович, Ю. Б. 2006.** Немецкая колония Бергталь и её жители (из прошлого современного села Республика Володарского района Донецкой области). *Літопис Донбасу*, 14, с. 59—73.
61. **Полидович, Ю. Б. 2006.** Пектораль — символ жизни и смерти. *Журнал о металле*, 3—4 (9), с. 82—85.
62. **Полидович, Ю. Б. 2006.** Хищник и его жертва: Выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода. *Структурно-семиотические исследования в археологии*, 3, с. 355—398.
63. **Полідович, Ю. Б. 2006.** Етнічний склад населення Донецької області (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). В: Тарасенко, М. Г. (ред.). *Наукова парадигма географічної освіти України в XXI столітті. Збірник наукових статей II Міжвузівської науково-практичної конференції*. Донецьк: ДІСО, с. 182—193.
64. **Полідович, Ю. Б. 2006.** Німецькі колонії на території сучасної Донецької області. В: Швецов, М. Л. (відп. ред.). *Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності. Матеріали I регіональної конференції*. Донецьк, 15—16 грудня 2006 р. Донецьк: Вебер, с. 156—161.
65. **Усачук, А. Н., Полидович, Ю. Б. 2006.** Уникальные изображения животных на орудиях гончарного производства эпохи поздней бронзы. *Структурно-семиотические исследования в археологии*, 3, с. 249—268.

2007

66. **Полидович, Ю. Б. 2007.** Боспорские терракотовые статуэтки со сценой охоты на зайца. В: Зуев, В. Ю. (отв. ред.). *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок*. Материалы Международной научной конференции. Ч. I. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 93—99.
67. **Полидович, Ю. Б. 2007.** К вопросу о центральноазиатской теории происхождения скифского «звериного стиля». В: Скорий, С. А. (відп. ред.). *Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна*. Матеріали

- Міжнародної наукової конференції. Київ; Чигирин: ТОВ «ВПД Формат», с. 115—117.
68. **Полидович, Ю. Б. 2007.** Скифский «звериный стиль» как источник для этнокультурных реконструкций. В: Томилов, Н. А. (глав. ред.); Татауров, С. Ф., Татаурова, Л. В. (отв. ред.). *Интеграция археологических и этнографических исследований*. Одесса; Омск: Издательство ОмГПУ; Наука, с. 120—121.
69. **Полидович, Ю. Б. 2007.** Скифский обряд очищения. В: Дашковский, П. К. (отв. ред.). *Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе*. Вып. 1. Барнаул: Азбука, с. 44—57.
70. **Полидович, Ю. Б. 2007.** Этнокультурная ситуация в Евразийских степях в раннем железном веке по данным скифского «звериного стиля». В: Горбунов, В. С., Иванов, В. А., Обьденнова, Г. Т., Шутелева И. А., Щербаков, Н. Б. (отв. ред.). *Формирование и взаимодействие уральских народов в изменяющейся этнокультурной среде Евразии: проблемы изучения и историография. Чтения памяти К. В. Сальникова (1900—1966). Материалы Международной конференции (20—22 апреля 2007 г., город Уфа)*. Уфа: Китап, с. 324—330.
71. **Полідович, Ю. Б. 2007.** Кургани Донбасу в народному сприйнятті та народній топоніміці. В: Тарасенко, М. Г. (ред.). *Наукова парадигма географічної освіти України в XXI столітті. Збірник наукових статей III Міжвузівської науково-практичної конференції*. Донецьк: ДІСО, сс.*

2008

72. **Богатыренко, В. В., Завязкина, Т. И., Мерженко, Ю. С., Полидович, Ю. Б., Попов, Ю. В., Степура, А. В., Хаткина, Н. В. 2008.** *Большой энциклопедический иллюстрированный словарь*. Донецк: ООО ПКФ «БАО», 832 с.²
73. **Божко, Р. П., Полідович, Ю. Б. 2008.** Німецькі колонії на території сучасної Донецької області. В: Стрикун, Т. М. (ред.). *Матеріали науково-практичної конференції «Німецькі поселення в Україні 2-ї пол. XVIII — 1-ї пол. XX ст.», присвяченої 240-ій річниці від часу заснування Біловезької німецької колонії (18—19 вересня 2007 р.)*. Бахмач. Ніжин: Аспект-Поліграф, с. 113—117.
74. **Полидович, Ю. Б. 2008.** Изображения хищной птицы с рыбой в когтях в изобразительном искусстве V—IV вв. до н. э. В:

Туаллагов, А. А. (отв. ред.). *Отражение цивилизационных процессов в археологических культурах Северного Кавказа и сопредельных территорий. Юбилейные XXV «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. Владикавказ. 21—25 апреля 2008 года. Тезисы докладов Международной научной конференции*. Владикавказ: Издательство СОИГСИ им. В. И. Абаева, с. 288—291.

75. **Полидович, Ю. Б. 2008.** Немецкие колонии на территории современной Донецкой области. *Літопис Донбасу*, 16, с. 91—115.
76. **Полидович, Ю. Б. 2008.** Об одной изобразительной традиции в искусстве народов скифского мира. В: Самашев, З. С. (отв. ред.). *Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи*. Сборник материалов международной научной конференции. Астана: ПЦК РК, с. 39—59.
77. **Полидович, Ю. Б. 2008.** Сцены с участием хищников и антропоморфных персонажей в искусстве народов скифского мира. В: Байпаков, К. М. (отв. ред.). *Археология степной Евразии*. Кемерово; Алматы: Издательство КузГТУ, с. 212—226.
78. **Полідович, Ю. Б. 2008.** Меноніти у етно-конфесійній палітрі Донеччини. В: Тарасенко, М. Г. (ред.). *Сучасні тенденції наукової парадигми географічної освіти України. Збірник наукових статей IV Міжвузівської науково-практичної конференції*. Донецьк: ДІСО, с. 158—166.

2009

79. **Ісаєва, І. В., Полідович, Ю. Б. 2009.** Гідроніми Донецької області. *Вісник Донецького інституту соціальної освіти*. Серія «Географія», IV, сс.*
80. **Полидович, Ю. Б. 2009.** Женская и мужская сфера культуры в скифском изобразительном искусстве (сцены с участием хищников и антропоморфных персонажей). В: Бессонова, С. С. (отв. ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАНУ, с. 314—323.
81. **Полидович, Ю. Б. 2009.** Крестовидная бляха из архаического некрополя Ольвии в контексте скифского «звериного стиля». В: Зуев, В. Ю. (отв. ред.). *Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира*. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 477—484.
82. **Полидович, Ю. Б. 2009.** Рукояти с изображением хищников и некоторые

² 2-е видання: Москва: Бао-Пресс, 2009.

- особенности ананьинского «звериного стиля» В: Кузьминых, С. В., Чижевский, А. А., Руденко, Г. Р. (отв. ред.). *У истоков археологии Волго-Камья (к 150-летию открытия Ананьинского могильника)*. Археология Евразийских степей, 8. Елабуга: Институт истории АН РТ, с. 239—244.
83. **Полидович, Ю. Б. 2009.** Царская пектораль как воплощение скифской мифологемы жизни. В: Юнусова, А. Б. (отв. ред.). *Этнос. Общество. Цивилизация: II Кузеевские чтения. Материалы Международной научно-практической конференции, посвящённой 80-летию Р. Г. Кузеева*. Уфа: Уфимский полиграфкомбинат, с. 113—115.
84. **Полідович, Ю. Б. 2009.** Кілька нотаток з етнографії Красноармійського району. *Літопис Донбасу*, 17, с. 134—139.
85. **Полідович, Ю. Б., Ісаєва, І. В. 2009.** Релігійна топоніміка Донеччини. В: Тарасенко, М. Г. (ред.). *Сучасні тенденції наукової парадигми географічної освіти України. Збірник наукових статей V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Донецьк: ДІСО, с. 156—162.
86. **Усачук, А. Н., Подобед, В. А., Полидович, Ю. Б., Цимиданов, В. В. 2009.** Раскопки кургана на территории аэропорта г. Донецка. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 300—303.
87. **Kirilov, A., Kirilova, N., Kudlaj, J., Litvinenko, R., Polidovich, J. 2009.** Two burial mounds of Donetsk region as objects of archaeoastronomical researches. In: Marov, M. Ya. (ed.). *International conference «Astronomy and World Heritage: Across Time and Continents», ASTROKAZAN—2009, August 19—26, Kazan, Russia*. Kazan: Publishing House of Kazan University, p. 13—14.
- 2010**
88. **Дегерменджи, С. М., Коваль, Ю. Г., Полидович, Ю. Б., Швецов, М. Л. 2010.** О новых петроглифах в Северо-Восточном Приазовье. Проблемы идентификации. В: Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н. (ред.). *Изобразительное искусство в археологическом наследии*. Археологический альманах, 21. Донецк: Лебедь, с. 5—23.
89. **Полидович, Ю. Б. 2010.** Воплощение идеи трёхчастной жертвы в изобразительных композициях и ритуальных изделиях скифского времени. В: Обыденнова, Г. Т., Иванов, В. А., Горбунов, В. С., Овсянников, В. В., Котов, В. Г., Савельев, Н. С., Шутелева, И. А., Щербаков, Н. Б. (науч. ред.). *XVIII Уральское археологическое совещание: культурные области, археологические культуры, хронология: материалы XVIII Уральского археологического совещания*. Уфа: Издательство БГПУ, с. 233—234.
90. **Полидович, Ю. Б. 2010.** Зарисовки из жизни немецкой колонии Бергталь. *Літопис Донбасу*, 18, с. 80—108.
91. **Полидович, Ю. Б. 2010.** Келермесская пантера (опыт культурологического анализа). В: Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н. (ред.). *Изобразительное искусство в археологическом наследии*. Археологический альманах, 21. Донецк: Лебедь, с. 225—250.
92. **Полидович, Ю. Б. 2010.** Находки в тувинском кургане Аржан-2 и «звериный стиль» Северного Причерноморья: поиск соответствий. В: Алёкшин, В. А., Кирчо, Л. Б., Соколова, Л. А., Стёганцева, В. Я. (ред.). *Древние культуры Евразии. Материалы международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения А. Н. Бернштама*. Санкт-Петербург: Инфо-ол, с. 217—224.
93. **Полидович, Ю. Б. 2010.** Находки предметов «античного круга» VI в. до н. э. на территории Нижнего Поволжья и Южного Приуралья. В: Васильев, Д. В. (отв. ред.). *Археология Нижнего Поволжья: проблемы, поиски, открытия: Материалы III Международной Нижневолжской археологической конференции*. Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», с. 190—196.
94. **Полидович, Ю. Б. 2010.** Особенности изображения оленьих рогов в раннескифском «зверином стиле». В: Мужухоев, М. Б. (отв. ред.). *Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. XXVI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. Тезисы докладов Международной научной конференции. Магас. 26—30 апреля 2010 г.* Магас: ООО «Пилигрим», с. 286—289.
95. **Полидович, Ю. Б. 2010.** Предметы торевтики из кургана Байгетобе (Восточный Казахстан): на стыке восточных и западных традиций. В: Тишкин, А. А. (отв. ред.). *Торевтика в древних и средневековых культурах Евразии*. Барнаул: Азбука, с. 148—151.
96. **Полідович, Ю. Б., Кравченко, Е. Є., Усачук, А. М. 2010.** Дослідження в Донецькій обл. 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 331.
97. **Усачук, А. Н., Подобед, В. А., Полидович, Ю. Б., Цимиданов, В. В. 2010.** Раскопки кургана срубной культуры на территории аэропорта города Донецка. *Донецький археологічний збірник*, 13/14, с. 185—202.
98. **Усачук, А. Н., Полидович, Ю. Б. 2010.** Антропоморфная фигурка эпохи бронзы из

- Донецкой области. В: Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н. (ред.). *Изобразительное искусство в археологическом наследии*. Археологический альманах, 21. Донецк: Лебедь, с. 78—85.
99. Усачук, А. Н., Полидович, Ю. Б. 2010. Археологические исследования по поиску местонахождения Старопетровского чугунолитейного завода. В: Синюгина, О. М. (отв. за вып.). *Технические музеи как инструмент сохранения исторического наследия и важный элемент развития мировой цивилизации*. Сборник научных трудов международной научно-практической конференции. Донецк; Енакиево: Программа «Пальма Мерцалова», с. 151—152.
100. Полидович, Ю. Б. 2011. Изображения животных из кургана Байгетобе в контексте раннесакского звериного стиля. В: Байтанаев, Б. А. (глав. ред.), Бейсенов, А. З. (отв. ред.). *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. Материалы конференции, посвящённой 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А. Х. Маргулана КН МОН РК*. Том II. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 187—193.
101. Полидович, Ю. Б. 2011. Изображения таутеке на навершиях из комплекса Биже (Жетысу) в контексте раннесакского «звериного стиля». В: Бейсенов, А. З. (отв. ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Тезисы докладов Круглого стола, посвящённого 20-летию Независимости Республики Казахстан*. Караганды: НИЦИА «Бегазы—Тасмола», с. 123—130.
102. Полидович, Ю. Б. 2011. О возможности использования скифского «звериного стиля» как источника для этнокультурных реконструкций. В: Балаханцев, А. С., Колганова, Г. Ю. (отв. ред.). *Древность: историческое знание и специфика источника. Материалы международной научной конференции, посвящённой памяти Э. А. Грантовского и Д. С. Раевского*. Вып. V. Москва: Институт Востоковедения РАН, с. 173—176.
103. Полидович, Ю. Б. 2011. Эротический сюжет в искусстве «звериного стиля» народов Центральной Азии. *История и археология Семиречья*, 4, с. 144—157.
104. Полидович, Ю. Б. 2011. Курган доби бронзи «Розкопана Могила» поблизу м. Дружківка Донецької області. *Археологический альманах*, 25, с. 71—155.
105. Полидович, Ю. Б. 2011. Хліб бабусі Оришки. *Літопис Донбасу*, 19, с. 124—126.
106. Полидович, Ю. Б., Циміданов, В. В. 2011. Дослідження у Донецькій обл. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 270.
107. Усачук, А. Н., Полидович, Ю. Б. 2011. Достижения в археологии Казахстана эпохи поздней бронзы и раннего железа: взгляд из Украины. В: Байтанаев, Б. А. (отв. ред.). *Мыңжылдықтар куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991—2011): ғылыми мақалалар жинағы (Свидетели тысячелетий: археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991—2011))*. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 423—439.

2011

2012

108. Полидович, Ю. Б. 2012. Зооморфно оформленные псалии предскифского времени. В: Дьячков, С. В. (отв. за вып.). *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VIII Международной научной конференции*. Харьков: ООО «НТМТ», с. 33—34.
109. Полидович, Ю. Б. 2012. Изображения лошадей на предметах узды предскифского времени. В: Алёкшин, В. А., Бобровская, Е. В., Длужневская, Г. В., Кашуба, М. Т., Кирчо, Л. Б., Красниенко, С. В., Никоноров, В. П., Пшеницына, М. Н., Рысин, М. Б., Савинов, Д. Г., Соколова, Л. А., Стёганцева, В. Я. (ред.). *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. Материалы международной научной конференции, посвящённой 110-летию со дня рождения выдающегося российского археолога Михаила Петровича Грязнова*. Кн. 1. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; Периферия, с. 220—225.
110. Полидович, Ю. Б. 2012. Немецкие колонии бывшего Мариупольского менонитского округа (из истории населённых пунктов Володарского района Донецкой области). *Літопис Донбасу*, 20, с. 149—172.
111. Полидович, Ю. Б. 2012. Проявления культа солнца в погребальном обряде срубной общности. В: Отрощенко, В. В. (відп. ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка*. Луганськ: ТОВ Елтон-2, с. 327—334.
112. Полидович, Ю. Б. 2012. Псалии предскифского времени с зооморфным оформлением. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 114—127.
113. Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н. 2012. Вторая жизнь средневековых каменных изваяний.

- Степи Європи в епоху середньовіччя*, 10, с. 199—260.
114. **Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н. 2012.** Каменная скульптура восточноевропейских средневековых кочевников в этнографической действительности XVIII—XX веков. В: Тишкин, А. А. (отв. ред.). *История и культура средневековых народов степной Евразии. Материалы II Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей*. Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, с. 214—218.
115. **Полідович, Ю. Б., Кравченко, Е. Є., Підобід, В. А., Усачук, А. М., Циміданов, В. В. 2012.** Дослідження курганів групи Попов Яр 2 на Донеччині. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 215—217.
116. **Полідович, Ю. Б., Усачук, А. М., Циміданов, В. В., Філіппов, О. П. 2012.** Розвідки на території Донецької обл. у 2010—2011 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 218—219.
117. **Polidovych, Yu. 2012.** Ways of «Scythian animals»: spread of the animal style throughout Eurasia during the Scythian archaic epoch. In: Mordvintseva, V. (ed.). *Archaeology and Linguistics in the modern world. Exchange of knowledge in the History of Mankind. Abstracts. Humboldt-Colleague (Simferopol; Yalta, 20—23 September, 2012)*. Simferopol: Універсум, р. 27.
- 2013**
118. **Грибкова, А. А., Полидович, Ю. Б. 2013.** Фигурка быка скифского времени из собрания Б. И. и В. Н. Ханенко. *Археологический альманах*, 30, с. 259—277.
119. **Казарницький, О. О., Полідович, Ю. Б., Циміданов, В. В., Усачук, А. М. 2013.** Палеоантропологічні матеріали могильників Попов Яр 2 та Марієнфельд на Донеччині. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 151—152.
120. **Полидович, Ю. Б. 2013.** Конь и конская узда в системе погребальной обрядности народов юга Восточной Европы предскифского и скифского времени. В: Колганова, Г. Ю. (отв. ред.). *Текст. Контекст. Подтекст. Сборник статей в честь М. Н. Погребовой*. Москва: Институт востоковедения РАН, с. 157—227.
121. **Полидович, Ю. Б. 2013.** Мельгуновский тип изображения птиц в скифском искусстве (к вопросу о начальном этапе формирования «звериного стиля»). В: Колганова, Г. Ю., Кулланда, С. В., Немировский, А. А., Петрова, А. А., Сафронов, А. В. (отв. ред.). *Иранский мир II — I тыс. до н. э. Материалы международной научной конференции, посвящённой памяти Э. А. Грантовского и Д. С. Раевского*. Вып. VI. Москва: Институт востоковедения РАН, с. 89—100.
122. **Полидович, Ю. Б. 2013.** Налобник с изображением волка из поселения Гюэнос. В: Габелия, А. И., Джопуа, А. И., Сангулия, Г. А., Барцыц, Р. М. (ред.). *Кавказ и Абхазия в древности и в средневековье: взаимодействие и преемственность культур. Четвёртая Абхазская Международная археологическая конференция, посвящённая памяти Л. Н. Соловьёва: Тезисы докладов*. Сухум: Абхазский институт гуманитарных исследований им. Д. И. Гулиа АН Абхазии, с. 72—73.
123. **Полидович, Ю. Б. 2013.** О контактах населения Волго-Камья с сакским миром на примере изделий в «зверином стиле». В: Голдина, Р. Д. (глав. ред.), Черных, Е. М. (отв. ред.). *Историко-культурное наследие — ресурс формирования социально-исторической памяти гражданского общества (XIV-е Бадеровские чтения): Материалы Всероссийской научно-практической конференции*. Ижевск: Издательство «Удмуртский университет», с. 108—116.
124. **Полидович, Ю. Б. 2013.** «Скифские» олени в Нижнем Поволжье. *Археология Восточно-Европейской степи*, 10, с. 262—270.
125. **Полидович, Ю. Б. 2013.** Этапы развития изобразительности у иранских народов I тысячелетия до н. э. В: Тарасенко, М. О. (відп. ред.). *Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. Тези доповідей міжнародного наукового круглого столу, м. Київ, 9 грудня 2013 р.* Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, с. 20.
126. **Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н. 2013.** Каменные плиты с изображениями эпохи поздней бронзы из курганных комплексов Восточной Украины. *Archaeoastronomy and Ancient Technologies*, 1 (1), с. 53—67.
127. **Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н., Кравченко, Э. Е., Подобед, В. А. 2013.** Исследования курганов группы Попов Яр-2 в Донецкой области. *Археологический альманах*, 30, с. 36—135.
128. **Полідович, Ю. Б. 2013.** Унікальне зображення вовка з Середнього Подонців'я. *Донецький археологічний збірник*, 17, с. 220—224.
129. **Полідович, Ю. Б., Усачук, А. М., Кравченко, Е. Є., Підобід, В. А., Циміданов, В. В. 2013.** Археологічні розвідки на території Донецької області у 2012 році. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 154—155.
130. **Циміданов, В. В., Кравченко, Е. Є., Підобід, В. А., Полідович, Ю. Б., Спінов, В. В., Усачук, А. М. 2013.** Дослідження курганів

групи Марієнфельд на території Донецької області у 2012 році. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 156—157.

2014

131. **Полидович, Ю. Б. 2014.** Изображения на клинках кинжалов и мечей скифо-сакского времени. В: Байтанаев, Б. А. (гл. ред.), Байпаков, К. М. (отв. ред.). *Восхождение к вершинам археологии: сборник материалов международной научной конференции «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвящённой 90-летию со дня рождения К. А. Акишева.* Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 257—272.
132. **Полидович, Ю. Б. 2014.** Изображения свернувшегося хищника в декоре скифских мечей и их ножен. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Феномен Більського городища — 2014: до 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934—2007): збірник матеріалів наукової конференції.* Київ; Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 112—114.
133. **Полидович, Ю. Б. 2014.** Находки скифских изваяний на территории Донецкой области. В: Дьячков, С. В. (отв. за вып.). *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30—31 октября 2014 г.).* Харьков: ООО «НТМТ», с. 29.
134. **Полидович, Ю. Б. 2014.** Основные группы изображений оленей раннескифского времени из восточных регионов Евразии. В: *Архаическое и традиционное искусство: проблемы научной и художественной интерпретации: материалы Всероссийской (с международным участием) научной конференции.* Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, с. 73—76.
135. **Полидович, Ю. Б. 2014.** Структура и символика декора ножен мечей скифского времени. В: Строкова, Л. В. (відп. за вип.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (18—20 листопада 2013 р.).* Київ: ТОВ «Фенікс», с. 152—169.
136. **Полидович, Ю. Б. 2014.** Художественный приём «зооморфных превращений» в сакском «зверином стиле». В: Садыков, Т. С. (глав. ред.), Хабдулина, М. К. (отв. ред.). *Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Сборник научных статей, посвящённых 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К. А. Акишева.* Астана: Сарыарка, с. 518—526.

137. **Полидович, Ю. Б. 2014.** Зображення хижих птахів з Литого (Мельгуновського) кургану. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.* Серія: Історичні науки, 21, с. 61—72.
138. **Полидович, Ю. Б., Коваль, Ю. Г., Соловкін, О. О., Усачук, А. М., Циміданов, В. В. 2014.** Розвідки на території Донецької обл. у 2013 р. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 118—119.
139. **Полидович, Ю. Б., Усачук, А. М. 2014.** Розвідки на території Дніпропетровської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 111.

2015

140. **Полидович, Ю. Б. 2015.** Грифон в скифской изобразительной традиции. В: Строкова, Л. В. (відп. за вип.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (10—12 листопада 2014 р.).* Київ: Фенікс, с. 107—126.
141. **Полидович, Ю. Б. 2015.** Изображения горного козла в сакском искусстве архаичного периода. В: Бейсенов, А. З. (отв. ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Сборник научных статей, посвящённый памяти археолога Кималя Акишевича Акишева.* Алматы: НИЦИА «Бегазы—Тасмола», с. 215—232.
142. **Полидович, Ю. Б. 2015.** Иней времени, ставший живительной влагой в руках мастеров (рецензия на книгу Г. С. Жумабековой, Г. А. Базарбаевой и А. Онгара «Есік. Иссык. Esik»). Алматы, 2011). В: Бейсенов, А. З. (отв. ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Сборник научных статей, посвящённый памяти археолога Кималя Акишевича Акишева.* Алматы: НИЦИА «Бегазы—Тасмола», с. 233—235.
143. **Полидович, Ю. Б. 2015.** Меч из Толстой Могилы. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 124—139.
144. **Полидович, Ю. Б. 2015.** Образы фантастических животных в искусстве народов скифского мира. *Донецький археологічний збірник*, 19, с. 85—142.
145. **Полидович, Ю. Б. 2015.** Структура и символика декора ножен мечей раннескифского времени. В: Лукьяшко, С. И. (отв. ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире: материалы Международной научной конференции, посвящённой памяти А. И. Мелюковой*

(с. Кагальник, 26—29 апреля 2014 г.). Ростов-на-Дону: Издательство ЮНЦ РАН, с. 290—309.

146. **Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н. 2015.** Две находки каменных плит с изображениями в погребениях срубной общности на территории Восточной Украины. В: Бейсенов, А. З. (отв. ред.). *Древний Тургай и Великая Степь: часть и целое. Сборник научных статей, посвящённый 70-летию юбилею Виктора Николаевича Логвина.* Костанай; Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, с. 444—455.
147. **Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н., Цимиданов, В. В. 2015.** Завитки в орнаментации срубной культуры. *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 3, с. 23—31.
148. **Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н., Цимиданов, В. В. 2015.** Завитки в орнаментации срубной культуры. В: Тощев, Г. М., Михайлов, Я. Б., Пеньова, О. В., Джос, В. С. (ред.). *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва півдня Європи (кам'яний вік — епоха бронзи)».* Запоріжжя: Дике поле, с. 83—93.

2016

149. **Малюк, Н. И., Полидович, Ю. Б. 2016.** О некоторых аспектах распространения ислама в Восточной Европе (по материалам коллекции Музея исторических драгоценностей Украины). В: Онгарулы, А. (отв. ред.). *Религия и система мировоззрений древних и средневековых народов Евразии.* Алматы (б.и.), с. 65—75.
150. **Полидович, Ю. Б., Малюк, Н. И. 2016.** Образ рыбы в искусстве скифо-сарматского времени. В: Яблонский, Л. Т., Краева, Л. А. (отв. ред.). *Константин Фёдорович Смирнов и современные проблемы сарматской археологии. Материалы IX Международной научной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории», посвящённой 100-летию со дня рождения Константина Фёдоровича Смирнова.* Оренбург, 12—15 мая 2016 г. Оренбург: Издательство ОГПУ, с. 209—215.
151. **Полідович, Ю. Б. 2016.** Донецький обласний краєзнавчий музей в умовах війни і миру (тези доповіді). В: Смолій, В. А. (відп. ред.). *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»;* м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 37—38.

2017

152. **Кравченко, Е. А., Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П., Пефтіць, Д. М., Полідович, Ю. Б., Сергєєва, М. С., Шелехань, О. В. 2017.** *Хотівське городище (новітні дослідження).* Київ: ІА НАНУ. 162 с.
153. **Малюк, Н. И., Полидович, Ю. Б., Савченко, Т. М. 2017.** Пам'ятки ювелірного мистецтва мусульманських народів у колекції Музею історичних коштовностей України. В: Віноградов, В. І., Рудик, Г. Б. (ред.). *Мистецтво ісламу в музеях України. Збірник матеріалів наукового семінару на честь 120-річного ювілею Марії Вязьміної (1896—1994), 25—26 квітня, 2016 р.* Київ: Фенікс, с. 81—89.
154. **Полидович, Ю. Б. 2017.** Изображение противостояния героя с чудовищем на налобнике из Волковцев и некоторые особенности декора конской узды скифского времени. *Записки отдела нумизматики и торевастики Одесского археологического музея*, III, с. 179—183.
155. **Полидович, Ю. Б. 2017.** Лев и пантера (ажурные пластинки из Мелитопольского кургана). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 185—192.
156. **Полидович, Ю. Б. 2017.** Один из мотивов изображения горного козла в раннескифском искусстве. *Краткие сообщения Института археологии*, 248, с. 166—184.
157. **Полидович, Ю. Б. 2017.** Пластина-обкладка горита из кургана первой половины V в. до н. э. у с. Ильичёво (Крым). В: Клочко, Л. С., Полидович, Ю. Б. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (21—22 листопада 2016 р.).* Київ: ТОВ «Фенікс», с. 89—109.

2018

158. **Величко, Е. А., Полидович, Ю. Б. 2018.** Золотые находки из «Никопольских курганов» в коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 138—154.
159. **Полидович, Ю. Б. 2018.** Золотая пластинка с изображением «скифского дракона» из коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко: археологический артефакт или подделка? В: Д'ячков, С. В. (відп. за вип.). *Проблеми історії та археології України: Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом (Харків, 14—15 грудня 2018 р.).* Харків (б.в.), с. 24.
160. **Полидович, Ю. Б., Величко, Е. А. 2018.** Пластины с изображением фигуры юноши из скифских комплексов. В: Клочко, Л. С.,

- Полідович, Ю. Б. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, 20—21 листопада, 2017 р. Київ: ТОВ «Фенікс», с. 79—97.
161. Полідович, Ю. Б. 2018. «А в дійсності все було інакше» (До ювілею Владислава Петровича Андриєнка). *Донецький археологічний збірник*, 21, с. 219—225.
162. Полідович, Ю. Б. 2018. Колекція середньовічних кам'яних скульптур із Пологівського районного краєзнавчого музею (Запорізька область). *Науковий вісник Національного музею історії України*, 3, с. 326—343.
163. Полідович, Ю. Б. 2018. Образ дракона в скіфо-античному мистецтві та його ремінісценції. В: Лисенко, Л. О. (коор., упор.). *П'яти Платонівські читання. Пам'яті академіка Платона Білецького (1922—1998). До сторіччя НАОМА. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції*. Київ: Видавництво «Людмила», с. 134.
164. Полідович, Ю. Б. 2018. Пам'яті Алли Олексіївни Моруженко. В: Клочко, Л. С., Полідович, Ю. Б. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, 20—21 листопада, 2017 р. Київ: ТОВ «Фенікс», с. 7—12.
165. Полідович, Ю., Величко, Є., Білан, Ю. 2018. Колекція виробів зооморфного мистецтва скіфського часу у фондівому зібранні МІКУ. В: Чабай, В. П. (гол. ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАНУ, с. 121—122.
166. Полідович, Ю. Б., Шаміна, Т. П. 2018. Зображення скіфського дракона в колекції Музею історичних коштовностей України. В: Клочко, Л. С. (відп. за вип.). *Музейні читання: Матеріали наукової конференції МІКУ «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, 9—11 листопада, 2015 р. Київ (б.в.), с. 69—75.
- 2019**
167. Бровендер, Ю., Полідович, Ю. 2019. Розкопки курганів на півночі Донеччини. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 23—25.
168. Полидович, Ю. Б. 2019. Гребень із Гайманової Могили і скифський міф о змеборчестві. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 483—492.
169. Полидович, Ю. Б. 2019. Сцени сражения на золотом конусе із Передериевой Могили і скифський міф о Колаксае. *Stratum plus*, 3, с. 229—260.
170. Полідович, Ю. Б. 2019. Коштовні предмети з Шумейківського кургану. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 322—339.
171. Полідович, Ю. Б. 2019. Слово про Віталія Циміданова. *Донецький археологічний збірник*, 22, с. 186—194.
172. Полідович, Ю. Б. 2019. Пам'яті Віталія Циміданова. *Давнина-2019*, 19, с. 61—70.
173. Полідович, Ю. Б., Величко, Є. О., Білан, Ю. О. 2019. Вироби зооморфного мистецтва скіфського часу в колекції Музею історичних коштовностей України: загальний огляд. В: Чабай, В. П. (гол. ред.), Манігда, О. В. (відп. ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 361—370.
- 2020**
174. Величко, Є. О., Полідович, Ю. Б. 2020. Невідомий комплекс з розкопок С. А. Мазараки поблизу с. Будки Роменського повіту Полтавської губернії. В: Скорий, С. А. (ред.). *Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії (до 100-річчя від дня народження). Всеукраїнська археологічна конференція: Тези доповідей*. Київ: ІА НАН України, с. 16—19.
175. Полидович, Ю. Б. 2020. Золотая пластина с изображением оленя из коллекции С. А. Мазараки. В: Д'ячков, С. В. (ред.). *Проблеми історії та археології України: Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 215-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, листопад 2020)*. Харків: ТОВ «НТМТ», с. 22—23.
176. Полидович, Ю. Б. 2020. Иранская мифология царской власти и пектораль из Толстой Могилы. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 135—149.
177. Усачук, А. М., Полідович, Ю. Б. 2020. Археологічна діяльність Олександра Кузьмича Тахтая у Донбасі (за матеріалами донецького архіву дослідника). В: Супруненко, О. Б. (відп. і наук. ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я-2020*. Полтава; Харків: ТОВ «Майдан», с. 119—136.
178. Polidovych, Yu. 2020. The Curled Beast — is it from Ziwiye? In: Tarasenko, M. (Chairman of the Organizing Committee). *Pre-Islamic Near East: History, Religion, Culture. Abstracts of Reports of the International Scientific Round Table*. Kyiv: A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the NAS of Ukraine, p. 17.

2021

179. **Бабенко, Л. І., Білан, Ю. О., Полідович, Ю. Б. 2021.** Пектораль з кургану Товста Могила: 50 років досліджень. Бібліографічний огляд. Київ: ТОВ «Фенікс». 146 с.
180. **Балахванцев, А. С., Полидович, Ю. Б. 2021.** Костяная втулка с арамейскими буквами из могильника Сакар-чага 3 и проблема контактов центральноазиатских кочевников с цивилизациями Передней Азии. *Восток (Oriens)*, 6, с. 7—18.
181. **Безкоровайна, Ю. Г., Полідович, Ю. Б. 2021.** Половецька кам'яна статуя з Донеччини (з нових надходжень до Національного музею історії України). *Науковий вісник Національного музею історії України*, 7, с. 85—89.
182. **Білан, Ю. О., Полідович, Ю. Б. 2021.** Історія дослідження кургану Товста Могила. В: Полідович, Ю. (відп. ред.). *Симфонія пекторалі. Альбом*. Київ: Мистецтво, с. 20—41.
183. **Величко, Є. О., Полідович, Ю. Б. 2021.** Колекція предметів скіфо-античного часу у зібранні Б. І. та В. Н. Ханенків: шляхи формування. В: Клочко, Л. С. (відп. ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, Музей історичних коштовностей України — філія Національного музею історії України, 20—21 листопада 2019 р. Київ (б.в.), с. 60—80.
184. **Величко, Є. О., Полідович, Ю. Б. 2021.** Предмети з кургану Огуз в колекції В. Н. та Б. І. Ханенків (за матеріалами Музею історичних коштовностей України). *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 104—121.
185. **Полідович, Ю. Б. 2021.** Роговые наконечники из Западного Бельского городища и некоторые особенности раннескифского «звериного стиля». В: Скорий, С. А., Задніков, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Східної Європи: збірник статей на пошану Ірини Шрамко*. Харків; Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ», с. 212—233.
186. **Полідович, Ю. Б. 2021.** Вступна стаття. В: *Скіфське золото. Каталог виставки*. Київ: НМІУ, с. 3.
187. **Полідович, Ю. Б. 2021.** Оздоблення кінських вуздечок з кургану Товста Могила: пошук закономірностей. *Археологія і давня історія України*, 4 (41), с. 134—150.
188. **Полідович, Ю. Б. 2021.** Пектораль: у пошуках смислів. В: Полідович, Ю. (відп. ред.). *Симфонія пекторалі. Альбом*. Київ: Мистецтво, с. 58—75.
189. **Полідович, Ю. Б. (авт.-укл.) 2021.** *Скіфське золото (Буклет)*. Київ: НМІУ. 8 с.
190. **Полідович, Ю. Б. 2021.** Спогади і роздуми про дослідження скіфського мистецтва. В:

Посохов, С. І. (відп. ред.). *Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого*. Харків; Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Майдан, с. 97—100.

2022

191. **Забавін, В., Булик, М., Небрат, С., Полідович, Ю. 2022.** Розвідки на півдні Донеччини. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 33—34.
192. **Полідович, Ю. Б. 2022.** «Золотые» плети скифских властителей. В: Садыков, Т. С. (глав. ред.), Хасенова, Б. М. (отв. ред.). *Степные миры в зеркале археологии. Сборник статей, посвященный 70-летию учёного-археолога М. К. Хабдулиной*. Нур-Султан: ИП ARD-Print, с. 118—127.
193. **Полідович, Ю. Б. 2022.** Алла Олексіївна Моруженко: до 85-річчя дослідниці. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Феномен Більського городища—2022*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПСК, с. 5—19.
194. **Полідович, Ю. Б. 2022.** Батоги скіфських вершників. В: Клочко, Л. С. (відп. ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, Скарбниця Національного музею історії України — філія Національного музею історії України, 24 грудня 2020 р. Київ: ТОВ «Фенікс», с. 86—100.
195. **Полідович, Ю. Б. 2022.** Життя, закарбоване в золоті. В: Клочко, Л. С. (відп. ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, Скарбниця Національного музею історії України — філія Національного музею історії України, 22 листопада 2021 р. Київ: ТОВ «Фенікс», с. 40—55.
196. **Полідович, Ю. Б. 2022.** Історія одного сюжету. В: Клочко, Л. С. (відп. ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, Скарбниця Національного музею історії України — філія Національного музею історії України, 22 листопада 2021 р. Київ: ТОВ «Фенікс», с. 141—155.
197. **Полідович, Ю. Б. 2022.** Підвіска з оленем з фондів Національного музею історії України. В: Скорий, С. А., Тупик, С. В., Каравайко, Д. В., Гречко, Д. С., Корж, А. А., Качура, О. В., Хоружа, М. В. (ред.). *Матеріали II Всеукраїнської археологічної конференції з міжнародною участю «Путивльські читання». До 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора*. Київ: ІА НАН України, с. 41—48.

198. Полідович, Ю. Б. 2022. Скіфське бронзове дзеркало з Роменського повіту та археологічна діяльність Сергія Мазаракі. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Феномен Більського городища—2022*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, с. 152—168.
199. Полідович, Ю. Б. 2022. Троянський кінь грецьких майстрів. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 75—92.
200. Полідович, Ю. Б., Величко, Є. О. 2022. Крилатий кабан: образ на перетині скіфської, іранської та давньогрецької міфологій. *Сходознавство*, 89, с. 73—106.
201. Усачук, А. Н., Полідович, Ю. Б. 2022. Археологические свидетельства ограбления курганов в Донбассе в конце XIX — начале XX веков. *Archaeoastronomy and Ancient Technologies*, 10 (1), с. 30—66.
- 2023**
202. Березова, С. А., Полідович, Ю. Б., Удовиченко, І. В. 2023. Потири з храмів м. Глухова у зібранні Скарбниці Національного музею історії України. *Сіверщина в історії України*, 16, с. 163—169.
203. Забавін, В., Булик, М., Небрат, С., Полідович, Ю. 2023. Розвідки на півдні Донецької обл. у 2021 р. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 44.
204. Куценко, О., Полідович, Ю. 2023. Половецька кам'яна статуя з фондів Львівського історичного музею. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 9, с. 107—112.
205. Полідович, Ю. Б. 2023. Загадкові ритуальні предмети скіфів: у пошуках відповідей. *Археологія і давня історія України*, 2 (47), с. 257—275.
206. Полідович, Ю. Б. 2023. Пластинка із зображенням голови птаха зі Східного Більського городища (знахідка 1980 року). В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища 2021—2022*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, (у друці).
207. Полідович, Ю. Б., Величко Є. О. 2023. Коштовні прикраси гориту з Першого Вовківецького кургану (1897 р.). В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2022*. Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», с. 51—67.
208. Полідович, Ю., Діденко, С. 2023. Дві скіфські бляхи з колекції С. М. Крейтона в зібранні Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 9, с. 132—141.

List of Publications by Yu. B. Polidovich

Compiled by *Leonid BABENKO*

1989

1. **Polidovich, Iu. B. 1989.** Rannesrubnyi zolnik poseleniia Zlivki. In: Kolesnik, A. V., Degermendzhi, S. M., Dubovskaia, O. R., Shvetsov, M. L. (eds.). *Nauchno-prakticheskii seminar «Problemy okhrany i issledovaniia pamiatnikov arkheologii v Donbasse» (k Svodu pamiatnikov istorii i kultury narodov SSSR), 19—21 apreliia 1989 g. Tezisy dokladov.* Donetsk (b. i.), p. 115—117.

1990

2. **Polidovich, Iu. B., Tsimidanov, V. V. 1990.** Sosudy i ikh ornamentatsiia v sisteme pogrebalnogo obriada plemen srubnoi KIO (K postanovke voprosa). In: Brovender, Iu. M. (ed.). *Problemy issledovaniia pamiatnikov arkheologii Severskogo Dontsa. Tezisy dokladov oblastnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, Lugansk, noiabr 1990 g.* Lugansk: Tipografiia izdatelstva «Luganskaia pravda», p. 88—92.

1991

3. **Polidovich, Iu. B. 1991.** Ob odnoi serii izobrazhenii svernuvshegosia khishchnika V v. do n. e. In: Iarovoi, V. E. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V v. n. e.). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii. Kishinev, 10—14 dekabria 1990 g.* Kyiv: RAMUS AN USSR, p. 176—177.

1993

4. **Kolesnik, A. V., Polidovich, Iu. B., Degermendzhi, S. M., Dubovskaia, O. R. 1993.** *Katalog sluchainykh nakhodok iz arkheologicheskikh sobranii muzeev Donetskoï oblasti.* Arkheologicheskii almanakh, 1. Donetsk: Donechchina. 236 p.
5. **Polidovich, Iu. B. 1993.** Izobrazheniia svernuvshegosia khishchnika iz arkhaiskogo nekropolia Olvii. In: Okhotnikov, S. B. (ed.). *Drevnee Prichernomore.* Kratkie soobshcheniia Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva, 4. Odessa: Odeskoe Arkheologicheskoe Obshchestvo, p. 64—66.
6. **Polidovich, Iu. B. 1993.** Novye pogrebalnye pamiatniki epokhi bronzy s territorii Donetskoï oblasti. *Arkheologicheskii almanakh*, 2, p. 35—98.

7. **Polidovich, Iu. B. 1993.** Raskopki kurganov v Amvrosievskom raione Donetskoï oblasti. In: Kozak, D. N., Klochko, V. I., Videiko, M. Yu., Toshchev, H. M. (eds.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini 1992 roku.* Kyiv: IA NANU; ZDU, p. 114—115.

1994

8. **Polidovich, Iu. B. 1994.** K voprosu o khronologii ranneskifskikh pamiatnikov stepnoi zony Severnogo Prichernomoria. In: Iarovoi, V. E. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V v. n. e.). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii.* Tiraspol: IPP «Tipar», p. 189—191.
9. **Polidovich, Iu. B. 1994.** K kharakteristike kurgannoi pogrebalnoi obriadnosti stepnoi Skifi arkhaiskogo perioda. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoï arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 95-letiiu so dnia rozhdeniia B. N. Grakova.* II. Zaporozhe: IPK «Zaporizhzhia», p. 115—117.
10. **Polidovich, Iu. B. 1994.** O motive svernuvshegosia khishchnika v iskusstve skifskogo mira. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, p. 63—78.
11. **Polidovich, Iu. B., Tsimidanov, V. V. 1994.** O naibolee pozdnykh pogrebeniakh srubnoi kultury. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy khronologii kultur eneolita — bronzovogo veka Ukrainy i iuga Vostochnoi Evropy.* Tezisy dokladov mezhdunarodnoi konferentsii. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo DDU, p. 44—46.

1995

12. **Polidovich, Iu. B. 1995.** Izobrazheniia khishchnikov s povernutoi anfas golovoi v iskusstve skifskogo mira. In: Kadeev, V. I. (ed.). *Problemy arkheologii drevnei i srednevekovoi istorii Ukrainy. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii, 1—3 marta 1995 g.* Kharkov: AO «Biznes Inform», p. 53—54.
13. **Polidovich, Yu. B. 1995.** «Zvirynyi styl» yak khudozhnia mova relihii narodiv skifskoho svitu. In: Haiuk, V. V., Dashkevych, Ya. R., Moravska, L. V., Omelchuk, M. M., Yaremchuk, V. D. (eds.). *Istoriia relihii v Ukraini. Tezy povidomlen Mizhnarodnoho V kruhloho stolu.* Ch. 4. Kyiv; Lviv (b.v.), p. 343—346.

14. **Polidovych, Yu. B. 1995.** Obraz khtonichnoi istoty, shcho zhyve u pecheri, v Skifskomu Lohosi Herodota. In: Bandrivskyyi, M. (ed.). *Skeli y pechery v istorii ta kulturi starodavnoho naselennia Ukrainy (Lviv, 2—3 liutoho 1995 roku)*. Zbirnyk tez povidomlen ta dopovidei. Lviv, p. 78—80.
15. **Polidovych, Yu. B., Tsymidanov, V. V. 1995.** Kam'iana sokyra v pam'iatkakh zrubnoi kulturno-istorychnoi spilnosti. *Arkheolohiia*, 2, p. 52—62.

1996

16. **Polidovich, Iu. B., Tsimidanov, V. V. 1996.** Srubnyi pogrebalnyi kompleks iz Rusinogo Iara (Donbass). In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostocnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek)*. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii. Ch.1. Donetsk: DonGU, p. 100—105.
17. **Polidovych, Yu. B. 1996.** Dvi obrazotvorchi tradyttsii v mystetstvi Dniprovskoho Livoberezhnoho lisostepu skifskoho chasu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznogo viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, p. 339—344.

1997

18. **Polidovich, Iu. B. 1997.** O metricheskikh osobenostiakh postroeniia ranneskifskikh izobrazhenii zhivotnykh. In: Iudin, A. I. (ed.). *Epokha bronzy i rannii zheleznyi vek v istorii drevnikh plemen iuzhnorusskikh stepei*. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchenoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia P. D. Rau (g. Engels, Saratovskaia obl., 12—17 maia 1997 g.). Saratov: Saratovskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut, p. 135—137.
19. **Polidovich, Iu. B. 1997.** O razmeshchenii keramicheskikh sosudov v srubnykh pogrebeniiah. *Arkheologicheskii almanakh*, 6, p. 163—172.
20. **Polidovich, Iu. B. 1997.** Polovetskie kamennye izvaianiia — izobrazheniia bogov? In: Kadeev, V. I. (ed.). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. K 140-letiiu so dnia rozhdeniia akademika Dmitriia Ivanovicha Bagaleia*. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii 16—18 aprelia 1997 g. Kharkov: AO Biznes Inform, p. 60.
21. **Polidovych, Yu. B., Mukhanova, V. O. 1997.** Nova znakhidka skifskoi statui u Donbasi. *Letopis Donbassa*, IV-V (I), p. 22—26.

1998

22. **Polidovich, Iu. B. 1998.** Kompozitsii s olenem iz Kul-Oby. In: Kiiashko, V. Ia., Larenok, V. A.,

Potapov, V. V. (eds.). *Problemy arkheologii Iugo-Vostocnoi Evropy (tezisy dokladov VII Donskoi arkheologicheskoi konferentsii)*. Rostov-na-Donu, 22—26 noiabria 1998 goda. Rostov-na-Donu, p. 111—112.

23. **Polidovich, Iu. B. 1998.** Kompozitsiia s olenem iz Kul-Oby. In: *Muzeini chytannia. Materialy Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii, prysviachenoi 90-littiu z dnia narodzhennia vydatnoho ukrainskoho arkheoloha O. I. Terenozhkina, 3 liutoho 1998 r.* Kyiv, p. 172—174.
24. **Polidovych, Yu. B. 1998.** Nove skifske pokhovannia z hryvnoi u Donetskii oblasti. *Arkheologicheskii almanakh*, 7, p. 103—112.

1999

25. **Kolesnik, A. V., Polidovich, Iu. B. 1999.** Viktor Mikhailovich Evseev. *Donbass*, September/October (special issue), p. 44—45.
26. **Polidovich, Iu. B. 1999.** Antichnye sosudy v kontekste ranneskifskogo pogrebalnogo obriada. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiiu Borisa Nikolaevicha Grakova)*. III Grakovskie chtenia. Zaporozhe: Zaporozhskii gosuniversitet, p. 206—209.
27. **Polidovich, Iu. B. 1999.** Skifskii «zverinyi stil» kak istochnik dlia etnokulturnykh rekonstruktsii. In: Kovalova, I. F. (ed.). *Materialy mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii «Etnichna istoriia ta kultura naseleunia Stepu ta Lisostepu Yevrazii (vid kam'ianoho viku po rannie serednovichchia)*. Dnipropetrovsk: DDU, p. 122—124.
28. **Polidovich, E. A., Polidovich, Iu. B. 1999.** Priadenie i tkachestvo v sisteme kultury narodov Iugo-Vostocnoi Evropy v epokhu pozdnei bronzy i rannego zheleza. In: Shishlina, N. I. (ed.). *Tekstil epokhi bronzy Evraziiskikh stepei*. Trudy GIM, 109. Moscow: GIM, p. 217—223.
29. **Polidovych, Yu. B. 1999.** «Muzeina» arkheolohiia: liudy, podii, znakhidky. *Litopys Donbasu*, 7, p. 25—31.
30. **Polidovych, Yu. B. 1999.** Skifski khrestopodibni bliakhy. In: Kadeev, V. I. (ed.). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii 21—23 oktiabria 1999 g.* Kharkov (b.i.), p. 31—32.

2000

31. **Kolesnik, A. V., Polidovich, Iu. B. 2000.** V. M. Evseev — uchenyi i muzeinyi rabotnik. *Litopys Donbasu*, 8 (special issue), p. 3—7.
32. **Polidovich, Iu. B. 2000.** Opyt rekonstruktsii skifo-sakskogo kosmogonicheskogo mifa po materialam izobrazitel'nogo iskusstva i arkitektury. In:

Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Arkheologiiia i drevniaia arkhitektura Levoberezhnoi Ukrainy i smezhnykh territorii*. Tezisy dokladov nauchno-prakticheskoi konferentsii. Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, p. 102—105.

33. **Polidovych, Yu. B. 2000.** Skifski khrestopodibni bliakhy. *Arkheolohiia*, 1, p. 35—48.

2001

34. **Litvinenko, R. A., Polidovich, Iu. B. 2001.** Kurgan srubnoi kultury u s. Ivano-Darevka. *Arkheologicheskii almanakh*, 10, p. 119—144.
35. **Polidovich, Iu. B. 2001.** K istokam skifskogo iskusstva: proiskhozhdenie motiva svernuvshegosia khishchnika. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 3, p. 25—34.
36. **Polidovich, Iu. B. 2001.** Pamiatniki epokhi bronzy v urochishche Gai (Podontsove). In: Gorbov, V. N., Chemakina, O. V. (eds.). *Problemy arkheologii i arkhitektury*. T. 1. Arkheologiiia. Donetsk; Ma-keevka: Donbass, p. 52—55.
37. **Polidovych, Yu. B. 2001.** *Obraz khyzhaka u mystetstvi narodiv skifskoho svitu (za arkheolohichny-my pam'iatkamy VII—IV st. do n. e.)*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NANU. 19 p.

2002

38. **Kravchenko, E. E., Miroshnichenko, V. V., Polidovich, Iu. B. 2002.** Poselenie Iavir v srednem techenii Severskogo Dontsa. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 10, p. 87—107.
39. **Polidovich, Iu. B. 2002.** Prirodnoe i mifologicheskoe v skifskikh izobrazheniakh (na primere pozitsii khvosta khishchnikov). *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkheologii*, 1, p. 189—206.

2003

40. **Polidovich, Iu. B., Kravchenko, E. E. 2003.** O kulturno-istoricheskikh svyaziakh narodov, prozhivavshikh na territorii Ukrainy i Kitaia v drevnosti i srednevekove. In: Konishcheva, N. I. (ed.). *Sotsialno-ekonomicheskie, ekologicheskie i gumanitarnye problemy razvitiia turisticheskogo biznesa*. Donetsk.*¹

2004

41. **Abdrakhmanov, D. V., Polidovich, Iu. B. 2004.** Kurgany basseina Krynki (Tsentralnyi Donbass i Severo-Vostochnoe Priazove). In: Polidovich, Iu. B., Kolesnik, A. V. (eds.). *Kurgany*

Donbassa. Arkheologicheskii almanakh, 14. Donetsk: Lebed, p. 178—202.

42. **Kolesnyk, O. V., Kravchenko, E. Ye., Kuzin, V. I., Lyhanova, L. A., Polidovych, Yu. B. 2004.** *Lehendy stepu. Fotoalbom*. Donetsk: VD «Kalmius». 104 p.
43. **Kudlai, Yu. V., Polidovych, Yu. B. 2004.** Kurhany baseinu Solonoi (Zakhidnyi Donbas). In: Polidovich, Iu. B., Kolesnik, A. V. (eds.). *Kurgany Donbassa*. Arkheologicheskii almanakh, 14. Donetsk: Lebed, p. 133—152.
44. **Polidovich, Iu. B. 2004.** Zoomorfno oformlennye psalii kak fenomen skifskoi epokhi. In: Usachuk, A. N. (ed.). *Psalii. Elementy upriazhi i konskogo snariazheniia v drevnosti*. Arkheologicheskii almanakh, 15. Donetsk: Apeks, p. 143—165.
45. **Polidovich, Iu. B. 2004.** Izobrazitelnye osobennosti skifskogo «zverinogo stilia» (na primere izobrazhenii khishchnikov). In: Kiriushin, Iu. F., Tishkin, A. A. (eds.). *Kompleksnye issledovaniia drevnikh i traditsionnykh obshchestv*. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo universitetata, p. 414—417.
46. **Polidovich, Iu. B. 2004.** Ranneskifskie zoomorfno oformlennye psalii kak voploshchenie figury zhivotnogo. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XI, p. 206—210.
47. **Polidovich, Iu. B. 2004.** Urok skifskogo dizainera. *Zhurnal o metalle*, 1, p. 48—50.
48. **Polidovych, Yu. B. 2004.** Lehendy Savur-Mohyly. *Litopys Donbasu*, 12, p. 133—140.
49. **Poliakova, O. A., Polidovich, Iu. B. 2004.** Kurgany u sela Ivano-Darevka (bassein Bakhmuta, Severo-Zapadnyi Donbass). In: Polidovich, Iu. B., Kolesnik, A. V. (eds.). *Kurgany Donbassa*. Arkheologicheskii almanakh, 14. Donetsk: Lebed, p. 110—132.
50. **Usachuk, A. N., Polidovich, Iu. B., Kolesnik, A. V. 2007.** Kurgany Donbassa v narodnom vospriiatii i nauchnoi praktike (do nachala XX veka): mify i realnost. In: Polidovich, Iu. B., Kolesnik, A. V. (eds.). *Kurgany Donbassa*. Arkheologicheskii almanakh, 14. Donetsk: Lebed, p. 13—55.
51. **Usachuk, A. N., Polidovich, Iu. B., Tsimidantov, V. V., Litvinenko, R. A. 2004.** Svod dannykh ob issledovaniakh kurganov na territorii Donetskoi oblasti v XX veke. In: Polidovich, Iu. B., Kolesnik, A. V. (eds.). *Kurgany Donbassa*. Arkheologicheskii almanakh, 14. Donetsk: Lebed, p. 56—109.

2005

52. **Isaeva, I. V., Polidovich, Iu. B. 2005.** Petrograficheskie aspekty izucheniia kamennogo materiala poseleniia Glubokoe-I v basseine Severskogo

¹ Some details of the items marked with * remained unavailable.

- Dontsa. In: Tarasenko, M. H. (ed.). *Rozvytok heohrafichnoi nauky Ukrainy ta Donbasu v XXI stolitti. Zbirnyk naukovykh statei I Mizhvuzivskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Donetsk: DISO, p. 36—43.
53. **Polidovich, Iu. B. 2005.** O nekotorykh semioticheskikh aspektakh funktsionirovaniia sosudov v pogrebalnykh obriadakh predskifskogo vremeni. *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkhologii*, 2, p. 197—218.
54. **Polidovich, Iu. B., Verevkin, A. G. 2005.** Istoriia sela Bliumental. *Litopys Donbasu*, 13, p. 124—133.
55. **Polidovich, Iu. B., Volnaia, G. N. 2005.** Obraz zaitsa v skifskom iskusstve. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii ot rannei bronzy do ranneho srednevekovia. Pamiati V. S. Olkhovskogo*. Moscow: Institut arkhologii RAN, p. 425—436.
56. **Polidovich, Yu. B., Bahdasar, V. V. 2005.** Ukrainski zemli v systemi administratyvno-terytorialnogo podilu Rosiiskoi imperii v XIX — na pochatku XX stolittia. In: Tarasenko, M. H. (ed.). *Rozvytok heohrafichnoi nauky Ukrainy ta Donbasu v XXI stolitti. Zbirnyk naukovykh statei I Mizhvuzivskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Donetsk: DISO, p. 73—79.
57. **Polidovich, Yu., Poliakova, O. 2005.** Kin u zhytti stepovykh narodiv peredskifskoho i skifskoho chasu: istoryko-heohrafichni aspekt. *Visnyk Donetskoho instytutu sotsialnoi osvity. Seriiia «Heohrafia»*, I (1), p. 13—19.
- 2006**
58. **Isaieva, I., Polidovich, Yu. 2006.** Vykorystannia kam'ianoho materialu na poseleenniakh bondarykhynskoi kultury (zahalnyi ohliad). *Visnyk Donetskoho instytutu sotsialnoi osvity. Seriiia «Heohrafia»*, II, p. 9—16.
59. **Polidovich, Iu. B. 2006.** Izobrazhenie khishchnika iz Esherskogo pogrebeniia v kontekste skifskogo «zverinogo stilia». In: Bzhaniia, V. V. (ed.). *Pervaia Abkhazskaia mezhdunarodnaia arkhologicheskaia konferentsiia. Posviashchena 70-letiiu Iu. N. Voronova. Drevnie kultury Kavkazskogo Prichernomoria, ikh vzaimodeistvie s kulturami sosednikh regionov. Sokhranenie kulturnogo naslediia. Materialy konferentsii*. Sukhum, p. 280—284.
60. **Polidovich, Iu. B. 2006.** Nemetskaia koloniia Bergtal i ee zhiteli (iz proshlogo sovremennogo sela Respublika Volodarskogo raiona Donetskoi oblasti). *Litopys Donbasu*, 14, p. 59—73.
61. **Polidovich, Iu. B. 2006.** Pektoral — simvol zhizni i smerti. *Zhurnal o metalle*, 3—4 (9), p. 82—85.
62. **Polidovich, Iu. B. 2006.** Khishchnik i ego zhertva: Vyrashenie krugovorota zhizni i smerti sredstvami skifskogo zoomorfnoho kada. *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkhologii*, 3, p. 355—398.
63. **Polidovich, Yu. B. 2006.** Etnichni sklad naselennia Donetskoi oblasti (za danymy Vseukrainskoho perepysu naselennia 2001 roku). In: Tarasenko, M. H. (ed.). *Naukova paradyhma heohrafichnoi osvity Ukrainy v XXI stolitti. Zbirnyk naukovykh statei II Mizhvuzivskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Donetsk: DISO, p. 182—193.
64. **Polidovich, Yu. B. 2006.** Nimetski kolonii na terytorii suchasnoi Donetskoi oblasti. In: Shvetsov, M. L. (ed.). *Rol etnichnykh spilnot Donechchyny v rozbudovi ukrainskoi derzhavnosti. Materialy I rehionalnoi konferentsii*. Donetsk, 15—16 hrudnia 2006 r. Donetsk: Veber, p. 156—161.
65. **Usachuk, A. N., Polidovich, Iu. B. 2006.** Unikalnye izobrazheniia zhyvotnykh na orudiakh goncharnogo proizvodstva epokhi pozdnei bronzy. *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkhologii*, 3, p. 249—268.
- 2007**
66. **Polidovich, Iu. B. 2007.** Bosporskie terrakotovyie statuetki so stsenoi okhoty na zaitsa. In: Zuev, V. Iu. (ed.). *Bosporskii fenomen: sakralnyi smysl regiona, pamiatnikov, nakhodok. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Ch. I. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 93—99.
67. **Polidovich, Iu. B. 2007.** K voprosu o tsentralno-aziatskoi teorii proiskhozhdeniia skifskogo «zverinogo stilia». In: Skoryi, S. A. (ed.). *Rannii zaliznyi vik Evrazii: do 100-richchia vid dnia narodzhennia O. I. Terenozhkina. Materialy Mizhnarodnoi naukovo konferentsii*. Kyiv; Chyhyryn: TOV "VPD Format", p. 115—117.
68. **Polidovich, Iu. B. 2007.** Skifskii «zverinyi stil» kak istochnik dlia etnokulturnykh rekonstruktsii. In: Tomilov, N. A., Tataurov, S. F., Tataurova, L. V. (eds.). *Integratsiia arkhologicheskikh i etnograficheskikh issledovaniia*. Odessa; Omsk: Izdatelstvo OmGPU; Nauka, p. 120—121.
69. **Polidovich, Iu. B. 2007.** Skifskii obriad ochishchenniia. In: Dashkovskii, P. K. (ed.). *Mirovozzrenie naselenniia Iuzhnoi Sibiri i Tsentralnoi Azii v istoricheskoi retrospektive*. Vyp. 1. Barnaul: Azbuka, p. 44—57.
70. **Polidovich, Iu. B. 2007.** Etnokulturnaia situatsiia v Evraziiskikh stepiakh v rannem zheleznom veke po dannym skifskogo «zverinogo stilia». In: Gorbunov, V. S., Ivanov, V. A., Obydenova, G. T., Shuteleva I. A., Shcherbakov, N. B. (eds.). *Formirovanie i vzaimodeistvie uralskikh narodov v izmeniaiushcheisia etnokulturnoi srede Evrazii:*

problemy izucheniia i istoriografiia. Chteniia pamiati K. V. Salnikova (1900—1966). Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii (20—22 aprelia 2007 g., gorod Ufa). Ufa: Kitap, p. 324—330.

71. **Polidovych, Yu. B. 2007.** Kurhany Donbasu v narodnomu spryiniatti ta narodnii toponimitsi. In: Tarasenko, M. H. (ed.). *Naukova paradyhma heohrafichnoi osvity Ukrainy v XXI stolitti. Zbirnyk naukovykh statei III Mizhvuzivskoi nauково-praktychnoi konferentsii*. Donetsk: DISO.*

2008

72. **Bogatyrenko, V. V., Zaviazkina, T. I., Mezhenko, Iu. S., Polidovich, Iu. B., Popov, Iu. V., Stepura, A. V., Khatkina, N. V. 2008.** *Bolshoi entsiklopedicheskii illiustrirovannyi slovar*. Donetsk: OOO PKF «BAO». 832 p.²
73. **Bozhko, R. P., Polidovych, Yu. B. 2008.** Nimetski kolonii na terytorii suchasnoi Donetskoi oblasti. In: Strykun, T. M. (ed.). *Materialy nauково-praktychnoi konferentsii «Nimetski poselennia v Ukraini 2-i pol. XVIII — 1-i pol. XX st.», prysviachenoi 240-ii richnytsi vid chasu zasnuvannia Bilovezkoj nimetskoj kolonii (18—19 veresnia 2007 r.)*. Bakhmach. Nizhyn: Aspekt-Polihraf, p. 113—117.
74. **Polidovich, Iu. B. 2008.** Izobrazheniia khishchnoi ptitsy s ryboi v kogtiakh v izobrazitelnom iskusstve V—IV vv. do n. e. In: Tuallagov, A. A. (ed.). *Otrazhenie tsivilizatsionnykh protsesov v arkhеologicheskikh kulturakh Severnogo Kavkaza i sopredelnykh territorii. Iubileinye XXV «Krupnovskie chteniia» po arkhеologii Severnogo Kavkaza*. Vladikavkaz. 21—25 aprelia 2008 goda. *Tezisy dokladov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Vladikavkaz: Izdatelstvo SOIGSI im. V. I. Abaeva, p. 288—291.
75. **Polidovich, Iu. B. 2008.** Nemetskie kolonii na territorii sovremennoi Donetskoi oblasti. *Litopys Donbasu*, 16, p. 91—115.
76. **Polidovich, Iu. B. 2008.** Ob odnoi izobrazitelnoi traditsii v iskusstve narodov skifskogo mira. In: Samashev, Z. S. (ed.). *Nomady kazakhskikh stepei: etnosotsiokulturnye protsessy i kontakty v Evrazii skifo-sakskoi epokhi*. Sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Astana: PTsK RK, p. 39—59.
77. **Polidovich, Iu. B. 2008.** Stseny s uchastiem khishchnikov i antropomorfnykh personazhei v iskusstve narodov skifskogo mira. In: Baipakov, K. M. (ed.). *Arkheologiia stepnoi Evrazii*. Kemerovo; Almaty: Izdatelstvo KuzGTU, p. 212—226.
78. **Polidovych, Yu. B. 2008.** Menonity u etno-konfesiinii palitri Donechchyny. In: Tarasenko, M. H.

(ed.). *Suchasni tendentsii naukovoii paradyhmy heohrafichnoi osvity Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei IV Mizhvuzivskoi nauково-praktychnoi konferentsii*. Donetsk: DISO, p. 158—166.

2009

79. **Isaieva, I. V., Polidovych, Yu. B. 2009.** Hidronimy Donetskoi oblasti. *Visnyk Donetskoho instytutu sotsialnoi osvity*. Serii «Heohrafiia», IV. *
80. **Polidovich, Iu. B. 2009.** Zhenskaia i muzhskaia sfera kultury v skifskom izobrazitelnom iskusstve (stseny s uchastiem khishchnikov i antropomorfnykh personazhei). In: Bessonova, S. S. (red.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kyiv; Poltava: IA NANU, p. 314—323.
81. **Polidovich, Iu. B. 2009.** Krestovidnaia bliakha iz arkhаichesкого nekropolia Olvii v kontekste skifskogo «zverinogo stilia». In: Zuev, V. Iu. (ed.). *Bosporskii fenomen. Iskusstvo na periferii antichnogo mira*. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Saint Petersburg: Nestor-Istoriia, p. 477—484.
82. **Polidovich, Iu. B. 2009.** Rukoiati s izobrazheniem khishchnikov i nekotorye osobennosti ananinskogo «zverinogo stilia». In: Kuzminykh, S. V., Chizhevskii, A. A., Rudenko, G. R. (eds.). *U istokov arkhеologii Volgo-Kamia (k 150-letiiu otkrytiia Ananinskogo mogilnika)*. Arkheologiia Evraziiskikh stepei, 8. Elabuga: Institut istorii AN RT, p. 239—244.
83. **Polidovich, Iu. B. 2009.** Tsarskaia pektoral kak voploshchenie skifskoi mifologemy zhizni. In: Iunusova, A. B. (ed.). *Etnos. Obschestvo. Tsivilizatsiia: II Kuzevskie chteniia. Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 80-letiiu R. G. Kuzeeva*. Ufa: Ufimskii poligrafkombinat, p. 113—115.
84. **Polidovych, Yu. B. 2009.** Kilka notatok z etnohrafii Krasnoarmiiskoho raionu. *Litopys Donbasu*, 17, p. 134—139.
85. **Polidovych, Yu. B., Isaieva, I. V. 2009.** Relihiina toponimika Donechchyny. In: Tarasenko, M. H. (ed.). *Suchasni tendentsii naukovoii paradyhmy heohrafichnoi osvity Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei V Vseukrainskoi nauково-praktychnoi konferentsii*. Donetsk: DISO, p. 156—162.
86. **Usachuk, A. N., Podobed, V. A., Polidovich, Iu. B., Tsimidanov, V. V. 2009.** Raskopki kurgana na territorii aeroporta g. Donetsk. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, p. 300—303.
87. **Kirilov, A., Kirilova, N., Kudlaj, J., Litvinenko, R., Polidovich, J. 2009.** Two burial mounds of Donetsk region as objects of

² 2nd edition: Moscow: Bao-Press, 2009.

archaeoastronomical researches. In: Marov, M. Ya. (ed.). *International conference «Astronomy and World Heritage: Across Time and Continents», ASTROKAZAN—2009, August 19—26, Kazan, Russia*. Kazan: Publishing House of Kazan University, p. 13—14.

2010

88. **Degermendzhi, S. M., Koval, Iu. G., Polidovich, Iu. B., Shvetsov, M. L. 2010.** O novykh petroglifakh v Severo-Vostochnom Priazove. Problemy identifikatsii. In: Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N. (eds.). *Izobrazitelnoe iskusstvo v arkeologicheskom nasledii*. Arkheologicheskii almanakh, 21. Donetsk: Lebed, p. 5—23.
89. **Polidovich, Iu. B. 2010.** Voploshchenie idei trekhchastnoi zhertvy v izobrazitelnykh kompozitsiakh i ritualnykh izdeliakh skifskogo vremeni. In: Obydenova, G. T., Ivanov, V. A., Gorbunov, V. S., Ovsiannikov, V. V., Kotov, V. G., Savelev, N. S., Shuteleva, I. A., Shcherbakov, N. B. (eds.). *XVIII Uralskoe arkeologicheskoe soveshchanie: kulturnye oblasti, arkeologicheskie kultury, khronologiya: materialy XVIII Uralskogo arkeologicheskogo soveshchaniia*. Ufa: Izdatelstvo BGPU, p. 233—234.
90. **Polidovich, Iu. B. 2010.** Zarisovki iz zhizni nemetskoj kolonii Bergtal. *Litopys Donbasu*, 18, p. 80—108.
91. **Polidovich, Iu. B. 2010.** Kelermesskaia pantera (opyt kulturologicheskogo analiza). In: Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N. (eds.). *Izobrazitelnoe iskusstvo v arkeologicheskom nasledii*. Arkheologicheskii almanakh, 21. Donetsk: Lebed, p. 225—250.
92. **Polidovich, Iu. B. 2010.** Nakhodki v tuvinskom kurgane Arzhan-2 i «zverinyi stil» Severnogo Prichernomorja: poisk sootvetstviia. In: Alekshin, V. A., Kircho, L. B., Sokolova, L. A., Stegantseva, V. Ia. (eds.). *Drevnie kultury Evrazii. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia A. N. Bernshtama*. Saint Petersburg: Info-ol, p. 217—224.
93. **Polidovich, Iu. B. 2010.** Nakhodki predmetov «antichnogo kruga» VI v. do n. e. na territorii Nizhnego Povolzhia i Iuzhnogo Priuralia. In: Vasilev, D. V. (ed.). *Arkheologiya Nizhnego Povolzhia: problemy, poiski, otkrytiia: Materialy III Mezhdunarodnoi Nizhnevolzhskoi arkeologicheskoi konferentsii*. Astrakhan: Izdatelskii dom «Astrakhanskii universitet», p. 190—196.
94. **Polidovich, Iu. B. 2010.** Osobennosti izobrazheniia olenikh rogov v ranneskifskom «zverinom stile». In: Muzhukhovev, M. B. (ed.). *Problemy khronologii i periodizatsii arkeologicheskikh pamiatnikov i kultur Severnogo Kavkaza. XXVI «Krupnovskie chteniia» po arkeologii Severnogo Kavkaza. Tezisy dokladov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Magas. 26-30 apreliia 2010 g. Magas: OOO «Piligrim», p. 286—289.
95. **Polidovich, Iu. B. 2010.** Predmety torevtiki iz kurgana Baigetobe (Vostochnyi Kazakhstan): na styke vostochnykh i zapadnykh traditsii. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Torevtika v drevnykh i srednevekovykh kulturakh Evrazii*. Barnaul: Azbuka, p. 148—151.
96. **Polidovich, Yu. B., Kravchenko, E. Ye., Usachuk, A. M. 2010.** Doslidzhennia v Donetskii obl. 2009 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, p. 331.
97. **Usachuk, A. N., Podobed, V. A., Polidovich, Iu. B., Tsimidanov, V. V. 2010.** Raskopki kurgana srubnoi kultury na territorii aeroporta goroda Donetska. *Donetskii arkeologichnii zbirnik*, 13/14, p. 185—202.
98. **Usachuk, A. N., Polidovich, Iu. B. 2010.** Antropomorfnaiia figurka epokhi bronzy iz Donetskoi oblasti. In: Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N. (eds.). *Izobrazitelnoe iskusstvo v arkeologicheskom nasledii*. Arkheologicheskii almanakh, 21. Donetsk: Lebed, p. 78—85.
99. **Usachuk, A. N., Polidovich, Iu. B. 2010.** Arkheologicheskie issledovaniia po poisku mestonakhozhdeniia Staropetrovskogo chugunoliteinogo zavoda. In: Siniugina, O. M. (ed.). *Tekhnicheskie muzei kak instrument sokhraneniia istoricheskogo nasledii i vazhnyi element razvitiia mirovoi tsivilizatsii. Sbornik nauchnykh trudov mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii*. Donetsk; Enakievo: Programma «Palma Mertsalova», p. 151—152.

2011

100. **Polidovich, Iu. B. 2011.** Izobrazheniia zhivotnykh iz kurgana Baigetobe v kontekste rannesakskogo zverinogo stilia. In: Baitanaev, B. A., Beisenov, A. Z. (eds.). *Arkheologiya Kazakhstana v epokhu nezavisimosti: itogi, perspektivy. Materialy konferentsii, posviashchennoi 20-letiiu nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 20-letiiu Institutu arkeologii im. A. Kh. Margulana KN MON RK*. Tom II. Almaty: Institut arkeologii im. A. Kh. Margulana, p. 187—193.
101. **Polidovich, Iu. B. 2011.** Izobrazheniia tauteke na navershiiakh iz kompleksa Bizhe (Zhetysu) v kontekste rannesakskogo «zverinogo stilia». In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaiia kultura Saryarki v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov stepnoi Evrazii. Tezisy dokladov Kruglogo stola, posviashchennogo 20-letiiu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan*. Karagandy: NITsIA «Begazy—Tasmola», p. 123—130.

- 102. Polidovich, Iu. B. 2011.** O vozmozhnosti ispolzovaniia skifskogo «zverinogo stilia» kak istochnika dlia etnokulturnykh rekonstruktsii. In: Balakhvantsev, A. S., Kolganova, G. Iu. (eds.). *Drevnost: istoricheskoe znanie i spetsifika istochnika. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati E. A. Grantovskogo i D. S. Raevskogo*. Vyp. V. Moscow: Institut Vostokovedeniia RAN, p. 173—176.
- 103. Polidovich, Iu. B. 2011.** Eroticheskii siuzhet v iskusstve «zverinogo stilia» narodov Tsentralnoi Azii. *Istoriia i arkheologiiia Semirechia*, 4, p. 144—157.
- 104. Polidovich, Yu. B. 2011.** Kurhan doby bronzы «Rozkopana Mohyla» poblyzu m. Druzhkivka Donetskoi oblasti. *Arkheolohicheskyi almanakh*, 25, p. 71—155.
- 105. Polidovich, Yu. B. 2011.** Khlib babusi Oryshky. *Litopys Donbasu*, 19, p. 124—126.
- 106. Polidovich, Yu. B., Tsymidanov, V. V. 2011.** Doslidzhennia u Donetskii obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, p. 270.
- 107. Usachuk, A. N., Polidovich, Iu. B. 2011.** Dostizheniia v arkheologii Kazakhstana epokhi pozdnei bronzы i rannego zheleza: vzgliad iz Ukrainy. In: Baitanaev, B. A. (ed.). *Mynjyldyqtar kuälary: Qazaqstan arheologiiia ğylymy 20 jyl-da (1991—2011): ğylymy maqalalar jinağy (Svideteli tysiacheletii: arkheologicheskaiia nauka Kazakhstana za 20 let (1991—2011))*. Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana, p. 423—439.
- 2012**
- 108. Polidovich, Iu. B. 2012.** Zoomorfno oformlennye psalii predskifskogo vremeni. In: Diachkov, S. V. (ed.). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy VIII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Kharkov: OOO «NTMT», p. 33—34.
- 109. Polidovich, Iu. B., 2012.** Izobrazheniia loshadei na predmetakh uzdy predskifskogo vremeni. In: Alekshin, V. A., Bobrovskaia, E. V., Dluzhnevskaiia, G. V., Kashuba, M. T., Kircho, L. B., Krasnienko, S. V., Nikonorov, V. P., Pshenitsyna, M. N., Rysin, M. B., Savinov, D. G., Sokolova, L. A., Stegantseva, V. Ia. (eds.). *Kultury stepnoi Evrazii i ikh vzaimodeistvie s drevnimi tsivilizatsiiami. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia rossiiskogo arkheologa Mikhaila Petrovicha Griaznova*. Kn. 1. Saint Petersburg: IIMK RAN; Periferiia, p. 220—225.
- 110. Polidovich, Iu. B. 2012.** Nemetskie kolonii byvshego Mariupolskogo menonitskogo okruğa (iz istorii naselennykh punktov Volodarskogo raiona Donetskoi oblasti). *Litopys Donbasu*, 20, p. 149—172.
- 111. Polidovich, Iu. B. 2012.** Proivleniia kulta solntsa v pogrebalnom obriade srubnoi obshchnosti. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy III Luhanskoi mizhnarodnoi istoriko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoii pam'iaty S. N. Bratchenka*. Luhansk: TOV Elton-2, p. 327—334.
- 112. Polidovich, Iu. B.** Psalii predskifskogo vremeni s zoomorfnyim oformleniem. *Donetskyi arkheolohichniy zbirnyk*, 16, p. 114—127.
- 113. Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N. 2012.** Vtoraia zhizn srednevekovykh kamennykh izvaianii. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 10, p. 199—260.
- 114. Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N. 2012.** Kamennaia skulptura vostochnoevropskikh srednevekovykh kochevnikov v etnograficheskoi deistvitelnosti XVIII — XX vekov. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Istoriia i kultura srednevekovykh narodov stepnoi Evrazii. Materialy II Mezhdunarodnogo kongressa srednevekovoii arkheologii Evraziiskikh stepei*. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta, p. 214—218.
- 115. Polidovich, Yu. B., Kravchenko, E. Ye., Pidobid, V. A., Usachuk, A. M., Tsymidanov, V. V. 2012.** Doslidzhennia kurhaniv hrupy Popov Yar 2 na Donechchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, p. 215—217.
- 116. Polidovich, Yu. B., Usachuk, A. M., Tsymidanov, V. V., Filippov, O. P. 2012.** Rozvidky na terytorii Donetskoi obl. u 2010—2011 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, p. 218—219.
- 117. Polidovich, Yu. 2012.** Ways of «Scythian animals»: spread of the animal style throughout Eurasia during the Scythian archaic epoch. In: Mordvintseva, V. (ed.). *Archaeology and Linguistics in the modern world. Exchange of knowledge in the History of Mankind. Abstracts. Humboldt-Colleague (Simferopol; Yalta, 20—23 September, 2012)*. Simferopol: Universum, p. 27.
- 2013**
- 118. Gribkova, A. A., Polidovich, Iu. B. 2013.** Figurka byka skifskogo vremeni iz sobraniia B. I. i V. N. Khanenko. *Arkheologicheskii almanakh*, 30, p. 259—277.
- 119. Kazarnytskyi, O. O., Polidovich, Yu. B., Tsymidanov, V. V., Usachuk, A. M. 2013.** Paleoantropolohichni materialy mohylnykiv Popov Yar 2 ta Mariiefeld na Donechchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, p. 151—152.
- 120. Polidovich, Iu. B. 2013.** Kon i konskaia uzda v sisteme pogrebalnoi obriadnosti narodov iuga

- Vostochnoi Evropy predskifskogo i skifskogo vremeni. In: Kolganova, G. Iu. (ed.). *Tekst. Kontekst. Podtekst. Sbornik statei v chest M. N. Pogrebovoi*. Moscow: Institut vostokovedeniia RAN, p. 157—227.
121. **Polidovich, Iu. B. 2013.** Melgunovskii tip izobrazheniia ptits v skifskom iskusstve (k voprosu o nachalnom etape formirovaniia «zverinogo stilia»). In: Kolganova, G. Iu., Kullanda, C. V., Nemirovskii, A. A., Petrova, A. A., Safronov, A. V. (eds.). *Iranskii mir II — I tys. do n. e. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati E. A. Grantovskogo i D. S. Raevskogo*. Vyp. VI. Moscow: Institut vostokovedeniia RAN, p. 89—100.
122. **Polidovich, Iu. B. 2013.** Nalobnik s izobrazheniem volka iz poseleniia Giuenos. In: Gabeliia, A. I., Dzhopua, A. I., Sanguliia, G. A., Bartsyts, R. M. (eds.). *Kavkaz i Abkhaziia v drevnosti i v srednevekove: vzaimodeistvie i preemstvennost kultur. Chetvertaia Abkhazskaia Mezhdunarodnaia arkeologicheskaia konferentsiia, posviashcheniia pamiati L. N. Soloveva: Tezisy dokladov*. Sukhum: Abkhazskii institut gumanitarnykh issledovaniia im. D. I. Gulia AN Abkhazii, p. 72—73.
123. **Polidovich, Iu. B. 2013.** O kontaktakh naseleniia Volgo-Kamia s saskim mirom na primere izdelii v «zverinom stile». In: Goldina, R. D., Chernykh, E. M. (eds.). *Istoriko-kulturnoe nasledie — resurs formirovaniia sotsialno-istoricheskoi pamiati grazhdanskogo obshchestva (XIV-e Baderovskie chteniia): Materialy Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii*. Izhevsk: Izdatelstvo «Udmurtskii universitet», p. 108—116.
124. **Polidovich, Iu. B. 2013.** «Skifskie» oleni v Nizhnem Povolzhe. *Arkeologiiia Vostochno-Evropeiskoi stepi*, 10, p. 262—270.
125. **Polidovich, Iu. B. 2013.** Etapy razvitiia izobrazitelnosti u iranskikh narodov I tysiacheletiia do n. e. In: Tarasenko, M. O. (ed.). *Doislamskii Blyzkyi Skhid: istoriia, relihiia, kultura. Tezy dopovidei mizhnarodnogo naukovooho kruhloho stolu, m. Kyiv, 9 hrudnia 2013 r.* Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy, p. 20.
126. **Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N. 2013.** Kamennye plity s izobrazheniiami epokhi pozdnei bronzy iz kurgannykh kompleksov Vostochnoi Ukrainy. *Archaeoastronomy and Ancient Technologies*, 1 (1), p. 53—67.
127. **Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N., Kravchenko, E. E., Podobed, V. A. 2013.** Issledovaniia kurganov grupy Popov Iar-2 v Donetskoii oblasti. *Arkeologicheskii almanakh*, 30, p. 36—135.
128. **Polidovych, Yu. B. 2013.** Unikalne zobrazheniia vovka z Serednoho Podontsiv'ia. *Donetskyi arkeolohichniy zbirnyk*, 17, p. 220—224.
129. **Polidovych, Yu. B., Usachuk, A. M., Kravchenko, E. Ye., Pidobid, V. A., Tsymidanov, V. V. 2013.** Arkheolohichni rozvidky na terytorii Donetskoii oblasti u 2012 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, p. 154—155.
130. **Tsymidanov, V. V., Kravchenko, E. Ye., Pidobid, V. A., Polidovych, Yu. B., Spinov, V. V., Usachuk, A. M. 2013.** Doslidzhennia kurhaniv hrupy Mariiefeld na terytorii Donetskoii oblasti u 2012 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, p. 156—157.

2014

131. **Polidovich, Iu. B. 2014.** Izobrazheniia na klin-kakh kinzhalov i mechei skifo-sakskogo vremeni. In: Baitanaev, B. A., Baipakov, K. M. (eds.). *Voskhozhdenie k vershinam arkeologii: sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Drevnie i srednevekove gosudarstva na territorii Kazakhstana», posviashchennoi 90-letiiu so dnia rozhdeniia K. A. Akisheva*. Almaty: Institut arkeologii im. A.Kh Margulana, p. 257—272.
132. **Polidovich, Iu. B. 2014.** Izobrazheniia svernuvshegosia khishchnika v dekore skifskikh mechei i ikh nozhen. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2014: do 70-richchia vid dilu arkeolohii rannoho zaliznoho viku Instytutu arkeolohii HAH Ukrainy ta 80-richchia vid dnia narodzhennia vydatnoho ukrainskoho arkeoloha profesora Ye. V. Chernenka (1934—2007): zbirnyk materialiv naukovoii konferentsii*. Kyiv; Poltava: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 112—114.
133. **Polidovich, Iu. B. 2014.** Nakhodki skifskikh izvaianii na territorii Donetskoii oblasti. In: Diachkov, S. V. (ed.). *Problemy istorii i arkeologii Ukrainy. Materialy IX Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Kharkov, 30—31 oktiabria 2014 g.)*. Kharkov: OOO «NTMT», p. 29.
134. **Polidovich, Iu. B. 2014.** Osnovnye grupy izobrazhenii oleni ranneskifskogo vremeni iz vostochnykh regionov Evrazii. In: *Arkhaicheskoe i traditsionnoe iskusstvo: problemy nauchnoi i khudozhestvennoi interpretatsii: materialy Vserossiiskoi (s mezhdunarodnym uchastiem) nauchnoi konferentsii*. Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arkeologii i etnografii SO RAN, p. 73—76.
135. **Polidovich, Iu. B. 2014.** Struktura i simvolika dekora nozhen mechei skifskogo vremeni. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoii konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky» (18—20 lystopada 2013 r.)*. Kyiv: TOV «Feniks», p. 152—169.
136. **Polidovich, Iu. B. 2014.** Khudozhestvennyi priem «zoomorfnykh prevrashchenii» v

- sakskom «zverinom stile». In: Sadykov, T. S., Khabdulina, M. K. (eds.). *Dialog kultur Evrazii v arkheologii Kazakhstana. Sbornik nauchnykh statei, posviashchennykh 90-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia arkheologa K. A. Akisheva*. Astana: Saryarka, p. 518—526.
137. **Polidovych, Yu. B. 2014.** Zobrazhennia khyzhykh ptakhiv z Lytoho (Melhunovskoho) kurhanu. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka*. Serii: Istorychni nauky, 21, p. 61—72.
138. **Polidovych, Yu. B., Koval, Yu. H., Solovkin, O. O., Usachuk, A. M., Tsymidanov, V. V. 2014.** Rozvidky na terytorii Donetskoj obl. u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, p. 118—119.
139. **Polidovych, Yu. B., Usachuk, A. M. 2014.** Rozvidky na terytorii Dnipropetrovskoi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, p. 111.
- 2015**
140. **Polidovich, Iu. B. 2015.** Grifon v skifskoi izobrazitelnoi traditsii. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky» (10—12 lystopada 2014 r.)*. Kyiv: Feniks, p. 107—126.
141. **Polidovich, Iu. B. 2015.** Izobrazheniia gornogo kozla v sakskom iskusstve arkhainogo perioda. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaiia kultura Saryarki v kontekste izucheniiia etnosotsiokulturnykh protsessov stepnoi Evrazii. Sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi pamiaty arkheologa Kimalia Akishevicha Akisheva*. Almaty: NITsIA «Begazy—Tasmola», p. 215—232.
142. **Polidovich, Iu. B. 2015.** Inei vremeni, stavshii zhivitelnoi vlagoi v rukakh masterov (retsenziia na knigu G. S. Zhumabekovoi, G. A. Bazarbaevoi i A. Ongara «Esik. Issyk. Esik»). Almaty, 2011). In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaiia kultura Saryarki v kontekste izucheniiia etnosotsiokulturnykh protsessov stepnoi Evrazii. Sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi pamiaty arkheologa Kimalia Akishevicha Akisheva*. Almaty: NITsIA «Begazy—Tasmola», p. 233—235.
143. **Polidovich, Iu. B. 2015.** Mech iz Tolstoi Mogily. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (15), p. 124—139.
144. **Polidovich, Iu. B. 2015.** Obrazy fantasticheskikh zhivotnykh v iskusstve narodov skifskogo mira. *Donetskyi arkheolohichniy zbirnyk*, 19, p. 85—142.
145. **Polidovich, Iu. B. 2015.** Struktura i simbolika dekora nozhen mechei ranneskifskogo vremeni. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voïna i voennoe delo v skifo-sarmatskomiire: materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiaty A. I. Meliukovoi (s. Kagalnik, 26—29 apreliia 2014 g.)*. Rostov-na-Donu: Izdatelstvo IuNTs RAN, p. 290—309.
146. **Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N. 2015.** Dve nakhodki kamennykh plit s izobrazheniiami v pogrebeniiax srubnoi obshchnosti na terytorii Vostochnoi Ukrainy. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Drevnii Turgai i Velikaia Step: chast i tseloe. Sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi 70-letnemu iubileiu Viktora Nikolaevicha Logvina*. Kostanai; Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh Margulana, p. 444—455.
147. **Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N., Tsimidanov, V. V. 2015.** Zavitki v ornamentatsii srubnoi kultury. *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii*, 3, p. 23—31.
148. **Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N., Tsimidanov, V. V. 2015.** Zavitki v ornamentatsii srubnoi kultury. In: Toshchev, H. M., Mykhailov, Ya. B., Penova, O. V., Dzhos, V. S. (eds.). *Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Problemy vyvchennia ta okhorony pam'iatok pervisnogo mystetstva pivdnia Yevropy (kam'ianyi vik — epokha bronzy)»*. Zaporizhzhia: Dyke pole, p. 83—93.
- 2016**
149. **Maliuk, N. I., Polidovich, Iu. B. 2016.** O nekotorykh aspektakh rasprostraneniia islama v Vostochnoi Evrope (po materialam kollektsii Muzeia istoricheskikh dragotsennosti Ukrainy). In: Ongaruly, A. (ed.). *Religiia i sistema mirovozzrenii drevnikh i srednevekovykh nomadov Evrazii*. Almaty, p. 65—75.
150. **Polidovich, Iu. B., Maliuk, N. I. 2016.** Obraz ryby v iskusstve skifo-sarmatskogo vremeni. In: Iablonskii, L. T., Kraeva, L. A. (eds.). *Konstantin Fedorovich Smirnov i sovremennye problemy sarmatskoi arkheologii. Materialy IX Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Problemy sarmatskoi arkheologii i istorii», posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Konstantina Fedorovicha Smirnova. Orenburg, 12—15 maia 2016 g.* Orenburg: Izdatelstvo OGPU, p. 209—215.
151. **Polidovych, Yu. B. 2016.** Donetskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei v umovakh viiny i myru (tezy dopovidi). In: Smolii, V. A. (ed.). *Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: Materialy Kruhloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voïennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezheniia ta vidnovlenniia»*; m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, p. 37—38.

2017

152. Kravchenko, E. A., Horbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P., Peftits, D. M., Polidovych, Yu. B., Serhieieva, M. S., Shelekhan, O. V. 2017. *Khotivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv: IA NANU, 162 p.
153. Maliuk, N. I., Polidovych, Yu. B., Savchenko, T. M. 2017. Pam'iatky yuvelirnoho mystetstva musulmanskykh narodiv u kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnosti Ukrainy. In: Vinogradov, V. I., Rudyk, H. B. (eds.). *Mystetstvo islamu v muzeiakh Ukrainy. Zbirnyk materialiv naukovo seminaru na chest 120-richnoho yuvileiu Marii Viazmitinoi (1896—1994)*, 25—26 kvitnia, 2016 r. Kyiv: Feniks, p. 81—89.
154. Polidovich, Iu. B. 2017. Izobrazhenie protivostoianii geroia s chudovishchem na nalobnike iz Volkovtsev i nekotorye osobennosti dekora konskoi uzdy skifskogo vremeni. *Zapiski otdela numizmatiki i torevniki Odesskogo arkheologicheskogo muzeia*, III, p. 179—183.
155. Polidovich, Iu. B. 2017. Lev i pantera (azhurnye plastinki iz Melitopolskogo kurgana). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), p. 185—192.
156. Polidovich, Iu. B. 2017. Odin iz motivov izobrazheniia gornogo kozla v ranneskifskom iskusstve. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 248, p. 166—184.
157. Polidovich, Iu. B. 2017. Plastina-obkladka gorita iz kurgana pervoi poloviny V v. do n. e. u s. Ilichevo (Krym). In: Klochko, L. S., Polidovych, Yu. B. (eds.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovo konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky» (21—22 lystopada 2016 r.)*. Kyiv: TOV «Feniks», p. 89—109.

2018

158. Velichko, E. A., Polidovich, Yu. B. 2018. Zoloty nakhodki iz «Nikopolskikh kurganov» v kolektsii B. I. i V. N. Khanenko. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), p. 138—154.
159. Polidovich, Iu. B. 2018. Zolotaia plastinka s izobrazheniem «skifskogo drakona» iz kolektsii B. I. i V. N. Khanenko: arkheologicheskii artefakt ili poddelka? In: D'iachkov, S. V. (ed.). *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy: Materialy XI Vseukrainskoi naukovo konferentsii, do 60-richchia vid pochatku doslidzhennia Bilskoho horodyshcha Kharkivskym universitetom (Kharkiv, 14—15 hrudnia 2018 r.)*. Kharkiv (b.v.), p. 24.
160. Polidovich, Yu. B., Velichko, E. A. 2018. Plastiny s izobrazheniem figury yunoshi iz skifskix kompleksov. In: Klochko, L. S., Polidovych, Yu. B. (eds.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovo konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, 20—21 lystopada, 2017 r. Kyiv: TOV «Feniks», p. 7—12.

viky». Kyiv, 20—21 lystopada, 2017 r. Kyiv: TOV «Feniks», p. 79—97.

161. Polidovych, Yu. B. 2018. «A v diisnosti vse bulo inakshe» (Do yuvileiu Vladyslava Petrovycha Andriienka). *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 21, p. 219—225.
162. Polidovych, Yu. B. 2018. Kolektsiia serednovichnykh kam'ianykh skulptur iz Polohivskoho raionnoho kraieznavchoho muzeiu (Zaporizka oblast). *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 3, p. 326—343.
163. Polidovych, Yu. B. 2018. Obraz drakona v skifo-antychnomu mystetstvi ta yoho reministsentsii. In: Lysenko, L. O. (ed.). *P'iaty Platonivski chytannia. Pam'iaty akademika Platona Biletskoho (1922—1998). Do storichchia NAOMA. Tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovo konferentsii*. Kyiv: Vydavnytstvo «Liudmyla», p. 134.
164. Polidovych, Yu. B. 2018. Pam'iaty Ally Oleksiivny Moruzhenko. In: Klochko, L. S., Polidovych, Yu. B. (eds.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovo konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, 20—21 lystopada, 2017 r. Kyiv: TOV «Feniks», p. 7—12.
165. Polidovych, Yu., Velychko, Ye., Bilan, Yu. 2018. Kolektsiia vyrobiv zoomorfnoho mystetstva skifskoho chasu u fondovomu zibranni MIKU. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NANU, p. 121—122.
166. Polidovych, Yu. B., Shamina, T. P. 2018. Zobrazhennia skifskoho drakona v kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnosti Ukrainy. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia: Materialy naukovo konferentsii MIKU «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, 9—11 lystopada, 2015 r. Kyiv, p. 69—75.

2019

167. Brovender, Yu., Polidovych, Yu. 2019. Rozkopky kurhaniv na pivnochi Donechchyny. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, p. 23—25.
168. Polidovich, Iu. B. 2019. Greben iz Gaimanovo Mogily i skifskii mif o zmeeborchestve. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), p. 483—492.
169. Polidovich, Iu. B. 2019. Stseny srazheniia na zolotom konuse iz Perederievoi Mogily i skifskii mif o Kolaksae. *Stratum plus*, 3, p. 229—260.
170. Polidovych, Yu. B. 2019. Koshtovni predmety z Shumeikivskoho kurhanu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), p. 322—339.
171. Polidovych, Yu. B. 2019. Slovo pro Vitaliia Tsymidanova. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 22, p. 186—194.

172. Polidovych, Yu. B. 2019. Pam'iaty Vitaliia Tsymidanova. *Davnyna-2019*, 19, p. 61—70.
173. Polidovych, Yu. B., Velychko, Ye. O., Bilan, Yu. O. 2019. Vyroby zoomorfnoho mystetstva skifskoho chasu v kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnosti Ukrainy: zahalnyi ohliad. In: Chabai, V. P., Manihda, O. V. (eds.). *I Vseukrainskyi arkeolohichnyi z'izd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 361—370.

2020

174. Velychko, Ye. O., Polidovych, Yu. B. 2020. Nevidomyi kompleks z rozkopok S. A. Mazaraki poblyzu s. Budky Romenskoho povitu Poltavskoi hubernii. In: Skoryi, S. A. (ed.). *Illinska Varvara Andriivna — vydatna doslidnytsia Skifi (do 100-richchia vid dnia narodzhennia)*. Vseukrainska arkeolohichna konferentsiia: *Tezy dopovidei*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 16—19.
175. Polidovich, Iu. B. 2020. Zolotaia plastina s izobrazheniem olenia iz kolektsii S. A. Mazaraki. In: D'iachkov, S. V. (ed.). *Problemy istorii ta arkeolohii Ukrainy: Tezy dopovidei XII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 215richchii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina (Kharkiv, lystopad 2020)*. Kharkiv: TOV «NTMT», p. 22—23.
176. Polidovich, Iu. B. 2020. Iranskaia mifologema tsarskoï vlasti i pektoral iz Tolstoi Mogily. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), p. 135—149.
177. Usachuk, A. M., Polidovych, Yu. B. 2020. Arkeolohichna diialnist Oleksandra Kuzmycha Takhtaia u Donbasi (za materialamy donetskoho arkhivu doslidnyka). In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia—2020*. Poltava; Kharkiv: TOV «Maidan», p. 119—136.
178. Polidovych, Yu. B. 2020. The Curled Beast — is it from Ziwiye? In: Tarasenko, M. (Chairman of the Organizing Committee). *Pre-Islamic Near East: History, Religion, Culture. Abstracts of Reports of the International Scientific Round Table*. Kyiv: A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the NAS of Ukraine, p. 17.
181. Bezkorovaina, Yu. H., Polidovych, Yu. B. 2021. Polovetska kam'iana statuia z Donechchyny (z novykh nadkhodzhen do Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy). *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 7, p. 85—89.
182. Bilan, Yu. O., Polidovych, Yu. B. 2021. Istoriia doslidzhennia kurhanu Tovsta Mohyla. In: Polidovych, Yu. (ed.). *Symfoniia pektoralii. Albom*. Kyiv: Mystetstvo, p. 20—41.
183. Velychko, Ye. O., Polidovych, Yu. B. 2021. Kolektsiia predmetiv skifo-antychnoho chasu u zibranni B. I. ta V. N. Khanenkiv: shliakhy formuvannia. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii «Ivelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, *Muzei istorychnykh koshtovnosti Ukrainy — filiia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 20—21 lystopada 2019 r. Kyiv, p. 60—80.
184. Velychko, Ye. O., Polidovych, Yu. B. 2021. Predmety z kurhanu Ohuz v kolektsii V. N. ta B. I. Khanenkiv (za materialamy Muzeiu istorychnykh koshtovnosti Ukrainy). *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), p. 104—121.
185. Polidovich, Iu. B. 2021. Rogovye nakonechniki iz Zapadnogo Belskogo gorodishcha i nekotorye osobennosti ranneskifskogo «zverinogo stilia». In: Skoryi, S. A., Zadnikov, S. A. (eds.). *Rannii zaliznyi vik Skhidnoi Yevropy: zbirnyk statei na poshanu Iryny Shramko*. Kharkiv; Kotelva: KhNU imeni V. N. Karazina; IKZ «Bilsk», p. 212—233.
186. Polidovych, Yu. B. 2021. Vstupna stattia. In: *Skifske zoloto. Kataloh vystavky*. Kyiv: NMIU, p. 3.
187. Polidovych, Yu. B. 2021. Ozdobleniia kinskykh vuzdechok z kurhanu Tovsta Mohyla: poshuk zakonmironosti. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (41), p. 134—150.
188. Polidovych, Yu. B. 2021. Pektoral: u poshukakh smysliv. In: Polidovych, Yu. (ed.). *Symfoniia pektoralii. Albom*. Kyiv: Mystetstvo, p. 58—75.
189. Polidovych, Yu. B. 2021. *Skifske zoloto (Buklet)*. Kyiv: NMIU. 8 p.
190. Polidovich, Iu. B. 2021. Spohady i rozdumy pro doslidzhennia skifskoho mystetstva. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Borys Andriiovych Shramko: storinky biohrafii, pidsumky doslidzhen, spohady pro vchenoho*. Kharkiv; Kotelva: KhNU imeni V. N. Karazina; Maidan, p. 97—100.

2021

179. Babenko, L. I., Bilan, Yu. O., Polidovych, Yu. B. 2021. *Pektoral z kurhanu Tovsta Mohyla: 50 rokiv doslidzhen. Bibliohrafichnyi ohliad*. Kyiv: TOV «Feniks». 146 p.
180. Balakhvantsev, A. S., Polidovich, Iu. B. 2021. Kostianaia vtulka s arameiskimi bukvami iz mogilnika Sakar-chaga 3 i problema kontaktov tsentralnoaziatskikh nomadov s tsivilizatsiiami Perednei Azii. *Vostok (Oriens)*, 6, p. 7—18.

2022

191. Zabavin, V., Bulyk, M., Nebrat, S., Polidovych, Yu. B. 2022. Rozvidky na pivdni Donechchyny. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, p. 33—34.
192. Polidovich, Iu. B. 2022. «Zolotye» pleti skifskikh vlastitelei. In: Sadykov, T. S., Khasenova, B. M.

- (eds.). *Stepnye miry v zerkale arkheologii. Sbornik statei, posviashchennyi 70-letiiu uchenogo-arkheologa M. K. Khabdulinoi*. Nur-Sultan: IPARD-Print, p. 118—127.
193. **Polidovych, Yu. B. 2022.** Alla Oleksiivna Moruzhenko: do 85-richchia doslidnytsi. In: Korost, I. I. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha—2022*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 5—19.
194. **Polidovych, Yu. B. 2022.** Batohy skifskykh vershnykiv. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, *Skarbnytsia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy — filii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy, 24 hrudnia 2020 r.* Kyiv: TOV «Feniks», p. 86—100.
195. **Polidovych, Yu. B. 2022.** Zhyttia, zakarbovane v zoloti. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, *Skarbnytsia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy — filii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy, 22 lystopada 2021 r.* Kyiv: TOV «Feniks», p. 40—55.
196. **Polidovych, Yu. B. 2022.** Istoriiia odnogo siuzhetu. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, *Skarbnytsia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy — filii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy, 22 lystopada 2021 r.* Kyiv: TOV «Feniks», p. 141—155.
197. **Polidovych, Yu. B. 2022.** Pidviska z olenem z fondiv Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Skoryi, S. A., Tupyk, S. V., Karavaiko, D. V., Grechko, D. S., Korzh, A. A., Kachura, O. V., Khoruzha, M. V. (eds.). *Materialy II Vseukrainskoi arkheolohichnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu «Putyvski chytannia». Do 70-richchia vid dnia narodzhennia Volodymyra Pavlovycha Bilozora*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 41—48.
198. **Polidovych, Yu. B. 2022.** Skifske bronzove dzerkalo z Romenskoho povitu ta arkheolohichna diialnist Serhiiia Mazaraki. In: Korost, I. I. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha—2022*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 152—168.
199. **Polidovych, Yu. B. 2022.** Troianskyi kin hretskykh maistriv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (42), p. 75—92.
200. **Polidovych, Yu. B., Velychko, Ye. O. 2022.** Krylatyi kaban: obraz na peretyni skifskoi, iranskoi ta davnohretskei mifolohii. *Skhodoznavstvo*, 89, p. 73—106.
201. **Usachuk, A. N., Polidovich, Iu. B. 2022.** Arkheologicheskie svidetelstva ogrableniia kurganov v Donbasse v kontse XIX — nachale XX vekov. *Archaeoastronomy and Ancient Technologies*, 10 (1), p. 30—66.

2023

202. **Berezova, S. A., Polidovych, Yu. B., Udovychenko, I. V. 2023.** Potyry z khramiv m. Hlukhova u zibranni Skarbnytsi Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 16, p. 163—169.
203. **Zabavin, V., Bulyk, M., Nebrat, S., Polidovych, Yu. 2023.** Rozvidky na pivdni Donetskoi obl. u 2021 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022*, p. 44.
204. **Kutsenko, O., Polidovych, Yu. 2023.** Polovetska kamiana statuia z fondiv Lvivskoho istorychnoho muzeiu. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 9, p. 107—112.
205. **Polidovych, Yu. B. 2023.** Zahadkovi rytualni predmety skifiv: u poshukakh vidpovidei. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (47), p. 257—275.
206. **Polidovych, Yu. B. 2023.** Plastynka iz zobrazhenniam holovy ptakha zi Skhidnogo Bilskoho Horodyshcha (znakhidka 1980 roku). In: Korost, I. I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2021—2022*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, (in print).
207. **Polidovych, Yu. B., Velychko, Ye. O. 2023.** Koshtovni prykrasy horytu z Pershoho Vovkivetskoho kurhanu (1897 r.). In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprov'ia — 2022*. Kharkiv; Poltava: TOV «Maidan», p. 51—67.
208. **Polidovych, Yu., Didenko, S. 2023.** Dvi skifski bliakhy z kolektsii S. M. Kreitona v zibranni Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 9, p. 132—141.

**У ПОЛІ ТА В ЛАБОРАТОРІЇ:
НОВІ ВІДКРИТТЯ
ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ**

**IN THE FIELD AND IN THE LAB:
LATEST DISCOVERIES
AND INTERPRETATIONS**

Тасмолінський курган з кам'яними скульптурами у могильнику Кизилжартас: результати радіовуглецевого аналізу¹

Арман Бейсенов²

Tasmola Culture Barrow with Stone Statues in the Qyzyljartas Burial Ground: Results of Radiocarbon Analysis

Arman Beisenov

Анотація. У 2020 році в кургані № 1 могильника Кизилжартас знайдено чотири кам'яні скульптури. Кам'яно-земляний насип діаметром 37 м був оточений огорожею та містив дромосну могилу. Три скульптури знайдено під насипом, уздовж кріпиди, одну — у дромосі на схід від могили. Кам'яну скульптуру й раніше знаходили в тасмолінських курганах, проте відкриття чотирьох статуй під насипом сталося вперше. Могила виявилася пограбованою в давнину. Окрім унікальної залізної сокири, залишеної на краю могили, знайдено оздобу ошатного вбрання. Колись курган було віднесено до категорії елітних поховань тасмолінської культури й датовано VII—VI ст. до н. е. У 2022 р. проведено аналіз костюмних оздоб на основі золота й срібла та виявлено їхні головні складники. Навесні 2023 р. у Лабораторії мас-спектрометрії Vilnius Radiocarbon, Литва, отримано перші результати радіовуглецевого аналізу. За кістковим зразком із фрагмента нижньої щелепи людини поховання датується кінцем IX — першою чвертю VIII ст. до н. е. Результати аналізів публікуються вперше. Планується виконання ще кількох ¹⁴C аналізів із цього кургану. Матеріали Кизилжартаса зіставлено з даними комплексу з оленевим каменем і великими менгірами Койшоки-5, котрий також показав ранню хронологічну позицію порівняно з основним загалом курганів тасмолінців.

Ключові слова: Центральний Казахстан, тасмолінська культура, Кизилжартас, Койшоки-5, кам'яні скульптури сакської епохи, оленевий камінь, дромос, радіовуглецевий аналіз, хронологія.

Abstract. In 2020, four stone statues were found in the barrow No. 1 of the Qyzyljartas burial ground. The mound with a diameter of 37 m was surrounded by a large outer fence, and contained a dromos grave. Three statues were found under the mound, along the crepid, and one more was placed in the dromos east from the grave. Stone sculptures have previously been found elsewhere in Tasmola burial mounds, but it was for the first time that four statues were found beneath the mound. The grave was robbed in antiquity. In addition to the unique iron axe head found on the edge of the grave, some gold and silver decorations from the ceremonial costume were found. The barrow was primarily classified as the 7th—6th century BC elite burial of the Tasmola Culture. In 2022, analysis of the costume decorations was carried out to identify their elemental compositions. In the spring of 2023, the first results of radiocarbon analysis were obtained at the Laboratory of Mass Spectrometry (Vilnius Radiocarbon), Lithuania. According to the bone sample obtained from a fragment of a human lower jaw from the grave, the burial dates back to the end of the 9th — the 1st quarter of the 8th century BC. Here, the results of these analyzes are published for the first time. It is planned to carry out more ¹⁴C analyzes from this barrow. The materials thereof are compared with the data of the complex with the deer stone and large menhirs of Qoïşoqy-5 which also displays an early chronological position compared to the rest of the Tasmola barrows.

Key words: Central Kazakhstan, the Tasmola Culture, Qyzyljartas, Qoïşoqy-5, stone statues of the Saka epoch, deer stone, dromos, radiocarbon analysis, chronology.

¹ Роботу виконано в рамках гранту Міністерства науки та вищої освіти Республіки Казахстан, проект AP14872148 «Ранній залізний вік Саріарки: створення сучасної концепції, систематизація бази даних, розробка хронологічної колонки» / AP14872148 «Сарыарканың ерте темір дәуірі: заманауи концепция жасау, деректер қорын жүйелеу, хронологиялық баған әзірлеу».

² **Арман Зяденович БЕЙСЕНОВ:** кандидат історичних наук, директор Науково-дослідного центру історії та археології Бегази—Тасмола, вул. Жамбила 175, офіс 16А/61, Алмати, Казахстан, 050008; **Arman Z. BEISENOV:** Candidate of Historical Sciences, Director, Begazy—Tasmola Research Center for History and Archaeology, 175 Jambyl str., off. 16A/61, Almaty, Kazakhstan, 050008.
ORCID ID: 0000-0003-2524-264X
e-mail: azbeisenov@gmail.com

З-поміж пам'яток тасмолінської культури, досліджених останніми роками, однією з найцікавіших є курган № 1 могильника Кизилжартас, який містив чотири кам'яні скульптури. Кам'яно-земляний насип діаметром 37 м і висотою 1,75 м по основі був окільцьований кріпидою з великих ламаних каменів, а також огорожений двома рядами вертикальних плит; діаметр огорожі — 56 м. Під курганом, сильно пограбованим у давнину, розкрито дромосну могилу (Бейсенов 2021a). Під час досліджень знайдено такі предмети: під насипом, на давньому горизонті, у районі дромоса — бронзове шило (рис. 1: 1), у могилі — золоті оздоби ошатного вбрання (рис. 1: 2—4), на давньому горизонті край могили — унікальну залізну сокиру або кирку (рис. 2), у насипу — 16 окремих фрагментів кераміки. Спочатку курган було віднесено до ранньосакського періоду й датовано в передбачуваному хронологічному відтинку VII—VI ст. до н. е.

Після цього, наприкінці 2022 р. та навесні 2023 р., за матеріалами кургану було проведено два аналізи. На спектрометрі “Olympus” визначено проби золотих виробів зі встановленням співвідношень провідних елементів власне золота, срібла й міді (табл. 1). Планується проведення додаткового хімічного аналізу предметів.

Кістки людського скелета в могильній ямі збереглися лише частково. Переважна більшість дрібних оздоб одягу і, можливо, взуття, знаходилася нижче колінного суглоба обох ніг, кістки яких збереглися в анатомічному порядку.

Оздоба належать до трьох груп. Першу складають 328 золотих прямокутних обойм (рис. 1: 2) з довжиною сторін, яка здебільше не досягає і трьох мм (переважно 2,6×2,8, 2,4×2,5 мм). Обойми згорнуто з тонкого золотого листа в півтора оберти. Друга група містить 18 схожих за формою предметів (рис. 1: 3), які відрізняються від попередніх темно-сірим або навіть чорним кольором. До третьої групи входять 25 золотих спіралей, довжина яких становить 7,8 мм, діаметр кілець — 1,6 мм (рис. 1: 4). Згідно даних спектрометрії (табл. 1), жовті прямокутні обойми та спіралі виконано з високопробного золота з домішкою срібла, натомість темні обойми зроблено зі срібла з невеликою часткою міді.

Залізну сокиру (рис. 2) нещодавно піддано металографічним аналізам в Інституті металургії та збагачення (Алмати, Казахстан), за результатами яких здійснено окрему публікацію (Бейсенов, Паничкін, Шашенов 2023). Фрагменти кераміки з насипу кургану розглянуто в одній з попередніх публікацій (Бейсенов, Ломан, Шашенов 2021).

У Лабораторії мас-спектрометрії (Vilnius Radiocarbon), Вільнюс, Литва, проведено радіовуглецевий аналіз (табл. 2) за двома кістковими зразками. Зразок 1 взято з фрагмента нижньої щелепи людини, знайденого в заповненні могили, на глибині 0,35 м від рівня давнього горизонту; зразок 2 отримано із фрагмента кістки тварини, що лежала в центральному секторі насипу, на глибині 0,6 м від його поверхні.

Таблиця 1. Результати визначення проби виробів із дорогоцінних металів з кургану № 1 могильника Кизилжартас (Центральний Казахстан). Оператор А. Е. Урманова, Караганда, Казахстан.

Table 1. Results of expertise of precious metal samples from the barrow No. 1 of the Qyzyljartas burial ground, Central Kazakhstan. Operator A. E. Urmanova, Karaganda, Kazakhstan.

Артефакт	Вага, г	Проба	Au %	Ag %	Cu %
обойма прямокутна, жовта	0,02	847	84, 71	15, 29	000,0
обойма прямокутна, темно-сіра	0,02		000,0	97,75	2,25
спіраль дротяна, жовта	0,3	913	91, 36	8,64	000,0

Таблиця 2. AMS ¹⁴C дати проаналізованих зразків з кургану № 1 могильника Кизилжартас (Центральний Казахстан). Кістки людини та тварини. Лабораторія мас-спектрометрії (Vilnius Radiocarbon), Вільнюс, Литва.

Table 2. AMS ¹⁴C dates obtained from the analyzed samples from the barrow No. 1 of the Qyzyljartas burial ground (Central Kazakhstan). Human and animal bones. Laboratory of Mass Spectrometry (Vilnius Radiocarbon), Vilnius, Lithuania.

Номер зразка	Лабораторний шифр	¹⁴ C BP	Калібрована дата (1 σ, 68,3)	Калібрована дата (2 σ, 95,4)
1	FTMC-EU78-8	2617±28	CalBC 808—789 (63, 3)	Cal BC 819—773 (95,4)
2	FTMC-EU78-9	1629±29	CalAD 410—438 (29, 5) 462—477 (11, 8) 498—532 (27)	CalAD 384—541 (95,4)

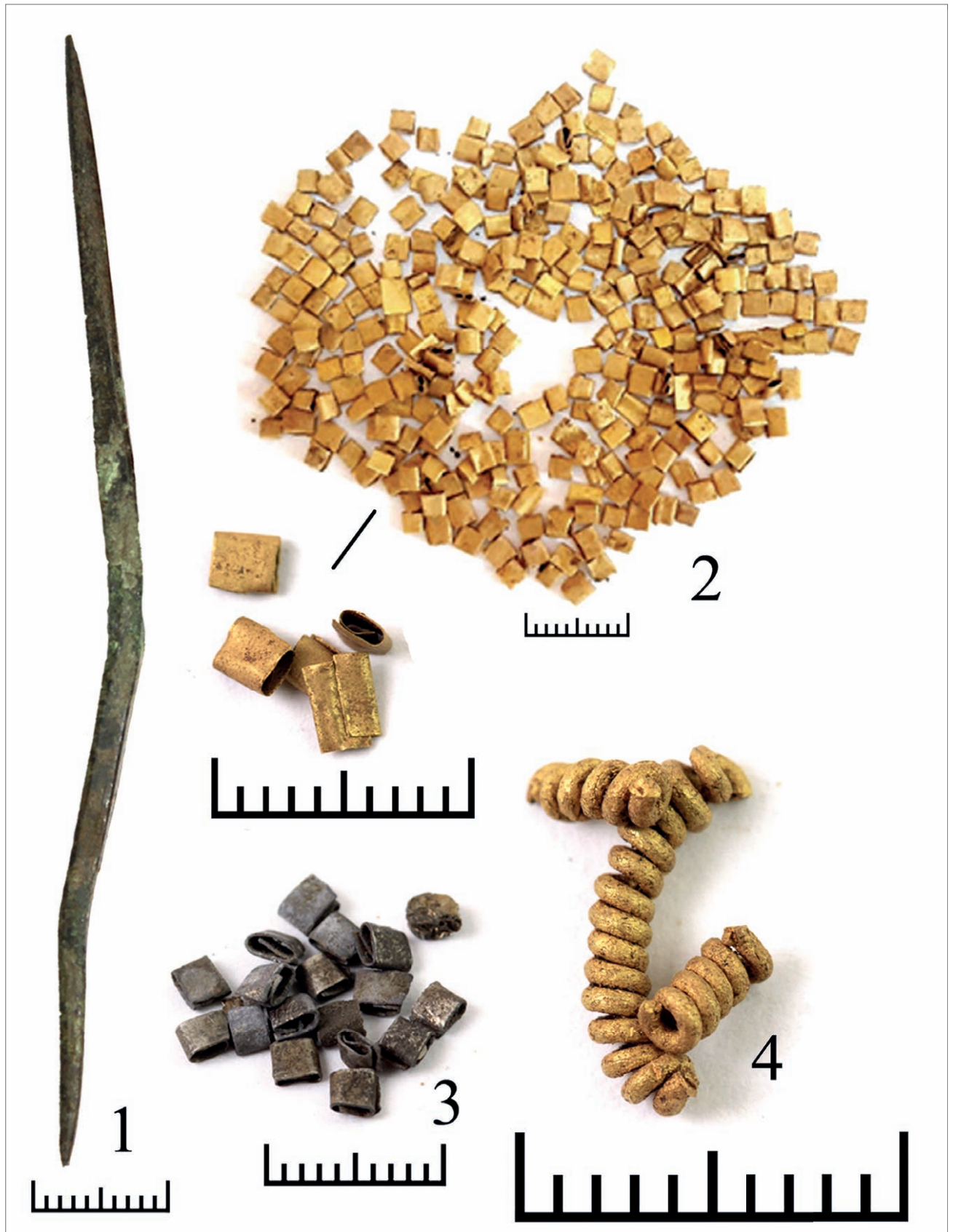

Рис. 1. Кизилжартас, курган № 1. Знахідки. 1 — бронзове шило; 2, 4 — оздоби одягу або взуття на основі золота; 3 — оздоби одягу або взуття на основі срібла.

Fig. 1. Qyzyljartas, the barrow No. 1. Artifact finds. 1 — bronze awl; 2, 4 — gold-based costume or footwear decorations; 3 — silver-based costume or footwear decorations.

Рис. 2. Кизилжартас, курган № 1. Залізна сокира.
Fig. 2. Qyzyljartas, the barrow No. 1. Iron axe head.

Необхідно наперед обговорити дату зразка 2: автор пов'язує її з часом пограбування кургану, адже кістку тварини знайдено у грабіжницькому перекопі. Таке траплялося також з іншими аналізами зразків із грабіжницьких лазів. Отримання дат за пробами з різних місць насипу та різних секторів курганного простору повсякчас є актуальним завданням досліджень. З огляду ж на дату зразка 2, курган пограбували наприкінці IV — у середині VI ст.

Результати аналізу зразка 1, з людської щелепи, вказують на кінець IX — першу чверть VIII ст. до н. е. Саме ця дата є основною причиною повернення до матеріалів кургану № 1 могильника Кизилжартас та порівняння їх із пам'яткою Койшоки-5, яка також має ранню дату за ^{14}C .

Металеві оздоби з кургану № 1 могильника Кизилжартас напевно належать ранньосакській добі. Вироби в формі обойм і спіралей знані з курганів тієї епохи. Схоже становище із пробами золота. Як вказують дослідження матеріалів Талди-2 (Бейсенов, Таиров, Зайков, Блинов 2011) та інших могильників Центрального Казахстану, саме така висока проба характерна для багатьох ранньосакських золотих прикрас, коли найчастіше використовувалося самородне золото. Хоча і в загальних рисах, але помічено таку особливість золотих виробів сакської епохи Казахстану: чим більш раннім за хронологією є курган, то більша імовірність високої проби золота у його

предметах. Але річ у тім, що більш точну дату прикраси з цього металу, звісно ж, не дають.

Залізна сокира (рис. 2) унікальна тим, що подібний предмет на теренах Казахстану знайдено вперше. Довжина виробу — 21 см, вага — 1,7 кг. Згідно результатів металографічної експертизи, у визначенні його дати Новий час виключається, і сокира — давня. Від багатьох залізних сокир скіфської епохи, відомих в Абхазії, Грузії, Україні та Волго-Кам'ї (Ильинская 1968, с. 92—93, табл. I: 8, 9, IX: 5, XIII: 20, XVIII: 5, XIX: 13, XXXVI: 5, XLVIII: 30, 31, LIII: 25; Погребова 1969, рис. 1; 2; Воронов 1975, рис. 4; Патрушев, Халиков 1982, рис. 13: 2а, 17: 12, 18: 8в, 31: 4б, 5б: 4б, 6б: 2г, 80: 19, 88: 18, 108: 4б, 109: 19, 116: 3а, 119: 5а, 128: 4а; Скаков 2020, рис. 1) кизилжартасський екземпляр відрізняється двоплановим розташуванням лез. На підставі цієї риси виріб радше нагадує кирку. Віддалена у просторі, а втім — пряма за формою аналогія цій знахідці — кирка (pick head) з Каркемиша, пізньохетський час (Woolley 1969, pl. 23: 1). Зрозуміло, що для роздумів залишаються середньовіччя та «гунська доба», особливо якщо звернутися до дати зразка 2, пов'язаної з часом пограбування кургану. Знаряддя на вигляд доволі архаїчне, виготовлене зі шматка криці.

Окрім публікації результатів дослідження сокири, автор робить певні кроки для отримання ^{14}C дати безпосередньо з самого виробу, на

лезах якого виявлено ділянки з вуглицем. Саме з цією метою два зразки з екземпляра відправлено до лабораторії у м. Кіль, Німеччина. На позитивні й точні результати заздалегідь сподіватися особливо не доводиться; на підсумки цієї процедури слід чекати не так скоро. Датування сокири залишається відкритим питанням, хоча автор схиляється до її ранньої дати у межах сакського часу³.

З курганом пов'язуються чотири кам'яні скульптури. Три знайдено під насипом (рис. 3), уздовж кріпиди, ще одна стояла в дромосі (рис. 4). На дні пограбованої ґрунтової ями збереглися лише частини кісток людського скелета. В анатомічному порядку лежали кістки правої руки та ніг нижче кульшового суглоба. Положення похованого визначається як випростане на спині, головою на З—ПдЗ. Нижню щелепу знайдено у заповненні.

Кам'яні статуї тасмолінської культури, що досліджені лише протягом останніх десяти років, датовано також широко — у межах VII—V ст. до н. е. (Бейсенов 2014; 2021a; 2021б; Бейсенов, Ермоленко 2014; Базарбаева, Джумабекова 2017; Ермоленко 2018).

Зважаючи на сказане, радіовуглецева дата кургану № 1 могильника Кизилжаргас залишається єдиним додатковим засобом визначення археологічної дати пам'ятки в рамках ранньосакського періоду. Пам'ятка є одним із небагатьох курганів тасмолінської культури, що дають настільки ранню дату за ¹⁴C. Переважну більшість тасмолінських поховань за радіовуглицем датовано другою половиною VIII — V ст. до н. е. (Бейсенов 2018). Це широка дата. За всієї незручності «гальштатської кривої», у цьому інтервалі також є прямі вказівки, що так чи інакше сприяють певному коригуванню археологічних дат. Важливо, що дати за ¹⁴C основного загалу тасмолінських курганів не виходять за межі VIII і V ст. до н. е., що є актуальним і стосовно поселень (Бейсенов 2022).

Поряд із тим фактом, що тасмолінські кам'яні скульптури датуються доволі широко, у кургані № 1 могильника Кизилжаргас привертає увагу не тільки присутність їх у ранній пам'ятці, але також їхнє розміщення в системі поховальної споруди. Річ у тім, що це перший і натепер єдиний випадок використання кам'яних скульптур у кріпиді насипу і встановлення в дромосі могили.

Кам'яних скульптур сакського часу в ареалі тасмолінської культури нині значно побільшало завдяки новим дослідженням (Бейсенов 2021б). Станом на 2021 рік автор наводив відомості про 28 кам'яних скульптур (Бейсенов, Шашенов

Рис. 3. Кизилжаргас. Кам'яні скульптури під курганом № 1. 1, 2 — положення скульптур №№ 1 і 2; 3 — скульптура № 3.

Fig. 3. Qyzyljartas. Stone statues under the barrow No. 1. 1, 2 — positions of statues 1 and 2; 3 — statue 3 in situ.

2022, с. 233). Із них 10 походять з улитауських степів (Касенова 2019, с. 93—95), що на заході Центрального Казахстану, решта пов'язується зі східними теренами цього великого регіону.

У дослідженнях пам'яток раннього залізного віку Центрального Казахстану, що розпочалися у 1940—1950-х роках, тема кам'яних скульптур тривалий час не розглядалася. У ті роки про скульптури сакського часу Центрального Казахстану не йшлося. За таких умов усі скульптури відносили до епохи «давніх тюрків і кипчаків», натомість нині з-посеред них виділяються й доволі архаїчні екземпляри.

³ Автор, користуючись нагодою, висловлює вдячність С. А. Заднікову, Л. Ф. Недашковському, А. І. Торгоєву, В. В. Колоді та В. С. Аксьонову за цінні поради щодо середньовічних залізних знарядь.

Рис. 4. Кизилжартас. Могильна яма та кам'яна скульптура № 4. 1 — вигляд поховання із заходу: а — скульптура, б — місце виявлення залізної сокири-кирки; 2 — вигляд дромоса поховання із заходу: а — скульптура; 3 — скульптура, вилучена з південної стінки дромоса (з півночі); 4 — поховання після розчищення дромоса й камери зі скелетом (із заходу).

Fig. 4. Qyzyljartas, the barrow No. 1. Grave pit and the stone statue No. 4. 1 — grave structure, view from the west: a — statue, b — the place where the iron axe-pick head was found; 2 — dromos of the grave, view from the west: a — statue; 3 — statue 4 after removing it from the south wall of the dromos, view from the north; 4 — grave structure after cleaning the dromos and burial chamber, with the human skeleton in the foreground, view from the west.

Упродовж останніх 10 років дослідження тасмолінської культури проводяться за двома напрямками. Скульптури знаходять під час розкопок нових курганів (курган 7 могильника Талди-2, курган 2 могильника Бегази, курган 2 в Кособа та ін.), на них натрапляють у насипах, у навколокурганному просторі в ході фіксації пам'яток (курган Жиланди, курган 3 могильника Байдали). Змінюються також погляди щодо датування пам'яток, колись віднесених до середньовіччя, що особливо характерно для Улитау.

В Улитау це статуї Жангабил, Айбас, Єгінди та ін. (Ермоленко, Курманкулов, 2012; 2015; Ермоленко, Курманкулов, Касенова, 2016). Їх атрибутовано з огляду на морфологію, іконографію, наявність зображень предметів озброєння та інші ознаки. Звернення до матеріалів розкопаного в ті роки кургану, пов'язаного з місцезнаходженням скульптури Жангабыл, дозволило запропонувати датування об'єкта сакським часом. Зокрема, невелика плоскодонна посудина зі зливом (Ермоленко, Курманкулов, Касенова, 2016, рис. 4) зіставлялася з посудом скіфського періоду пам'яток Волго-Донського регіону та Західного Сибіру. Нині необхідно додати, що посудини з трикутним зливом побутували й серед тасмолінського населення Центрального Казахстану (див.: Бейсенов, Ломан 2009, с. 220, рис. 135: 7), і через те аналогії слід шукати в місцевому середовищі.

Проведені 10 років тому під керівництвом Ж. Курманкулова розкопки кургану № 6 могильника Айбас-Дараси-3 дозволили вже радіовуглецевим методом датувати цей об'єкт, також пов'язаний з кам'яним витвором монументального мистецтва. Отримана дата, що вкладається в межі VIII — V ст. до н. е., є близькою численним результатам ¹⁴C аналізів із тасмолінських пам'яток (Бейсенов 2018).

Розглянемо розміщення кам'яних скульптур №№ 1—4 під курганом та їхні особливості. Скульптури №№ 1—3 знайдено у північно-східному секторі підкурганного майданчика. При цьому перші два камені використано в кріпиді, на її зовнішньому боці. Скульптури торкалися одна з іншою нижніми кінцями, а верхніми були спрямовані у протилежні боки, по довжині утворюючи один ряд. Перша лежала горілиць, друга — долілиць (рис. 3: 1, 2). Скульптура № 3 (рис. 3: 3) лежала із внутрішньої сторони кріпиди, на відстані 2,4 м від неї, на боці, на півметра вище давнього горизонту. Скульптуру № 4 було встановлено в південній стіні дромосу, орієнтованого на схід від могильної ями (рис. 4).

Розміщення кам'яної скульптури в дромосі — нове явище серед досліджених курганів сакської доби Казахстану. Віддалені аналогії цього випадку поки що спостерігаються лише серед оленевих каменів Сіньцзяна (Ковалёв 2018). Можливо, у майбутньому матимемо додаткові матеріали для зіставлень.

Скульптура № 1 (рис. 5: 1; 1a—d). Її довжина становить 1,07 м, ширина внизу — 0,18 м, посередині — 0,26 м, угорі — 0,25 м. Товщина — 0,12 м. Підніжжя нерівне, скошене справа наліво. На маківці у невисокому рельєфі показано шишкоподібний виступ, який може бути інтерпретований як чуб. Питання чуба на маківках кам'яних статуй вже розглядалося автором та іншими дослідниками (Бейсенов, Ермоленко 2014; Бейсенов 2015; Ермоленко, Курманкулов, Касенова 2015). Довжина виступу — 6,6 см, висота — 1,5 см. По обидва боки від нього поверхня скульптури помітно сплюснена та зашліфована (рис. 5: 1d). Сам виступ звужується як вгору, так і назад⁴, має ширину 3,6—4,6 см внизу та 1,9—3,7 см вгорі. Очі передано круглими ямками діаметром 4 см (праве) і 4,5 см (ліве), а відстань між ними — 2,3 см. Ніс сформовано у невисокому рельєфі у вигляді вертикального виступу завдовжки 5,8 см, шириною 2,3 см; внизу круглими ямками діаметром близько 1,5 см передано ніздрі. Добре помітний рот позначено горизонтальною смугою довжиною близько 7 см. Нижче рота ледь помітним контррельєфним колом глибиною близько 4—5 мм і діаметром 4 см передано, можливо, бороду. Великі овальної вуха (рис. 5: 1b, c) мають такі розміри: ліве — 5,7×11 см; праве — 5,8×9,1 см. Зображення під правим вухом (рис. 5: 1b) видається слухним трактувати як сережку. Передана в неглибокому контррельєфі овальна фігура в середині утворює виступ довжиною близько 4,5 см, що має форму витягнутого конуса, спрямованого вершиною вниз, а основою вгору, до вуха. Перехід від голови до тулуба оформлений двома окремими майже горизонтальними контррельєфними смугами (рис. 5: 1a) шириною 2,5 см і глибиною 5 мм. Вони починаються по бокам, а спереду їхні кінці звисають донизу, нагадуючи вилоги верхнього одягу.

Скульптура № 2 (рис. 5: 2; 2a, b). Довжина — 1,17 м, ширина: внизу — 0,18 м, посередині — 0,24 м, угорі — 0,2 м. Товщина — 0,17 м. Діаметр округлих очей — 3,5 см, відстань між ними — 4,5 см. Довжина вертикального виступу-носа — 8 см, його ширина угорі — 1,6 см, унизу — 2,6 см. Ніс зображено з помітним відхиленням

⁴ Автор уже розглядав такі етнографічні різновиди чуба в казахів, як «айдар» та «кекіл» (Бейсенов 2015, с. 35). Шишкоподібний виступ цієї скульптури чітко звужується назад, убік потилиці. Відтак, маємо підставу вважати, що розглянута деталь скульптури підходить для зіставлення саме з «айдаром», що спадає назад.

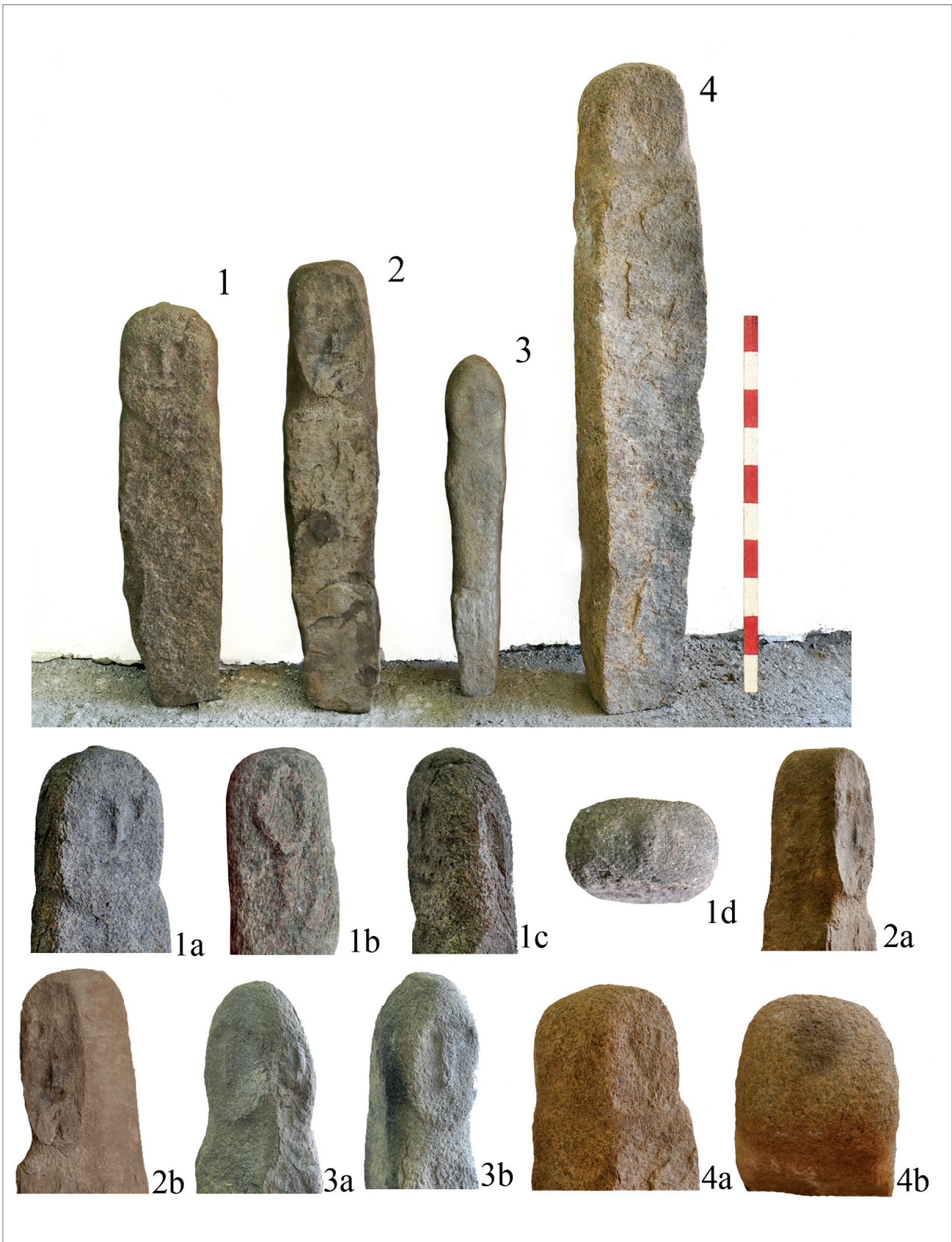

Рис. 5. Кизилжартас, курган № 1. Кам'яні скульптури. 1, 1а—d — № 1; 2, 2а, b — № 2; 3, 3а, b — № 3; 4, 4а, b — № 4; 1а—4b: мірила довільні.

Fig. 5. Qyzyljartas, the barrow No. 1. Stone statues. 1, 1а—d — No. 1; 2, 2а, b — No. 2; 3, 3а, b — No. 3; 4, 4а, b — No. 4; 1а—4b: random scales.

вліво. Ширина рота — 4,8 см. Вуха не показано. Контррельєфна смуга, що відділяє голову від тулуба, є лише спереду; убік країв вона розширюється до 6 см, у середині має 4 см.

Скульптура № 3 (рис. 5: 3; 3а, б). Довжина — 0,93 м, ширина: внизу — 0,1 м, посередині — 0,16 м, угорі — 0,15 м. На маківці наявний підпрямокутний виступ (6,5 × 7,5 см) з рівною поверхнею, у котрому автор вбачає зображення жіночого головного убору. На овальному обличчі, підкресленому контррельєфною вибіркою, круглими ямками діаметром 3 см передано очі і, рельєфом, вертикально розташований ніс, що майже безперервно переходить у лоб (2,8 × 8,2 см). Рот не показано. Зображено лише ліве вухо, овальної форми, розмірами 4,1 × 7 см. Перехід від голови до тулуба підкреслено широкою контррельєфною вибіркою на передній грані. На відміну від двох попередніх, це зображення додатково оброблено ззаду і трохи з боків, що наближає його абрис до фігури людини. Явні ознаки статі відсутні, але, враховуючи невеликі розміри і витонченість виконання, витвір, можливо, передає жіночий образ.

Скульптура № 4 (рис. 5: 4; 4а, б). Довжина — 1,65 м, ширина: внизу — 0,21 м, посередині — 0,27 м, угорі — 0,2 м. Товщина — 0,2 м. Маківка пласкувата, має у центрі слабко помітну округло-овальну опуклість розмірами 8 × 9 см, у якій можна вбачати не до кінця опрацьований шишкоподібний виступ (на фото показаний темним кольором). Обличчя — підпрямокутне, як у скульптур №№ 1 і 2. Зображено очі: ліве, розмірами 2,5 × 3 см, і праве, діаметром 2,7 см. Від нижнього краю ямкуватих очниць вниз відходять дві борозенки довжиною 12,3 см, що утворюють V-подібний знак. Перехід від голови до тулуба оформлено контррельєфною вибіркою спереду та з боків, 2—3 см завширшки.

Отже, три з чотирьох stel (№№ 1, 2, 4), радше за все, зображують чоловіків, натомість образ № 3 є, вочевидь, жіночим.

Загалом, курганові № 1 могильника Кизилжаргас властива деяка двоїстість культурно-хронологічної традиції: використання кам'яних скульптур у кріпиді кургану та встановлення однієї з них у дромосі могили вперше трапилися на пам'ятках тасмолінської культури. Невідомі вони і в інших місцинах Казахстану.

Привертають увагу також усталений курганний обряд і довершений вигляд кам'яних скульптур. Кераміка з насипу кургану за такими показниками як морфологія та техніко-технологічні особливості демонструє близькість посудові поселень тасмолінської культури (Бейсенов, Ломан, Шашенов 2021). Дромосні ж могили у тасмолінській культурі (Бейсенов 2016а; 2016б) теж відомі давно, кількість їх вже перевищує 30.

Зазначені особливості кургану, що датується кінцем IX — початком VIII ст. н. е., викликають закономірний інтерес до цього об'єкта. Планується отримання нових радіовуглецевих дат з кургану.

Утім, проблему ранньої дати курганних поховань тасмолінської культури актуалізує ще одна пам'ятка — курган із «вусами» № 1 могильника Койшоки-5 (Бейсенов, Ахияров, Джуманазаров, Дуйсенбай, 2020).

Оскільки докладний опис пам'ятки міститься у згаданій публікації, наведемо лише деякі основні дані. Пам'ятка є комплексом кургану з «вусами», на грядках яких свого часу було встановлено оленевий камінь загальноєвразійського типу (Савинов 1994; Ермоленко, Курманкулов 2014) та групу великих менгірів.

Комплекс належить до типу 2 за класифікацією автора (Бейсенов 2017). Він поєднує і західний курган із похованням людини, і східний ритуальний насип, від якого відходять дві гряди — «вуса». Діаметри основного та східного насипу сягають 8 м, висоти, відповідно, 0,3 і 0,5 м. Довжини гряд: 55 м (північна) та 56 м (південна). З комплексом пов'язуються лише дев'ять великих менгірів, нині розбитих і повалених. Свого часу шість із них стояли на лівій гряді, два — на правій, один — із західної сторони основного кургану, що містив людське поховання. Оленевий камінь зберіг своє початкове місце на лівій гряді (рис. 6—8).

Однією з додаткових особливостей комплексу, окрім великих менгірів та оленевого каменя, є зафіксований на лівій гряді ланцюжок з невисоких кам'яних стовпчиків (рис. 7) у вигляді балбалів, котрих було загалом більше 20-ти. Такі балбали абсолютно невідомі в матеріалах раніше досліджених курганів з «вусами», якщо врахувати, що йдеться про цілу їхню вервечку. Рідкісні менгіри, що стоять окремо, повалені плити порівняно великих розмірів (частіше 0,5—1 м заввишки), не вкопані в ґрунт, а встановлені уздовж кам'яних гряд, на їхніх кінцевих спорудах, являють собою іншу картину.

Комплекс досліджено двома розкопками: один охопив два кургани, другий — початкову ділянку лівої гряди. В основному кургані, насип якого окольцовано кріпидою з великого каміння, розкрито пограбовану ґрунтову яму (1 × 2,25 м, глибина — 0,6 м). Периметр могили було обкладено великими брилами. Частково зруйнований людський скелет фіксувався випростано на спині, черепом на З—ПнЗ. З речей вцілів плоский кам'яний жертвник овальної форми, тасмолінського вигляду, розміром 10 × 17 см. Під східним насипом, на давньому горизонті, знайдено залишки кісток коня та розвал плоскодонної посудини, покладеної в перевернутому вигляді.

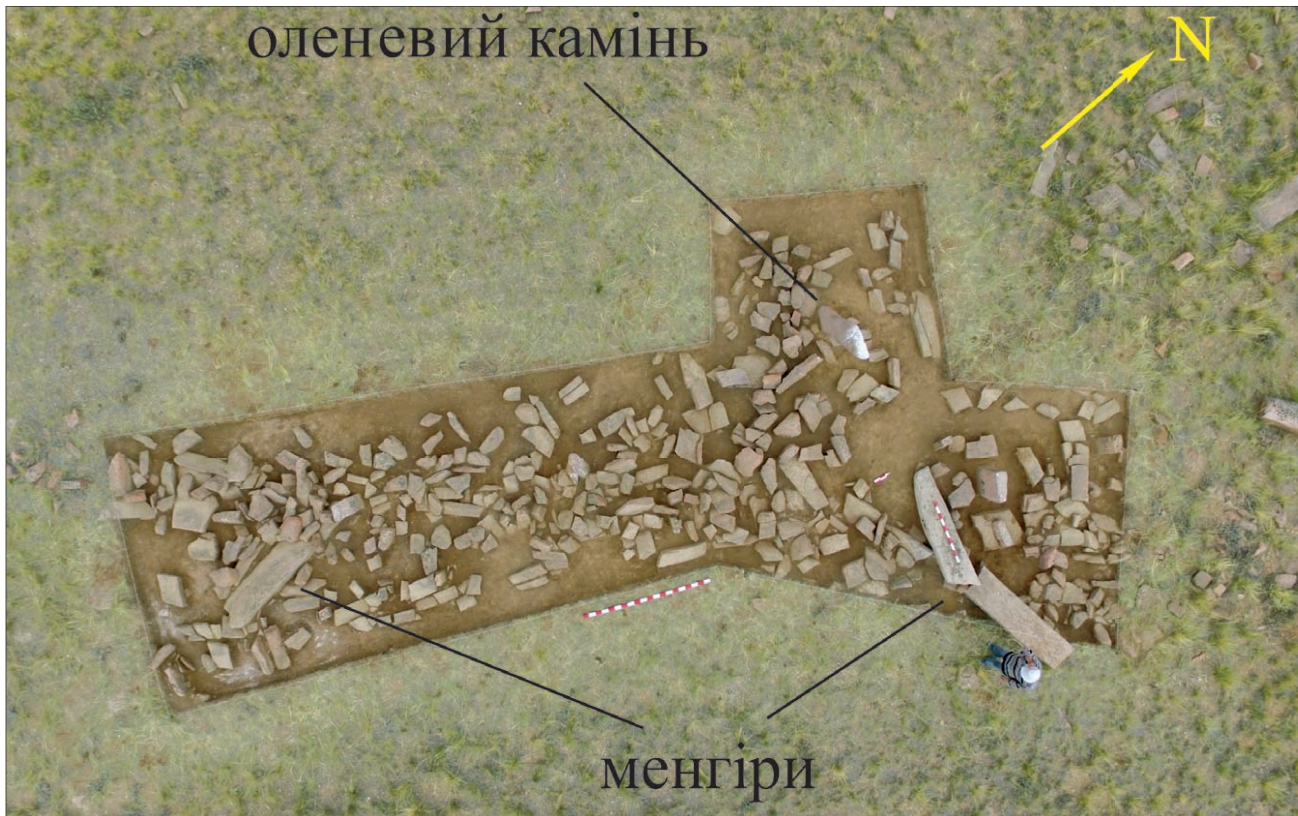

Рис. 6. Могильник Койшоки-5. Курган з «вусами» № 1. Розкоп 2. Вид після розчищення гряди.

Fig. 6. The Qoişoqy-5 burial ground. The 'moustached barrow' No. 1. Excavation unit 2. View after clearing the ridge.

У розкоп на початковій ділянці лівої гряди потрапили оленевий камінь і три менгіри. Спочатку розчищено каміння гряди-«вуса» (рис. 6), потім каміння було видалено (рис. 7), що дозволило краще оглянути й дослідити оленевий камінь, менгіри й кремезні балбали. Потім було закладено три невеликі розкопи. Один із них локалізувався біля бази оленевого каменя (рис. 8), два — охоплювали підніжжя двох менгірів, що стирчали із землі. Певною мірою ті три розкопи закладалися в пошуках зразків для аналізів ^{14}C .

У площу другого розкопу потрапили 17 низеньких балбалів, встановлених у два ряди. На жаль, дотепер не вдалося обстежити аналогічним шляхом підніжжя балбалів. Автор сподівається на дослідження ділянок гряд цієї чудової пам'ятки, що залишилися, в найближчому майбутньому.

У двох лабораторіях (у Великій Британії та Канаді) проведено радіовуглецеві аналізи п'яти кісткових зразків, отриманих під час досліджень кургану з «вусами» № 1 могильника Койшоки-5 (табл. 3).

Зразок 1: з кістки людського скелета в основному кургані.

Зразок 2: з кістки коня під східним насипом (показників для датування не отримано через брак колагену).

Зразок 3: з баранячого астрагалу, північна гряда, основа менгіра № 2, глибина — 0,2 м нижче давнього горизонту.

Зразок 4: з кістки дрібної рогатої худоби, північна гряда, під камінням, рівень давнього горизонту.

Зразок 5: з кістки дрібної рогатої худоби, північна гряда, під камінням, рівень давнього горизонту на відстані 1,5 м від місця попереднього зразка.

З даних таблиці випливають доволі архаїчні датування цієї пам'ятки. Загалом, усереднене значення чотирьох наведених дат охоплює приблизно кінець IX — початок VIII ст. до н. е.

Таким чином, із двох центральноказахстанських комплексів отримано п'ять радіовуглецевих дат від трьох лабораторій з Литви, Великої Британії та Канади, і вони пов'язуються безпосередньо з часом утворення поховальних споруд. Результати калібрування, одержані у трьох різних лабораторіях, загалом близькі між собою, що видається важливим: йдеться про два комплекси, близькі у хронологічному відношенні.

Поза тим, головне питання, що його порушує чинне повідомлення, полягає не тільки в ранньому датуванні представлених комплексів, але, насамперед, у сполученні в обох пам'ятках ранніх

Рис. 7. Могильник Койшоки-5. Курган з «вусами» № 1. Розкоп 2. Вигляд після зняття каменів, що склали гряди.

Fig. 7. The Qoïşoqy-5 burial ground. The 'moustached barrow' No. 1. Excavation unit 2. The view after removing stones of which the 'moustache' ridge was built.

Таблиця 3. AMS ^{14}C дати проаналізованих зразків з Койшоки-5, курган «з вусами» № 1. Королівський Університет Белфаста, Північна Ірландія, Сполучене Королівство (UBA), Університет Оттави, Оттава, Канада (JKaz).

Table 3. AMS ^{14}C dates obtained from the sample of Qoïşoqy-5, the 'moustached barrow' No. 1. The Queen's University of Belfast, Northern Ireland, United Kingdom (UBA), The University of Ottawa, Ottawa, Canada (JKaz).

Номер зразка	Лабораторний шифр	^{14}C ВР	Калібрована дата (1 σ , 68.3)	Калібрована дата (2 σ , 95.4)
1	UBA-39749	2721 \pm 32	Cal BC 896—833 (1.000)	Cal BC 921—810 (1.000)
2	UBA-39750	FAILED		
3	UBA-39751	2477 \pm 34	Cal BC 754—703 (0.267) 696—680 (0.083) 670—608 (0.344) 595—540 (0.307)	Cal BC 772—476 (0.973) 464—453 (0.011) 445—431 (0.016)
4	UBA-39752	2780 \pm 31	Cal BC 992—989 (0.027) 980—895 (0.973)	Cal BC 1003—843 (1.000)
5	JKaz-74	2631 \pm 29		Cal BC 837—781 (95.4%)

Рис. 8. Могильник Койшоки-5. Курган з «вусами» № 1. Розкоп 2. 1—3 — оленевий камінь.

Fig. 8. The Qoisoqy-5 burial ground. The 'moustached barrow' No. 1. Excavation unit 2. 1—3 — deer stone.

рис, незнаних у загалі тасмолінських курганів, і пізніших, добре знайомих елементів, зокрема ж кам'яного жертівника загальновідомого тасмолінського вигляду (рис. 9). Ситуація виглядала б інакше, якби все виявилось всуціль новим і донедавна незнаним. Тоді мало би йтися лишень про виділення такої собі ранньої хронологічної групи пам'яток із властивими їй цілковито новими рисами.

Щодо обговорюваного типу пам'яток раннього етапу тасмолінської культури видається слушним висувати відповідні гіпотези з огляду на нове осмислення схожих даних, котрих може побільшати, зокрема, через надходження нових матеріалів з Центрального Казахстану.

Рис. 9. Кам'яний жертівник з кургану з «вусами» № 1 могильника Койшоки-5.

Fig. 9. Stone altar discovered in the 'moustached barrow' No. 1. of the Qoisoqy-5 burial ground.

Література

- Базарбаева, Г. А., Джумабекова, Г. С. 2017. Новое изваяние эпохи ранних кочевников из Тургая. *Самарский научный вестник*, 2 (19), с. 117—121.
- Бейсенов, А. З. 2014. Исследование кургана сакского времени с каменным изваянием на могильнике Кособа (Центральный Казахстан). В: Тишкин, А. А. (ред.). *Древние и средневековые изваяния Центральной Азии*. Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, с. 7—16.
- Бейсенов, А. З. 2015. Поселения и могильники сакской эпохи Центрального Казахстана. В: Бейсейнов, А. З. (отв. ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный памяти археолога К. А. Акишева*. Алматы: НИЦИА Бегазы—Тасмола, с. 11—38.

- Бейсенов, А. З. 2016а. Дромосные курганы сакской эпохи урочища Назар. *Самарский научный вестник*, 1 (14), с. 84—93.
- Бейсенов, А. З. 2016б. Дромосные курганы сакской эпохи на реке Жарлы (Центральный Казахстан). *Самарский научный вестник*, 3 (16), с. 77—86.
- Бейсенов, А. З. 2017. Курганы с «усами» Центрального Казахстана. В: Бейсенов, А. З., Ломан, В. Г. (отв. ред.). *Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана*. Алматы: НИЦИА Бегазы—Тасмола, с. 31—37.
- Бейсенов, А. З. 2018. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 386—396.
- Бейсенов, А. З. 2021а. Тасмолинский курган с каменными изваяниями в могильнике Кызылжаргас. В: Смирнов, Н. Ю. (отв. ред.). *Творец культуры. Материальная культура и духовное пространство человека в свете археологии, истории и этнографии: Сборник научных статей, посвященный 80-летию профессора Дмитрия Глебовича Савинова и 60-летию его труда на ниве отечественной науки*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 261—277.
- Бейсенов, А. З. 2021б. Тасмолинское каменное изваяние в урочище Аумаган, Центральный Казахстан. *Уфимский археологический вестник*, 21/1, с. 21—37.
- Бейсенов, А. З. 2022. Поселения Абилай — пам'ятка доби раннього заліза Центрального Казахстану. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 120—130.
- Бейсенов, А. З., Ахияров, И. К., Джуманазаров, Н. Ш., Дуйсенбай, Д. Б. 2020. Олений камень на кургане с «усами» в долине Койшоки в Центральном Казахстане. *Археологические вести*, 26, с. 166—177.
- Бейсенов, А. З., Ермоленко, Л. Н. 2014. Новые каменные изваяния сакского времени из Сарыарки. *Вестник Кемеровского государственного университета*, 3 (59), с. 36—40.
- Бейсенов, А. З., Ломан, В. Г. 2009. *Древние поселения Центрального Казахстана*. Алматы: Инжу-маржан.
- Бейсенов, А. З., Ломан, В. Г., Шашенов, Д. Т. 2021. Керамика из новых курганов тасмолинской культуры. *Нижевожский археологический вестник*, 21/1, с. 6—20.
- Бейсенов, А. З., Паничкин, А. В., Шашенов, Д. Т. 2023. Железный топор из тасмолинского кургана могильника Кызылжаргас: результаты металлографического и химического анализов. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 15, с. 102—120.
- Бейсенов, А. З., Таиров, А. Д., Зайков, В. В., Блинов, И. А. 2011. Состав золотых изделий из могильника Талды-2. В: Бейсейнов, А. З. (отв. ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Тезисы докладов Международного Круглого стола, посвященного 20-летию Независимости Республики Казахстан. Караганда 23—25 ноября 2011 г.* Караганда (б. и.), с. 21—25.
- Бейсенов, А. З., Шашенов, Д. Т. 2022. 2021 жылы Кызылжаргас қорымында жүргізілген археологиялық зерттеулер (Археологические исследования на могильнике Кызылжаргас в 2021 г.). *Қазақстандағы археологиялық зерттеулер. 2021*. Астана: ҚР Ұлттық музейі, б. 228—234.
- Воронов, Ю. Н. 1975. Вооружение древнеабхазских племен в VI — I вв. В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 218—234.
- Ермоленко, Л. Н. 2018. Каменные изваяния раннего железного века в западной части азиатских степей. В: Бобров, В. В. (отв. ред.). *Очерки первобытного искусства Южной Сибири и Центральной Азии (скифская эпоха)*. Кемерово: Изд-во КРИПКиПРО, с. 99—125.
- Ермоленко, Л. Н., Курманкулов, Ж. К. 2012. Новое изваяние раннего железного века из Сарыарки. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4 (52), с. 86—94.
- Ермоленко, Л. Н., Курманкулов, Ж. К. 2014. Олений камень из урочища Койшоки. В: Хабдулина, М. К. (отв. ред.). *Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Сборник научных статей, посвященный 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К. А. Акишева*. Астана: Сарыарка, с. 341—348.
- Ермоленко, Л. Н., Курманкулов, Ж. К. 2015. Погребение раннего железного века с изваянием в долине р. Айбас. *Вестник Кемеровского государственного университета*, 2 (62), с. 29—34.
- Ермоленко, Л. Н., Курманкулов, Ж. К., Касенова, А. Д. 2015. Новые данные о специфической разновидности изваяний сакской эпохи. *Вестник Кемеровского государственного университета*, 1 (61), с. 26—32.
- Ермоленко, Л. Н., Курманкулов, Ж. К., Касенова, А. Д. 2016. Изваяние долины р. Жангабул: перипетии атрибуции. *Археология Южной Сибири*, 27, с. 46—54.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного левобережья (курганы Посуля)*. Киев: Наукова думка.
- Касенова, А. Д. 2019. *История изучения древних и средневековых каменных изваяний Сарыарки*. Автореферат диссертации к. и. н. Кемерово.

- Ковалёв, А. А. 2018. Захоронения оленных камней в могилах Синьцзяна — новое подтверждение Синьцзянской гипотезы происхождения европейских оленных камней. В: Байтанаев, Б. А. (пред. ред. кол.). *Маргулановские чтения — 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие. Сборник материалов Международной научно-практической конференции*. Алматы; Актобе: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 255—268.
- Патрушев, В. С., Халиков, А. Х. 1982. *Волжские ананьинцы (Старший Ахмыловский могильник)*. Москва: Наука.
- Погребова, М. Н. 1969. Железные топоры скифского типа в Закавказье. *Советская археология*, 2, с. 179—188.
- Савинов, Д. Г. 1994. *Оленные камни в культуре кочевников Евразии*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета.
- Скаков, А. Ю. 2020. Железные боевые топоры раннего железного века Северного Закавказья и их аналогии в соседних регионах. В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А., Мочалов, О. Д. (отв. ред.). *Труды VI (XII) Всероссийского археологического съезда в Самаре*. Самара: СГСПУ, с. 113—115.
- Woolley, C. L. 1969. *Carchemish. The Town Defences. Part II*. London: The Trustees of the British Museum.

References

- Bazarbaeva, G. A., Dzhumabekova, G. S. 2017. Novoe izvaianie epokhi rannikh kochevnikov iz Turgaiia. *Samarskii nauchnyi vestnik*, 2 (19), p. 117—121.
- Beisenov, A. Z. 2014. Issledovanie kurgana saksogo vremeni s kamennym izvaianiem na mogilnike Kosoba (Tsentralnyi Kazakhstan). In: Tishkin, A. A. (ed.). *Drevnie i srednevekoveye izvaianiia Tsentralnoi Azii*. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta, p. 7—16.
- Beisenov, A. Z. 2015. Poseleniia i mogilniki saksokoi epokhi Tsentralnogo Kazakhstana. In: Beiseinov, A. Z. (ed.). *Sakskaiia kultura Saryarki v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov Stepnoi Evrazii. Sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi pamiati arkheologa K. A. Akisheva*. Almaty: NITsIA Begazy—Tasmola, p. 11—38.
- Beisenov, A. Z. 2016a. Dromosnye kurgany saksokoi epokhi urochishcha Nazar. *Samarskii nauchnyi vestnik*, 1 (14), p. 84—93.
- Beisenov, A. Z. 2016b. Dromosnye kurgany saksokoi epokhi na reke Zharly (Tsentralnyi Kazakhstan). *Samarskii nauchnyi vestnik*, 3 (16), p. 77—86.
- Beisenov, A. Z. 2017. Kurgany s «usami» Tsentralnogo Kazakhstana. In: Beisenov, A. Z., Loman, V. G. (eds.). *Arkheologicheskoe nasledie Tsentralnogo Kazakhstana: izuchenie i sokhranenie. Sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi 70-letiiu organizatsii Tsentralno-Kazakhstanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Akademii nauk Kazakhstana*. Almaty: NITsIA Begazy—Tasmola, p. 31—37.
- Beisenov, A. Z. 2018. Tasmolinskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana v issledovaniakh nachala XXI veka. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), p. 386—396.
- Beisenov, A. Z. 2021a. Tasmolinskii kurgan s kamennymi izvaianiiami v mogilnike Kyzylzhartas. In: Smirnov, N. Iu. (ed.). *Tvorets kulturey. Materialnaia kultura i dukhovnoe prostranstvo cheloveka v svete arkheologii, istorii i etnografii: Sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi 80-letiiu professora Dmitriia Glebovicha Savinova i 60-letiiu ego truda na nive otechestvennoi nauki*. Saint Petersburg: IIMK RAN, p. 261—277.
- Beisenov, A. Z. 2021b. Tasmolinskoe kamennoe izvaianie v urochishche Aumagan, Tsentralnyi Kazakhstan. *Ufimskii arkheologicheskii vestnik*, 21/1, p. 21—37.
- Beisenov, A. Z. 2022. Poseleniia Abilai — pam'iatka dobi rannogo zaliza Tsentralnogo Kazakhstanu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (42), p. 120—130.
- Beisenov, A. Z., Akhiiarov, I. K., Dzhumanazarov, N. Sh., Duisenbai, D. B. 2020. Olennyi kamen na kurgane s «usami» v doline Koishoky v Tsentralnom Kazakhstane. *Arkheologicheskie vesti*, 26, p. 166—177.
- Beisenov, A. Z., Ermolenko, L. N. 2014. Novye kamennye izvaianiia saksogo vremeni iz Saryarki. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3 (59), p. 36—40.
- Beisenov, A. Z., Loman, V. G. 2009. *Drevnie poseleniia Tsentralnogo Kazakhstana*. Almaty: Inzhu-marzhan.
- Beisenov, A. Z., Loman, V. G., Shashenov, D. T. 2021. Keramika iz novykh kurganov tasmolinskoi kulturey. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 21/1, p. 6—20.
- Beisenov, A. Z., Panichkin, A. V., Shashenov, D. T. 2023. Zheleznyi topor iz tasmolinskogo kurgana mogilnika Kyzylzhartas: rezultaty metallograficheskogo i khimicheskogo analizov. *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomia*, 15, p. 102—120.
- Beisenov, A. Z., Tairov, A. D., Zaikov, V. V., Blinov, I. A. 2011. Sostav zolotykh izdelii iz mogilnika Taldy-2. In: Beiseinov, A. Z. (ed.). *Sakskaiia kultura Saryarki v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov*

- stepnoi Evrazii. Tezisy dokladov Mezhdunarodnogo Kruglogo stola, posviashchennogo 20-letiiu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan. Karaganda 23—25 noiabria 2011 g.* Karaganda (b. v.), p. 21—25.
- Beisenov, A. Z., Şaşenov, D. T. 2022. 2021 jyly Qyzyljartas qorymynda жүргizilgen arheologiialyq zertteuler. *Qazaqstandaғы arheologiialyq zertteuler. 2021.* Astana: QR Ұлттық музейі, p. 228—234.
- Voronov, Iu. N. 1975. Vooruzhenie drevneabkhazskikh plemen v VI — I vv. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskii mir.* Kyiv: Naukova dumka, p. 218—234.
- Ermolenko, L. N. 2018. Kamennye izvaianiia rannego zhelezного века v zapadnoi chasti aziatskikh stepi. In: Bobrov, V. V. (ed.). *Ocherki pervobytnogo iskusstva Iuzhnoi Sibiri i Tsentralnoi Azii (skifskaiia epokha).* Kemerovo: Izdatelstvo KRIPKiPRO, p. 99—125.
- Ermolenko, L. N., Kurmankulov, Zh. K. 2012. Novoe izvaianie rannego zhelezного века iz Saryarki. *Arkheologiiia, etnografiia i antropologiiia Evrazii*, 4 (52), p. 86—94.
- Ermolenko, L. N., Kurmankulov, Zh. K. 2014. Olenni kamen iz urochishcha Koishoky. In: Khabdulina, M. K. (ed.). *Dialog kultur Evrazii v arkheologii Kazakhstana. Sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi 90-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia arkheologa K. A. Akisheva.* Astana: Saryarka, p. 341—348.
- Ermolenko, L. N., Kurmankulov, Zh. K. 2015. Pogrebenie rannego zhelezного века s izvaianiem v doline r. Aibas. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2 (62), p. 29—34.
- Ermolenko, L. N., Kurmankulov, Zh. K., Kasenova, A. D. 2015. Novye dannye o spetsificheskoi raznovidnosti izvaianii saksnoi epokhi. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 1 (61), p. 26—32.
- Ermolenko, L. N., Kurmankulov, Zh. K., Kasenova, A. D. 2016. Izvaianie doliny r. Zhangabul: peripetii atributsii. *Arkheologiiia Iuzhnoi Sibiri*, 27, p. 46—54.
- Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo levoberezhia (kurgany Posulia).* Kyiv: Naukova dumka.
- Kasenova, A. D. 2019. *Istoriia izucheniia drevnykh i srednevekovykh kamennykh izvaianii Saryarki.* Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Kemerovo.
- Kovalev, A. A. 2018. Zakhoroneniia olennykh kamnei v mogilakh Sintsiana — novoe podtverzhenie Sintsianskoi gipotezy proiskhozhdeniia evropeiskikh olennykh kamnei. In: Baitanaev, B. A. (ed.). *Margulanovskie chteniia — 2018. Dukhovnaia modernizatsiia i arkheologicheskoe nasledie. Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii.* Almaty; Aktobe: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana, p. 255—268.
- Patrushev, V. S., Khalikov, A. Kh. 1982. *Volzhskie ananintsy (Starshii Akhmylovskii mogilnik).* Moscow: Nauka.
- Pogrebova, M. N. 1969. Zheleznye topory skifskogo tipa v Zakavkaze. *Sovetskaia arkheologiiia*, 2, p. 179—188.
- Savinov, D. G. 1994. *Olennye kamni v kulture kochevnikov Evrazii.* Saint Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Skakov, A. Iu. 2020. Zheleznye boevye topory rannego zhelezного века Severnogo Zakavkazia i ikh analogii v sosednykh regionakh. In: Derevianko, A. P., Makarov, N. A., Mochalov, O. D. (eds.). *Trudy VI (XII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sieezda v Samare.* Samara: SGSPU, p. 113—115.
- Woolley, C. L. 1969. *Carchemish. The Town Defences. Part II.* London: The Trustees of the British Museum.

Комплекс металевого посуду із села Панівці на Західному Поділлі (попереднє звітлення)

Микола Бандрівський¹, Михайло Білик²

Complex of Metal Tableware from the Village of Panivtsi in Western Podolia (Preliminary Report)

Mykola Bandrivskyi, Mykhailo Bilyk

Анотація. Публікується комплекс бронзових посудин з Борцівського р-ну Тернопільської області — два литі казани, покладені один на другий догори дном, і кована сітула, що їх вкривала; пласке дно ями зі скарбом сягало жовтих четвертинних суглинків на глибині близько 1 м. Сітула походить зі Східних Альп, Апеннін або Адріатики і час її виготовлення не є пізнішим за середину VIII ст. до н. е. Казани мають аналоги в Іване-Пусте і Швайківцях, причому останній комплекс змушує їхнє датування приблизно у 3-ю чверть VII ст. до н. е.; решта ж казанів «скіфського» типу на інших теренах України належить в основному V ст. до н. е. Відтак, припускається західноподільське виробництво найдавніших литих казанів. Вони становили важливий елемент магичних церемоній і поховального ритуалу. Комплекс з Панівців, разом зі знахідками прикрас та металевої пластики, засвідчує сталість зв'язків Середнього Подністрів'я з Верхнім Подунав'ям і східноальпійським регіоном від НаВЗ і надалі, коли відбувалася тенева Західноподільської групи.

Ключові слова: Середнє Подністрів'я, казан, сітула, пізньогальштатський період, Західноподільська група.

Abstract. Newly discovered deposit of bronze vessels attributed to the Late Hallstatt period in Western Podolia (Ukraine) is published. It consisted of three vessels: two cast cauldrons with handles and the 0,8 m high plate situla. Both cauldrons were turned upside down and placed on the bottom of the pit, so that the larger cauldron covered the smaller one. They were covered by a large bucket-shaped situla also turned upside down. Both cauldrons are ornamented with zigzag cast braids along their bodies. The first cauldron is 0,57×0,44 m; the second one, together with its handles, has 0,61 m of height. The first cauldron has a pallet-shaped leg, while the leg of the second one is broken off. The body of the first cauldron displays amorphous perforations resulted from a poor-quality casting. On the second cauldron, a series of traces of purposely (?) made blows can be found. As a result, some small parts of the vessel broke off and were lost and never found either near the cauldrons or in the infill of the pit. The closest parallels to the situla can be found in the Eastern Alpine region and in the Apennines; e.g., the plate situla with sharp-ribbed shoulders from Au, Upper Bavaria, which now reposes in the National Museum in Munich, is almost identical in shape, basic parameters and is also riveted from several sheets of thin and hard plate. The similarity between situlae from Upper Bavaria and Western Podolia is enhanced by the fact that the one from Au has an additionally reinforced bottom part with circular base, profiled shoulders and rim edges twisted inside out. Mass production and distribution of plate vessels with sharp-ribbed shoulders from Au and elsewhere in the Apennine Peninsula and in the Upper Danube region took place during the period of Bologna IIA (ca. 800—750 BC). The newly discovered complex suggests that the Western Podolia Group (WPG) displays metal imports from the West deposited in closed complexes with metal items of local production such as cauldrons, etc. (e.g. the barrow in Shvaikivtsi, south of Ternopol,

¹ **Микола Стефанович БАНДРІВСЬКИЙ:** доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник, відділ археології, Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України; завідувач відділом, Інститут релігієзнавства, Львівський музей історії релігії; голова, Археологічна комісія, Наукове товариство імені Шевченка, вул. Козельницька 4, Львів, Україна, 79026; **Mykola BANDRIVSKYI:** Doctor of Historical Sciences, Professor, senior researcher, Department of Archaeology of the Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine; Head of the Department, Institute of Religion Studies, Lviv Museum of the History of Religion; Chairman, Archaeological Commission, Shevchenko Scientific Society, 4 Kozelnyska Street, Lviv, Ukraine, 79026. ORCID iD: 0000-0001-7010-564X e-mail: bandrm@ukr.net

² **Михайло Васильович БІЛИК:** науковий співробітник, Археологічна комісія, Наукове товариство імені Шевченка, вул. Винниченка 24, Львів, Україна, 79008; **Mykhailo BILYK:** Staff Researcher, Archaeological Commission, Shevchenko Scientific Society, 24 Vynnychenko Street, Lviv, Ukraine, 79008. e-mail: artprostirm@gmail.com

the Middle Dniester). Judging by the complexes with cauldrons, the relationship between population of the Middle Dniester region and those of the Adriatic coast, the East Alpine zone and the Apennines, which were established in the early HaB3 period, were not interrupted to continue in the 7th century BC. Moreover, these connections became more active before the most of the barrows of the WPG were built. The entire WPG complex from Panivtsi dates back to as late as the 2nd half of the 7th century BC.

Keywords: Middle Dniester region, cauldron, situla, the Late Hallstatt period, Western Podolia Group.

Вступ

Новий і доволі оригінальний комплекс металевого посуду виявлено наприкінці 2014 року під час земляних робіт на території фермерського господарства біля с. Панівці Борщівського району Тернопільської області, який одразу ж після віднайдення був переданий до фондів археології Музею НТШ (рис. 1). Місце знахідки розташоване за 2,8 км на схід — південний схід від села, на правому березі ріки Збруч, на відстані приблизно 30 м від її руслу. У цьому місці Збруч робить виразну «петлю», омиваючи з трьох сторін розлоге мисоподібне плато. Умови, у яких перебували металеві посудини в момент їх виявлення, а також етапи їх розчищення, відтворено за фотофіксацією та детальною інформацією, отриманою від

першовідкривача знахідки (рис. 2). З'ясувалося, що на глибинах 0,40—0,50 м від сучасної поверхні було виявлено велику перевернуту дном до верху бронзову ковано-клепану сітулу (рис. 3), котра прикривала два бронзові литі казани — великий, поставлений догори дном, а під ним — менший, схожого типу, в аналогічній позиції. Яму, вочевидь, було вкопано з рівня давньої поверхні (приблизно — 0,30—0,40 м від сучасної); вона проходила шар чорнозему, а її пласке дно (— 1,20 м від сучасного рівня), на котре спиралися вінця посудин, трохи заходило в материк, представлений у Панівцях ясно-жовтими четвертинними суглинками. Відтак, глибина ями становила приблизно 0,8—0,9 м, а діаметр — близько 1 м. Нижній малий казан — орнаментований, майже

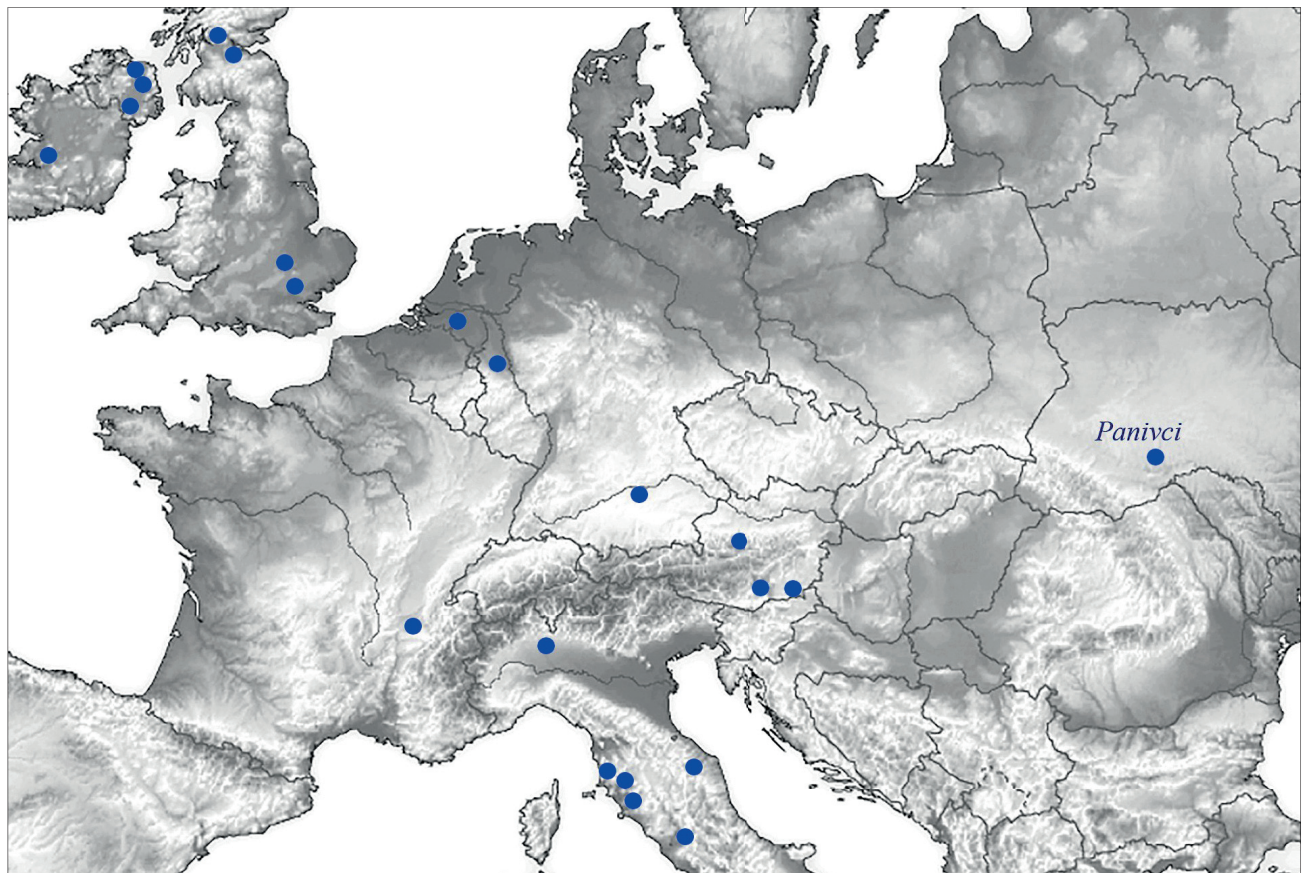

Рис. 1. Місце розташування нововідкритого комплексу із бронзовою сітулою й казанами біля с. Панівці Борщівського району Тернопільської області в контексті поширення сітул типу Курд.

Fig. 1. The newly discovered complex with a bronze situla and two cauldrons near the village of Panivtsi, Borshchiv district, Ternopil region, in the context of the spread of the Kurd Type situlae.

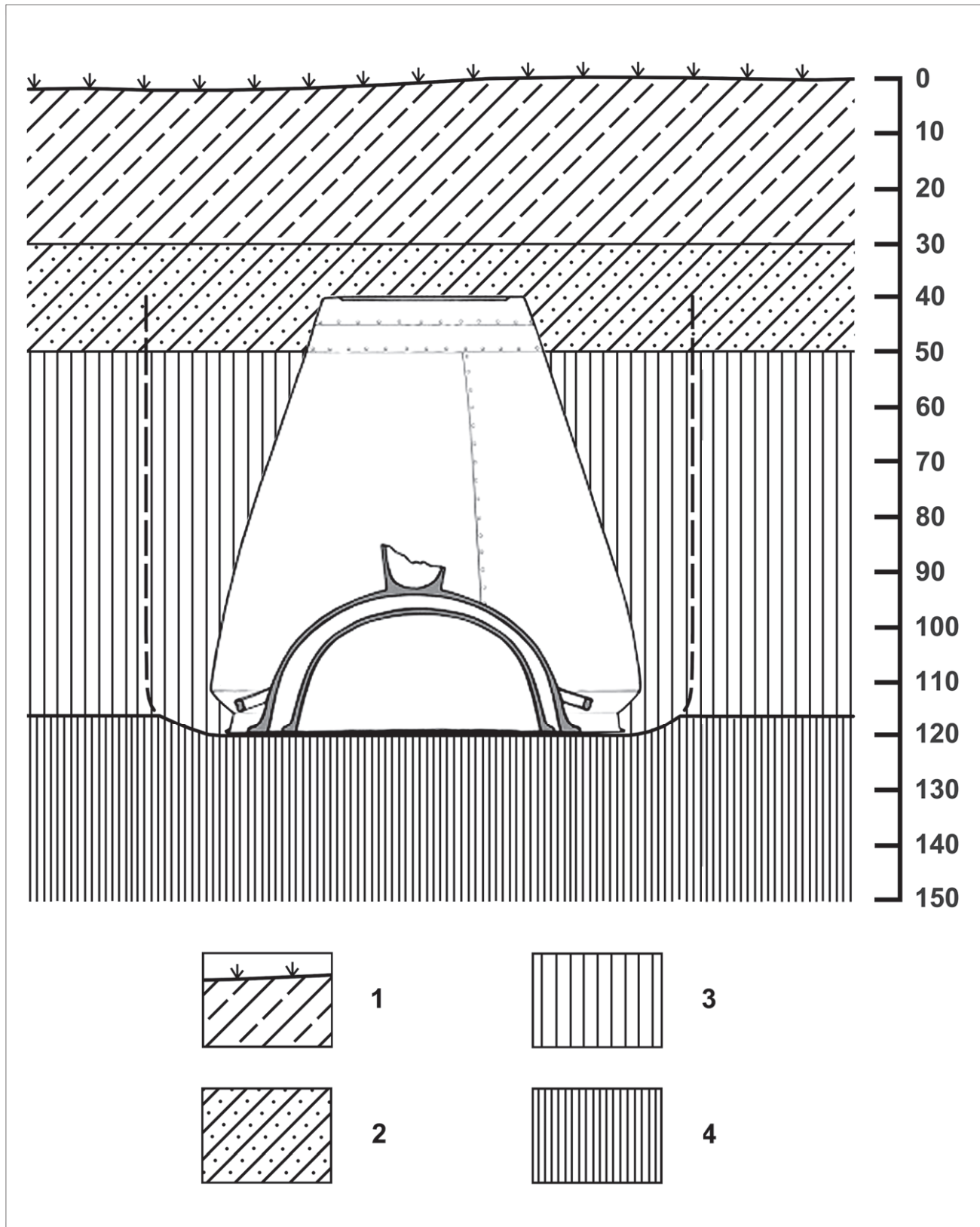

Рис. 2. Стратиграфічні умови залягання металевих посудин у с. Панівці Борщівського району Тернопільської області: 1 — орний шар; 2 — верхня частина сучасного чорнозему; 3 — нижня частина сучасного чорнозему; 4 — ясно-жовті материкові суглинки четвертинного періоду.

Fig. 2. Stratigraphic conditions, in which metal vessels in the village of Panivtsi, Borshchiv district, Ternopil region, were discovered: 1 — arable topsoil; 2 — top part of the black soil; 3 — black soil; 4 — Quaternary light yellow clay loam underlayer.

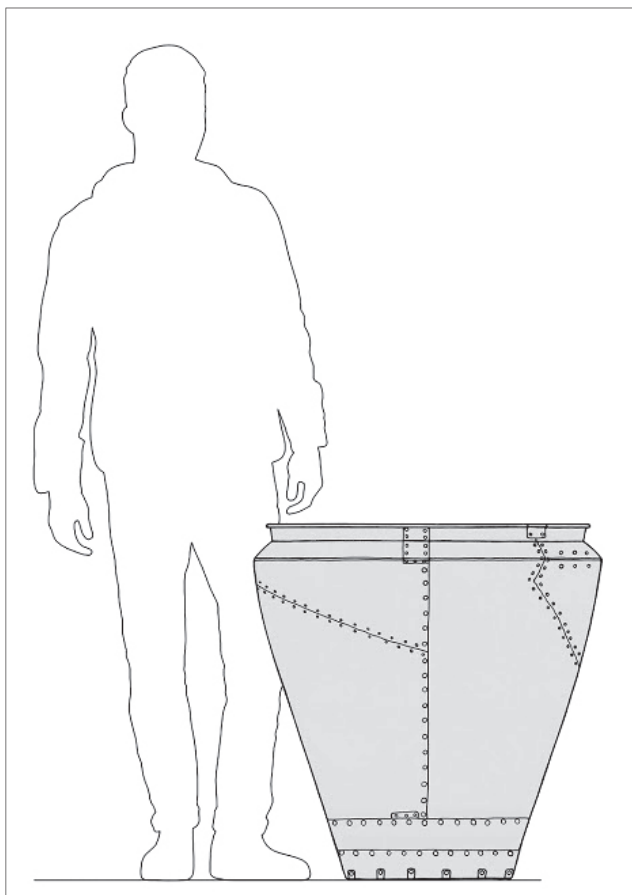

Рис. 3. Панівці. Співвідношення бронзової бляшаної сітули зі схематичним зображенням людської постаті.

Fig. 3. Panivtsi. Correlation between bronze tin situla and schematic representation of a human figure.

цілий, бо в нього бракувало ніжки-піддону, з підовальним у плані деформованим корпусом (далі в тексті — № 1). Верхній великий казан (далі — № 2) — орнаментований, круглий в плані, з частково вцілілою в його нижній частині трапецієподібною у розрізі ніжкою-піддоном (рис. 4—6).

Опис посудин

Казан №1 має напівсферичну форму, без ніжки, з двома великими майже горизонтально розміщеними петлеподібними ручками. Внаслідок деформації казан має форму підовальної у плані ємності розміром, приблизно, $0,57 \times 0,44$ м і вагу близько 17 кг. Більшість корпусу казана декорована у вигляді зигзагоподібного джгута. Якщо перевернути казан догори дном, то можна побачити, що лінії цього литого декору у вигляді «пелюстків» радіально розходяться від того місця, де мала бути ніжка, і більш-менш симетрично піднімаються до країв, рівномірно звужуючись до верху. Кінці цих «пелюстків» вгорі чітко закруглені, що, загалом (якщо дивитись на казан збоку) створює

враження суцільного хвилеподібного зигзагу. При цьому краї виробу потовщені, мають «г»-подібний переріз і відігнуті назовні. У п'яти місцях на корпусі казана та біля його дна збереглися наскрізні невеликі отвори нерегулярної форми, які, судячи з усього, з'явилися внаслідок бракованого лиття. Можливо, через появу цих отворів та деформацію корпусу казана в цілому, під час його виливки й зникла необхідність приварювати до його дна (як це традиційно робилося в таких випадках) пустотілу ніжку-піддон. І, можливо, саме тому цей виріб забракували одразу ж після відливання корпусу. З іншого боку, існування на дні цього казана виразних швів від лиття (у самому низу, навколо того місця, до якого планували прикріпити пустотілу ніжку-піддон) може свідчити, що таку спробу приварювання ніжки все ж таки робили. Але з якихось причин їм це не вдалося зробити.

Казан №2 має напівсферичний профіль, у плані — круглий (рис. 4—6). Розмір казана вшир (разом з ручками) — 0,61 м, зовнішній діаметр його країв — 0,54 м, внутрішній діаметр по краях — 0,51 м, глибина чаші — 0,22 м. Висота виробу з урахуванням висоти вцілілої ніжки-піддону — 0,29 м. З двох сторін на корпусі симетрично прикріплені масивні ручки шириною 10 см, які на 6,2 см виступають за поверхню стінок посудини (рис. 6). Самі ручки знаходяться на 5,5 см нижче за зовнішній край казана. Стінки останнього мають більш-менш однакову товщину, яка коливається в межах 0,5—0,7 см.

З одного боку краї казана втрачені (виламані?), а у місцях зламу пішли короткі тріщини. Відсутність краю казана з суміжними стінками могла бути, швидше за все, наслідком одного або кількох цілеспрямованих ударів. З протилежного боку також простежуються сліди навмисного (?) завдання ударів, які також припали по краю і верхній частині стінок казана. Внаслідок таких дій у цьому місці з'явилася глибока тріщина, яка «розірвала» краї і, звужуючись у розмірах, зигзагоподібно поширилася у напрямку дна. Від пустотілої ніжки-піддона збереглася лише частина, яка виступає із зовнішнього боку дна посудини, у самому центрі, на висоту 6,7 см (у вцілілій в цьому місці ніжки діаметр становить 9 см). Цікаво, що в окремих місцях товщина ніжки-піддону складає всього 0,3—0,5 см, тобто вона більш тонка, ніж стінки самого казана (в середньому 0,5—0,7 см).

На відміну від першого екземпляра, казан № 2 виготовлений значно ретельніше. Мало того, що він виявився дещо більшим у розмірах і важчим, так у нього ще й декор на корпусі виявився дещо іншим, ніж у попереднього. Наприклад, замість грубих і нерівних литих джгутів, які присутні в № 1, на цьому екземплярі декор нанесений

Рис. 4. Панівці. Бронзовий литий казан № 2 (вигляд знизу).

Fig. 4. Panivtsi. Bronze cast cauldron No. 2 (bottom view).

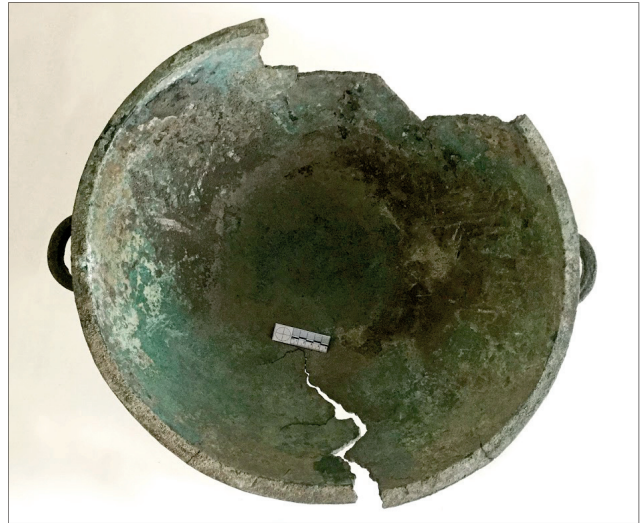

Рис. 5. Панівці. Ділянка казана № 2 з литим декором.
Fig. 5. Panivtsi. Bottom and side parts of the cauldron No. 2 with cast decoration.

Рис. 6. Панівці. Вигляд казана № 2 зверху.

Fig. 6. Panivtsi. The cauldron No. 2 viewed from above.

тонкими й акуратними лініями-джгутами, які складають візерунок у вигляді 12-променевої розетки й радіально розходяться з центру дна казана, якщо дивитися на нього, перевернутого вгору дном, зверху (рис. 5). Причому кожен із дванадцяти «променів» має гостре закінчення, що, загалом, нагадує розетку із зображенням богині Іштар на орнаментованій частині дишла із Краснознаменського кургану, а також малюнок у вигляді розетки з восьмикінцевими променями на чорнолощеному черпаку із дослідженого Олександром Супруненьком кургану «ранньоскіфського» часу в ур. Перемірки біля Західного укріплення Більського городища. На казані із Панівця ця дванадцятипелюсткова розетка спеціально оконтурена двома одиночними лініями у вигляді тонких литих джгутів (внизу, не доходючи дна, і вгорі — трохи нижче країв).

Бронзова бляшана сітула (рис. 7—10), якою були прикриті обидва казани, має значно більші розміри і, у момент виявлення, була в більш-менш цілісному стані. Однак, внаслідок непрофесійного виймання, частина виробу була пошкоджена (розділена на фрагменти). Із зовнішнього боку сітули, в основному в нижній її частині, на стінках

збереглися залишки шару кіптяви, проте сильних слідів дії вогню на ній (ні на дні, ні на стінках) не простежено. Загалом форму сітули можна охарактеризувати як відроподібну, що типово для металевих посудин такого призначення. Висота сітули — 0,79—0,80 м, діаметр її вінець — 0,71 м, максимальний діаметр бочків — 0,78 м, діаметр дна — близько 0,36—0,37 м.

Сама сітула склепана з кількох листів дуже тонкої (але, надзвичайно міцної) бронзової бляхи товщиною 0,5—1,0 мм і на 4/5 своєї висоти має конічні стінки. Сітула сформована на широкому

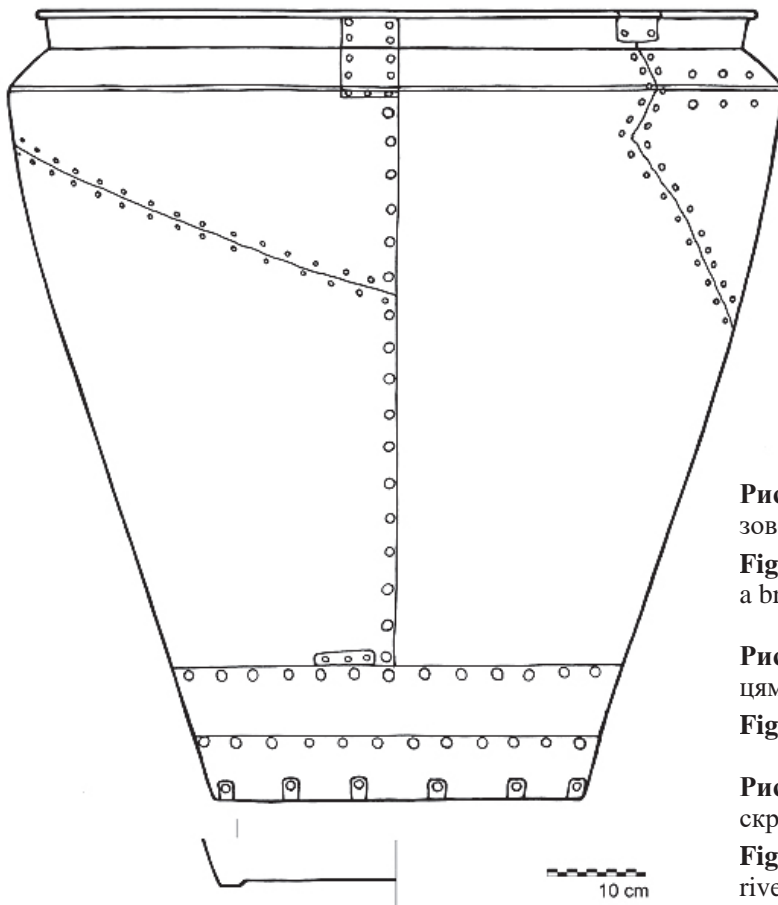

Рис. 7. Панівці. Графічне зображення бронзової сітули.

Fig. 7. Panivtsi. Graphic representation of a bronze situla.

Рис. 8. Панівці. Ділянка стінок сітули із місцями з'єднання заклепками.

Fig. 8. Panivtsi. A riveted side part of the situla.

Рис. 9. Панівці. Ділянка сітули із місцями скріплення бронзових листів.

Fig. 9. Panivtsi. A part of the situla displaying rivets and bronze sheets.

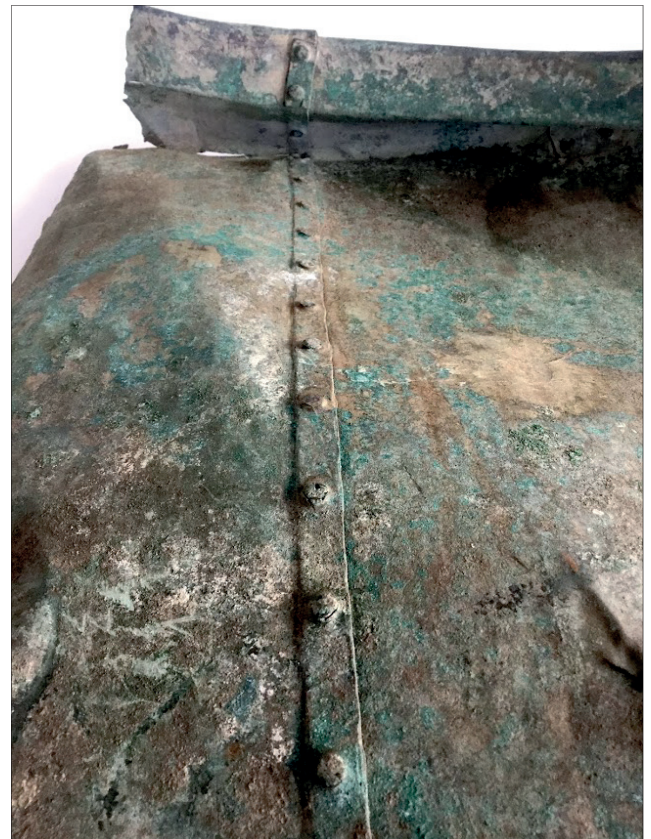

Рис. 10. Панівці. Ділянка дна сітули.

Fig. 10. Panivtsi. A bottom part of the situla.

стійкому денці, яке знизу, уздовж країв, має спеціальний кільцеподібний піддон, який додатково надавав виробу стійкості (рис. 7). Фактично тут ми маємо приклад специфічної (і надійної) системи посилення дна. Угорі під вінцями корпус сітули гостропрофільований у вигляді різкого зламу бочків при переході до невисокої горловини, яка закінчується короткими, ледь відігнутими назовні, вінцями. Для посилення останніх, у них на краю вміщений бронзовий, круглий у перерізі, стрижень у вигляді товстого дроту діаметром до 0,7 см, який надзвичайно акуратно й ретельно повністю схований під вигнутими назовні краями вінця. Дно сітули, як і окремі частини на її боках, мають сліди неодноразової направи (ремонт), причому різними майстрами, які мали різні технічні навички й різний підручний матеріал для залатування. Для латок були використані невеликі листи тонкої бляхи (потрібної довжини та конфігурації). Вони приклепані менш акуратно порівняно із скріпленням листів на самій сітулі. Наприклад, краї у таких латок часом нерівні,

а між головками заклепок відсутня симетрія. У нижній частині корпус посудини був в особливий спосіб укріплений двома листами горизонтально розміщеної бляхи, які з'єднані верхньою частиною з рештою корпусу, а в нижній — з краями дна на кільцевому піддоні.

Аналоги та питання хронології аналізованого комплексу

Найближчою й майже точною копією екземпляра із Панівця є бронзова бляшана сітула з гострореберчастими плічками з місцезнаходження в Ау у Верхній Баварії зі зборів Національного музею в Мюнхені, яка майже ідентична за формою, основними параметрами й також ретельно склепана з декількох листів тонкої та міцної бляхи (Merhart 1952, Taf. 22; Abb. 9). У сітулі з Ау навіть є такий самий рівний вертикальний шов у місці з'єднання основних листів, що проходить майже по всій висоті посудини, як і на екземплярі з Панівця. Особливо примітні розміри сітули з Ау: висота 0,80—0,82 м, діаметр

бочків — близько 0,6 м, діаметр дна — 0,3 м, тобто дуже близькі до розмірів західноподільського екземпляра, що розглядається тут.

Схожість між сїтулами з Верхньої Баварії та Західного Поділля посилює й той факт, що перша посудина (із Ау) також має додатково укріплену придонну частину з кільцевим піддоном, ідентично профільовані плічка та викручені назовні краї вінців. Масове виготовлення та розповсюдження бляшаних посудин з гострореберчастими плічками (як з Ау та ін. пунктів) на Апеннінському півострові та у Верхньому Подунав'ї в цілому (рис. 1) припадає на період Болонья ІА (приблизно 800—750 рр. до Р. Хр.), тобто синхронно з періодами *Este ІА* і *Picenum ІА* (*Novilara І*) (Pare 1998, S. 326, Tab. 2). Загалом основні морфологічні ознаки та технологічні прийоми, які були задіяні при виготовленні гострореберчастої сїтули з Панівець, можна простежити на бронзових сїтулах типу Курд зі східноальпійського регіону та Апеннін. Наприклад, кільцевий піддон на широкому стійкому денці і вищезгаданий вертикальний шов у місцях склепування металевих листів бачимо на сїтулах із Aichach і Верхньої Баварії (Merhart 1952, S. 69, Taf. 17; Abb. 6). Ті самі ознаки простежуємо і на сїтулі з дугастою коромислоподібною ручкою на петлях (Pare 1998, S. 303, Abb. 2: 49), яку, разом із схожими на неї, відносять до періоду Болонья ІА, який припадає, в основному, на першу половину VIII в. до Р. Хр. (Pare 1998, S. 303, Abb. 2: 49). На карті поширення металевих посудин з гострореберчастими бочками бачимо, що на північ від Апеннін вони компактно охоплюють територію східноальпійського регіону та земель, що примикають до нього з північної сторони (Merhart 1952, S. 37, Karte 7). Поза цими межами сїтули даного (відроподібного) типу до останнього часу були невідомі.

Виявлені у комплексі з Панівець два литі бронзові казани також поставили низку нових питань. По-перше, за розмірами та основними пропорціями (зокрема, своєю широкою чашею та низьким корпусом) казан №2 з Панівець виявляє схожість із відомим казаном з Іване Пусте який, щоправда, має дещо менші розміри: 44,5 × 40,5 см при висоті 31 см (Sulimirski 1936, s. 101, tabl. IX: 7). Певну схожість панівецький казан № 2 має з бронзовим, напівсферичним у профіль, казаном з кургану З/Ш (24) келермеської групи з розкопок М. І. Веселовського у 1903—1904 роках (Галанина 1997, с. 180—184, 229, кат. 43, табл. 41: 43).

Казан №2 з Панівець навіть перевищує розміри бронзового казана з Якобень, діаметр якого (без ручок) становить 48,5 см (Torral 2020, p. 115, fig. 2; 3a; 3b), і який до останнього часу був найбільшим з відомих у Карпато-Придністров'ї. Можна також припустити, що ніжка-піддон

у панівецького казана була такою ж високою та стрункою, як і в найраніших казанах із розглянутого регіону: із Швайківець та Якобень. По-друге, пластичний декор у вигляді хвилеподібної лінії на корпусі казана №1 з Панівець і у вигляді 12-променевої розетки на казані № 2 знаходить паралелі на бронзових казанах із Кастелу (*Castelu*), що на правому березі Нижнього Дунаю (Torral 2020, p. 125, fig. 5: 1), і на триногому казані зі Скорцару Векь (*Scortaru Vechi*) з цієї ж території (Torral 2020, p. 125, fig. 3b). Припускаємо, що цей пластичний декор у вигляді розеток або хвилеподібних джгутів, які оперізують майже увесь корпус, наносився не стільки з орнаментативною метою, а із суто практичних передумов — для додаткового посилення корпусу казанів і запобігання їх розтріскування при нагріванні або несильних механічних ударах (щось подібне простежуємо пізніше на так званих гунських казанах, корпус яких також нерідко посилювали за допомогою таких пластичних зовнішніх джгутів).

Ставлячи питання — до якого часу належить комплекс металевого посуду із Панівець, що тут розглядається, ми повинні враховувати, принаймні, три обставини. По-перше, найпізніші бронзові бляшані сїтули такого типу, як у Панівцях, на корінній території їх виготовлення та в районах їхнього найбільшого поширення, зустрічаються лише до першої половини VIII ст. до Р. Хр. Здавалося б: як може в одному комплексі співіснувати такий досить «ранній» бляшаний посуд із однозначно «пізніми» казанами? На це відповімо, що перебування в одному комплексі різночасових металевих посудин вже не вперше простежується у комплексах пізньогальштатського часу на Західному Поділлі. Наприклад, у дослідженому в 2007 році кургані біля с. Швайківці на Тернопільщині відкритий там, серед 12-ти інших посудин, бронзовий казан супроводжувався бронзовим одновухим ситечком для відціджування вина (Бандрівський 2009, с. 202—235). Це швайківцеве ситечко виявилось за часом дещо давнішим і згаданого казана, і інших, досить непогано датованих речей з цього поховального комплексу. Річ у тім, що за формою та розміром ситечко зі Швайківець віддалено нагадує бронзові одновухі тонкостінні чаші групи Вал—Хотин (пох. 26 з Будапешт—*Békásmegyér*) періоду НаВ3 (Pare 1998, S. 403, Abb. 45: A-7), які орнаментовані такими ж видавленими зсередини «перлинами» і, крім того, на них присутній майже такий самий пуансонний декор, як і на ситечку зі Швайківець. Подібні за формою та орнаментикою чаші відомі на пам'ятках ступеня Штильфрід—Подолі І, зокрема, з Кляйтнице (пох. 63) та з Міловіце, які належать до часу IV-го горизонту скарбів Карпатського басейну, що на час появи праці

Pare 1998 відповідало 1050/1020—950/920 рр. до Р. Хр. (Pare 1998, S. 387, Abb. 37: 6, 7). Таким чином, пам'ятки Західноподільської групи вже не вперше демонструють нам факт співіснування у закритих комплексах металевих імпортив із східноальпійського регіону та Апеннін разом із металевими виробами суто місцевого виробництва (казани та ін.).

Інша річ, як пояснити таке співіснування різночасних речей? Відповідь на це питання лежить у площині визначення дати появи найбільш ранніх литих казанів на території сучасної України. Що ж до часу виготовлення казанів, таких як знайдений раніше у Швайківцях, а тепер і в Панівцях, то донедавна було прийнято вважати, що використання схожих казанів (т. зв. «скіфського» типу) на території сьогодношньої України почалося лише з V ст. до Р. Хр. (Ольговський 1987, с. 81; Кузнецова 2007, с. 240—241). Однак після відкриття у Швайківцях, де аналогічної форми литий казан було виявлено у речовому контексті третьої чверті VII ст. до Р. Хр., а тепер і в Панівцях, то датування початкового використання такого типу литих посудин на досліджуваних територіях відсувається не менш як на одне-півтора сторіччя. Це тим більше значимо, що довгий час вважалося, що найбільш ранні «скіфські» казани із Келермеса, які були спеціально деформовані (Галанина 1997, с. 150—152), є першими й останніми «скіфськими» казанами протягом усього VI ст. до Р. Хр. (Кузнецова 2007, с. 240). Схожу деформацію мають і два казани з Панівців. Як вважають, казани з Келермеса за розмірами найбільше відповідають казанам, пов'язаним з малими соціумами, на чолі яких стояли «номархи». І знищення (деформування) та поховання символу, який об'єднував соціум, як припускає дослідниця, могло свідчити як про загибель самого «номарха», так і всієї групи «скіфського» населення (Кузнецова 2007, с. 240).

Що ж до Середнього Придністров'я, то така теорія укріплення в землі казанів донедавна «не працювала» (оскільки казан із Швайківців був виявлений цілим, а не деформованим, як у Келермесі). Однак тепер, після відкриття у Панівцях одразу двох деформованих казанів, ситуація почала прояснюватися. Зважаючи на все це, роль литого казана в ритуальних діях могла бути двоякою: або це могли бути якісь маніпуляції з ним із метою забезпечити собі військову удачу та прихильність богів; або ж поховання такого казана могло бути пов'язане із захороненням якогось видного сановника чи династа того часу, що також (на відміну від передкавказького регіону) не завжди передбачало деформацію самої посудини.

Таким чином, можемо підсумувати, що найбільш ранні знахідки литих бронзових казанів на території сьогодношньої України виявлені саме на Західному Поділлі (Швайківці, Панівці). Ці знахідки за часом корелюються із бронзовим литим казаном з Якобень, який Денис Топал також відносить до групи найбільш ранніх (Топал 2020, р. 115, fig. 2; 3a; 3b) і який, разом з казаном з Авремень, ми вважаємо належним до Західноподільської (Середньодністровської) групи. У той самий час, біля Нижнього Придністров'я й Нижнього Подунав'я бронзові литі казани стають відомими не раніше середини V ст. до Р. Хр., причому основна маса казанів із зазначеного регіону датується третьою чвертю цього століття, а під кінець IV ст. до Р. Хр. бронзові литі казани тут повністю зникають (Топал 2020, р. 131). На прикладі вищерозглянутих комплексів з казанами зі Швайківців і Панівців бачимо, що взаємозв'язки між населенням Середнього Придністров'я (в т. ч. Західного Поділля) і тогочасними культурами Адріатичного узбережжя, східноальпійської зони та Апеннін, які раптово інтенсифікувалися ще на початку періоду НаВЗ, не зникли з часом, а продовжували існувати й у VII ст. до Р. Хр. Причому найвиразніше ці зв'язки активізувалися саме напередодні появи на Середньому Дністрі основної маси курганів Західноподільської групи.

Свідченням цього служить наявність в цьому регіоні трьох місцезнаходжень з чотирма бронзовими гребінчастими шоломами з ранньоетрусських металообробних майстерень (двоє з цих комплексів супроводжуються деталями кінської упряжі й колісничного запрягу) і півтора десятки фібул та інших предметів (у т. ч. антропо- та зооморфні металеві прикраси від декору бронзових бляшаних сітул) (Mödlinger, Bandrivskiyi, Bilyk 2022). У контексті цього, вже не здається випадковим, що форма витонченої високої ніжки на казанах із Швайківців та Якобень досить близько нагадує пустотілі ніжки-піддони ритуальних бронзових посудин із Центральних Апеннін, де вони саме з VII ст. до Р. Хр. набувають найбільшого поширення. Звичайно, на даному етапі це лише обережні припущення, які при накопиченні нового матеріалу із середньодністровського регіону можуть бути підтвержені або спростовані. Але, у будь-якому разі, кожна нова знахідка (як і представлений тут нововідкритий комплекс із Панівців) наближає нас до більш чіткого розуміння тих процесів, які зрештою призвели до утворення й розвитку яскравої та самобутньої Західноподільської групи.

Література

- Бандрівський, М. 2009. Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайківець біля Чорткова на Тернопільщині (попереднє повідомлення). В: Отрошенко, В. В. (відп. ред.). *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць на пошану Л. І. Крушельницької*. Київ; Львів: Інститут археології НАН України, с. 202—235.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Степные народы Евразии, I. Москва: Палеограф.
- Кузнецова, Т. М. 2007. Скифские котлы (сакральный маркер социума). В: Зуев, В. Ю. (отв. ред.). *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок: Материалы Международной научной конференции*, 2. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 239—243.
- Ольговський, С. Я. 1987. Бронзовий казан з Реп'яховатої Могили з Черкащини. *Археологія*, 58, с. 78—83.
- Merhart, G. von 1952. *Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen*. Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz, I. Mainz: Verlag der Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Mödlinger, M., Bandrivskiy, M., Bilyk M. 2022. Ukrainian-Italian Connections During the Early Iron Age and How These Are Being Destroyed by Illicit Excavations and the Art Market. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 52, Nr. 2, p. 181—189.
- Pare, Ch. F. E. 1998. Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil I: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11—8 Jahrhundert v. Ch.). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 43, S. 293—433.
- Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na Zachodniem Podolu*. Prace Lwowskiego Towarzystwa prehistorycznego, 2. Lwów: Lwowskie Towarzystwo Prehistoryczne.
- Topal, D. 2020. Going to pot: bronze cauldrons on the western fringe of Scythian culture. *Peuce*. Serie nouă, XVIII, p. 111—136.

References

- Bandrivskiy, M. 2009. Novyi rytualnyi ob'iekt chasiv skifskoi arkhaiiky zi Shvaikivets bilia Chortkova na Ternopilshchyni (poperednie povidomlennia). In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Vzaiemozv'iazky kultur epokh bronzy i rannoho zaliza na terytorii Tsentralnoi ta Shhidnoi Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu L. I. Krushelnytskoi*. Kyiv; Lviv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, p. 202—235.
- Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Stepnye narody Evrazii, I. Moscow: Paleograf.
- Kuznetsova, T. M. 2007. Skifskie kotly (sakralnyi marker sotsiuma). In: Zuev, V. Iu. (otv. red.). *Bosporskii fenomen: sakralnyi smysl regiona, pamiatnikov, nakhodok: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*, 2. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 239—243.
- Olhovskiy, S. Ya. 1987. Bronzovyi kazan z Rep'iakhovatoi Mohyly z Cherkashchyny. *Arkheolohiia*, 58, p. 78—83.
- Merhart, G. von 1952. *Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen*. Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz, I. Mainz: Verlag der Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Mödlinger, M., Bandrivskiy, M., Bilyk M. 2022. Ukrainian-Italian Connections During the Early Iron Age and How These Are Being Destroyed by Illicit Excavations and the Art Market. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 52, Nr. 2, p. 181—189.
- Pare, Ch. F. E. 1998. Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil I: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11—8 Jahrhundert v. Ch.). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 43, S. 293—433.
- Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na Zachodniem Podolu*. Prace Lwowskiego Towarzystwa prehistorycznego, 2. Lwów: Lwowskie Towarzystwo Prehistoryczne.
- Topal, D. 2020. Going to pot: bronze cauldrons on the western fringe of Scythian culture. *Peuce*. Serie nouă, XVIII, p. 111—136.

**ПОРИНАЮЧИ
В АРТЕФАКТ**

**GOING DEEP
INTO THE ARTIFACT**

The Dentine Enigma of Western Bilsk

Iryna Shramko¹, Stanislav Zadnikov², Walenty Pankowski³

Дентинова таїна Західного Більська

Ірина Шрамко, Станіслав Задніков, Валентин Панковський

Abstract. A documented and systematized account is given for a curious ivory artifact discovered in the Early Scythian habitation context. It represents a bulk of dentine taken from a grooved and riveted joint and reshaped into a wedged tool. The sequence of its origins, transformations and uses is complexly reflected by a variety of shape alterations and surface modifications, including carved animalistic pictures and geometric patterns. Possible Balkan-Aegean, Western Asian and North Pontic contributions to the object's view are considered on the basis of art stylistics, technical features and traceological evidence.

Key words: left-bank Dnieper forest steppe, Bilsk City-site, 1st quarter of the 6th century BC, industry of hard faunal tissues, elephant tusk ivory, geometric pattern, Scythian animal style.

Анотація. Надано добірку документованих і систематизованих відомостей щодо рідкісного бивневого артефакту з ранньоскіфського поселенського комплексу. Дентинову колодку, взяту від якогось гарованого вузла зі шпениками, було перетворено на клинцювате знаряддя. Складний перебіг його походження, перетворень та використання відбився у формослідовому розмаїтті, зокрема у різьблених анімалістичних зображеннях та геометричних візерунках. З огляду на зіставлення художньої стилістики, а також структурно-сировинні і слідознавчі спостереження, обговорено можливі балкано-егейські, західноазійські та північнопонтиїські внески в подібні досліджуваної пам'ятки.

Ключові слова: Дніпровське лісостепове Лівобережжя, Більське городище, перша чверть VI ст. до Р. Х., індустрія твердих тваринних тканин, дентин слонячого різця, геометричний візерунок, скіфський звіриний стиль.

Introduction

The early Scythian times archaeological record ever reported to be found in Ukrainian forest steppe is known to provide too little ivory, raw and worked alike, so that there has been literally nothing in here to signalize a local ivory carving⁴.

Realistically,

There is no doubt that all bone and antler items, with the exception of a very small number of ivory ones or those typologically and stylistically alien to the forest steppe, were produced by the local population (Шрамко Б. 1965а, с. 486—487).

¹ **Iryna SHRAMKO:** Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, Ukraine; **Ірина Борисівна ШРАМКО:** кандидат історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи 4, Харків, Україна, 61022.

ORCID iD: 0000-0003-1009-9262

e-mail: i.b.shramko@karazin.ua

² **Stanislav ZADNIKOV:** Candidate of Historical Sciences, Senior Staff Researcher, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, Ukraine, 61022; **Станіслав Анатолійович ЗАДНІКОВ:** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи 4, Харків, Україна, 61022.

ORCID iD: 0000-0003-0425-2312

e-mail: szadnikov@karazin.ua

³ **Walenty PANKOWSKI:** Candidate of Historical Sciences, Staff Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences, 12 Volodymyr Ivasiuk av., Kyiv, Ukraine, 04210; **Валентин Борисович ПАНКОВСЬКИЙ:** кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології Національної Академії наук України, пр. Володимира Івасюка 12, Київ, Україна, 04210.

ORCID iD: 0000-0001-7821-9190

e-mail: valpankovskiy@gmail.com

⁴ A seminal attempt to provide a comprehensive raw-material base coverage was made by Boris Shramko back in the 1960s (Шрамко Б. 1965а, с. 482—487).

And verily,

Ivory was known to the local population from imported goods, but craftsmen in their work could hardly use it as a raw material due to its poor availability. Rich domestic raw materials provided the artisans with full choice, and they selected them and worked with them very skillfully (Радзіевська 1982, с. 23).

Moreover, it is noteworthy that the few Hellenic imports mentioned by Vira Radziewska are barrow finds from the Middle Dnieper region representing the Late Scythian Culture of the 4th — early 3rd century BC⁵, and this very fact interprets the whole forest-steppe situation even better. However, it is the same Middle Dnieper area which has effectively yielded things that could be called older and even archaic ivories. These are the lion protomes discovered in Verkhnya Daryivka, a rural area in south Shpola (barrow 2; Бобринской 1894, с. 130—131, 135, фиг. 10, 11), and Kholodnyi Yar near Kamianka (barrow 20, northern grave; Бобринской 1887, с. 69—70, 90). Aleksey Bobrinskoy tended to see knobs of a staff, of a tool or a stick in these grave goods, as he extensively referred to both Assyrian and Siberian art for parallels. It has long been assumed that what was found in Verkhnya Daryivka is the tip of the armrest of a chair, throne, or other item of ceremonial furnishings (Ильинская 1975, с. 63). Nowadays, both finds are basically thought to be pieces of furniture (Болтрик, Фиалко 2013, с. 170—172). Remarkable is the fact that the red-painted lion's head of Verkhnya Daryivka contained joints and insets made of copper/bronze and jade, with some bone (ivory?) fragments found next to it.

In Scythian studies, there has been a long-standing reflection on the origins and dating of the Middle Dnieper finds. The one from Verkhnya Daryivka was attributed to Ionian orientalizing workmanship of the 7th century BC (Minns 1913, p. 78, 177, 266), and since the orientalization was chiefly associated with Neo-Assyrian art (Minns 1913, p. 263), this prompted a purely Assyrian attribution of the find (Иессен 1947, с. 47). Some scholars have argued that archaic Hellenic works such as this may have

inspired Scythian creativity with the lion theme as a prototype (Minns 1913, p. 177; Borovka 1928, p. 47; Капошина 1958, с. 100). According to an influential idea, Ionic Hellenization had a strong effect on peri-Euxine tribal tastes right from the earliest times (Фармаковский 1914, с. 29—37), so the ivory tip was attributed to archaic Hellenic production of the 6th century BC (Покровська 1957, с. 70). The source of its origin was then chosen among orientalized Hellenic workshops in the late 7th — early 6th century BC Mediterranean (Онайко 1960, с. 37; 1966, с. 35, 66), and the proposal was buttressed with the orientalizing parallels in the Aegean and Ionia⁶, to impart the above-mentioned dating to the whole burial context (Ильинская 1975, с. 53, 62—63, 115 after Dörig 1961, S. 75, Beil. 44: 1, 2; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 234; Kossak 1987, S. 76, 80; Кисель 2003, с. 66; Болтрик, Фиалко 2013, с. 186) which was once thought to date back to the 4th century BC according to the rest of its components (Ростовцев 1925, с. 488—489).

The scholarly statements about the find from Kholodnyi Yar vary greatly as well. It was about this find that they claimed that it did not just resemble a lion species, but specifically depicted a lioness (Спицын 1918, с. 100; Ростовцев 1925, с. 480), since it did not have a mane; and if so, then the protome from Verkhnya Daryivka should also be called lioness⁷. In Kholodnyi Yar, either the Balkan or West Asian contribution to the Elder Zhurovka Culture of the 8th — 6th century BC was suspected (Спицын 1918, с. 100—101) in view of the orientalizing (Neo-Assyrian) mark in what was thought to be Ionian artworks (Minns 1913, p. 78, 266). And since the Hellenic (Ionian) innovations in the North Pontic area were associated principally with the workshops and trade in newly founded apoikia (Фармаковский 1914, с. 29—37), than the 'Olbian knob' was thought to represent the late archaic component of the 6th century BC in Kholodnyi Yar, while the index find of Hellenic tableware has shifted the dating into the 5th century BC (Ростовцев 1925, с. 480). Here, the idea is that the date of a burial site as a whole may differ from dates of prestigious

⁵ The following finds have been mentioned: (1) parts of a composite comb in the barrow No. 13 near Osytnyazhka northeast of Novomyrhorod (Бранденбург 1908, с. 138; Онайко 1962, с. 70; 1970, с. 144; Мелюкова 1964, с. 27, 66; Петренко 1967, с. 96; Галанина 1977, с. 29, 32, табл. 14: 23, 24) and (2) three lathed spindles, a stick, two planks, three plaques with iron rivets, a square plaque, a star-shaped plaque, and two plaques shaped like perforated buttons in the barrow No. 6 near Bashmachka southeast of Solone (Спицын 1900, с. 41—42; 1901, с. 76, рис. 18; Мелюкова 1964, с. 26; Онайко 1970, с. 21, 47, 49—50, 54—55, 101, 106, 108; Петренко 1978, с. 38, 78).

⁶ A watchful reader may recognize herein comparable combinations of typological attributes, as the heads from Thasos, Samos and Verkhnya Daryivka turned out to be similar "in sizes, shape, and engraving, as well as in details of how their eyes and ears and the tongue sticking out of the mouth are rendered and how their teeth, whiskers, jaws, and nostrils are depicted" (Ильинская 1975, с. 63).

⁷ It may turn out that the curls of the mane in Kholodnyi Yar are rendered with decorative birds' heads carved just below the big cat's ears (Капошина 1958, с. 103). However, the sideburns of a lioness or a lion's whelp may equally well be depicted using avian designs that look like earrings.

imports found there, as these latter, given their distant origins and durable use lives, may be of an older age when compared to local grave goods and the very moment of deposition. The late archaic Olbian ingredient of the North Pontic animal style has been repeatedly accentuated in Kholodnyi Yar, with the special clarification that the local Scythian tradition has borrowed the image of lion from foreign inventive sources to modify it with birds' heads (Borovka 1928, p. 43, 48—49; Капошина 1950, с. 49; 1958, с. 100, 103, 109). Though it makes sense to distinguish between the inventory of a grave and the whole barrow assemblage as dating units, yet the spearheads, arrowheads and a feline knob from the northern grave of the barrow No. 20 in Kholodnyi Yar and the tableware and earrings and a mirror from the central grave thereof have indicated the 4th century BC (Покровська 1957, с. 66). Even the narrower date within the 2nd half of the 4th century BC was proposed for the barrow context and, specifically, for the lion head of Olbian (?) origin (Онайко 1962, с. 76; 1970, с. 68, 119) by means of tableware, arrowheads, spearheads, mirrors, beads, and earrings (Петренко 1967, с. 95; Онайко 1970, с. 59, 67, 113, 118). It was by virtue of comparison with the more graceful and less schematic specimens of the early animal style that a developed representative of Hellenic art was recognized here, and it was precisely because of such a young date that it seemed impossible attributing it to Neo-Assyrian art (Покровська 1957, с. 69—71, 79; Болтрик, Фиалко 2013, с. 172, 186). However, again, one cannot completely discard the possibility of depositing a relic of an earlier age, albeit not as early as the Neo-Assyrian period, in this particular grave (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 255). According to our own considerations, the arrowhead types from the northern grave may indeed indicate the 2nd half of the 5th century BC; in general, it is unlikely that the bird's head motive, which is somewhat reminiscent of an earring or a curl, oversteps the limits of the 5th century BC.

While taking some passages verbatim, one may even think of using skeletal *bone* (Болтрик, Фиалко 2013, с. 170—172) instead of ivory in the Middle Dnieper region, and this may seem quite genuine for

the forest-steppe area under study (cf. Радзієвська 1982, с. 23). Presently, we tend to stick to Aleksey Bobrinsky's account on ivory in Verkhnya Daryivka, but we would hardly do the same with his mention on 'bone' in Kholodnyi Yar (cf. Minns 1913, p. 78). Specifically, a piece of solid substance having some 10 cm of length and some 8.0 cm in diameter could well have been obtained for a blank from elephant incisor⁸, but it is unlikely that it could have been acquired from local resources of skeletal bone. Eventually, we may assume that Aleksey Bobrinsky meant '*elephant bone*' (i.e. elephant *tusk* in Russian) when he wrote about 'bone' in Kholodnyi Yar, though his narrative is occasionally known to use this last term to define red deer antler as well (e. g. Бобринской 1887, с. 119, табл. XI: 2, 5, 8—10, 12, 16, 19, 22). It has been constantly said about 'bone' in Kholodnyi Yar (Спицын 1918, с. 100; Ростовцев 1925, с. 480; Капошина 1950, с. 49; 1958, с. 103; Покровська 1957, с. 69—71, 79; Онайко 1962, с. 76; 1970, с. 68, 119; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 255), but still it seems that more precise data about raw material preferences would add a lot to understanding the origins of the artifact. Hence, if we dare to claim that it was the Scythian tradition that produced the 'dandyish' (Спицын 1918, с. 100) long-tongued head of Kholodnyi Yar (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 255), then we should forthrightly assume that the domestic ivory carving has started in the southern forest steppe as early as the 5th century BC. With a little skepticism added, one could argue that the exotic raw material like this could have been worked somewhere else outside of Scythia, albeit in certain accordance with Scythian tastes and fashion⁹.

It is remarkable, however, that the lion(ess)-head artifacts under scrutiny were found to lack any gravemates of the same kinds in their barrows, nor they were accompanied by extra details of furniture or whatsoever, though some unidentified 'bone' splinters have been reported in Verkhnya Daryivka. Howbeit, it seems likely that there were wreckages or detached decorations instead of real stools and chairs and thrones among the grave goods deposited in these barrows. Similarly, the early Scythian graves in the Melgunov Barrow, the barrow No. 3/III near

⁸ The circumference of such a bulk should exceed 250 mm, and the beam measurements in elk antler are reported to fall far short of this value (Bartosiewicz 2005, p. 344—345, 347). Even if we take the dimensions of this artifact according to the scale bar from another publication (9 and 7 cm, respectively; Петренко 1967, табл. 14: 9), the beam circumference will be about 220 mm, which is also too large for an elk antler. If it was this raw material that was chosen (the roughness on the neck seems to hint at this), then some bulky piece of it should have been used, including the palm. It would be nice, of course, to operate with the enface view of the protome, and it would be even more better to study it *de visu*.

⁹ With regard to the artifact from Kholodnyi Yar, it was noted that "On the territory of local tribes, there are probably much more such things than we know them, but the bone carving of Olbia has not yet been well studied, and this makes it difficult to identify the items of its production" (Онайко 1962, с. 76). Here, 'bone carving' seems to refer to the hard faunal tissues in general, not ivory in particular, and the research scope seems to focus on the assortment of goods, styles and manufacturing techniques as the attributing signatures of Olbian workmanship.

Kelermesskaia and the Kryvyi Rih Barrow (Придик 1911, с. 17—18, табл. 1; Галанина 1997, с. 154; Манцевич 1958, с. 200—201) are known to merely contain metal parts of furniture that have probably been selected by steppe people as the most valuable booties. And what is more, there may not be an armrest in Kholodnyi Yar, but a knob of a heavy scepter. We do not have an exact idea of how these ivories were reused before they rested in their graves. But here below, we have a positive example of how parts of foreign (outlandish?) rarities can be redesigned and used again in another milieu and thereby bring a little diversity into the local background of raw materials as well as upgrade both shape and style of the local industry of animal hard tissues. The situation takes us further north and east from the Middle Dnieper, to the forest-steppe left-bank Scythia. This paper explores the matter with the emphasis on art stylistics, though it necessarily refers to the specialized issues like manufacture and use wear and decoration techniques, which we are expected to focus on in a while¹⁰.

The Given

In 1996, another portion of the ashmound No. 28 was explored within the western fortified area of Bilsk City-site (fig. 1). Beneath the ashmound, there were various pit features of a pair of neighboring homesteads (fig. 2: 1, 2); it was those who lived there who commenced the formation of the black soil occupation layer and the ashmound around the place. Judging by the peculiarities of the inventory, and above all the imported pottery types (Задников 2003, рис. 1; 2007, рис. 2: 8; 2013, с. 369, рис. 1: 11), the whole lot of these early features and deposits recovered below the depth marks 0.5—0.7 m, with those rare finds obtained from the layer above the buried soil which was lying at a depth of 1.2 m, may correspond to the chronological subphases Bilsk-B2 and -C1¹¹ (fig. 2: 3, 4). The artifact assemblage of the homestead No. 1 with the pithouse No. 9, for its part, bears closest resemblance to that of the sub-phase Bilsk-B2 within the 1st quarter of the 6th century BC; by the 2nd quarter of that century, or as late as the mid-6th century BC, the dugout had already been backfilled until it was finally covered by the altar which dates back to as late as the end of the 6th century BC (Шрамко, Снитко, Задников, Маляревская 2021, с. 361, 375—377, 389).

It was in the archaeological context of the homestead No. 1, that a thought-provoking object was found (fig. 3). Over the years, it has only

been accessible through a field report (Шрамко 1997, с. 19, рис. 32) and a brief published account (Шрамко, Снитко, Задников, Маляревская 2021, с. 373, 377). The findspot was sandwiched between the buried soil surface and the base of the ashmound right outside the southern edge of the pithouse No. 9 (fig. 2: 2, 3).

The find now reposes in the Museum of Archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National University (inv. No. BH—334). The preserved sample has 88.5 mm of length, 19.5 mm for maximum width, and 7.7 mm of thickness. To begin with, it consists of the substance of a gigantic tooth. Having thin-layered and fine-wavy structures on the broad end as well as on the sides of the sample at our disposal (fig. 3: e, b, d), an Elephantidae tusk is most expected; it takes special analytical means to detail our proposal though. It is nonetheless interesting that (1) in the minor cross-section, the above-mentioned laminate packages lie flat and in an arc, while in the bigger cross-sections they lie flat and diagonally; (2) in the planar exfoliation (fig. 3: c; 5), corrugated formations are observed to outstretch along the object's entire length; (3) there are no visible signs in here of Schreger angles specific for the dissected dentines in Elephantidae. The sample's width could well accommodate both streaky layers of the exterior cementum and some dentine with Schreger angles, and in other situations it could consist, mainly or entirely, of dentine. It is this last assumption which we lean on, since the lamination in cementum, unlike this observed, normally looks much more fused, and the sample from Bilsk displays no well-defined borderlines usually visible between cementum and dentine. Hence, if we take a proboscidean attribution in general, the lamellar object like this may well be placed along the bulk of the tusk; both the broad end (fig. 3: e) and the subpyramidal point (fig. 3: f) would then represent transversal cross-sections of the tusk, which are not at all conducive to observing Schreger angles due to limited area of highly uneven surfaces. By the curve of the lamination, among the wide sides of the objects we can recognized the one, which would be facing the core of the tusk (fig. 3: e, the half below). And lastly, high density and solidity may indicate a relatively fresh ivory in Bilsk, while the archaeological mammoth tusk artifacts are basically marked by far-gone macro- and microfracturing, which are known to mark many modern-day ivories as well. In Ukraine, mammoth tusks in natural deposition are constantly found badly crumbling, and if they were dug up in the 1st millennium BC,

¹⁰ Our friendly gratitude goes to Pavlo Hol'din, Oleh Hryshchenko, Yurii Polidovych and Alina Stupak who provided us with a lot of thoughtful advices, useful aids, and kind services.

¹¹ Bilsk-B2-C1 fits into the last quarter of the 7th century BC and the 1st half of the 6th century BC (Шрамко И. 2004; 2012; Шрамко, Шрамко, Задников 2018, с. 133—135; Shramko 2021, p. 177).

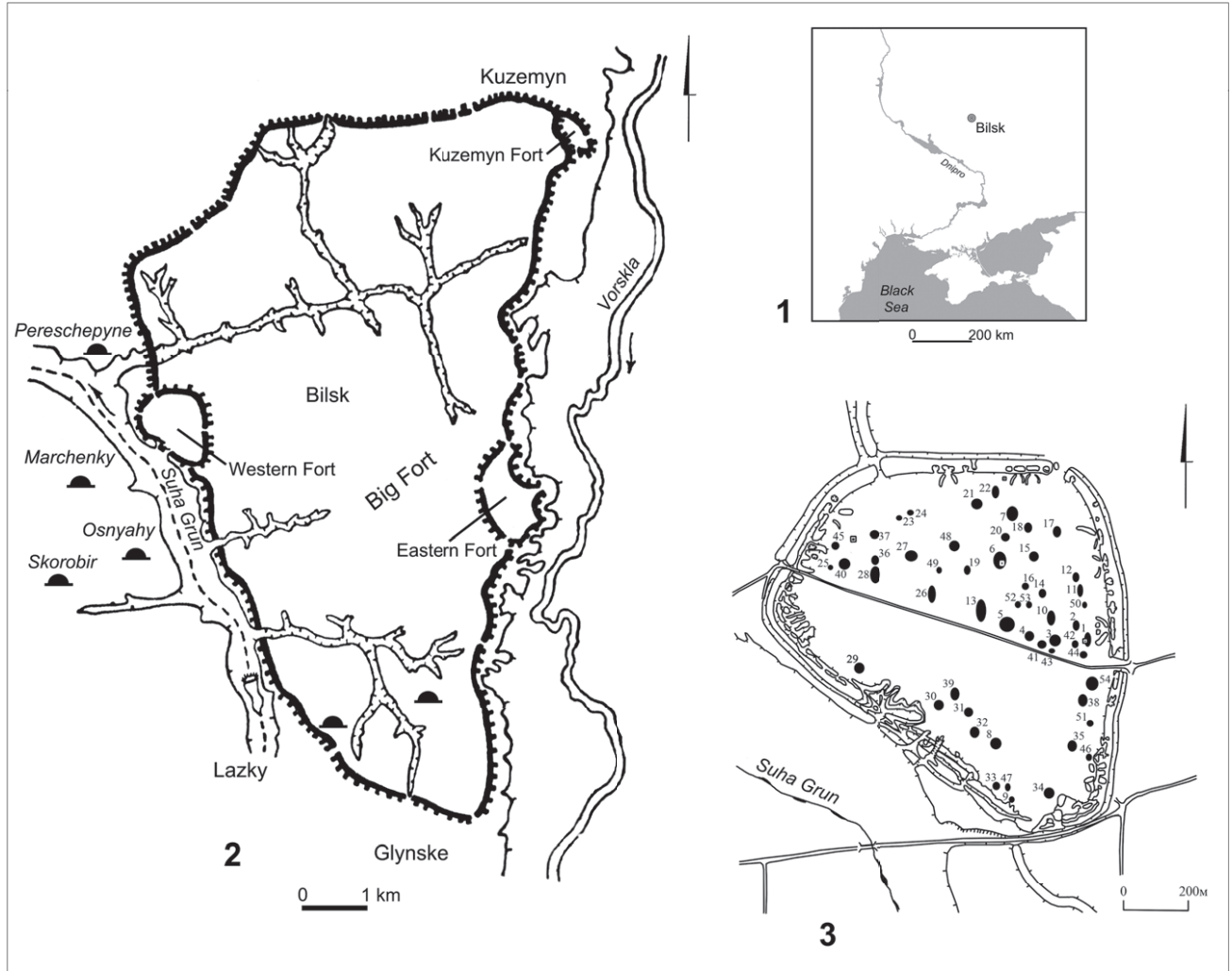

Fig. 1. The city-site of Bilsk. Geographical location of the site (1), the city-site of Bilsk (2) and the site's Western fortified area with the ashmound network (3) (2 — after Шрамко 1987, рис. 2).

they would hardly be suitable for carving anything really substantial.

Evidently, the ivory item was longer than it is. The transversal cross section is fractured yet clearly readable as a rectangle with rounded corners, 7.7×19.5 mm (fig. 3: e), which is why a lamellar bar with smooth faceted edges is what we can visualize for the whole body. Once upon a time, some 70 mm of its length were truncated in width and thickness, so that both the narrow and broad faces brought together to form a wedged point, originally focused, but now broken off and worn out. On the opposite end, in the place where the narrow faces are in parallel and at a distance of 20.5—23 mm from the fracture, a slightly curved linear bottom of a spacious saw cut is observed, with the 3.3 mm thick flank of ivory preserved by its side. Within the available portion of the saw cut area, a little away from the long axis of the plate, is a 1.3 mm wide hole. Close to the edge and right on the fracture line, another suchlike borehole is

clogged with a 4.5 mm long piece of iron; a similar borehole was probably drilled through the opposite margin.

A Panther in Profile and a Patterned Panel

One of the broad sides of the artifact contains damaged images of two animals, and the opposite side displays a fragmented pattern of lines and figures (fig. 4).

The engraved animal representations are composed of discrete and shallow cuts (up to 0.2 mm on average). We have to refrain from providing detailed descriptions of individual cut marks and intersections and conflues until there is more space and time for such a presentation. In the meantime, the following features should be highlighted.

A transversal fracture passes through the outlines of a *red deer* (?) (fig. 4: a). Here, the cut marks are straight (abdominal groove, spinal groove, and, perhaps, anterior shin groove), curved (hind quarter

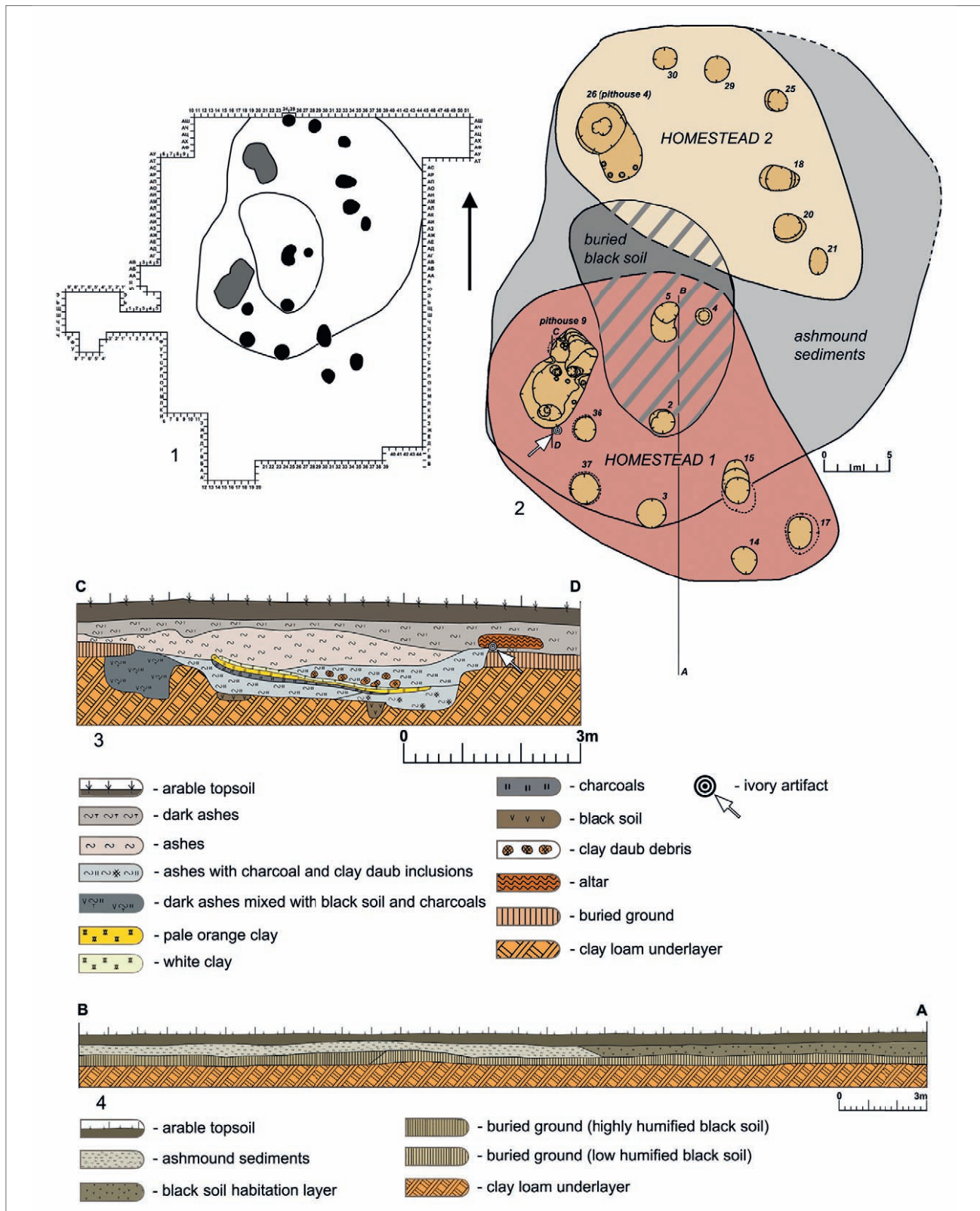

Fig. 2. Western Bilsk. Ashmound 28. 1 — the excavation unit with homesteads 1 & 2; 2 — homesteads 1 & 2 with pithouses 9 & 4 and adjacent pits (after Шрамко, Снитко, Задников, Маляревская 2021, рис. 3); the findspot of the ivory artifact is marked with the target sign at the southern margin of the pithouse No. 9; 3 — north and south cross section of the pithouse No. 9 (sectors from 'АБ' to 'Ш'; after Шрамко, Снитко, Задников, Маляревская 2021, рис. 5); the conventional depth mark of the ivory artifact is applied to the profile next to the altar; 4 — north and south cross section through the area of the homestead No. 1 (sectors from 'АЕ' to 'Ж'; after Шрамко, Снитко, Задников, Маляревская 2021, рис. 5).

Fig. 3. Western Bilsk ivory No. 5266. Discovered in 1996 in the cindery deposits 0,70 m below the modern-day plowed land surface in the sector 'III-16', the find was preliminarily taken for a nailed knife handle reshaped and reused as a perforator.

anterior groove and, perhaps, posterior shin groove), and mixed (rump groove). The long cuts are complex, that is, consisting of more than one engraved element. There are some stray marks and formations in here, such as the subabdominal groove, the side-spinal groove, as well as a short notch at the junction of the hind quarter anterior groove and the anterior shin groove. Only enclosed grooves are missing. Apart of these, there are two hind quarter inner grooves presumably representing a false rump or shin and a tail respectively.

Most of the expanse is occupied by the portrait of a *panther* (fig. 4: a). The carving work looks basically deeper than that of a red deer (up to 0.6 mm). There is not a single well-preserved groove here that could be called truly straight, except perhaps for a nose bridge. The rest of the grooves are curved (forehead, nose, nose wing, lips, chin, cheek, lower jaw, ear, neck, scruff, chest, belly, shoulder, elbow, forelimb, paw, thigh, shin, ankle, hindlimb, foot, and tail), while the figure of the eye is enclosed. Longer cuts basically consist of multiple engraved elements. Neck wrinkles and ribs are rendered with curved grooves. Numerous surface modifications are observed throughout the panther's body and next to it; some of these reflect faults and trials made by a carver when decorating the ivory, others are the result of its reshaping and reuse.

The geometric *pattern* on the reverse side combines engraving and trihedral-notched tooth carving (fig. 4: b). The patterned area, partially survived from all-around alterations, consists of the plain background and a composition of simple elements: (1) lines, by which deltas and lozenges are formed, and (2) triangular incisions. In here, the mid-axial groove and the side edging groove are the guiding ones and divide the expanse into two ranks. The ranks are criss-crossed with a network of diagonal lines forming together a continuous argyle structure supplemented with incised triangles. The patterned panel looks more elaborated than the images of red deer and panther, with the depth in lines and triangles reaching 1.0 mm, and therefore it is read well against the background of ivory.

Neither a Knife nor a Mirror

Faced with the fact of fixing something by using holes and pins, we have met the challenge of choosing between an opened deep groove and a closed slot when staring at the drilled saw cut. Another point was that we should try and tell a stub of a nail from a stumpy clamping pin. Here, without going into detailed descriptions, the most crucial points are only spotlighted.

An arched saw cut which ends with an oblique cut mark (fig. 3: b) seems to testify in favor of the groove; the same is evidenced by the extensive facets of breakage next to the saw cut, since these

could well have been resulted from detachment of a long ivory splinter containing a missing side flank (fig. 3: c). If half-lap or cross-lap methods had been chosen to join two ivory pieces together, the bulk would probably have been sawn first to width (transverse plane section) and then to length (frontal plane section), but even if in reverse order, there are no traces here reflecting transverse cutting to form a shoulder, unless the cut was made so carefully (and yet so crookedly) that it never touched the cheek, which seems doubtful (fig. 5). The linear cut marks clearly indicate that the saw was moving in frontal plane, leaving long flanks on either side of the saw cut (cf. Гаврилюк, Усачук 1999, с. 113—114, рис. 2: 1—3; 4: 2—5). Cutters are the most suitable tools for extracting ivory from narrow enclosed slots in frontal plane, but they must have left traces of a different kind (cf. Semenov 1970, p. 165, fig. 82: 6, 12; 83: 4).

Assuming that the flanks of the groove were perfectly similar, we must reckon that the missing flank also had at least three pin holes. Considering this, a flat inset up to 1.0—1.1 mm thick could be fitted into the groove. The most obvious fixing solution would be that the inset was perforated in exactly the same manner as the flanks; three 7.7—7.8 mm long pins are supposed to pierce the dentine, as well as that something held in it, though a clamping method should not be denied completely, with 4.5—5 mm long pins pressing the inset unilaterally or squeezing it on either side.

Looking at the wire pin from Bilsk, one would have a hard time identifying a rivet in it, since the normal iron rivets in Early Iron Age knife and mirror handles are 2 to 3 mm thick rods with their heads peened flat and wide. In addition, the grooves of bone and antler knife handles in forest-steppe Scythia are mostly adapted for 2 to 3 mm thick knife tangs (Шрамко Б. 1965а, с. 513; Шрамко И. 1994, рис. 20—22). But what matters most is that in Bilsk, grooved knife handles are evidenced as early as the Bilsk-D subphase (Петренко 1967, с. 26; Галанина 1977; Шрамко И. 1994, с. 91—93), while the most ancient knife handle scales were only noted in Bilsk-C1 (Шрамко Б. 1965b, с. 143; 1987, с. 43, 44, рис. 12: 25; Шрамко И. 1994, с. 88—91; Шрамко, Шрамко, Задніков 2018, с. 185, 240, кат. 429; Шрамко, Задніков 2020, с. 5—13) and the mirror handles of similar design, made of bone or antler, have not been registered in Scythia until the 4th century BC, and so far only one specimen is known (Кузнецова 2010, с. 206). Accordingly, the fastening of a metal mirror with a help of whatever like rivets and nails and pins has so far been postponed for purely chronological reasons and, incidentally, a full red deer image would imply up to 30 mm of surplus ivory and, perhaps, more pins,

although a regular mirror does not require a slot as deep as this (ca 50 mm)¹².

If there was a sort of a blade in the groove, then the latter may seem quite roomy to hold the slimmest Scythian knives (cf. Радзіевська 1982, с. 30; Гаврилюк, Усачук 1999, с. 114). But it is the tiny pins that seem most unsuitable for holding the tang securely, especially when the groove lacks a lock or a stopper for the tang and spine. However, it is worth waiting a little before adding 'nor a handle' to the heading above, since the inset could have been light-weight, small-sized, and, perhaps, soft and elastic, such as foil, canvas, felt, leather, wood veneer, cords, horsehair, fur, wool, feathers and the like, as well as possible combinations of them. And if a member to which the grooved object was attached was made of the same ivory material, then it must have had a tenon to match a thin mortise; not a bad idea for a composite hair comb, a jewellery box, etc. We wish we knew the exact purpose and function of the grooved ivory from Western Bilsk.

Animalisms

In early Scythian art, panther was among the central forms of its imagery. However, according to Tatiana Riabkova's observations (Рябкова 2005, с. 49), representations of feline predators are not very numerous. The one from Bilsk is the perfect canon of the Scythian animal style which involves some felines rampant (Ильинская 1971, с. 67—68), some curled up (Шкурко 1969, с. 31—32; Ильинская 1971, с. 68, 72—78; Погребова, Раевский 1992, с. 104—107; Полидович 1994, с. 63—76) and some standing or lying down, viewed in profile, with their paws and tails tucked in, their necks bent and their heads bowed (Ильинская 1971, с. 68, 70—72; Рябкова 2005, с. 49—50).

The engraving from Bilsk (fig. 4: a) is in many ways similar to the famous panther from the barrow No. 1/III near Kelermesskaia (Галанина 1997, с. 116—118, табл. 3: 15; Полидович 2010, с. 229, рис. 1; Алексеев 2012, с. 68—71). According to some scholars (Ильинская 1971, с. 70; Переводчикова 1994, с. 98—99; Галанина 1997, с. 118; Кисель 1998, с. 64—65, 67; 2003, с. 48—50; Погребова, Раевский 1992, с. 100), a special manner, in which the panther image of Kelermesskaia is rendered, may reveal both strong contribution from West Asian art tradition and deviation from the canon of Scythian

art, the fact manifested mostly in such features like applying principles of perspective when depicting all four limbs and both ears, the wide opened mouth, puckered in a snarl, showing bared teeth and canines and tongue, as well as the eye and a zigzag cellular design of the ear both inlaid with colorful substances. There are some reasons, however, for associating most of these attributes with the eastern Scythian contribution (Полидович 2010, с. 240—241).

Howbeit, both Bilsk and Kelermesskaia panthers display a series of conventional features that are characteristic to early Scythian art. Their necks are long and stretched forward, their foreheads are rounded, their cheeks are chubby and chins are orbled, and their ears are so big¹³ that they go far beyond the outlines of their heads. Their mouths are open to form wide semi-ovals, their tails are tucked in, their thighs and shins are well differentiated¹⁴ and clear-cut shoulders and elbows are accentuated. Unlike the panther plaque from Kelermesskaia, the engraving from Bilsk represents a lying cat in profile, its nose shaped like a volute with no signs of a round nostril next to it. Its eye is roughly rectangular due to the carving technique used, and lacks a central point for the pupil. Its ear is suboval, not drop-shaped. Both the fore- and hindlimb are shown tucked in underneath its belly and touching each other, with paws designed like simple volutes, and its tail is long and plain. Neither the limbs nor the tail are filled with smaller images. The engraving also lacks the so-called foreign cultural attributes that have repeatedly attracted attention of scholars discussing the panther image from Kelermesskaia. At the same time, the strict profile view, voluted paws and open mouth have parallels among the artifacts from Ziyiye, while the volute of the nose resembles a lotus design (Погребова, Раевский 1992, с. 89—103).

A similar approach can be traced in the antler image of a feline beast found at the city-site of Khotiv which, according to Yuriy Polidovych (Кравченко та ін. 2017, с. 93), can be attributed to the Kelermesskaia—Saqqez stylistics and, being probably made somewhere in the North Caucasia, could well have been brought to the right-bank Dnieper forest steppe.

The carved ivory from Bilsk is perhaps an adventurer of the same sort. It was the spectacular Kelermesskaia plaque, as well as its parallels in to-reutics, equestrian cloaks, horsecloths, tents, carpets,

¹² Neither patterns nor pictures have been regularly found on the earliest knife handles, save the grooved one made of antler and discovered in Kolomak on the Vorskla River, the left-bank Dnieper forest steppe, which had a cruciform incision (Гопак, Радзіевская 1990, с. 205—206, рис. 4: № 1650), and another, made up of two scales with feline head at the top, from Western Bilsk (Шрамко Б. 1965b, с. 146—147, рис. 5: 11; 1987, рис. 39: 1). The habitation deposits in Kolomak represent the time range from the 2nd half of the 6th until the 4th century BC, while that in Western Bilsk roughly dates back to the 6th century BC.

¹³ They are that big because they have had some special symbolic meaning (Полидович 2010, с. 231—232).

¹⁴ This technique is described as a depression on the anterior facet of the hip which can be considered a Near Eastern component of the animal style (Кисель 2003, с. 34).

and even tattoos, that could well serve as a source of inspiration, yet could hardly be a steadily studied model at hand. The Bilsk artist has managed to catch and render many determining traits of the feline beast of prey by means of early Scythian stylistic conventionality. Unlike the person who made the Kelermesskaia masterpiece, the carver has tried and convey the key idea of the big cat without resorting to smaller details. The engraving is simple and unaccomplished and naïve, with shallow and sometimes poorly readable lines.

Although another animalistic image is still residually seen before the panther's forehead, it seems unlikely that a fully realistic hunting scene or another vivid action was conceived here, at least because of the fact that both faunal characters are represented with their paws in opposite directions. Meanwhile, it may seem reasonable that such a solution is a special earmark of the compositional thinking. The carved work like this could have been quite meaningful for the author and/or the user and could remind of an image or images they have ever seen to be shaped in accordance with the familiar creative attitude and a good fistful of traits from the Near East, where some workshops probably operated, specializing in making luxury goods for the warlike horsemen (Ильинская 1971, с. 65—66; Кисель 1998, с. 67; 2003, с. 101—102; Рябкова 2021, с. 92).

Geometrics

Art objects of forest steppe origin combining motives of the Scythian animal style with diverse geometrics have already been discussed elsewhere (Вязьмитина 1963, с. 162—163, рис. 5; Ильинская 1975, с. 19, 110, табл. VI: 10, 11; Андриенко 1978, с. 289; Погребова, Раевский 1999, с. 266, 271, рис. 3: 1, 2; Бандуровский,

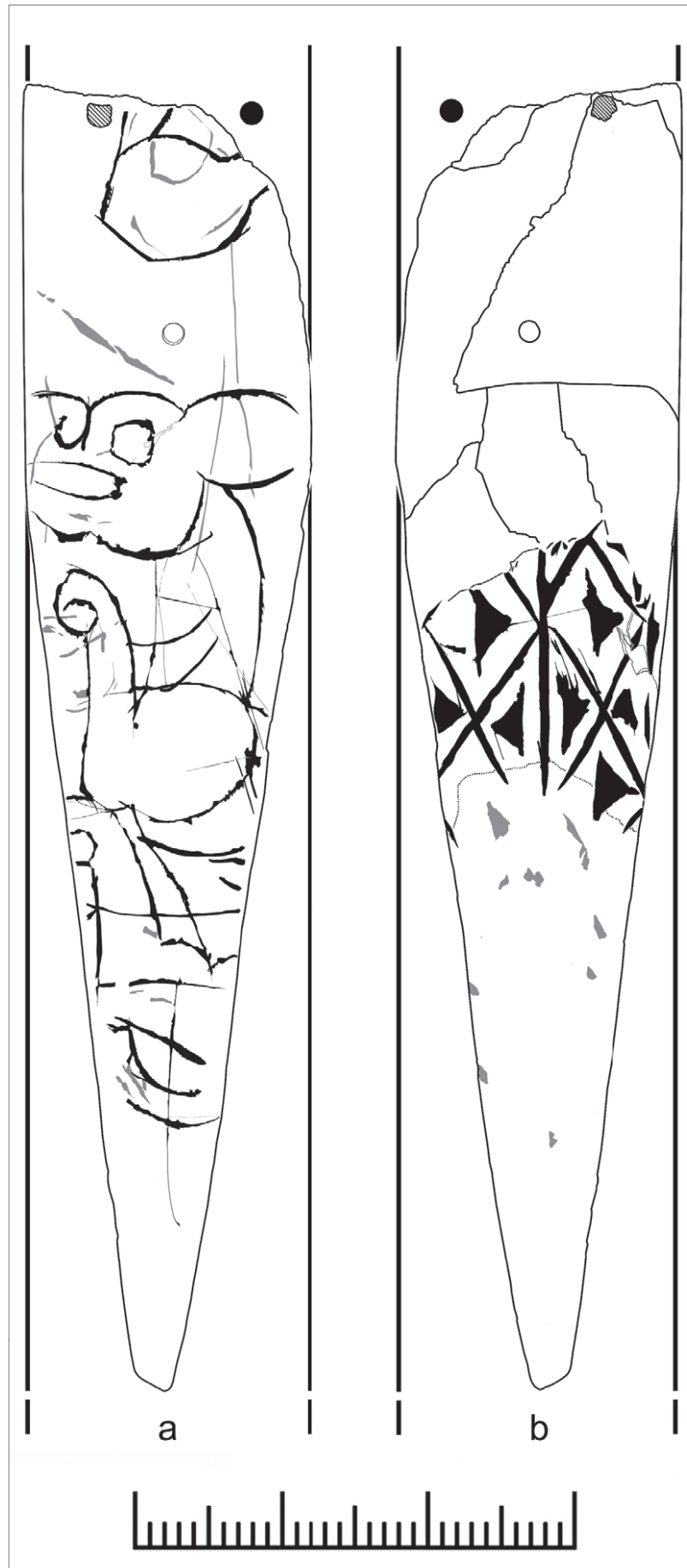

Fig. 4. Western Bilsk ivory No. 5266. Drawings of the animalistic pictures (a) and geometric pattern (b); both secondary and irrelevant surface modifications are given less saturated.

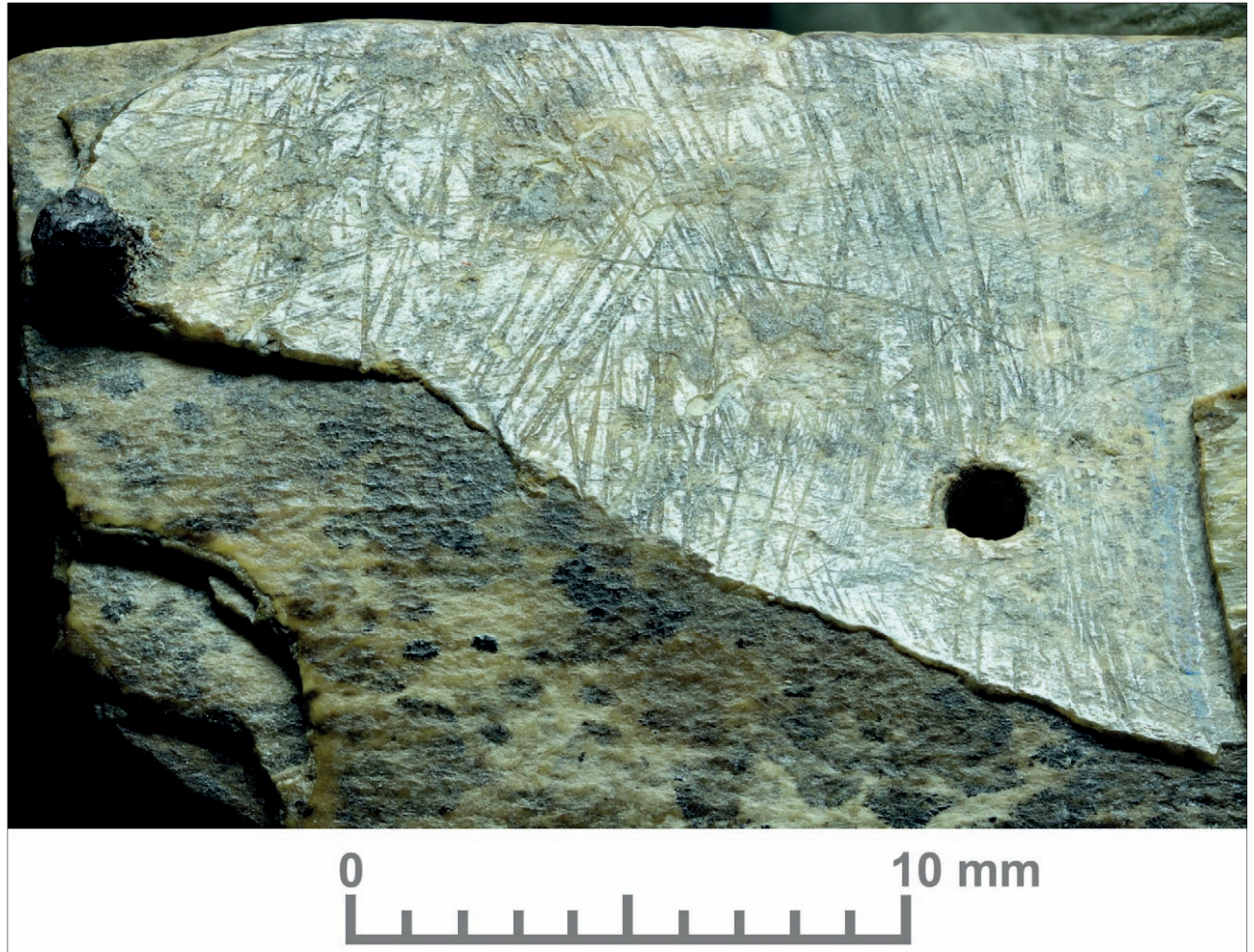

Fig. 5. Western Bilsk ivory No. 5266. Frontal plane section displaying multiple saw cuts on the cheek of the groove, with an iron peg stuck in it and the empty perforation for another peg. Planar exfoliation exposes corrugated formations of ivory.

Буйнов 2000, с. 194, рис. 53: 4; Кулатова, Скорый, Супруненко 2006, с. 51—52, рис. 6: 1; Задніков 2023), but in Bilsk, such a combination was revealed for the first time back then in 1996.

Looking for the closest similarities, we turn to the Late Geometric ivory plaques of the late 8th — early 7th century BC from the Orthia sanctuary in Sparta (Kopanias 2009, figs. 12.1—12.4). Linear, notched and circular elements are combined there with figurative carving in relief. To adorn the aprons, coats and wings of human-like figures (and of the Πότνια in particular), a saltire with notched triangles and a zigzag band with the same notches were used (fig. 6: 2—4a, b). Specifically, both motives may be interpreted as the recurring merger of deltas with triangles within, but when the bases of the deltas of the neighboring saltires are connected, a real bisected lozenge comes to light, with the triangle notch in each half (fig. 6: 3, on either side of the axis).

It is, however, the Early Orientalizing times ivory figurine of the first half of the 7th century BC from

Crete (Kopanias 2009, fig. 12.13) which provides the most striking resemblance to the ivory No. 5266 of Bilsk. In the Idaean Cave, the upright panel of the garment is organized like an argyle structure of double-ranked lozenges and deltas; each lozenge is filled in with two triangular notches, their vertices directed oppositely, so they form a sort of bisected rhombus (fig. 6: 4d, 5), although another Cretan work is known to contain true rhombi within lozenge cells (Kopanias 2009, p. 128, figs. 12.10, 12.12: c) (fig. 6: 4c). The peculiarity of the Bilsk ivory (fig. 6: 1) is that the mid-axial groove introduces a new complexity to the composition by rearranging its elements. As a result, some lozenges only contain a single notch which is semi-isomorphic to the cell it fills in, whereas a median rank of neighboring deltas and notches, which form a bisected rhombus, supplements the whole pattern with the sought-for symmetry. In contrast to Laconia, both in Crete and Bilsk, four notched triangles are not observed to converge with their vertices towards the junction of the saltire.

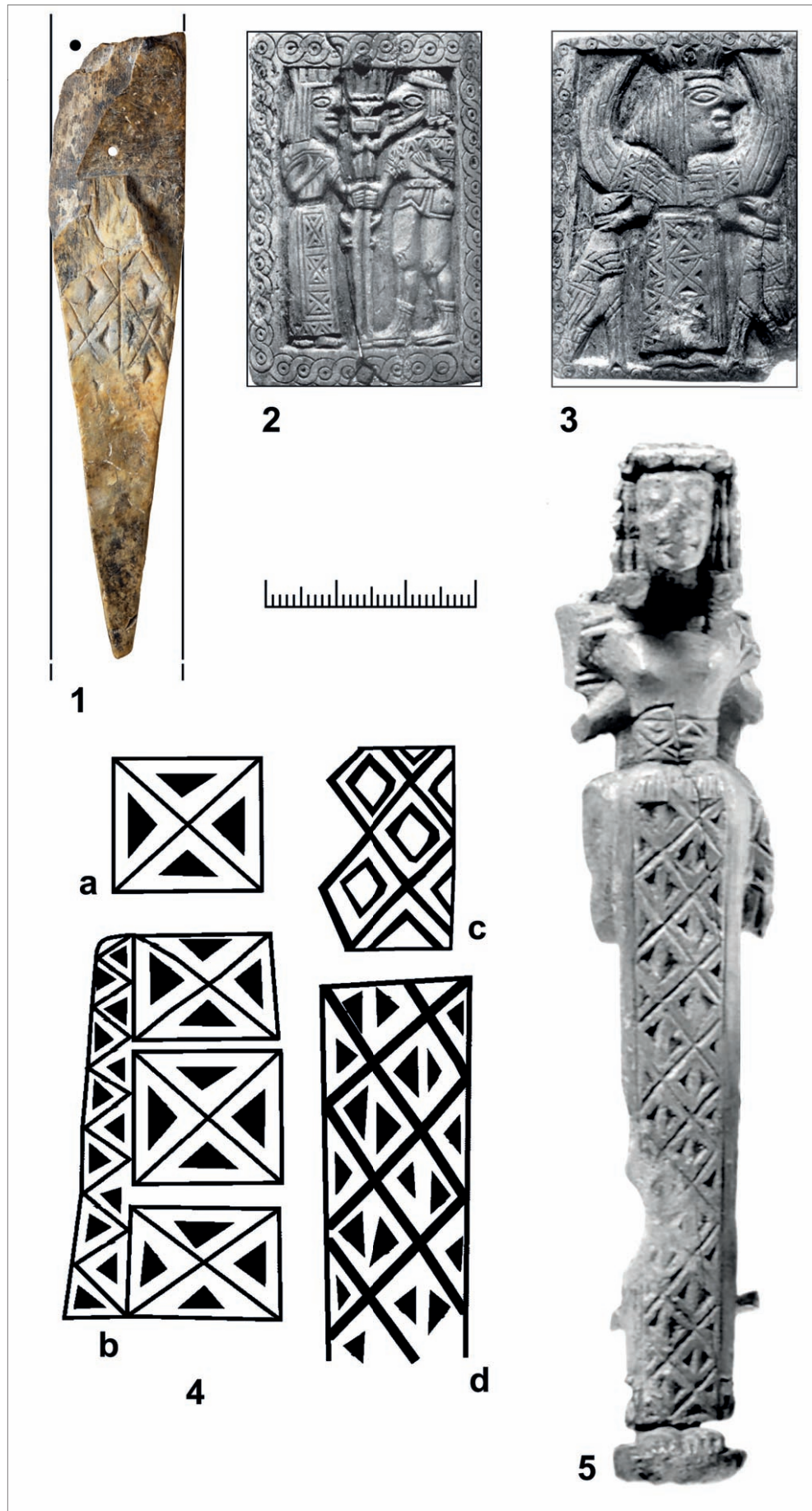

Fig. 6. Miscellanea of archaic geometric patterns. 1 — ivory No. 5266 from Western Bilsk; 2 — ivory plaque from Orthia, Sparta: Athens NM 15511 (after Kopanias 2009, fig. 12: 1); 3 — ivory plaque from Orthia, Sparta: Athens NM 15505 (after Kopanias 2009, fig. 12: 2); 4 — drawings of the linear and notched motives on ivories from Orthia, Sparta (a, b), and the Idaean Cave (c, d) (after Kopanias 2009, fig. 12: 12); 5 — ivory female figurine from the Idaean Cave, Crete (after Kopanias 2009, fig. 12: 13).

The ivory from Crete is also notable due to the fact that some nails and, probably, mortises and tongues were used to assemble the statuette.

From this point, a cautious assumption may follow that the ivory find from Bilsk could originally represent a highly schematized apron of a statuette of a goddess and/or priestess from somewhere in the Aegean or the Eastern Mediterranean¹⁵.

Thus, having in mind the early dates of the Balkan-Aegean specimens, we should be far from believing that the original rarity's own age is necessarily tied to the dates of the emergence of the ashmound No. 28 in Bilsk. The most embarrassing, however, is the fact that the geometric decoration, not to mention the pictures of animals, is not made as confidently and skillfully as the ivory lamella, with its even outlines and careful finishing and precise riveting. Without insisting that the Laconian and Cretan carvers did not go through the trials and errors in their pupilage and that they, after having learned, did not allow some negligence in decorating well-made things, we still have to consider, albeit cursorily, the possibility of imitating the geometric and subgeometric styles by people from somewhere in the North Pontic milieu.

It should be noted at once that the patterns under scrutiny do display certain resemblance with the widespread geometric varieties in the Caucasia and forest-steppe Scythia of the 7th century BC (Погребова, Раевский 1999; Могилов 2005; Дараган 2011, с. 436—439; Задников 2023). At the same time, there are elemental and structural differences between them, and it would be a kind of grotesque to discuss them en masse, in isolation from a detailed typological classification. A grid of diagonally bisected rectangles with notched right triangles in adjacent halves is the most salient motive in the North Pontic and circum-Caucasian trends. Basically, unlike Laconia, saltires and circles are occasional (Вязьмитина 1963, рис. 2; Shelekhan, Lifantii 2016, fig. 3: 1), and zigzags are only formed by notched triangles, not lines (Кулатова, Скорый, Супруненко 2006, рис. 6: 1; Вязьмитина 1963, рис. 7). The most ample similarity to the Laconian ornamental carvings appears, however, in the red deer antler 'hammer head' discovered in the city-site at Pastyrsk, the right-bank Middle Dnieper region, and used, probably, for a T-shaped cane handle or a tip of a staff. The habitation context of the find dates back to the late 6th — early 5th century BC (Яковенко 1968, с. 179—180, 184—186; 1969). Here, both zigzags (actually, clenched deltas with triangular notches inside) and saltires are flaunting themselves in a carpet-like harmony.

More Considerations on Possible Origins and Precise Dating

And so, in southern part of European forest-steppe, both Cretan and Laconian decorative approaches are available. In their own homelands, they date back to as late as the 1st half of the 7th century BC, while the dates of the city-site discoveries at Bilsk and Pastyrsk are too young, aren't they?

First, it can be assumed that the Geometric times ornamentation has survived the ages to be steadily reproduced in almost all its purity and completeness in the faraway Scythia. Certainly, the most archaic decorated artifacts in the North Pontic area and Caucasia are not too roomy to unfold canonical schemes in full, but when there is enough space, then the rank of bisected rectangles and right triangles is persistently reproduced, while the remaining linear and notched motives are the relicts (cf. Могилов 2005, рис. 3: 1—5; Дараган 2011, рис. V. 37: 1—4). It turns out that the specimens from the younger archaeological contexts, Bilsk and Pastyrsk, stand closer to the East Aegean and Balkan ivories than those of older contexts, some of which, by the way, are made of antler and bone that were commonplace raw materials at the latitudes north of the Euxine. From what has been said, it would seem that the outstanding finds in Bilsk and Pastyrsk are closely, if not immediately, related with the works and days of far-distant western ergasteria and separated from comparable pursuits in their closest environments.

A likely reason can be found in the widespread practice of caring for the most exotic, prestigious and stylish things, however near or however far they were manufactured, in order to transmit them to the nearest descendants (cf. Choyke 2009, p. 31—37); it is not surprising that some age-old rarities did not withstand too many changes and just turned into usable raw material, unless the North Pontic folk have acquired something already broken to adorn and reuse it and then break this something again prior to the next reuse. If there is an iota of truth in this, then the ivory curiosity (a figurine?), or a part of it, could indeed have been obtained once upon a time in Western Asia, as the Cimmerian and Scythian troopers have got into the habit of paying visits to the local temples and palaces. Someway, the obtained one could eventually get to Bilsk, be damaged once more (or as many times as it may be) and become a tool, unless this had been already made during the rampage overseas. In the course of transformations, a bestiary could be applied to the plain surface. The events could have happened during the 7th century BC and ended with the deposition of a tool beneath the ashmound by the 6th century BC. Everything would be

¹⁵ In Laconia, the saltire-based decorative style has gradually been replaced by the others during the 1st half of the 7th century BC (Kopaniias 2009, p. 123—124, with references).

fine, but the whole story suggests either the occurrence of products by Balkan-Aegean craftsmen in the Near East or else the imitative acquaintance of an artful archer with archaic Balkan-Aegean decorative approaches. And if the first premise, in general, is not completely absurd, then the second one can hardly overcome our assumptions on authentic western origin of both the item and the geometric pattern.

And lastly, the assumptions arise about some early contacts with the Balkan-Aegean ivory carvers and the intermediary transfer of their creations to the North Pontic area, possibly through Borisphenida (Berezan Island) starting right from the mid-7th century BC. But even in this case, one should have kept in mind a protracted fifty- to eighty-year-old use-life history of the ivory of Bilsk prior to its deposition in the cold ground underneath the warm ashes. Is it, however, a realistic option that the Geometric tradition of ivory carving was still alive, if not in Laconia and Crete, then elsewhere in the West, until the early 6th century BC? If so, then the ivory object, so far obscure to us in terms of its primary function, could have come to Bilsk from its genuine environments, either *par terre* or *par mer*, through the agency of seaside apoikia. Howbeit, the homestead No. 1 in Western Bilsk is known to yield some amphorae, tableware and personal ornaments produced in Ionia and on the island of Lesbos within the time range from the last quarter of the 7th until the 1st half of the 6th century BC (Шрамко, Снитко, Задников, Маляревская 2021, с. 375—377, 389). Some shop-soiled ivory leftovers of older ages may of course have been brought from these lands along with attractive novelties and relatively durable containers, but it seems that the idea of anachronisms is not the only possible in this case. Still, in short words, on the island of Berezan, the Rhodian and Ionian painted oinochoe and lekane of the late 7th — the 1st quarter of the 6th century BC are reported to be found displaying a set of notable patterns such as (1) a perimeter band of clenched linear deltas interspaced with dark-colored triangles (Копейкина 1982, с. 8, рис. 3: а) and (2) a rosette formed by acute-angled petals, with deltas in the background and the nested triangles, their sides concaved (Скуднова 1960, рис. 9; Копейкина 1982, с. 8, рис. 3: б; Борисфен — Березань 2005, с. 32, № 13).

The first motive is exactly the same which the old carvers in Laconia repeatedly produced (fig. 6: 2—4a, b). The dusky triangles are quite large, which is probably due to the efforts of increasing the colorful spotted component against the bare background, since the painting lacks the usual play of light and shadow of a carved relief. Compositionally and stylistically, the all-around layout of the outside of oinochoe's bottom is perfectly built for such an emphatically radiant motive, while in older periods, the same

or alike circular area could well be supplemented with complete saltire figures, characteristic of Laconian ivory carving. The distorted triangles of the second motive are reminiscent of notched carving, although this technique of making clear-cut figures more graceful also looks impressive in brush painting. A simple rank of deltas is given by the Cretan carvings as well (fig. 6: 4c, d, 5), while in Bilsk the vertices from opposite ranks are connected, as if launching a draft of real saltires (fig. 6: 1). What exactly is missing in the imported Ionian pottery in Borisphenida/Berezan is the specific open lozenge with triangles (cf. fig. 6: 1, 5). It does not display pure saltire and triangle bundles as well, though the figurative painting is nonetheless interspersed with saltires and simple angles on the dish dating back to the last quarter of the 7th century BC (Скуднова 1960, рис. 2). And besides, the background deltas with curved painted triangles around the narrow petal rosette on the lekane (Скуднова 1960, рис. 9) seem to hint at a kind of opening of such a figure as if it were a flower. There are no ranks of real open lozenges on both oinochoe and lekane because they only lack well-accentuated argyle structures in their décor. Meanwhile, separated open lozenges with minor rhombi in combination with delta-based structures seem to occur more often than once in Berezan (Скуднова 1960, рис. 3, 4, 9, 10), while the most excellent samples of rhombi and 'semi-rhombi' and argyle structures can be seen in the form of metopes on fragments of bowls of the late 640s — early 630s BC thereof (Буйских 2019, с. 12—13, рис. 1: 1.3, 1.4). Well-developed argyle patterns with framed rhombi and triangles greatly resembling those in the ivory of Bilsk are known to appear in black-figure Attic pottery of the late 7th century BC (Ohly 1961, Beil. 2—5). Thus, it can be argued that in the West, vase painting and ivory carving were traditionally related in terms of basic motives, and that the pattern in Bilsk could be borrowed from occasionally encountered foreign vase painting. However, what intrigues us most is the very presence of ivory so far from the homeland of elephants.

Some Final Remarks

According to the aforementioned observations and assumptions, it is suggested that the reused carved ivory of Bilsk may represent the authentic east Hellenic creation, with the 1st quarter of the 6th century BC as the terminus ante quem for its manufacture. The staff tip from Pastyrskoe would seem to resemble the archaic carving of Laconia, the method of which goes back deep into the 8th century BC and could likely be adopted from somewhere to the south of the Euxine and beyond (Kopaniias 2009, p. 129—130). Nonetheless, the red deer antler artifact belongs to the context of a far more younger

age and we have many reasons to choose between the West Anatolian antler industry's very own representative and a very skillful North Pontic imitation of the décor from Hellenic painted pottery. Red deer antler is a traditionally genuine raw material in both Anatolia and the Dnieper region, which does not bring much clarity to the issue of the place of origin and authorship of the hammer-like artifact from Pastyrsk. Comparison of the technique of ornamentation of this artifact and that of the ivory from Bilsk is only possible with a detailed *de visu* study of the Pastyrsk specimen. On the other hand, the rank of well-developed saltires with curved triangles in Severnyivka (Shelekh, Lifantii 2016, fig. 3: 1) as well as the bisected squares with curved triangles in Zhabotyn (Вязьмитина 1963, рис. 6) are carved on the locally manufactured antler cheek-piece and bone fastener (?) respectively.

The situation, if not cleared up, is somewhat enriched with details due to the fragment of a wooden lid discovered in the burial No. 15 in Gaston-Uota, North Ossetia. The find represents a zoomorphic handle covered with multiple ranks of clenched deltas and notched triangles. The grave goods assemblage dates back to the late 5th — early 4th century BC, with some weapons and personal ornaments that even go back to the 6th century BC. It is also assumed that a beast of prey which curled up and rested its muzzle on its front paws, its nose upturned, is a typical image in both Near Eastern and Caucasian plastic arts (Мошинский 2006, с. 69, 75, 103, 114—115, 124, 141—142, 204, рис. 40: 1). The Gaston-Uota ornamented wolf (?) turns to be even younger in age than artifacts of Bilsk and Pastyrsk and may signalize a rather long occurrence of carved delta-and-triangle patterns in the Caucasia.

By-and-by, a leading source looms out of the distance, from where carved ivories have been reaching the banks of the Dnieper from the 7th until the 5th century BC, and it was the mainland of Western Anatolia with adjacent islands. The earliest imports, like the feline head from Verkhnya Daryivka, are basically interpreted as the spoils of war arrived at their final destinations from Asia Minor through the Caucasia, while those of the later period, like the Kholodnyi Yar lioness, are thought to be gifts and commodities obtained from the entrepot of Olbia, with Verkhnya Daryivka referred to as one of the milestones along the *Chornyi shlyakh*, 'the Black Road', a traditional terrestrial route connecting the links of the local distribution network in the watershed area of the Hnylyi Tikych, the Inhul and the Tyasmyn (Болтрик, Фиалко 2013, с. 185, 187).

Ionian ivory is also grasped in a halfway position in the North Caucasia by the barrow No. 17 of the 2nd half of the 6th century BC in Novozavedennoe-II. Two worked elephant tusk samples found in the barrow display animalistic pictures framed with linear and circular patterns (Петренко, Маслов, Канторович 2006, с. 393, 401, 408, рис. 5: 1). Knowing the post-campaign date of the barrow as well as that the Rhodian and Ionian painted pottery have been getting Scythia as early as the late 7th century BC via apoikiai of Borisphenida and Panticapaeum (cf. Bushuika in the Lower Don area, Tsukur on the Taman Peninsula, Temir-Gora and Filatovka in Crimea), one would necessarily ponder the question whether the ivories in Novozavedennoe-II and Bilsk were booties and faraway battlefield finds or merchandise and homely gifts.

The earliest trophies and peri-military souvenirs discovered in the North Pontic archaeological sites are mostly of Urartian, Neo-Assyrian, Median, Lydian, and Phrygian origin (Кисель 2003, с. 135), and the Urartian faience rosette bead of the 2nd half of the 7th century BC was found, by the way, in the homestead No. 1 in Western Bilsk (Шрамко, Снитко, Задников, Маляревская 2021, с. 376). The overall artifact record of the homestead may suggest that the person who owned it could have been a middle-rank warrior (Шрамко, Снитко, Задников, Маляревская 2021, с. 374). Nonetheless, having had a complexly structured 30 square meter house in his command, the master may have had a significant social status, possibly due to being a steppe nomad involved into Near Eastern campaigns after which he could settle down in the forest-steppe city as a founder of his own homestead. It is not surprising that clear glass and faience rosette beads, various Hellenic tableware types, cowrie shells, bronze pins, a figurative bow limb tip made of antler, decorated talus bones etc. were found there in the dug-out and minor pits (Шрамко И. 2015; Шрамко I. 2019; Шрамко, Снитко, Задников, Маляревская 2021, рис. 11, 14; Zadnikov 2021, p. 227, fig. 7). The question is, which foreign constituents in here are reminders of a dashing youth, and which was acquired by calmful maturity?

Exceptionally rare and badly damaged archaic ivories in the North Pontic area have never been seriously considered as items of trade or exchange, though with regard to the artifact from Verkhnya Daryivka, it was supposed to choose between "a trophy or an early import" (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 234)¹⁶. Both the forest-steppe and steppe peoples in the North Pontic area had failed to show

¹⁶ It may seem highly plausible that the two ivory pieces discovered in the barrow No. 17 in Novozavedennoe-II could have been imported, like many other *combs* in subsequent centuries (cf. footnote 5). A detailed and well-documented publication of these finds is nonetheless highly expected, and it would save us from conjectures and misinterpretations.

a well-cultivated figurative art before the raids were on, and their feelings towards the West Asian dolls and idols could vary from surprise and delight to ridicule and disgust, but these works obviously remained attractive as raw materials. Having chances to get a thing right there in Ionia, a certain Scythian rider could break it back then, across the sea, and make a tool so suitable for cavalry field use.

The redesign of a regular grooved lamella from Bilsk into a rude wedged tool followed after the former had served its purpose of a riveted joint in the form of an ornamented grooved bar with mutually parallel faces and rounded edges. It may seem likely that before the rarity was finally broken, — in Bilsk or wherever else — it has first been embellished with beasties and later the piece of ivory has been remodeled into a pointed tool, when both the remainders of authentic décor and the later animalistic engravings have been reduced by cutting and scraping.

Like the ivories from Laconia and Crete, the one from Bilsk may well pertain to the ritual furnishing of an eastern Hellenic sanctuary as a statuette of goddess/priestess. Let us take a badly shattered ivory statuette found in the Artemision in Ephesus (Bammer, Muss 1996, S. 31—32, Abb. 28; Иванчик 2001, с. 95, 97, рис. 43: 3) as an example (fig. 7: 1); in there, underneath the foundation of the building, a number of ivories were discovered that date back to the 1st half of the 6th century BC (Иванчик 2001, с. 90). It is interesting that the pedestal with a female

figurine is based upon a feline (leopard?) head. Such a combination brings to mind the ivory feline head from Verkhnya Daryivka which thus could have been part of a temple or altar furnishing. In this regard, among the 7th century BC western Hellenic artworks, the group of ivory figurines depicting the winged goddess in the center with a pair of free-sitting lions (Dörig 1961, Abb. 1), as well as the group of caryatides with lion protomes at their feet (Dörig 1961, Beil. 46: 1, 2), should be mentioned.

The trivial view of ivories as unclaimed or even contemptible boons among the Scythians and their nearest neighbors may even get stronger since now the sample has been replenished with the find in Bilsk which supposedly belonged to a foreign worship, and a very special attitude to the object is evident. However, some additional data have long been available that the northern herdsmen and warriors could accept ready-made gods as goods and gifts, or even order them made on purpose. Among these, the winged female deity holding wild cats is renowned that was customarily associated with Cybele/Artemis in Western Asia during the archaic period (Бессонова 1983, с. 82, 86; Вахтина 1998, с. 69; 2000, с. 66; Кисель 2003, с. 89—91; Островерхов 2005, с. 231), and it is she with a pair of leopards (?) whom we meet on the electrum coating of the silver mirror from the barrow No. 4/III near Kelermesskaia (Максимова 1954, с. 285; Бессонова 1983, с. 82, рис. 7, 8; Вахтина 1998, с. 69; 2000, с. 66, рис. 1:

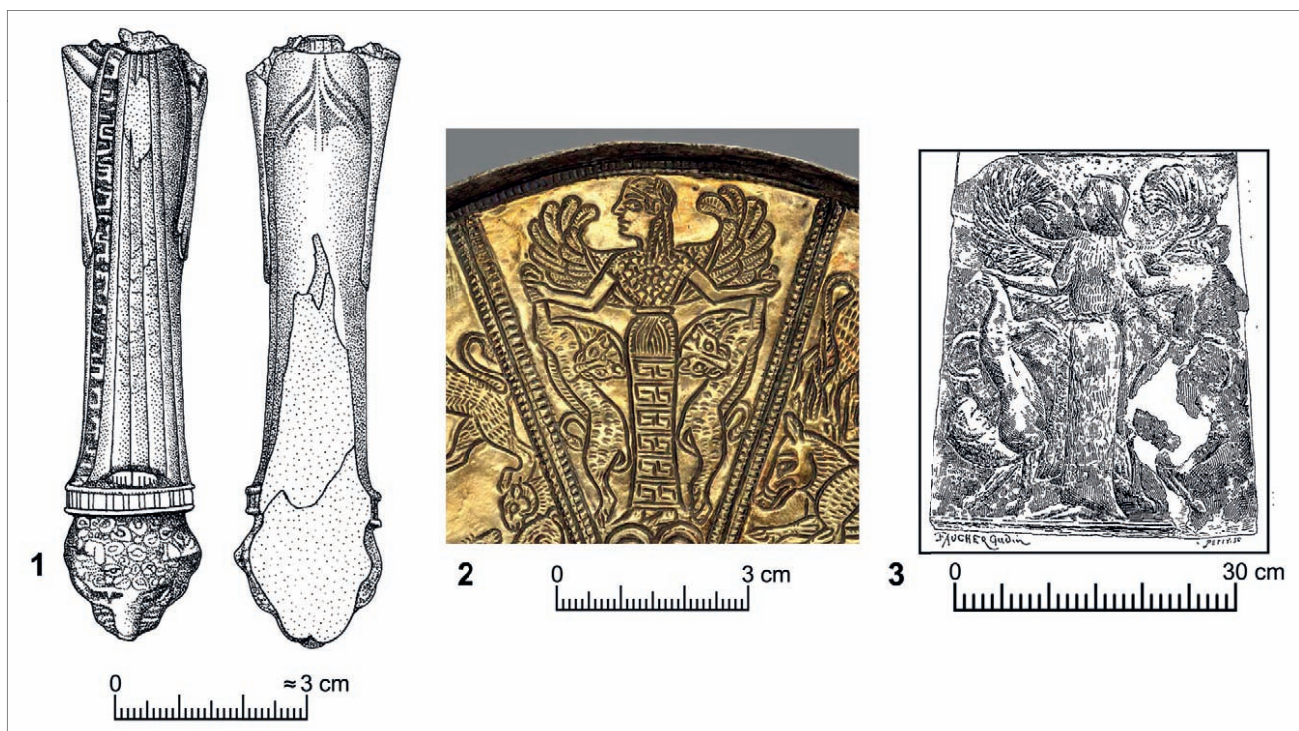

Fig. 7. Gallery of portraits of the female deities. 1 — ivory statuette, the Artemision in Ephesus (after Bammer, Muss 1996, Abb. 28); 2 — from the silver mirror, the barrow No. 4/III near Kelermesskaia (after Алексеев 2012, с. 109); 3 — from the bronze relief sheet, Olympia (after Collignon 1892, fig. 45).

11; Кисель 2003, с. 85—99; Островерхов 2005, с. 232; Алексеев 2012, с. 108—113) (fig. 7: 2). Her counterpart from Olympia is depicted holding young lions on the bronze relief sheet which dates back to the late 7th — early 6th century BC (Collignon 1892, p. 89—90, fig. 45; Roscher 1890—1894, Sp. 1047, Abb. 4; Вахтина 2000, с. 66; Кисель 2003, с. 90) (fig. 7: 3). And if these two *Potniai* — like many others — are actually *Theron*, then some others, like those in the Artemision in Ephesus and the Orthia sanctuary at Sparta, are *Ptenon*, i.e. those who carry birds (Вахтина 2000, с. 67, рис. 12; Kopanias 2009, figs. 12.2—12.4)¹⁷. An image of the bird of prey could be then cautiously proposed for the ambiguous engraving of another creature on the Bilsk ivory, since it is represented along with feline predators next to the winged goddess on the mirror from Kelermesskaia and lavishly contributes to the canonical imagery of the Scythian animal style. In the early Scythian archaeological contexts, artifacts like the Kelermesskaia mirror may probably signalize significant ideological shifts among the Scythians during their time in Western Asia, when Hellenic and Scythian outlook systems were actively interfusing (Бессонова 1983, с. 81).

However, it is one thing to deal with a splendid mirror made of precious metals in a chiefly usage, and another thing is to discuss a modest ivory piece of a tool in a soldier's kitbag. It is for this reason that the ideas of plunder and armed importunity in begging for things and even postwar junk scavenging arise again. During the 2nd half of the 7th century BC, the Cimmerians became famous for the temple demolition in Ionia (Bammer, Muss 1996, S. 32; Иванчик 1996, с. 119—120; Алексеев 2003, с. 96). The deeds of the Scythians are only attested much further south: it was in the late 7th century BC that they plundered the temple of Heavenly Astarte/Aphrodite in Ascalon (Herod. I: 105). Hence, the Cimmerians' contribution to the accumulation of eastern Hellenic ivories in the south of Eastern Europe is not that unlikely (cf. Кисель 2003, с. 135 on toreutics). In such circumstances, the beasts could be applied not to a full ivory figurine, but to its more or less compact member, with the groove still intact and at least some nails stuck in place.

When it comes to long-distance trade, then the postbellum barrow No. 16 in Novozavedennoe-II should be mentioned which dates back to the end of the 1st quarter of the 6th century BC. The grave inventory thereof has yielded pottery of Rhodian and Ionian origin as well as a series of golden plaques similar to those from various barrows in Novozavedennoe-II and Kelermesskaia (Петренко, Маслов,

Канторович 2000, с. 238, 240—241, 243). In addition, some ivories of a chest (?) are briefly reported to be found in the barrow No. 3 in Novozavedennoe-II (Петренко, Маслов, Канторович 2006, с. 401). It is not impossible, therefore, that some ivories became items of an occasional exchange, so to speak, a curious appendage to the main body of commodities including painted tableware and personals ornaments and valuable mollusk shells since as early as the 3rd quarter of the 7th century BC and especially when it comes about the post-campaign era. The ways in which various categories of material values fell into the hands of the inhabitants of the North Pontic area should have differed depending on the variable social conditions and particular events. And if so, then the ivory figurines could have been brought to the North by Ionian colonists, both the pioneers and those who rushed there in the aftermath of the Cimmerian raids (Зубарь, Русяева 2004, с. 12—13), primarily for their own use. However, given the fact that most of these people were peasant folk (Зубарь, Русяева 2004, с. 30—31), it is unlikely that the moving of the temple accessories was frequent, otherwise apoikiai, and then the forest steppe, would have been crowded with suchlike little deities. In these places, completely different figurines are known, namely terracotta, both imported and made locally (Зубарь, Русяева 2004, с. 34—35).

A skilful grooving with a thin saw blade and perforating with a slim borer were used when shaping the ivory joint, which seems to be a kind of high-tech for the forest-steppe practices of the era, and this could be for a special reason. Given the wingedness of the goddess, it is quite conceivable to place some lamellar winglets made of thin materials in this or a similar groove and fix them with tiny iron nails.

The animalistic pictures are now poorly visible even against the background of darkened dentine and should have been even more indistinct on light-colored ivory, as evidenced by a series of false traces left by the engraver who sometimes must have worked almost by touch. Was it then a sketchy sign left here just for oneself, or a draft groundwork for carving out figures in relief? Or did the original Πόρνια, as usual, have faunal companions, and the new owner, knowing this, has invented to scribe his own beasts on her back which was previously not designed for viewing and thus remained undecorated? And since the animals were subsidiary to the pilaster of the patterned garment, they have necessarily been fitted into the given vertical layout, but nonetheless retained the idea of the Mistress of Beasts escorted by the panther and another creature, possibly red deer. The thing that eventually

¹⁷ Most notable are the dominance of the deities over big cats and sometimes red deer (LIMC 1984, Pl. 445: 33b), various geometric designs of their gowns, including lozenges, triangles and meanders, and, lastly, their wingedness.

formed reminds us, again, of the image of the goddess (Artimpasa/Argimpasa? cf. Алексеев 2012, с. 108) wearing her meander gown and holding the forelimbs of two cats on the famous mirror from Kelermesskaia. Interestingly, in the style of sectored images of this object, imitations of Near Eastern archaic statues and, in particular, ivories can be traced (Кисель 2003, с. 75, 89—91). And if so, then the wide spectrum of borrowings and imitations converges in the find from Bilsk in the most remarkable way. In this regard, a voluted interpretation of the panther's nose is characteristic, as if it

had a human nose wing set close to the eye, while in panthers, the forehead and the tip of the nose are interspaced with the nose bridge and the nasal area, which is rather lengthy. Perhaps the tusk scraps were taken by some Ionian or Caucasian or whosoever trying to portray the beasts *comme des Scythes* in response to the persistent requests of a brave art lover hurrying back home? Howbeit, all these people — like many northern nomads themselves — could have had the most peculiar ideas about the defining art trends that we now call the Scythian animal style.

References

- Bammer, A., Muss, U. 1996. *Das Artemision von Ephesos: das Weltwunder Ioniens in archaischer und klassischer Zeit*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Bartosiewicz, L. 2005. Worked elk (*Alces alces* L. 1758) antler from Central Europe. In: Luik, H., Choyke, A. M., Batey, C. E., Lõugas, L. (eds.). *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th—31st of August 2003*. Muinasaja teadus, 15. Tallinn: Tallinn Book Printers Ltd, p. 339—350.
- Borovka, G. 1928. *Scythian Art*. Translated by V. G. Childe. London: Ernest Benn Ltd.
- Choyke, A. M. 2009. Grandmother's Awl: Individual and Collective Memory Through Material Culture. In: Barbiera, I., Choyke, A. M., Rasson, J. A. (eds.). *Materializing Memory: Archaeological material culture and the semantics of the past*. BAR International Series, I—1977. Oxford: Archaeopress, p. 21—40.
- Collignon, M. 1892. *Histoire de la sculpture grecque*. T. I. Paris: Firmin-Didot et Cie.
- Dörig, J. 1961. Frühe Löwen. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*, 76, S. 67—80.
- Kopaniias, K. 2009. Some ivories from the Geometric stratum at the sanctuary of Artemis Orthia, Sparta: interconnections between Sparta, Crete and the Orient during the late eighth century BC. In: Cavanagh, W. G., Gallou, C., Georgiadis, M. (eds.). *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17—20 March 2005*. British School at Athens Studies, 16. London: The British School at Athens, p. 123—131.
- Kossak, G. 1987. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: Franke, H. (Hrsgb.). *Skythika*. Vorträge zur Entstehung des skytho-iranischen Tierstils und zu Denkmälern des Bosporanischen Reichs anlässlich einer Ausstellung der Leningrader Ermitage in München 1984. Abhandlungen der BAW, Philosophisch-historische Klasse, N. F., 98. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, S. 24—86.
- LIMC 1984. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, II/2: Aphrodisias — Athena. Zürich; München: Artemis Verlag.
- Minns, E. H. 1913. *Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology of the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*. Cambridge: University Press.
- Ohly, D. 1961. Chimären des Chimäramalers. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*, 76, S. 1—11.
- Roscher, W. H. 1890—1894. Kentauren. In: Roscher, W. H. (Hrsg.). *Ausführliche Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, II/1. Leipzig: B. G. Teubner, Sp. 1032—1088.
- Semenov, S. A. 1970. *Prehistoric Technology, an Experimental Study of the oldest Tools and Artefacts from traces of Manufacture and Wear*. Translated and prefaced by M. W. Thompson. Bath: Adams & Dart.
- Shelekhan, O., Lifantii, O. 2016. The elements of the horse bridle from the Severnyivka hillfort. *Baltic-Pontic Studies*, 21, p. 219—254.
- Shramko, I. 2021. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171—218.
- Zadnikov, S. 2021. Early Greek Pottery from Bilsk (Belsk) City-site. *Ancient West & East*, 20, p. 219—238.
- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV вв. до н. э.* Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.

- Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Андрюченко, В. П. 1978. Новые раскопки у с. Пожарная Балка. *Археологические открытия 1977 года*, с. 289—290.
- Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. Н. 2000. *Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАНУ.
- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.
- Бобринской, А. А. 1887. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Дневники пятилетних раскопок*. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича.
- Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Т. 2. Дневники раскопок 1887—1889 гг.* Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева и К°.
- Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2013. Мебель из скифских погребальных комплексов. *Боспорские исследования*, XXVIII, с. 159—210.
- Борисфен — Березань. *Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. К 120-летию археологических раскопок на острове Березань. Каталог выставки*. 2005. Санкт-Петербург: АРС.
- Бранденбург, Н. Е. 1908. *Журнал раскопок 1888—1902 гг.* Санкт-Петербург: Т-во Р. Голике и А. Вильборг.
- Буйских, А. В. 2019. *Архаическая расписная керамика из Борисфена (раскопки 1960—1980 гг.)*. Киев: ИА НАН Украины.
- Вахтина, М. Ю. 1998. К вопросу об иконографии женских божеств на келермесских зеркалах и ритоне. В: Хршановский, В. А. (сост.). *Боспорское царство как историко-культурный феномен: Материалы научной конференции. Декабрь 1998*. Санкт-Петербург: Государственный музей истории религии, с. 67—71.
- Вахтина, М. Ю. 2000. Келермесское зеркало: сектор б: лиса, медведь и птица. *Stratum plus*, 3, с. 52—71.
- Вязьмитина, М. И. 1963. Ранние памятники скифского звериного стиля. *Советская археология*, 2, с. 158—169.
- Гаврилюк, Н. А., Усачук, А. Н. 1999. Обработка кости степными скифами (по материалам Каменского городища). *Российская археология*, 3, с. 108—123.
- Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга)*. Археология СССР. Свод археологических источников, Д1—33. Москва: Наука.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Степные народы Евразии, I. Москва: Палеограф.
- Гопак, В. Д., Радзиевская, В. Е. 1990. Кузнечное ремесло Коломакского городища в VI—III вв. до н. э. *Советская археология*, 1, с. 199—212.
- Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.
- Задников, С. А. 2003. Античные амфоры начала VI в. до н. э. из раскопок зольника № 28 Западного укрепления Бельского городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2/2002—1/2003, с. 91—95.
- Задников, С. А. 2007. Столовая античная керамика Бельского городища второй половины VII — первой половины VI в. до н. э. В: Зуев, В. Ю. (отв. ред.). *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок: Материалы Международной научной конференции*, 2. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 41—47.
- Задников, С. А. 2013. Античная керамика из землянок конца VII — первой четверти VI в. до н. э. Западного Бельского городища. В: Зуев, В. Ю. (отв. ред.). *Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке: Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 19—22 ноября 2013 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 366—371.
- Задніков, С. А. 2023. Рогова пластина з Більського городища. В: Задніков, С., Шрамко, І., Панковський, В. (ред.). *Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Європи*. Харків; Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, с. 105—136.
- Зубарь, В. М., Русяева, А. С. 2004. *На берегах Боспора Киммерийского*. Киев: ИД «Стилос».
- Иванчик, А. И. 1996. *Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII—VII веках до н. э.* Москва: Институт всеобщей истории РАН.
- Иванчик, А. И. 2001. *Киммерийцы и скифы. Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени*. Степные народы Евразии, II. Москва: Новости.
- Иессен, А. А. 1947. *Греческая колонизация Северного Причерноморья. Её предпосылки и особенности*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.
- Ильинская, В. А. 1971. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве. *Советская археология*, 2, с. 64—84.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—VI вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

- Капошина, С. И. 1950. Памятники звериного стиля из Ольвии. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXXIV, с. 42—52.
- Капошина, С. И. 1958. Пам'ятки скіфського звіриноного стилю, знайдені в Ольвії. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VII, с. 98—112.
- Кисель, В. А. 1998. Келермесская пантера и костромской олень. В: Хршановский, В. А. (сост.). *Боспорское царство как историко-культурный феномен: Материалы научной конференции. Декабрь 1998*. Санкт-Петербург: Государственный музей истории религии, с. 62—67.
- Кисель, В. А. 2003. *Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.
- Копейкина, Л. В. 1982. Родосско-ионийская керамика VII в. до н. э. с о. Березань и её значение для изучения раннего этапа существования поселения. В: Борисковская, С. П. (науч. ред.). *Художественные изделия античных мастеров*. Ленинград: Искусство, с. 6—35.
- Кравченко, Е. А., Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П., Пейфтіць, Д. М., Полідович, Ю. Б., Сергєєва, М. С., Шелехань, О. В. 2017. *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАНУ.
- Кузнецова, Т. М. 2010. *Зеркала Скифии VI—III веков до н. э.* Т. 2. Москва: «Таус».
- Кулатова, И. Н., Скорый, С. А., Супруненко, А. Б. 2006. Раннескифское погребение на юге Приднепровской Левобережной террасовой Лесостепи (к вопросу о переднеазиатских инновациях в восточноевропейском зверином стиле). *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 46—60.
- Максимова, М. И. 1954. Серебряное зеркало из Келермеса. *Советская археология*, XXI, с. 281—305.
- Манцевич, А. П. 1958. Головка быка из кургана VI в. до н. э. на реке Калитве. *Советская археология*, 2, с. 196—202.
- Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Археология СССР. Свод археологических источников, Д1—4. Москва: Наука.
- Могилов, О. Д. 2005. Клітчастий орнамент ранньоскіфського часу як хронологічний показник. *Археологія*, 3, с. 13—17.
- Мошинский, А. П. 2006. *Древности Горной Дигории VII—IV вв. до н. э. Систематизация и хронология*. Труды Государственного Исторического музея, 154. Москва: ГИМ.
- Онайко, Н. А. 1960. Античный импорт на территории Среднего Приднепровья (VII—V вв. до н. э.). *Советская археология*, 2, с. 25—41.
- Онайко, Н. А. 1962. Античный импорт на территории Среднего Приднепровья (IV—II вв. до н. э.). *Советская археология*, 1, с. 66—82.
- Онайко, Н. А. 1966. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э.* Археология СССР. Свод археологических источников, Д1—27. Москва: Наука.
- Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.* Археология СССР. Свод археологических источников, Д1—27. Москва: Наука.
- Островерхов, А. С. 2005. Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (к. VI — III вв. до н. э.). *Структурно-семиотические исследования в археологии*, 2, с. 219—266.
- Переводчикова, Е. В. 1994. *Язык звериных образов. Очерки искусства евразийских степей скифской эпохи*. Москва: Восточная литература.
- Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Археология СССР. Свод археологических источников, Д1—4. Москва: Наука.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII — III вв. до н. э.* Археология СССР. Свод археологических источников, Д4—5. Москва: Наука.
- Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2000. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (отв. ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 238—248.
- Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2006. Погребения подростков в могильнике Новозаведенное-II. В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (отв. ред.). *Древности скифской эпохи*. Материалы и исследования по археологии России, 7. Москва: ИА РАН, с. 388—427.
- Погребова, М. Н., Раевский, Д. С. 1992. *Ранние скифы и древний Восток. К истории становления скифской культуры*. Москва: Наука.
- Погребова, М. Н., Раевский, Д. С. 1999. К культурно-исторической интерпретации памятников звериного стиля из Жаботинского кургана № 2. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Башилов, В. А. (отв. ред.). *Евразийские Древности. 100 лет Б. Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи*. Москва: ИА РАН, с. 260—274.
- Покровська, Є. Ф. 1957. Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу м. Сміли. *Археологія*, X, с. 65—79.
- Полідович, Ю. Б. 1994. О мотиве свернувшегося хищника в скифском «зверином стиле». *Российская археология*, 4, с. 63—78.

- Полидович, Ю. Б. 2010. Келермесская пантера (опыт культурологического анализа). В: Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н. (ред.). *Изобразительное искусство в археологическом наследии*. Археологический альманах, 21. Донецк: Лебедь, с. 225—250.
- Придик, Е. 1911. *Мельгуновский клад 1763 года*. Материалы по археологии России, 31. Москва: Типография Главного Управления уделов.
- Радзівська, В. Є. 1982. Обробка кістки та рогу в Лісостеповій Скіфії. *Археологія*, 41, с. 21—33.
- Ростовцев, М. И. 1925. *Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических*. Ленинград: РАИМК.
- Рябкова, Т. В. 2005. Образы звериного стиля в эпоху скифской архаики. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 37, с. 42—67.
- Рябкова, Т. В. 2021. Малоазийские предметы в раннескифских памятниках Закубанья. *Восток (Oriens)*, 6, с. 90—101.
- Скуднова, В. М. 1960. Родосская керамика с о. Березани. *Советская археология*, 2, с. 153—167.
- Спицын, А. 1900. Производство археологических раскопок и разведок в Екатеринославской губернии. *Отчёт Императорской Археологической Комиссии за 1897 год*, с. 40—43.
- Спицын, А. 1901. Раскопки, произведённые в 1897 г. близ д. Башмачки Екатеринославского уезда. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 1, с. 69—79.
- Спицын, А. 1918. Курганы скифов-пахарей. *Известия Археологической Комиссии*, 65, с. 87—143.
- Фармаковский, Б. В. 1914. Архаический период в России. *Материалы по археологии России*, 34, с. 15—78.
- Шкурко, А. И. 1969. Об изображении свернувшегося в кольцо хищника в искусстве лесостепной Скифии. *Советская археология*, 1, с. 31—39.
- Шрамко, Б. А. 1965а. *Хозяйство лесостепных племён Восточной Европы в скифскую эпоху*. Диссертация д. и. н. Отделение экономики, истории, философии и права АН УССР.
- Шрамко, Б. А. 1965b. Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії (ножі). *Питання історії народів СРСР*, 1, с. 137—152.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)*. Археологічний комплекс «Більське городище», 1. Харків; Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан.
- Шрамко, І. Б. 1994. *Кузнечное ремесло у населения скифского времени в бассейнах Ворсклы и Псла*. Диссертация к. і. н. Інститут археології НАН України.
- Шрамко, І. Б. 1997. *Отчёт о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1996 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 1996/35.
- Шрамко, І. Б. 2004. О начальном периоде существования Бельского городища. В: Скорий, С. А. (відп. ред.). *Від Кіммерії до Сарматії: 60 років відділу скіфо-сарматської археології*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ: Корвін-прес, с. 103—106.
- Шрамко, І. Б. 2012. Зольники Западного Бельского городища: планиграфия и хронология. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвящённой 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968), 3—5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург*. Санкт-Петербург: СОЛО, с. 168—172.
- Шрамко, І. Б. 2015. Роговые наконечники луков с Западного Бельского городища. В: Королькова, Е. Ф. (ред.). *Археология без границ. Коллекции, проблемы, исследования, гипотезы*. Труды Государственного Эрмитажа, LXXVII. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 487—511.
- Шрамко, І. Б. 2019. Рогове завершення лука з Більського городища. *Археологія*, 4, с. 52—59.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2020. Дослідження некрополю Скоробір у 2019 р. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища—2019*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПК, с. 5—13.
- Шрамко, І. Б., Снитко, І. А., Задніков, С. А., Малярєвська, А. А. 2021. Усадьба раннескифского времени Западного Бельского городища. *Stratum plus*, 3, с. 357—397.
- Яковенко, Е. В. 1968. Пастырське городище скіфського часу (За матеріалами розкопок 1955 р.). *Археологія*, XXI, с. 175—186.
- Яковенко, Э. В. 1969. Резной молоток из Среднего Поднепровья. *Советская археология*, 2, с. 246—249.

References

- Bammer, A., Muss, U. 1996. *Das Artemision von Ephesos: das Weltwunder Ioniens in archaischer und klassischer Zeit*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Bartosiewicz, L. 2005. Worked elk (*Alces alces* L. 1758) antler from Central Europe. In: Luik, H., Choyke, A. M., Batey, C. E., Lõugas, L. (eds.). *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th—31st of August 2003*. Muinasaja teadus, 15. Tallinn: Tallinn Book Printers Ltd, p. 339—350.
- Borovka, G. 1928. *Scythian Art*. Translated by V. G. Childe. London: Ernest Benn Ltd.
- Choyke, A. M. 2009. Grandmother's Awl: Individual and Collective Memory Through Material Culture. In: Barbiera, I., Choyke, A. M., Rasson, J. A. (eds.). *Materializing Memory: Archaeological material culture and the semantics of the past*. BAR International Series, I—1977. Oxford: Archaeopress, p. 21—40.
- Collignon, M. 1892. *Histoire de la sculpture grecque*. T. I. Paris: Firmin-Didot et Cie.
- Dörig, J. 1961. Frühe Löwen. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*, 76, S. 67—80.
- Kopaniias, K. 2009. Some ivories from the Geometric stratum at the sanctuary of Artemis Orthia, Sparta: interconnections between Sparta, Crete and the Orient during the late eighth century BC. In: Cavanagh, W. G., Gallou, C., Georgiadis, M. (eds.). *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17—20 March 2005*. British School at Athens Studies, 16. London: The British School at Athens, p. 123—131.
- Kossak, G. 1987. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: Franke, H. (Hrsgb.). *Skythika*. Vorträge zur Entstehung des skytho-iranischen Tierstils und zu Denkmälern des Bosporanischen Reichs anlässlich einer Ausstellung der Leningrader Ermitage in München 1984. Abhandlungen der BAW, Philosophisch-historische Klasse, N. F., 98. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, S. 24—86.
- LIMC 1984. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, II/2: Aphrodisias — Athena. Zürich; München: Artemis Verlag.
- Minns, E. H. 1913. *Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology of the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*. Cambridge: University Press.
- Ohly, D. 1961. Chimären des Chimäramalers. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*, 76, S. 1—11.
- Roscher, W. H. 1890—1894. Kentauern. In: Roscher, W. H. (Hrsg.). *Ausführliche Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, II/1. Leipzig: B. G. Teubner, Sp. 1032—1088.
- Semenov, S. A. 1970. *Prehistoric Technology, an Experimental Study of the oldest Tools and Artefacts from traces of Manufacture and Wear*. Translated and prefaced by M. W. Thompson. Bath: Adams & Dart.
- Shelekhan, O., Lifantii, O. 2016. The elements of the horse bridle from the Severynivka hillfort. *Baltic-Pontic Studies*, 21, p. 219—254.
- Shramko, I. 2021. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171—218.
- Zadnikov, S. 2021. Early Greek Pottery from Bilsk (Belsk) City-site. *Ancient West & East*, 20, p. 219—238.
- Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vv. do n. e.* Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei v sobranii Ermitazha*. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Andrienko, V. P. 1978. Noveye raskopki u s. Pozharnaia Balka. *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 goda*, p. 289—290.
- Bandurovskii, A. V., Buinov, Iu. N. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni Kharkovskoi oblasti (severskodonetskii variant)*. Kyiv: IA NANU.
- Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Bobrinskoi, A. A. 1887. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely. Dnevnikhi piatiletnikh raskopok*. Saint Petersburg: Tipografiia M. M. Stasiulevicha.
- Bobrinskoi, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely. T. 2. Dnevnikhi raskopok 1887—1889 gg.* Saint Petersburg: Tipografiia V. S. Balasheva i Ko.
- Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2013. Mebel iz skifskikh pogrebalnykh kompleksov. *Bosporskie issledovaniia*, XXVIII, p. 159—210.
- Borisfen — Berezan. Nachalo antichnoi epokhi v Severnom Prichernomore. K 120-letiiu arkheologicheskikh raskopok na ostrove Berezan. Katalog vystavki*. 2005. Saint Petersburg: ARS.

- Brandenburg, N. E. 1908. *Zhurnal raskopok 1888—1902 gg.* Saint Petersburg: T-vo R. Golike i A. Vilborg.
- Buiskikh, A. V. 2019. *Arkhaicheskaia raspisnaia keramika iz Borisfena (raskopki 1960—1980 gg.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Vakhtina, M. Iu. 1998. K voprosu ob ikonografii zhenskikh bozhestv na kelermesskikh zerkale i ritone. In: Khrshanovskii, V. A. (comp.). *Bosporskoe tsarstvo kak istoriko-kulturnyi fenomen: Materialy nauchnoi konferentsii. December 1998.* Saint Petersburg: Gosudarstvennyi muzei istorii religii, p. 67—71.
- Vakhtina, M. Iu. 2000. Kelermessskoe zerkalo: sektor 6: lisa, medved i ptitsa. *Stratum plus*, 3, p. 52—71.
- Viazmitina, M. I. 1963. Rannie pamiatniki skifskogo zverinogo stilia. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, p. 158—169.
- Gavriliuk, N. A., Usachuk, A. N. 1999. Obrabotka kosti stepnymi skifami (po materialam Kamenskogo gorodishcha). *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, p. 108—123.
- Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Podneprovia (Ermitazhnaia kolleksiiia N. E. Brandenbura)*. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—33. Moscow: Nauka.
- Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi.* Stepnye narody Evrazii, I. Moscow: Paleograf.
- Gopak, V. D., Radzievskaia, V. E. 1990. Kuznechnoe remeslo Kolomaskogo gorodishcha v VI—III vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, p. 199—212.
- Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zheleznoogo veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi.* Kyiv: KNT.
- Zadnikov, S. A. 2003. Antichnye amfory nachala VI v. do n. e. iz raskopok zolnika No. 28 Zapadnogo ukrepleniia Belskogo gorodishcha. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2/2002—1/2003, p. 91—95.
- Zadnikov, S. A. 2007. Stolovaia antichnaia keramika Belskogo gorodishcha vtoroi poloviny VII — pervoi poloviny VI v. do n. e. In: Zuev, V. Iu. (ed.). *Bosporskii fenomen: sakralnyi smysl regiona, pamiatnikov, nakhodok: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*, 2. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 41—47.
- Zadnikov, S. A. 2013. Antichnaia keramika iz zemlianok kontsa VII — pervoi chetverti VI v. do n. e. Zapadnogo Belskogo gorodishcha. In: Zuev, V. Iu. (ed.). *Bosporskii fenomen. Greki i varvary na evraziiskom perekrestke: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Sankt-Peterburg, 19—22 noiabria 2013 g.)*. Saint Petersburg: Nestor-Istoriia, p. 366—371.
- Zadnikov, S. A. 2023. Rohova plastyna z Bilskoho horodishcha. In: Zadnikov, S., Shramko, I., Pankovskii, V. (eds.). *Mistetska stilistika, tekhnika ta zmistovnist za dobi rannogo zaliza Yevrazii.* Kharkiv; Kotelva: KhNU imeni V. N. Karazina; IKZ «Bilsk»; Maidan, p. 105—136.
- Zubar, V. M., Rusiaeva, A. S. 2004. *Na beregakh Bospora Kimmeriiskogo.* Kyiv: ID «Stilos».
- Ivanchik, A. I. 1996. *Kimmeriitsy. Drevnevostochnye tsivilizatsii i stepnye kochevniki v VIII—VII vekakh do n. e.* Moscow: Institut vseobshchei istorii RAN.
- Ivanchik, A. I. 2001. *Kimmeriitsy i skify. Kulturno-istoricheskie i khronologicheskie problemy arkheologii vostochnoevropeskikh stepei i Kavkaza pred- i ranneskifskogo vremeni.* Stepnye narody Evrazii, II. Moscow: Novosti.
- Iessen, A. A. 1947. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria. Ee predposylki i osobennosti.* Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Ilinskaia, V. A. 1971. Obraz koshachego khishchnika v ranneskifskom iskusstve. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, p. 64—84.
- Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin (VII—VI vv. do n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Kaposhina, S. I. 1950. Pamiatniki zverinogo stilia iz Olvii. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kul'tury*, XXXIV, p. 42—52.
- Kaposhina, S. I. 1958. Pamiatky skifskoho zvirynoho styliu, znaideni v Olvii. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, VII, p. 98—112.
- Kisel, V. A. 1998. Kelermesskaia pantera i kostromskoi olen. In: Khrshanovskii, V. A. (comp.). *Bosporskoe tsarstvo kak istoriko-kulturnyi fenomen: Materialy nauchnoi konferentsii. December 1998.* Saint Petersburg: Gosudarstvennyi muzei istorii religii, p. 62—67.
- Kisel, V. A. 2003. *Shedevry iuvelirov Drevnego Vostoka iz skifskikh kurganov.* Saint Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.
- Kopeikina, L. V. 1982. Rodosko-ioniiskaia keramika VII v. do n. e. s o. Berezan i ee znachenie dlia izucheniia rannego etapa sushchestvovaniia poseleniia. In: Boriskovskaia, S. P. (ed.). *Khudozhestvennye izdeliia antichnykh masterov.* Leningrad: Iskusstvo, p. 6—35.
- Kravchenko, E. A., Horbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P., Pefits, D. M., Polidovych, Yu. B., Serhieieva, M. S., Shelekhan, O. V. 2017. *Khotivske horodishche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv: IA NANU.
- Kuznetsova, T. M. 2010. *Zerkala Skifi VI—III vekov do n. e.* T. 2. Moscow: «Taus».

- Kulatova, I. M., Skoryi, S. A., Suprunenko, A. B. 2006. Ranneskifskoe pogrebenie na iuge Pridneprovskoi Levoberezhnoi terrasovoi Lesostepi (k voprosu o peredneaziatskikh innovatsiakh v vostochnoevropeskom zverinom stile). *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, p. 46—60.
- Maksimova, M. I. 1954. Serebrianoie zerkalo iz Kelermesa. *Sovetskaia arkheologiya*, XXI, p. 281—305.
- Mantsevich, A. P. 1958. Golovka byka iz kurgana VI v. do n. e. na reke Kalitve. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, p. 196—202.
- Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—4. Moscow: Nauka.
- Mohylov, O. D. 2005. Klitchastyi ornament rannoskifskogo chasu yak khronolohichnyi pokaznyk. *Arkheolohiia*, 3, p. 13—17.
- Moshinskii, A. P. 2006. *Drevnosti Gornoj Digorii VII—IV vv. do n. e. Sistematizatsiia i khronologiya*. Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeia, 154. Moscow: GIM.
- Onaiko, N. A. 1960. Antichnyi import na territorii Srednego Pridneprov'ia (VII—V vv. do n. e.). *Sovetskaia arkheologiya*, 2, p. 25—41.
- Onaiko, N. A. 1962. Antichnyi import na territorii Srednego Pridneprov'ia (IV—II vv. do n. e.). *Sovetskaia arkheologiya*, 1, p. 66—82.
- Onaiko, N. A. 1966. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v VII—V vv. do n. e.* Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—27. Moscow: Nauka.
- Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—II vv. do n. e.* Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—27. Moscow: Nauka.
- Ostroverkhov, A. S. 2005. Pamiatniki zverinogo stilia iz olviiskoi i nikoniiskoi okrug (k. VI — III vv. do n. e.). *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkheologii*, 2, p. 219—266.
- Perevodchikova, E. V. 1994. *Iazyk zverinykh obrazov. Ocherki iskusstva evraziiskikh stepei skifskoi epokhi*. Moscow: Vostochnaia literatura.
- Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhie Srednego Pridneprov'ia v V—III vv. do n. e.* Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—4. Moscow: Nauka.
- Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII — III vv. do n. e.* Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D4—5. Moscow: Nauka.
- Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2000. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (eds.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.: paleoekologiya, antropologiya i arkheologiya*. Moscow: IA RAN, p. 238—248.
- Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2006. Pogrebeniia podrostkov v mogilnike Novozavedennoe-II. In: Petrenko, V. G., Iablonskii, L. T. (eds.). *Drevnosti skifskoi epokhi. Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii*, 7. Moscow: IA RAN, p. 388—427.
- Pogrebova, M. N., Raevskii, D. S. 1992. *Rannie skify i drevnii Vostok. K istorii stanovleniia skifskoi kultury*. Moscow: Nauka.
- Pogrebova, M. N., Raevskii, D. S. 1999. K kulturno-istoricheskoi interpretatsii pamiatnikov zverinogo stilia iz Zhabotinskogo kurgana № 2. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G., Bashilov, V. A. (eds.). *Evraziiskie Drevnosti. 100 let B. N. Grakovu: arkhivnye materialy, publikatsii, stati*. Moscow: IA RAN, p. 260—274.
- Pokrovska, Ye. F. 1957. Kurhany IV st. do n. e. bilia Kholodnoho Yaru poblyzu m. Smily. *Arkheolohiia*, X, p. 65—79.
- Polidovich, Iu. B. 1994. O motive svernuvshegosia khishchnika v skifskom «zverinom stile». *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, p. 63—78.
- Polidovich, Iu. B. 2010. Kelermesskaia pantera (opyt kulturologicheskogo analiza). In: Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N. (eds.). *Izobrazitelnoie iskusstvo v arkheologicheskom nasledii*. Arkheologicheskii almanakh, 21. Donetsk: Lebed, p. 225—250.
- Pridik, E. 1911. *Melgunovskii klad 1763 goda*. Materialy po arkheologii Rossii, 31. Moscow: Tipografiia Glavnogo Upravleniia udelov.
- Radzиеvskaya, V. Ye. 1982. Obrobka kistky ta rohu v Lisostepovii Skifii. *Arkheolohiia*, 41, p. 21—33.
- Rostovtsev, M. I. 1925. *Skifiia i Bospor. Kriticheskoe obozrenie pamiatnikov literaturnykh i arkheologicheskikh*. Leningrad: RAIMK.
- Riabkova, T. V. 2005. Obrazy zverinogo stilia v epokhu skifskoi arkhai. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 37, p. 42—67.
- Riabkova, T. V. 2021. Maloaziiskie predmety v ranneskifskikh pamiatnikakh Zakubania. *Vostok (Oriens)*, 6, p. 90—101.
- Skudnova, V. M. 1960. Rodoskaia keramika s o. Berezani. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, p. 153—167.
- Spitsyn, A. 1900. Proizvodstvo arkheologicheskikh raskopok i razvedok v Ekaterinoslavskoi gubernii. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii za 1897 god*, p. 40—43.
- Spitsyn, A. 1901. Raskopki, proizvedennye v 1897 g. bliz d. Bashmachki Ekaterinoslavskago uezda. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 1, p. 69—79.

- Spitsyn, A. 1918. Kurgany skifov-pakharei. *Izvestiia Arkheologicheskoi Komissii*, 65, p. 87—143.
- Farmakovskii, B. V. 1914. Arkhaicheskii period v Rossii. *Materialy po arkheologii Rossii*, 34, p. 15—78.
- Shkurko, A. I. 1969. Ob izobrazhenii svernuvshegosia v koltso khishchnika v iskusstve lesostepnoi Skifii. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1, p. 31—39.
- Shramko, B. A. 1965a. *Khoziaistvo lesostepnykh plemen Vostochnoi Evropy v skifskuiu epokhu*. Dissertatsiia d. i. n. Otdelenie ekonomiki, istorii, filosofii i prava AN USSR.
- Shramko, B. A. 1965b. Metalevi znariaddia vyrobnytstva lisostepovoi Skifii (nozhi). *Pytannia istorii narodiv SRSR*, 1, p. 137—152.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shramko, B. A., Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. *Zakhidne ukriplennia: zolnyk No. 11 (1958 r.)*. Arkheolohichniy kompleks «Bilske horodyshche», 1. Kharkiv; Kotelva: KhNU imeni V. N. Karazina; IKZ «Bilsk»; Maidan.
- Shramko, I. B. 1994. *Kuznechnoe remeslo u naseleniia skifskogo vremeni v basseinakh Vorskly i Psla*. Disertatsiia k. i. n. Institut arkheologii NAN Ukraïni.
- Shramko, I. B. 1997. *Otchet o raskopkakh na Zapadnom ukreplenii Belskogo gorodishcha v 1996 godu*. Archive, IA NANU, f. 64, 1996/35.
- Shramko, I. B. 2004. O nachalnom periode sushchestvovaniia Belskogo gorodishcha. In: Skoryi, S. A. (ed.). *Vid Kimmerii do Sarmatii: 60 rokiv viddilu skifo-sarmatskoi arkheolohii*. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kyiv: Korvin-press, p. 103—106.
- Shramko, I. B. 2012. Zolniki Zapadnogo Belskogo gorodishcha: planigrafiiia i khronologiiia. In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902—1968), 3—5 dekabria 2012 g., Sankt-Peterburg*. Saint Petersburg: SOLO, p. 168—172.
- Shramko, I. B. 2015. Rogovye nakonechniki lukov s Zapadnogo Belskogo gorodishcha. In: Korolkova, E. F. (ed.). *Arkheologiia bez granits. Kollektii, problemy, issledovaniia, gipotezy*. Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha, LXXVII. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 487—511.
- Shramko, I. B. 2019. Rohove zavershennia luka z Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 4, p. 52—59.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2020. Doslidzhennia nekropoliu Skorobir u 2019 r. In: Korost, I. I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha—2019*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 5—13.
- Shramko, I. B., Snitko, I. A., Zadnikov, S. A., Maliarevskaia, A. A. 2021. Usadba ranneskifskogo vremeni Zapadnogo Belskogo gorodishcha. *Stratum plus*, 3, p. 357—397.
- Yakovenko, E. V. 1968. Pastyrskoe horodyshche skifskogo chasu (Za materialamy rozkopok 1955 r.). *Arkheolohiia*, XXI, p. 175—186.
- Yakovenko, E. V. 1969. Reznai molotok iz Srednego Podneprov'ia. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, p. 246—249.

Рогова пластина з Більського городища

Станіслав Задніков¹

A Deer Antler Plaque from Bilsk City-Site

Stanislav Zadnikov

Анотація. У 1998 році, під час досліджень зольника № 5 Західного укріплення Більського городища, знайдено цільнорогову пластину, виконану та прикрашену у звіриному й геометричному стилях. Виріб належить до рідкісного типу кінських налобників у вигляді ратиці оленя з головою хижого птаха замість рудиментарного пальця, має оздоблення з виїмчастих трикутників. У Лівобережному Дніпровському лісостепу така знахідка трапилася уперше. Ретельне вивчення контексту виявлення пластини, її зображень та орнаменту дозволяє дійти певних висновків. Виріб знайдено в культурному шарі разом з фрагментами античної кераміки, які датуються в межах останньої чверті VI — початку V ст. до н. е. і, відтак, має належати до цього часу. Наведене датування чудово узгоджується з наявними датуваннями контекстів, з яких походять стилістично подібні зображення голів хижих птахів. Візерунок з виїмчастих трикутників побутує до кінця VI ст. до н. е., а традиція сталого виготовлення предметів зі цільного рогу триває до кінця VI — початку V ст. до н. е. Зображення голови хижого птаха Ковалівсько-басівського типу (за А. Р. Канторовичем) свідчить про використання цього образу не лише в Надчорномор'ї, але також у лісостепу. Зазвичай такі зображення датуються в межах останньої третини VI — першої чверті V ст. до н. е. Нині бракує підстав, аби звузити їхнє датування або виділити хронологічні чи локальні особливості. Зображення ратиці, пов'язане з образом оленя, може вказувати на те, що на рогових та кістяних псаліях з v-подібними виїмками передбачалося зображення ніг оленя. Спостерігається певна закономірність у зображенні ратиці оленя за скіфських часів. Майстер обов'язково вказував редукований палець (відросток) і ряд вертикальних ліній (або прямокутників, насічок, трикутників) над ратицею. Іноді відросток зображувався як голова хижого птаха. Ця образотворча система передбачала, мабуть, сцену терзання оленя хижим птахом і представлена на роговій пластині з Більська, що підтверджує думку Ю. Б. Полідовича про її побутування упродовж другої половини VI — першої половини V ст. до н. е.

Ключові слова: Лісостепова Скіфія, Більське городище, голова хижого птаха, виїмчасті трикутники, антична кераміка, кінський налобник, звіриний стиль, VI—V ст. до н. е.

Abstract. In 1998, when digging the ashmound No. 5 at the Western fortification of the Bilsk settlement, a unique deer antler plaque was found decorated in animal and geometric styles. It represents a horse forehead plaque shaped like a deer hoof with a rudimentary finger in the form of a head of a bird of prey and ornamented with notched ('emarginated') triangles. A detailed study of the images on the surface of the plaque provides a series of interesting conclusions. It is for the first time that a rare horse forehead type was discovered east of the Dnipro. The artifact was found in a habitation layer containing pottery shards that date back to the last quarter of the 6th — early 5th century BC and therefore it must refer to the same time range. The proposed date is in perfect agreement with the dates of the contexts in which stylistically similar images of the head of a bird of prey were found. Notched triangles technique survived until the end of the 6th century BC and the tradition of making red deer antler objects has lasted until the end of the 6th — the early 5th century BC. The image of the head of a bird of prey of the Kovalevsky-Basov type (after A. R. Kantorovich) testifies to the use of this image throughout the North Black Sea region in the last third of the 6th — the 1st quarter of the 5th century BC, and currently, it is not possible to narrow this time range or single out any chronological or local features in our record. The image of the even-toed hoof is associated with that of a deer and may indicate that on the cheek-pieces that have v-shaped notches, the image of deer legs was implied. A special pattern is repeatedly observed in depiction of a deer's hoof in Scythian times: the antler carvers have necessarily indicated

¹ **Станіслав Анатолійович ЗАДНИКОВ:** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи 4, Харків, Україна, 61022; **Stanislav ZADNIKOV:** Candidate of Historical Sciences, Senior Staff Researcher, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

ORCID ID: 0000-0003-0425-2312

e-mail: szadnikov@karazin.ua

a vestigial finger and a number of vertical lines (or rectangles, notches, triangles) above the hoof; sometimes, the finger is rendered as the head of a bird of prey. This visual system probably meant a scene of a deer being tormented by a bird of prey. It is precisely the idea of this scene is depicted on the red deer antler plaque from Bilsk to confirm the observation of Yu. B. Polidovich that it is typical for the 2nd half of the 6th — the 1st half of the 5th century BC.

Key words: forest-steppe Scythia, Bilsk City-site, head of a bird of prey, notched triangles, Hellenic pottery, horse headband, animal style, 6th—5th century BC.

Щорічні дослідження Більського городища досить часто приносять нові зразки звіриного стилю². Найбільшу кількість художньо оформлених виробів знайдено останніми роками, коли розпочалися планомірні дослідження Західного укріплення, а також поселень Царина Могила та Лазьківські Ставки з культурними відкладеннями VII—VI ст. до н. е. (Скорий, Білозор, Супруненко, Кулатова 2019; Shramko 2021; Шрамко, Задніков 2019). Особливо цікавими виявилися результати розкопок зольника № 5 Західного укріплення, у якому вперше для цього поселення простежено суцільну стратиграфічну колонку, котра відбиває усі періоди існування Західного Більська (Шрамко 2004; 2006; 2012; Shramko 2021). У цій статті приділено увагу дуже своєрідному предметові, знайденому експедицією під керівництвом І. Б. Шрамко під час розкопок зольника № 5³ (рис. 1).

Умови виявлення

Уже перший польовий сезон досліджень зольника № 5 (1998 р.) дав цікаві результати. У квадраті Ж-11, на глибині 0,75 м, було знайдено роговий предмет⁴, зображення на якому спочатку не вдалося навіть як слід розглянути, оскільки його поверхня була всуціль вкрита щільно прикипілою зольною шкоруною; згодом сповна висохла шкоруна відшарувалася, оголивши різьблення.

Пластину знайдено за межами зольника, щойно за кілька метрів від його краю (рис. 2). Шар (на цій ділянці від 0,60 до 0,90 м), у якому було виявлено предмет, складався з чорнозему з домішкою золи, нижче якого (від 0,90 м) залягав давній чорнозем (т. зв. похований ґрунт). У ньому, на даній ділянці розкопу, серед предметів, які можна датувати, знайдено уламок ніжки (рис. 3: 10) і фрагмент вінець т. зв. протофасовської амфори (рис. 3: 9). Такі амфори на складнопрофільованій ніжці віднедавна відносять до іонійського виробництва (третьої серії за Монахов 2003, с. 40, табл. 24; варіант В другого типу амфор Іонія I за Bîrzescu 2012, S. 116—119; Іонія β2 за Sezgin, 2012, s. 259—281, 325—326). С. Ю. Монахов (2003, с. 40, табл. 24: 7) датує такі

посудини кінцем VI — початком V ст. до н. е., Ю. Бірзеску — останньою третьиною VI ст. до н. е. — 500/490 pp. до н. е. (Bîrzescu 2012, S. 317—322, Taf. 51—54: 1015, 1042, 1047, 1096, 1114), Ю. Сезгін — 550—500 pp. до н. е. (Sezgin 2012, s. 268—270, 279). Окрім того, у даному шарі виявлено фрагмент вінець хіоської амфори, прикрашеної червоною смугою та червоним кружком під краєм вінця (рис. 3: 11). Такі посудини (тип III-A, пухлогорлий) С. Ю. Монахов відносить до останньої третини VI — першої чверті V ст. до н. е. Ю. Сезгін амфори Хіос II/тип 2 датує 520—475 pp. до н. е. (Sezgin 2012: s. 107—113, 135). У похованому ґрунті знайдено також уламок ручки червоноглиняної лесбоської амфори (рис. 3: 4) та уламок двоствольної ручки сіроглиняного глека (рис. 3: 8) виробництва Ольвії, який належить датувати кінцем VI — початком V століття до н. е. (Бессонова, Скорий 2001, с. 81—82, рис. 53: 17).

Поруч із роговою пластиною (квадрат 12—13/Ж), на глибині 0,55—0,75 м, знайдено скупчення фрагментів античних амфор, з якого вдалося склеїти нижню частину червоноглиняної лесбоської амфори (рис. 3: 3), а також стінку клазоменської амфори з широкими смугами червоної фарби (рис. 3: 1). Лесбоські амфори Лесбос-К, тип I-B С. Ю. Монахов відносить до другої половини VI ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 48—49). Ю. Бірзеску (Bîrzescu 2012, S. 37—39, Kat. 184, 187) датує їх останньою третьиною VI — початком V ст. до н. е. (тип 3 Lesbos rot), Ю. Сезгін (тип Kles 3) — 525—480 pp. до н. е. (Sezgin 2012, s. 238, 324). Стінка клазоменської амфори (рис. 3: 1) відноситься до посудин, властивих VI ст. до н. е. і, радше, його другій половині. Клазоменські амфори, на думку Ю. Сезгіна, випускалися до Перського завоювання (497 р. до н. е.), а після Іонійського повстання (499—494 pp. до н. е.) їхній випуск припинився (Sezgin 2012, s. 314). У всякім разі, після першої декади V ст. до н. е. амфори цього центру зникають із товарообігу (Sezgin 2012, s. 314). Окрім того, на цій глибині (0,75 м) знайдено вінця т. зв. протофасовської (рис. 3: 6), хіоської (прикрашеної по краю

² Див., наприклад, Шрамко І. 1995; 2015; 2019; Shramko 2021; Шрамко, Задніков 2019 Шрамко, Снитко, Задніков, Маляревская 2021 та ін.

³ Дякуємо пані Ірині Шрамко за дозвіл опублікувати цей предмет, що походить з її розкопок.

⁴ Польовий номер 324. Музейний номер: МА ХНУ — ВН 824. Рідкісний артефакт було виявлено в культурному шарі зольника автором статті разом із К. Ю. Пеляшенком, у ті роки — археологами-початківцями.

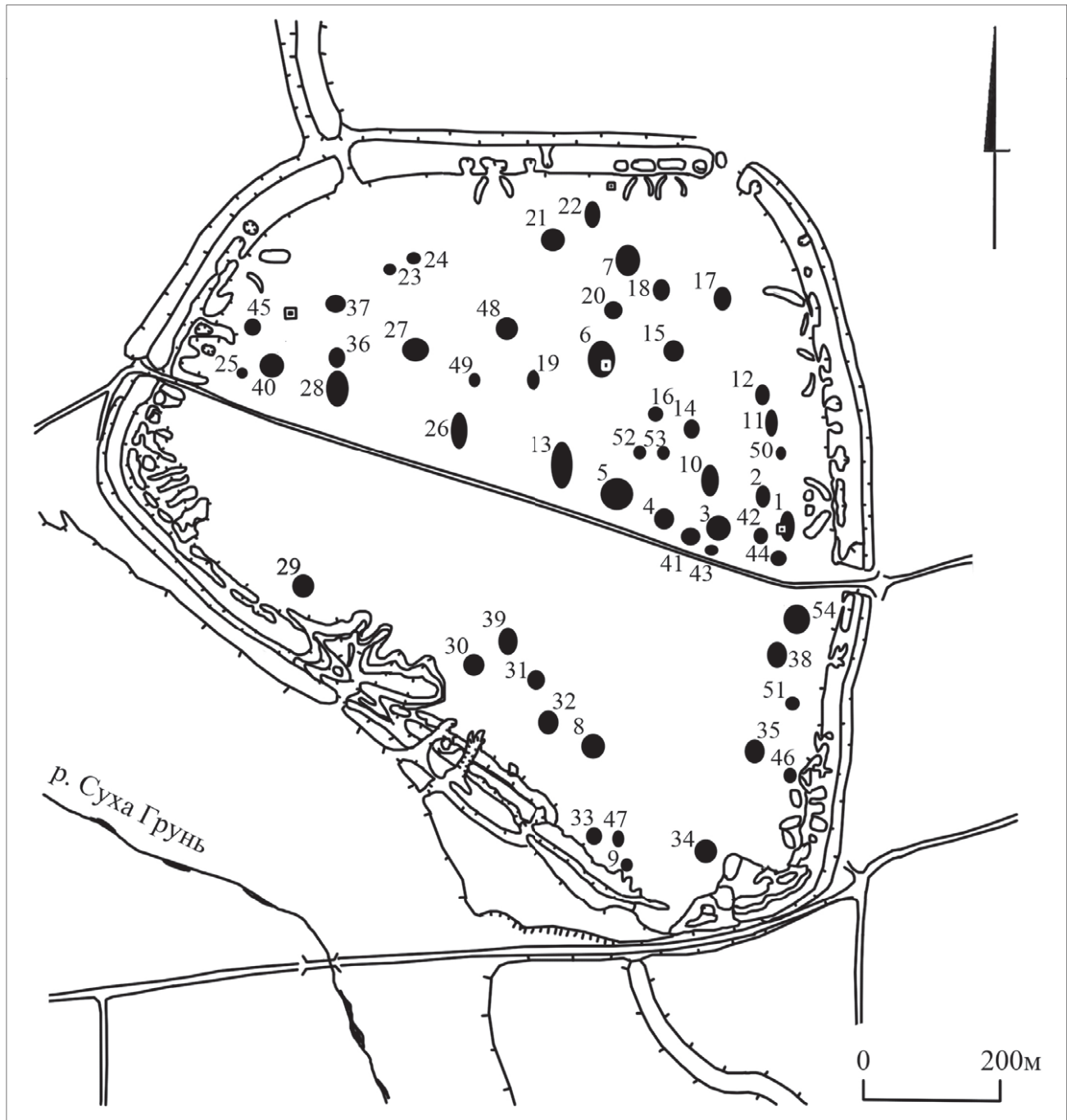

Рис. 1. План Західного укріплення в Більську з позначенням зольника № 5 (за Задніков, Шрамко, Коротя 2022, рис. 17).

Fig. 1. Western Fortification in Bilsk, with the ashmound No. 5 indicated (after: Задніков, Шрамко, Коротя 2022, рис. 17).

червоною смугою) (рис. 3: 7) амфор, стінку клазоменської (рис. 3: 2) та ручку невизначеної (рис. 3: 5) амфор, що їх також слід датувати в межах останньої третини VI ст. до н. е.

Таким чином, датуючі предмети, виявлені в похованому ґрунті на розглянутій ділянці, дозволяють відносити її формування до останньої чверті VI — першої чверті V ст. до н. е., і, можливо,

не пізніше 490/480 рр. до н. е. Також у культурному шарі, у якому відкрито роговий виріб, на цій ділянці розкопу зафіксовано два уламки вінець т. зв. протофасоських та хіоських амфор, котрі належать типам, дуже близьким знахідкам у похованому ґрунті, і, відповідно, належать до того ж часу — останньої чверті VI — першої чверті V ст. до н. е.

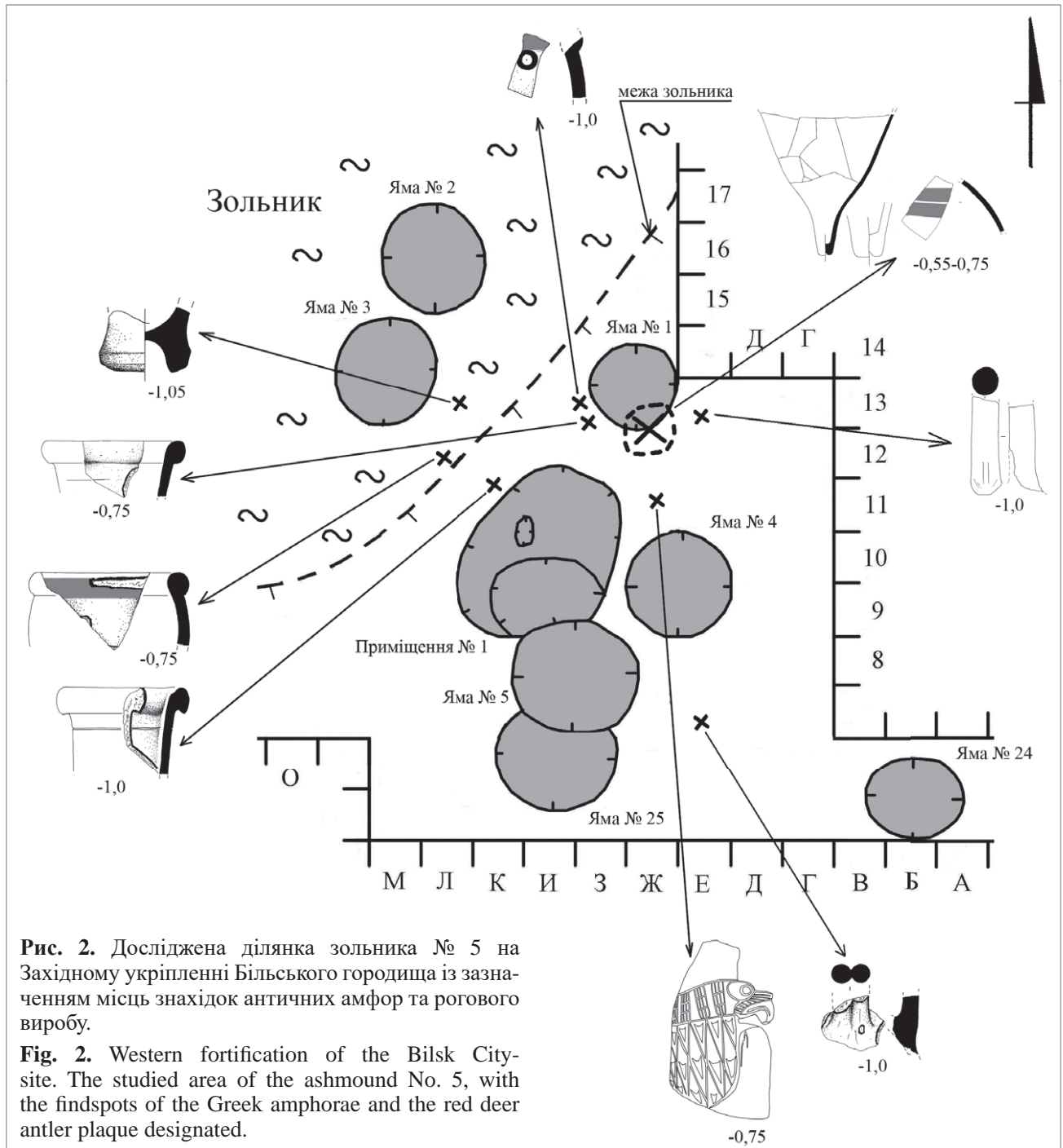

Рис. 2. Досліджена ділянка зольника № 5 на Західному укріпленні Більського городища із зазначенням місць знахідок античних амфор та рогового виробу.

Fig. 2. Western fortification of the Bilsk City-site. The studied area of the ashmound No. 5, with the findspots of the Greek amphorae and the red deer antler plaque designated.

Виявлені поруч комплекси також співвідносяться з цим хронологічним періодом. Так, у заповненні приміщення № 1, котлован якого викопано з глибини 0,50—0,60 м, та кількох господарських ям неподалік нього (№№ 1—5, 24, 25) знайдено уламки античних амфор та столових чорнолакових посудин кінця VI — першої чверті V ст. до н. е.

Відтак, якщо спиратися на датовані предмети з цієї ділянки розкопу, рогову пластину слід відносити до останньої чверті VI — першої чверті

V ст. до н. е., хоча, цілком можливо, що час існування предмета слід обмежити останньою чвертю VI ст. до н. е.

Опис предмета

Обговорюваний предмет (рис. 4; 5) зроблено зі щільного оленього рогу. Його максимальна вціліла висота — 7,7 см, максимальна ширина — 4,7 см, товщина — 0,7—1,2 см. Напівкруглий перетин виробу пояснюється формою заготовки. Щільну лицьову сторону прикрашено різьбленим

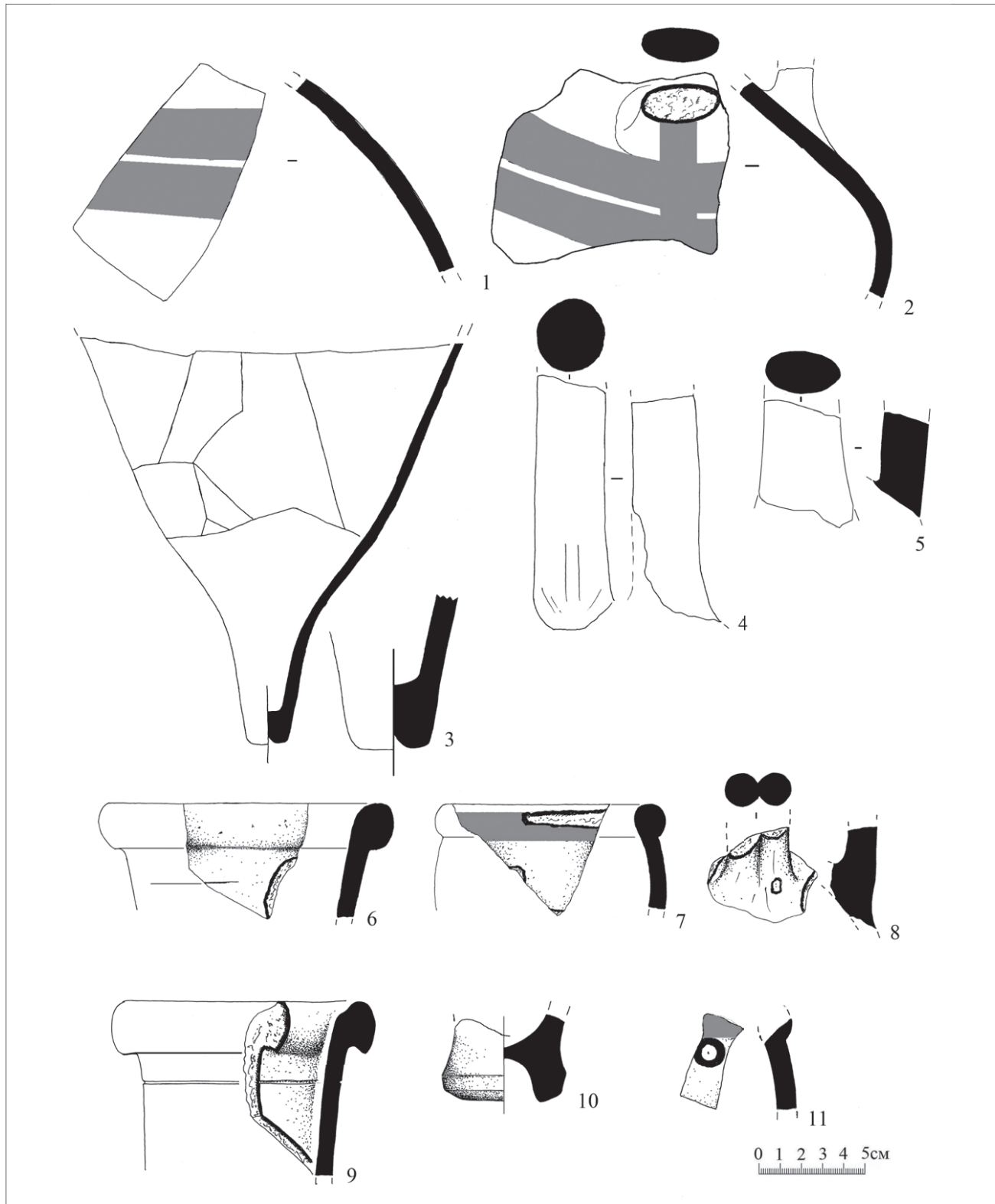

Рис. 3. Уламки античних амфор та столової посудини, виявлені поруч із роговим виробом. Зольник № 5, Західне укріплення Більського городища.

1 — амфори Клазомен; 3, 4 — амфори Лесбосу (ч/г); 5 — центр невизначений; 6, 9, 10 — «протофасоські» амфори; 7, 11 — амфори Хіосу; 8 — столова сіроглиняна посудина.

Fig. 3. Fragments of Greek amphorae and tableware found next to the red deer antler artifact. Ash-hill 5. Western fortification of the Bilsk hillfort.

1, 2 — Klazomenai amphorae; 3, 4 — Lesbos red-clay amphorae; 5 — the centre of manufacture is unidentified; 6, 9, 10 — 'Proto-Thasian' amphorae; 7, 11 — amphorae of Chios; 8 — grey-clay table ware.

Рис. 4. Рогова пластина з розкопок зольника № 5, Західне укріплення Більського городища. Фото С. А. Заднікова.

Fig. 4. Red deer antler plaque, ashmound No. 5, Western fortification, the City-site of Bilsk. Photo by S. A. Zadnikov.

орнаментом, зворотна сторона — порувата. Виступна ділянка у верхній частині виробу, 2 см завширшки, має сліди ушкодження. Видається, що тут був стрижень діаметром близько 2 см з наскрізним горизонтальним отвором діаметром 0,6 см, зламаний у давнину (рис. 5: 1a, c, d, 1c), можливо — під час експлуатації предмета. Можна припустити, що він використовувався після поломки, оскільки його нижня широка крайка сильно залощена. Разом із тим, т. зв. виїмчасті трикутники на поверхні артефакту ніде не зрізані, повністю вписані у форму предмета, навіть ті, які знаходяться по краях, а отже на повторному (вторинному?) використанні не можна категорично наполягати.

Виріб оформлено у скіфському звіриному стилі та доповнено геометричною композицією на лицьовій стороні. Геометричні фігури виконано в техніці різьблених поглиблених ліній.

У центрі, вгорі, розташовані окремі строєні чотирикутники, що утворюють похилу смугу шириною 0,5 см і висотою 1,4 см (рис. 5: 4).

Нижче в контур, який можна назвати «геральдичним щитом», вписано п'ять вертикальних смуг т. зв. виїмчастих трикутників, спрямованих вершиною вниз, які утворюють три горизонтальні ряди. Верхня рівна лінія «щита», що облямовує, трохи піднята по правому краю. Вертикальні ряди трикутників розділено прямовисними та косими лініями (рис. 5: 5).

Праворуч від «геральдичного щита» зображено фігуру, яка передає форму верхньої частини крила птаха, спрямованого вгору (рис. 4: b; 5: 2, 7); лінію слабо прокреслено. Вище краю крила рельєфно зображено голову хижого птаха (рис. 4: b; 5: 2, 6). Округлі око та зіницю позначено різьбленими лініями (рис. 4: b; 5: 2, 6). Над дзьобом трохи виступає восковиця, яка суцільно

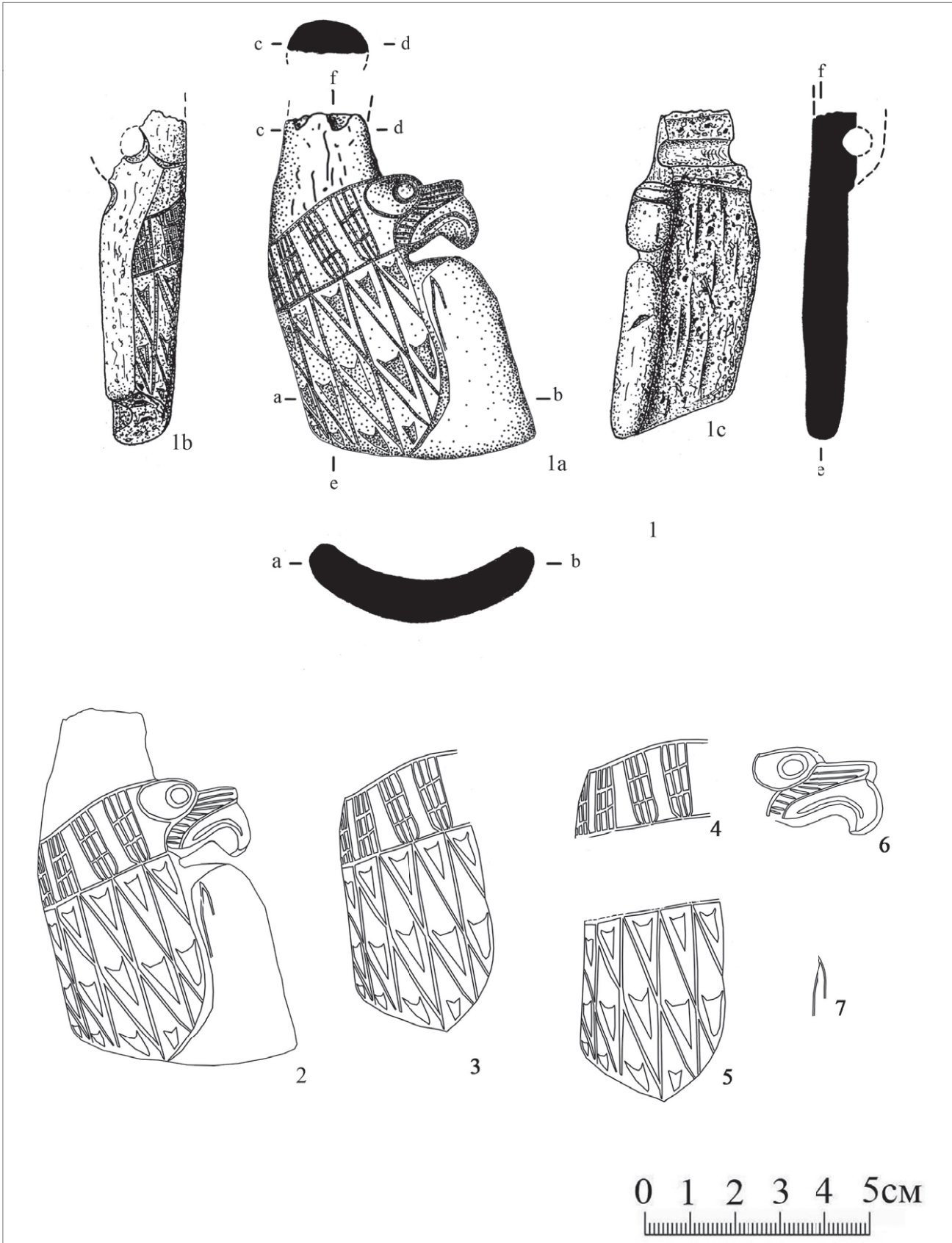

Рис. 5. Прорисовка рогової пластини з розкопок на зольнику № 5, Західне укріплення Більського городища. Прорисовка С. А. Заднікова.

Fig. 5. Red deer antler plaque, ashmound No. 5, Western fortification, the City-site of Bilsk. Drawings by S. A. Zadnikov.

заштрихована паралельними горизонтальними лініями (рис. 4: b; 5: 2, 6). Вона починається біля основи голови, потім, плавно розширюючись, здійсмається вгору, проходить під оком і злегка виходить за край дзьоба. Дзьоб загнуто униз півобертом (рис. 4: b; 5: 2, 6). Рот позначений різьбленою лінією, котра повторює форму дзьоба. Загальна довжина голови птаха становить 26 мм, висота — 17 мм.

У завершеному вигляді повних аналогів предмет не має. Він відноситься до рідкісних предметів скіфського мистецтва, в оформленні якого рельєфно переданий образ у звіриному стилі доповнено геометричним орнаментом.

Призначення предмета

Щойно після виявлення визначити призначення артефакту було складно, оскільки рогові та кістяні вироби раннього залізного віку є здебільше індивідуальними, не тиражувались масово й хіба не завжди мають певні відмінності. У даному випадку розмір та форма предмета, оформлення у скіфському звіриному стилі за наявності виїмчастих трикутників спрямували пошук аналогів з-поміж архаїчних речей. Більшість рогових виробів ранньоскіфського часу належала до групи деталей кінської вуздечки, луків або ритуальних предметів. Саме в рамках цих груп провадився пошук. Згідно одного раннього припущення, предмет був уламком закінчення лука, проте з огляду на значну ширину виробу — 4,7 см — питання залишалося відкритим.

Пізніше в артефакті намагалися вбачати частину псалія рідкісної форми. Таку думку навів уламок іншого предмета, знайденого в 2000 році в ямі № 10 того ж таки зольника № 5. Йдеться про уламок виробу із порожнистою втулкою, що нагадував молоток (?) або псалій (?), прикрашений косою сіткою. Аналогічний предмет знайдено ще 1958 року під час розкопок зольника № 11 (Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018, с. 82—84, рис. 8: 11). Нині дотримуємося думки про можливе призначення знахідок із зольників №№ 28 та 11 не як псаліїв, а як руків'їв предметів припустимо ритуального призначення (Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018, с. 85). Поза тим, на користь версії із псалієм вказувало схоже оформлення відомого предмета з кургану № 2 біля Жаботина, котрий поєднує у собі виїмчасті трикутники з об'ємною головою хижого птаха (Вязьмитина 1963, рис. 5).

Невдовзі з'явилася версія про те, що перед нами уламок закінчення батога. Доволі «нетипові» закінчення батогів відтворені на скіфських кам'яних статуях. Зокрема ж, маємо три повнофігурних зображення батогів із закінченнями руків'їв у вигляді голів хижих птахів: Ольховчик (Донецька

область), Олександрівське (Ставропольський край), Прохолодний (Кабардино-Балкарія) (Ольховський, Євдокимов 1994, с. 65). Двохвостий батіг зображено на срібному кубку з кургану 3 групи Часті Кургани (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 172; Firsov, Zuravlev 2007, S. 278, Abb. 3a).

Таким чином, ми мали довгі пошуки в рамках визначення можливого призначення виявленого предмета. І практично, коли стаття вже була готова, мою увагу привернуло те, що форма нашого кістяного виробу нагадує в профілі кінське (оле-ня?) копита і збігається з формою рідкісного типу кінських налобників (або нанісника?). У лісостепу відомий лише один такий екземпляр: він з розкопок В. В. Хвойка кургану № 2 в ур. Галушине біля Пастирського городища (Древности Приднепровья 1899, с. 9, 27, табл. XIX: № 320a; Петренко 1967, табл. 30; Могилов 2008, рис. 103: 19). Там, серед предметів кінської вуздечки, було знайдено одну бронзову бляху (налобник/нанісник?) із зображенням пальця копитної тварини й голови хижого птаха (рис. 6: 2).

Знаходження прямого аналога ідеї використання виробу дозволило остаточно з'ясувати призначення Більського предмета. Стало зрозумілим, що перед нами зображення пальця задньої ноги копитної тварини й голови хижого птаха у вигляді редукованого пальця над великим основним пальцем. На користь такого зіставлення свідчить і те, що розміри бронзової бляхи з Галушиного (максимальна довжина на малюнку — 7,5 см) майже збігається з більською пластиною (максимальна висота — 7,7 см, хоча слід зазначити, що верхня частина предмета зламана, але, на наш погляд, то була коротенька виступна частина над петлею). Таким чином, Більське городище — перша археологічна пам'ятка на Дніпровському Лівобережжі, де знайдено унікальний виріб, зроблений з рогу — кінський налобник (або нанісник).

Аналоги зображенню пальця копитної тварини

Бляхи із зображеннями задніх ніг та частини крижів тварин відомі лише на Правобережжі Дніпра (Могилов 2016, с. 170). Так, у кургані № 3 в ур. Галушине, що біля Пастирського городища, було знайдено бронзову бляху із зображенням крижів тварини та здвоєних ніг, де над великим пальцем — т. зв. редукований палець (рис. 6: 8) (Древности Приднепровья 1899, таб. XX: 320б). За типологією А. Р. Канторовича, це — т. зв. Пастирський тип мотиву відокремленого зображення кінцівок тварин, котрий належить до V ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 578, 1550; 2022a, с. 224, 2022b, с. 81). Уже згадувалося, що в кургані № 2 того ж урочища знайдено ще одну бляху із зображенням пальця копитної тварини

й голови хижого птаха (рис. 6: 2), яка майже ідентична більській роговій пластині. Інша бронзова бляха із зображенням здвоєних ніг копитної тварини з маленьким пальцем походить із поховання 42 могильника Заломи у Кіровоградській області (рис. 6: 7) (Панченко 2016: с. 239, рис. 2: 12). Поховання датується другою чвертю — серединою V ст. до н. е. Великі та рудиментарні пальці відомі також на інших предметах в Північному Причорномор'ї — нижній частині бронзового псалія з 2-го Семибратнього кургану (рис. 6: 3) (Масленицина 1992, рис. 1: 4), бронзовій блясі з Ульського кургану 11/1983 (рис. 6: 4) (Масленицина 1992, рис. 1: 8), у зображенні ніг оленя на бронзовій матриці з Гирчінового (рис. 6: 5) (Filow 1934: Abb. 2—3), на уламку рогового або кістяного псалія з поселення Челік Деро (рис. 6: 6) (Мелюкова 2001, рис. 3: 2).

Нижні частини псаліїв ранньоскіфського часу дуже часто оформлено у вигляді пальця копитної тварини, і на його споді нерідко є v-подібна виїмка (рис. 7), яка, на думку дослідників, характерна для кінського копита, через що нижні кінці псаліїв зазвичай характеризуються як оздоблені у вигляді кінських копит (Іллінська 1961, с. 47, 52; Галанина 1997, с. 56, 237, № 186; Полидович 2004, с. 145; Рябкова 2014, с. 214; Канторович 2015, с. 579; 2022а, с. 225). Разом із тим, на зображеннях оленів ранньоскіфського часу (Келермесько-кульобський тип оленя I—I—I—I за: Канторович 2015, с. 308; 2022а, с. 116) кінцівки цілком очікувано завершуються двопалими ратицями (костромський олень, олені на келермеській сокирі та інших предметах у келермеських курганах, а в пізніший час — у Куль-Обі), а відтак, коли на споді пальця показано v-подібну виїмку, вона має радше позначати не кінське копито, а оленячу ратицю. Доволі схоже, що трикутні або краплеподібні елементи на кінцівках оленів/лосів жаботинських платівок (Вязьмитина 1963, рис. 4: 1, 2) є знаковими відповідниками v-подібній виїмці, оскільки зображувалися тварини тієї ж систематичної родини (оленеві) і того ж ряду (парнопалі). Слід відмітити, що ще в 1963 р. М. І. Вязьмитіна вважала, що на жаботинських псаліях зображені з однієї сторони голова орла, а нижній край оформлено у вигляді лосиного копита (Вязьмитина 1963, с. 169, примітка № 20).

В Українському лісостепу доволі часто трапляються рогові або кістяні псалії з v-подібною виїмкою на кінці: курган 2 у с. Жаботин (рис. 7: 2), Роменський повіт, хутір Сербин (розкопки С. А. Мазаракі), курган 38 біля с. Гуляй-Город

(рис. 7: 1), Немирівське (рис. 7: 3) та Северинівське (рис. 7: 10) городища (Могилов 2008, рис. 42: 10, 11; 54: 1, 3, 15; Смирнова, Вахтина, Кашуба, Старкова 2018, рис. 151: 2; Shelekhan, Lifantii 2016, fig. 6: 1). У кургані 2 біля с. Оксютинці знайдено залізні псалії з таким закінченням (Могилов 2008, рис. 58: 9, 10). Відомі також рогові або кістяні екземпляри, у яких виступи в центральній частині прикрашено таким знаком: зольник 1 на поселенні Царина Могила, курган 38 біля с. Гуляй-Город (Махортых, Ролле-Герц, Скорый, Герц, Белозёр 2006, рис. 37: 1; Могилов 2008, рис. 43: 6; 51: 12а).

У Прикубанні в двох курганах Келермеського могильника, які розкопав М. І. Веселовський, знайдено рогові або кістяні закінчення псаліїв, прикрашені v-подібним знаком: курган 1 (Галанина 1997, табл. 21: 181, 182, 186, 187) і курган 2 (Галанина 1997, табл. 22: 261, 262; табл. 23: 293) (рис. 7: 5—9).

За спостереженнями Ю. Б. Полідовича, наприкінці VI ст. до н. е. «з'являється новий тип псаліїв, оформлених з обох кінців однаковими мотивами» (Полидович 2004, с. 155). Серед них відомі такі, у яких обидва кінці оформлено у вигляді стилізованого пальця, над яким показано маленький палець.

Відомо лише кілька комплексів з такими псаліями. Один знаходиться в Нижньому Поволжі: у похованні 1 біля с. Хошеутове знайдено три пари бронзових псаліїв (№№ 17—20, 21/22), закінчення яких оформлено у вигляді копита з відростком у вигляді голови хижого птаха (рис. 9: 1, 2) (Очир-Горяева 2012, с. 203—204, илл. 214; 215). Комплекс належить другій чверті V ст. до н. е. (Очир-Горяева 2012, с. 187). На думку М. О. Очир-Горяєвої, хошеутовські зразки мають західні аналоги, зокрема в кургані 400 біля с. Журавка, у кургані 2 в ур. Галушине (Пастирське городище), у Семибратніх курганах (Очир-Горяева 2012, с. 169). Однак якщо раніше дослідниця вважала, що предмети з Хошеутового демонструють «скіфський культурний вплив», то зараз вона визнає «єдність походження даних зразків звіриного стилю на обох територіях — Північному Причорномор'ї та Нижньому Поволжі» (Очир-Горяева 2012, с. 171—172).

Також у Північному Причорномор'ї відомі псалії, у яких нижня частина оформлена у вигляді копита, над яким міститься менший палець. За типологією А. Р. Канторовича, вони належать до кількох типів: тип 4 — Первомаївсько-оксютинецький⁵ (V—IV ст. до н. е.);

⁵ А. Р. Канторович (2015, с. 583; 1554: 10; 2022а, с. 227, 2022б, с. 249) до типу 4 (Первомаївсько-оксютинецький) відокремлених частин копитних відніс бронзові псалії з кургану 9 Пісочинського могильника, де один кінець нібито оформлений у вигляді копита. Малюнок було взято з узагальнюючої монографії щодо курганів Сіверськодонецької групи

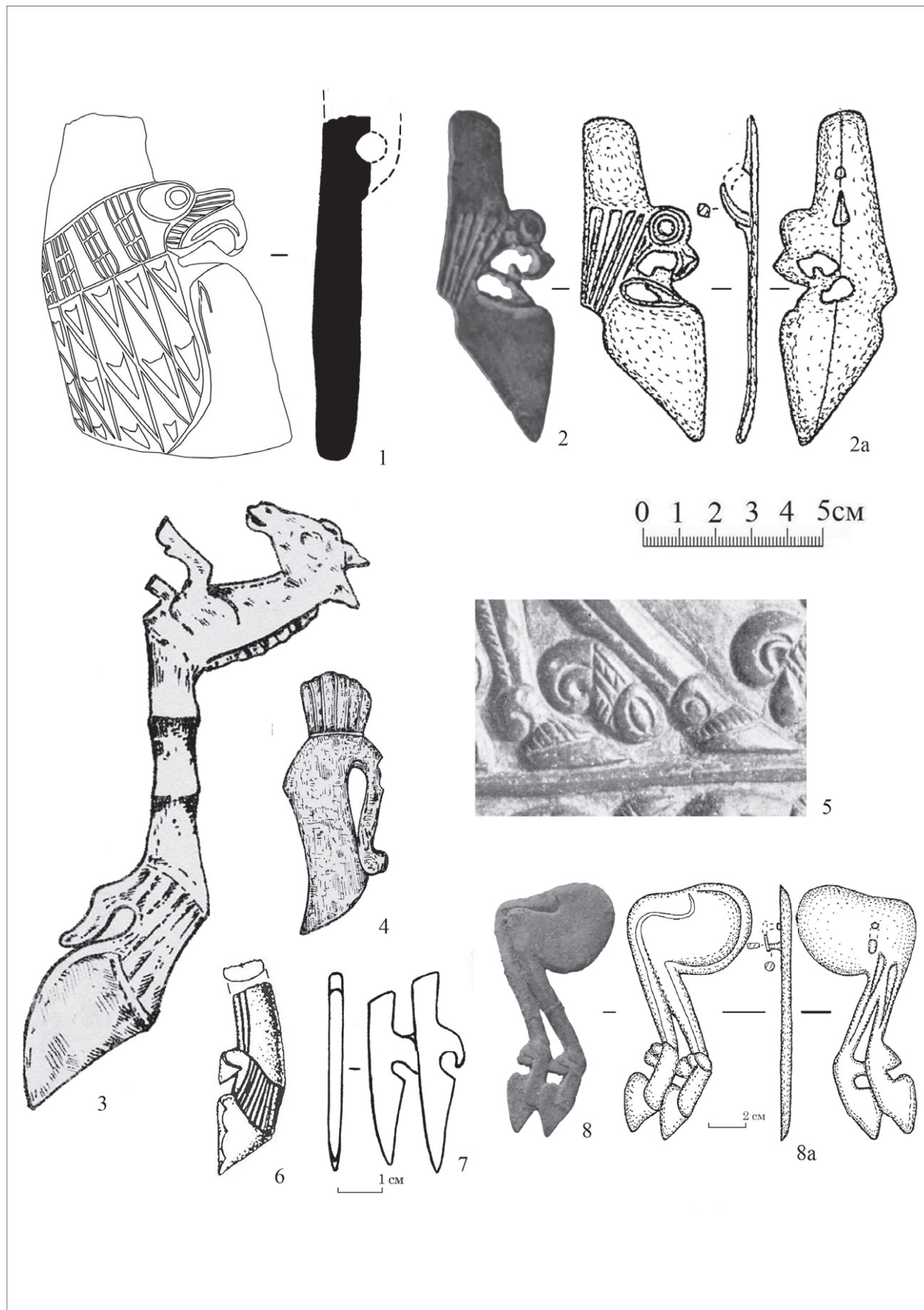

Рис. 6. Рогова пластина із зольника № 5 Західного укріплення Більського городища та інші предмети із зображеннями ратиць і малих пальців у Північному Причорномор'ї.

1 — зольник № 5, Західне укріплення Більського городища; 2, 2а — курган № 2 в ур. Галушчине біля Пастирського городища (2 — за Могилів 2008, рис. 103: 19; 2а — за Древности Приднепровья 1899, табл. XIX: № 320а); 3 — 2-й Семибратній курган (за Масленицына 1992, рис. 1: 4); 4 — Ульський аул, курган 11/1983 (за Масленицына 1992, рис. 1: 8); 5 — Гирчіново (за Filow 1934, Abb. 2—3); 6 — Челік-Дере (за Мелюкова 2001, рис. 3: 2); 7 — поховання 42 могильника біля с. Заломи (за Панченко 2016, рис. 2: 12); 8, 8а — курган № 3 в ур. Галушчине біля Пастирського городища (за Древности Приднепровья 1899, табл. XX: 320б; Могилів 2016, рис. 1: 1).

Fig. 6. Red deer antler plaque from the ashmound No. 5, Western fortification, the Bilsk City-site, and various objects with the images of hooves and rudimentary fingers found elsewhere in the Black Sea area.

1 — ashmound No. 5, Western fortification, the Bilsk City-site; 2, 2a — barrow No. 2, Galushchyno locality, near the Pastyrsk City-site (2 — after: Могилів 2008: рис. 103, 19; 2a — after: Древности Приднепровья 1899, с. 9, 27, табл. XIX, № 320а), 3 — barrow 2, the 'Sem Bratiev' ('Seven Brothers') Group (after: Масленицына 1992, рис. 1: 4); 4 — the aul of Ul'sky, barrow 11/1983 (after: Масленицына 1992, рис. 1: 8); 5 — a fragment of a matrix, Gyrchinovo (after: Filow 1934, Abb. 2—3); 6 — Celik-Dere settlement (after: Мелюкова 2001, рис. 3: 2); 7 — burial 42, cemetery near the village of Zalomy (after: Панченко 2016, рис. 2: 12); 8, 8a — barrow No. 3, Galushchyno locality, near the Pastyrsk City-site (after: Древности Приднепровья 1899, табл. XX, 320б; Могилів 2016, рис. 1: 1).

тип 5 — Єлізаветинсько-майкопський (середина V — 1-а чверть IV ст. до н. е.); тип 7 — Бабінсько-тур'їнський (V ст. до н. е.); тип 8 — Пастирсько-ульський (V ст. до н. е.) (Канторович 2015, с. 583—591; 2022а, с. 227—230). Таким чином, натеper відомо 24 предмети із зображеннями копитних пальців, над якими розташовано рудиментарні пальці. Серед них слід особливо відзначити чотири: бронзовий псалій з Осетії (рис. 9: 4) (Крупнов 1960, табл. XIII: 8), що зберігається в Північно-Осетинському державному об'єднаному музеї історії, архітектури та літератури (СОГОМІАЛ) (Канторович 2015, с. 1204, № 8; 2022b, с. 249) (тип 5 — Єлізаветинсько-майкопський), бронзова бляха з кургану 2 в ур. Галушчине (тип 8 — Пастирсько-ульський), випадкова знахідка біля аула Тауйхабль (рис. 9: 3) в Адигеї (Канторович, Эрлих 2006, с. 78, 121, 185, кат. 57), бронзові псалії з поховання 1 кургану 4 групи I біля с. Первомайка (рис. 9: 5) (Євдокимов, Фридман 1991, с. 76, рис. 3: 1), бронзовий псалій з кургану 2 (1883—1885 рр.) біля с. Оксютинці (Бобринской 1894: табл. XXIII: 16, 17; Могилів 2008, рис. 71: 1, 2) та золота пластина-оббивка дерев'яної посудини «Майкопського скарбу» (Leskov 2008, р. 118—119, cat. 150) (тип 7 — Бабінсько-тур'їнський). На цих предметах відросток над ратицею зображено у вигляді голови хижого птаха, що зближує їх з більською пластиною, і, таким чином,

спостерігається деяка закономірність зображення ратиці й рудиментарного пальця у вигляді голови хижого птаха.

Аналоги орнаментів «строєні прямокутники»

Такий візерунок уперше трапився на роговому предметі, і через те прямих аналогів знайти не вдалося. Водночас, на ідентичному бронзовому налобнику з кургану 2 в ур. Галушчине біля Пастирського городища наявні вертикальні лінії (рис. 6: 2), які, на думку О. Д. Могилова (2016, с. 173), позначають волосся над копитом. Схожий покрив є на бронзовій бляшці зі склепу 288 могильника Опушки в Криму в похованні № 1 першої половини II ст. н. е. (Канторович, Храпунов 2021, с. 95, рис. 2: 1). На користь думки О. Д. Могилова вказує зображення ніг оленя на матриці із Гирчінового⁶ (рис. 6: 5). Робочу поверхню тієї пластини всуціль заповнено зображеннями тварин: котячий хижак, кабан, олень, птах та голови хижих птахів. Якщо звернути увагу на ратиці оленя, тут також показано рудиментарний палець, нижче якого волоссяний покрив, що спускається на ратиці (Filow 1934: Abb. 1—3). До того ж, поряд з ратицею на матриці з Гирчінового маємо голову хижого птаха, аналогічну більському зображенню. Імовірно, ідея вертикальних ліній була спочатку закладена й у більській пластині, проте місцеві майстри чомусь додали горизонтальні лінії

(Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 57: 1). Однак, згідно Л. І. Бабенка, який опрацював колекцію і присвятив могильникові книгу, псалії мають інше закінчення: «Верхній кінець псалія оформлений у вигляді зооморфної головки, виготовленої в круглій скульптурі, нижній має напівкулясте закінчення» (Бабенко 2005, с. 99, рис. 20: 10, 11). Ознайомлення з псаліями de visu лише підтвердило той факт, що одне із закінчень має зооморфну голівку, яку випадково прийняли за копитом. Дякуємо Л. І. Бабенку за допомогу у безпосередньому ознайомленні з предметом.

⁶ Знайдена ще 1919 року біля села Гирчінове, район Тирговіште (Болгарія) (Filow 1934).

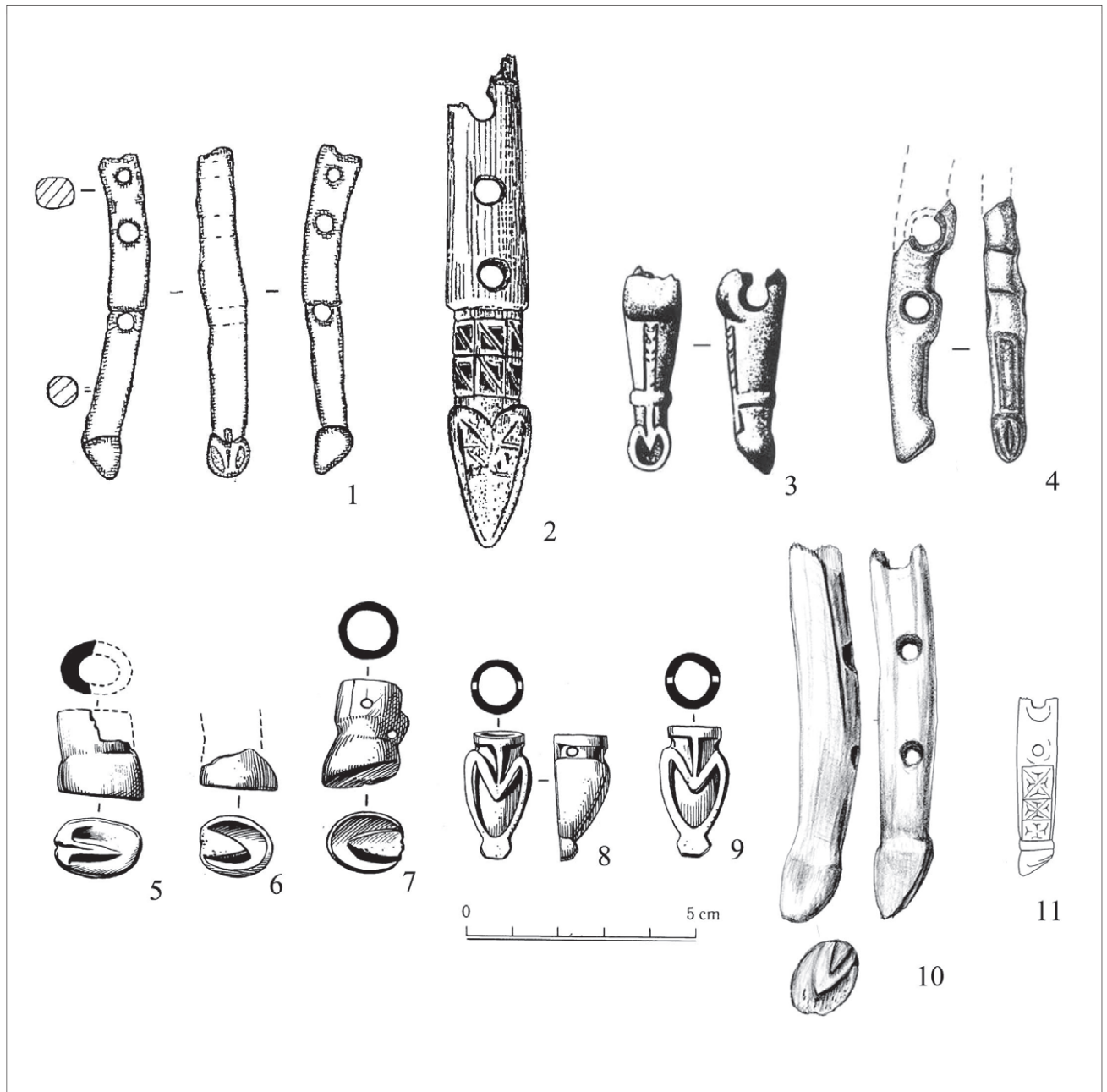

Рис. 7. Зображення ратиць на рогових і кістяних псаліях.

1 — курган 38 біля с. Гуляй-Город (за Могилів 2008, рис. 54: 1); 2 — курган 2 біля с. Жаботин (за Вязьмитина 1963, рис. 5); 3 — Немирівське городище (за Смирнова, Вахтина, Кашуба, Старкова 2018, рис. 151: 2); 4 — Державний Ермітаж, № 2533/2 (за Рябкова 2014, рис. 1: 6); 5 — вуздечний набір коней 14 і 15, курган 2 (Веселовського) Келермеського могильника (за Галанина 1997, табл. 23: 293); 6—9 — вуздечні набори коней 21 і 22, курган 1 (Веселовського) Келермеського могильника (за Галанина 1997, табл. 21: 181, 182, 186, 187); 10 — Северинівське городище, яма 8 (за Shelekhan, Lifantii 2016, fig. 6: 1); 11 — землянка 2 (1980) Северинівського городища (за Shelekhan, Lifantii 2016, fig. 3: 1).

Fig. 7. Images of hooves on antler and bone cheek-pieces.

1 — barrow 38, the village of Huljai-Horod (after: Могилів 2008, рис. 54: 1); 2 — barrow 2, the village of Zhabotyń (after: Вязьмитина 1963, рис. 5); 3 — the Nemyriv City-site (after: Смирнова, Вахтина, Кашуба, Старкова 2018, рис. 151: 2); 4 — fragment of a cheekpiece, State Hermitage, № 2533/2 (after: Рябкова 2014, рис. 1: 6); 5 — bridle set of horses 14 and 15, barrow 2 (Veselovskiy excavation), the Kelermes burial ground (after: Галанина 1997, табл. 23: 293); 6—9 — bridle sets of horses 21 and 22, barrow 1 (Veselovskiy's excavation), the Kelermes burial ground (after: Галанина 1997, табл. 21: 181, 182, 186, 187); 10 — pit 8, the Severynivka City-site (after: Shelekhan, Lifantii 2016, fig. 6: 1); 11 — dugout 2 (1980), the Severynivka City-site (after: Shelekhan, Lifantii 2016, fig. 3: 1).

і, таким чином, вийшло прямокутне «нонаміно» (умовно кажучи дев'ятиквіткові прямокутники).

Окрім лісостепової Скіфії, кілька схожих знахідок із зображенням волосяного покриву над копитом зафіксовано у Прикубанні. Тут відомо два пункти з предметами кінської вузди з аналогічними позначеннями кінцівки. Першим пунктом є 2-й Семибратній курган середини — третьої четверті V ст. до н. е., звідки походить бронзовий псалій (рис. 6: 3) (Коровина 1957, с. 174—175, 186; Алексеев 1986, с. 69; Билимович 1970, с. 132; Анфимов 1987, с. 94; Уильямс, Огден 1995, с. 128; Анохин 1999, с. 52; Виноградов 2001, с. 86; Горончаровский 2011, с. 122; Полидович, Величко 2018, с. 81). На одному його боці зображено протому коня, на іншому — великий палець з редукованим пальцем та вертикальними лініями (рис. 6: 3) (Масленицина 1992, рис. 1: 4; Канторович 2010, рис. 32). Другий пункт — курган 11/1983 Ульського могильника, який О. М. Лесков відносить до другої половини V ст. до н. е., де було знайдено практично цілу бляху й кілька уламків від таких саме блях із зображенням копита з редукованим пальцем і вертикальними лініями (рис. 6: 4) (Масленицина 1992, рис. 1: 8; Переводчикова 2015, с. 68, кат. 302, 303; Лесков 2015, с. 100). Згідно Є. С. Масленициної (Масленицина 1992, с. 59), смугасте рифлення на цих виробах символізує гребінь грифона, а на думку О. Д. Могилова (2016, с. 173), це — зображення шерсті над копитом.

Ще одну знахідку зафіксовано на поселенні Челік-Дере у Добруджі. Це — уламок нижньої частини псалія, оформленої у вигляді копита, а вище його зображено вертикальні лінії та редукований палець (рис. 6: 6) (Мелюкова 2001, рис. 3: 2).

На думку Г. І. Мелюкової, псалій з Карпато-Дунайської території виготовлений місцевими майстрами (Мелюкова 2001, с. 24). Також як аналог правитиме псалій з району Зівіє (Капланту), де нижню частину оформлено у вигляді копита тварини, вище якого вміщено сітку або прямокутники (рис. 8: 2) (Медведская 1992, рис. 1: 6; Kossak 1987: S. 95, Abb. 1; Hauptmann 1983, Abb. 5: 12—16). Можливо, цей мотив використано і на псаліях із курганів 2 біля с. Жаботин, 16 біля с. Нартан (рис. 8: 8, 9), поховання 106 у Самтавро (рис. 8: 10, 11) і на уламку псалія із землянки 2 (1980) Северинівського городища (рис. 7: 11), де вище пальця зображено виїмчасті трикутники, утім про них йтиметься далі.

У ранньоскіфський час мотив зображення смужок або насічок над копитоподібним елементом набув поширення на рогових або кістяних псаліях. Часто насічки займали весь простір від копитоподібного кінця до нижнього отвору,

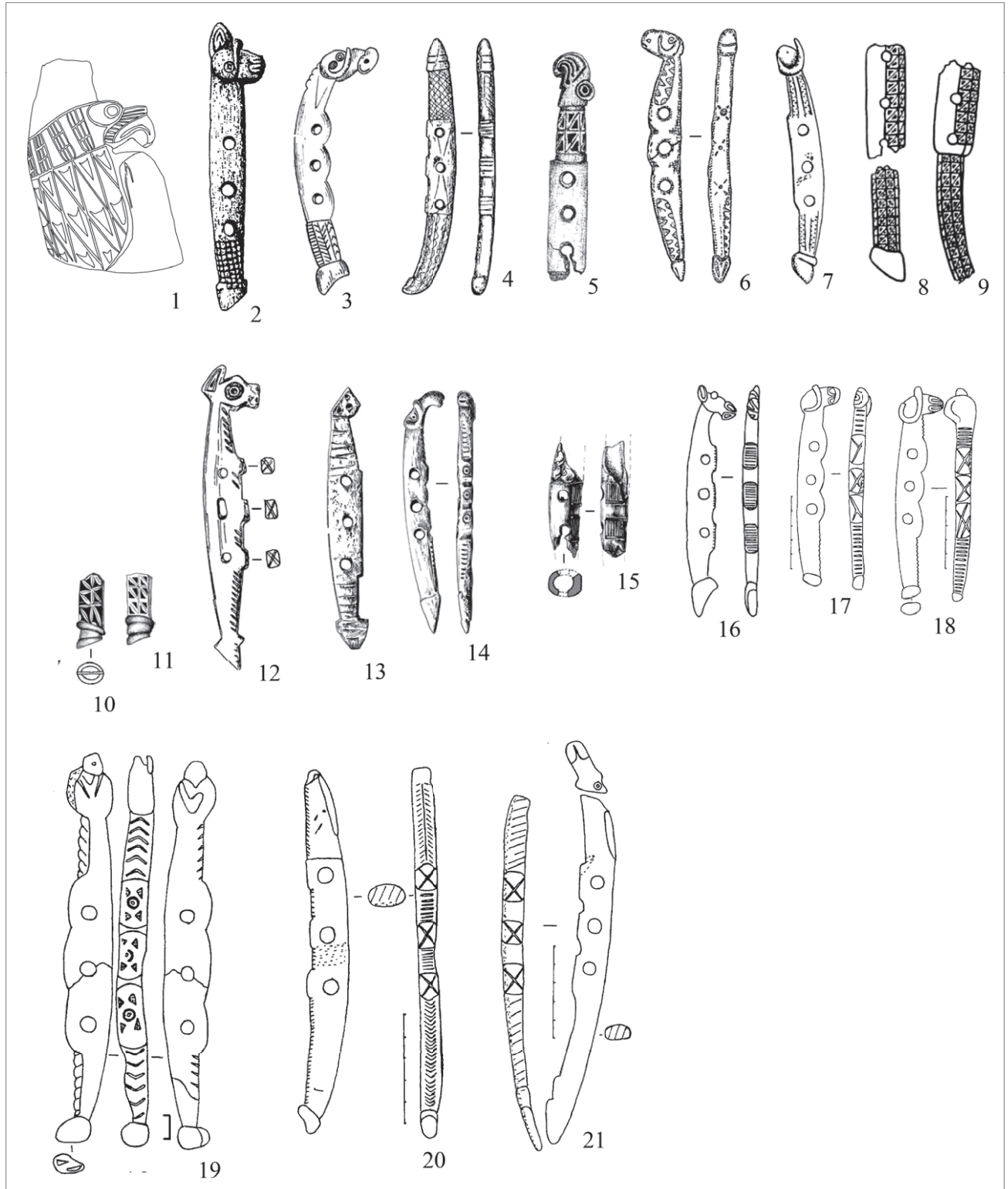
інколи ж лишалися на виступах, навпроти отворів (рис. 8). Приклади: Оксютинці і тамтешні кургани 1 (рис. 8: 16) (Могилов 2008, рис. 47: 8), 2 (рис. 8: 7, 12) (Ильинская 1968, табл. XX: 14) і 467 (рис. 8: 13) (Галанина 1977, табл. 18: 8); курган 18 у с. Попівка (рис. 8: 14) (Могилов 2008, рис. 41: 13); Вовківці, кургани 3 (І. А. Линниченка) (рис. 8: 17, 18) (Могилов 2008, рис. 42: 8, 9) та 1 (рис. 8: 21) (Могилов 2008, рис. 56: 3); Райгородок, курган 1 (рис. 8: 19) (Могилов 2008, рис. 43: 13); Шумейківський курган (рис. 8: 20) (Могилов 2008, рис. 43: 13) та ін. Сюди ж можна віднести псалії з кургану 432 біля с. Журівка (рис. 8: 3) (Ильинская 1975, табл. XII: 1) та кургану 23 біля с. Медвин I (рис. 8: 4) (Левченко, Левченко, Гречко 2015: рис. 22: 1, 2).

Таким чином, спостерігається певна закономірність у серії зображень пальця тварини у другій половині VII—V ст. до н. е. у Східній Європі: майстри дуже часто зображували редукований палець і ряд вертикальних ліній (прямокутники, насічки) над пальцем, якими, на нашу думку, позначали шерсть.

Загалом, мотив вертикальних (горизонтальних) ліній або прямокутників простежено на псаліях, які С. Б. Вальчак (2009, с. 66—67) об'єднав у типи 3 (Жаботин 525) і 4 (Уашхіту). Так, на випадковій знахідці біля с. Ленінохабль на Кавказі на муфтах також є орнамент у вигляді строєних прямокутників (рис. 10: 2) (Вальчак 2009: с. 67, рис. 66: 1). На інших псаліях типів 3 і 4 на виступах або муфтах часто зустрічається схожий орнамент у вигляді паралельних ліній (рис. 10: 3—6). Згідно з Т. В. Рябковою (Рябкова 2014: с. 207), виступи на них імітують деталі бронзових псаліїв. Такий орнамент є і на ранньоскіфських вудилах (рис. 10: 10).

Виїмчасті трикутники

На цей час у Північному Причорномор'ї відомо вже понад десяток рогових і кістяних предметів, орнаментованих виїмчастими трикутниками. Найвідомішими та найдавнішими вважаються псалії та пластини з кургану 2 біля с. Жаботин та розкопу 9 на однойменному поселенні (рис. 11: 2—4) (Вязьмитина 1963, с. 160, 162, рис. 2: 1; 5; Дараган 2011, с. 108, табл. 63: 24). М. І. Вязьмитіна віднесла жаботинські пластини до найдавніших зразків звіриного стилю й датувала їх часом до появи келермеських курганів (Вязьмитина 1963, с. 169). Відтоді більшість дослідників вважали пластини найдавнішими витворами скіфського мистецтва в Лісостепу, старшими за келермеські кургани. В. А. Іллінська також відносила курган 2 до архаїчних (Ильинская 1975, с. 9—10; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 234). Надалі курган 2 почали датувати навіть

межею VIII—VII ст. до н. е. (Мачинский 1989, с. 18). Згідно І. М. Медведської, об'єкт належить до середини — кінця VIII ст. до н. е. (Медведская 1992, с. 89), до чого схиляється також М. М. Дараган (2011, с. 438). Нині не всі дослідники вважають цей курган таким архаїчним. Наприклад, С. А. Скорий датує його першою

половиною VII ст. до н. е. (Скорый 2003, с. 38—39), Ю. В. Болтрик, М. Ігначак, О. В. Ліфантій, О. В. Шелехань (2015, с. 226) — серединою VII ст. до н. е., Д. С. Гречко — серединою — третьою чвертю VII ст. до н. е. (Гречко 2012, с. 143, рис. 3). На думку В. Ю. Зуева, жаботинські пластівки належать до кінця VII ст. до н. е., до епохи

Рис. 8. Рогові або кістяні псалії із зображеннями ратиць та насічками / вертикальними смугами.

1 — зольник № 5 Західного укріплення Більського городища; 2 — Капланту, район Зівіє (за Медведская 1992, рис. 1: 6); 3 — курган 432 біля с. Журавка (за Ильинская 1975, табл. XII: 1); 4 — курган 23 групи 1 біля с. Медвин (за Левченко, Левченко, Гречко 2015, рис. 22: 1, 2); 5 — курган 2 біля с. Жаботин (за Вязьмитина 1963, рис. 2); 6 — Роменський повіт (за Могилев 2008, рис. 42: 10); 7 — курган 2 біля с. Оксютинці (за Ильинская 1968, табл. XX: 14); 8, 9 — курган 16 могильника біля с. Нартан (за Батчаев 1985, табл. 41: 28—30); 10, 11 — поховання 106 могильника Самтавро (за Ильинская, Тереножкин 1983, с. 29); 12 — курган 2 біля с. Оксютинці (за Ильинская 1968, табл. XX: 12); 13 — курган 467 біля с. Оксютинці (за Галанина 1977, табл. 18: 8); 14 — курган 18 біля с. Попівка (за Могилев 2008, рис. 41: 13); 15 — Державний Ермітаж, інв. № 2534/42 (за Рябкова 2014, рис. 1: 1); 16 — курган 1 біля с. Оксютинці (за Могилев 2008, рис. 47: 8); 17, 18 — курган 3 біля с. Вовківці (за Могилев 2008, рис. 42: 8, 9); 19 — курган 1 біля с. Райгородок (за Могилев 2008, рис. 43: 13); 20 — курган біля хут. Шумейко (за Могилев 2008, рис. 45: 8); 21 — курган 1 біля с. Оксютинці (за Могилев 2008, рис. 46: 3).

Fig. 8. Antler or bone cheekpieces with the images of a hooves and notches / vertical stripes.

1 — red deer antler plaque from the ashmound No. 5, Western fortification, the City-site of Bilsk; 2 — Kaplantu, Ziwiye district (after: Медведская 1992, рис. 1: 6); 3 — barrow 432, the village of Zhurovka (after: Ильинская 1975, табл. XII: 1); 4 — barrow 23, the village of Medvin (after: Левченко, Левченко, Гречко 2015, рис. 22: 1, 2); 5 — barrow 2, the village of Zhabotyyn (after: Вязьмитина 1963, рис. 2); 6 — Romny county (after: Могилев 2008, рис. 42: 10); 7 — barrow 2, the village of Oksiutyntsi (after: Ильинская 1968, табл. XX: 14); 8, 9 — barrow 16, the village of Nartan (after: Батчаев 1985, табл. 41: 28—30); 10, 11 — burial 106, the Samtavro cemetery (after: Ильинская, Тереножкин 1983, с. 29); 12 — barrow 2, the village of Oksiutyntsi (after: Ильинская 1968, табл. XX: 12); 13 — barrow 467, the village of Oksiutyntsi (after: Галанина 1977, табл. 18: 8); 14 — barrow 18, the village of Popovka (after: Могилев 2008, рис. 41, 13); 15 — State Hermitage, inv. No. 2534/42 (after: Рябкова 2014, рис. 1: 1); 16 — barrow 1, the village of Oksiutyntsi (after: Могилев 2008, рис. 47: 8); 17, 18 — barrow 3, the village of Vovkivtsi (after: Могилев 2008, рис. 42: 8, 9); 19 — barrow 1, the village of Raihorodok (after: Могилев 2008, рис. 43: 13); 20 — barrow, the farm of Shumeiko (after: Могилев 2008, рис. 45: 8); 21 — barrow 1, the village of Oksiutyntsi (after: Могилев 2008, рис. 46: 3).

келермеських курганів, які датуються другою половиною VII ст. до н. е. (Зуев 1993, с. 52).

Орнамент у вигляді виїмчастих трикутників присутній на «кістяних пластинах» із приміщення 36 Кармір-Блура (рис. 11: 7), а також різьблених псаліях поховання 106 Самтаврського та кургану 16 Нартанського могильників (рис. 11: 5, 6) (Пиотровский 1955, с. 17, рис. 9; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 28, рис. 2 і 3 на стор. 29; Батчаев 1985, с. 37, табл. 41: 28—30). Датування паличок з Кармір-Блура, перш за все, ґрунтується на часі загибелі фортеці і всього Урарту, який І. М. Медведська визначає в межах середини VII ст. до н. е. (Медведская 1992, с. 100—103). До цього періоду загибель Тейшебаїні відносить і А. І. Іванчик (Іванчик 2001: с. 50—61). Утім, обидва дослідники вважають, що палички слід датувати ще VIII ст. до н. е. через те, що їх виявлено разом з парадною зброєю цього часу (Медведская 1992, с. 105, прим. 20; Іванчик 2001, с. 62).

Аналогічний орнамент є й на дерев'яному зооморфному виробі з поховання 15 могильника Гастон-Уота на Північному Кавказі (рис. 11:

8). (Мошинский, Скаков 1996: с. 35, 37, рис.; Мошинский 1997: рис. 1—3; 2006, с. 69, 75, 103, 114—115, 124, 141—142, 204, рис. 40: 1).

Існують ще чотири предмети, прикрашені виїмчастими трикутниками, розташованими у квадраті та спрямованими вершинами один до одного, утворюючи зовсім іншу фігуру — стилізований чотирипроменеий знак. Перший предмет — роговий молоточок із приміщення 12 Пастирського городища (рис. 11: 15), заповнення якого датовано кінцем VI — початком V ст. до н. е. (Яковенко 1968, с. 179—180, рис. 5; 6; 1969: с. 246)⁷. Другий — уламок псалія із землянки 2 (1980) Северинівського городища (рис. 11: 16) (Лобай 1981, с. 7, табл. 18: 2; Дараган 2011, с. 436, рис. IV.51: 9; Shelekhan, Lifantii 2016, fig. 3: 1). На думку М. М. Дараган, молоточок і уламок псалія є найпізнішими зразками орнаментативної з виїмчастих трикутників із датуванням серединою — другою половиною VII ст. до н. е. (Дараган 2011: с. 438). Третій виріб — кістяна шпилька із закінченням у вигляді голови барана з поховання 1 кургану 1 групи II біля с. Волошине⁸ (рис. 11:

⁷ Судячи з публікації предметів цього комплексу (Яковенко 1968, с. 179—180, рис. 5; 6), вказане датування не може бути сильно пониженим, а навіть, можливо, і залишитися на колишньому рівні.

⁸ Безпосередній огляд виробу дозволив уточнити малюнок авторів статті, які через сильну деструкцію предмета не відзначили на лицьовому боці пластини вертикальний ряд квадратів, всередині яких зображено виїмчасті трикутники, спрямовані вершинами до центру, у якому міститься крапка, і таким чином утворюють стилізовану чотирипроменею розетку.

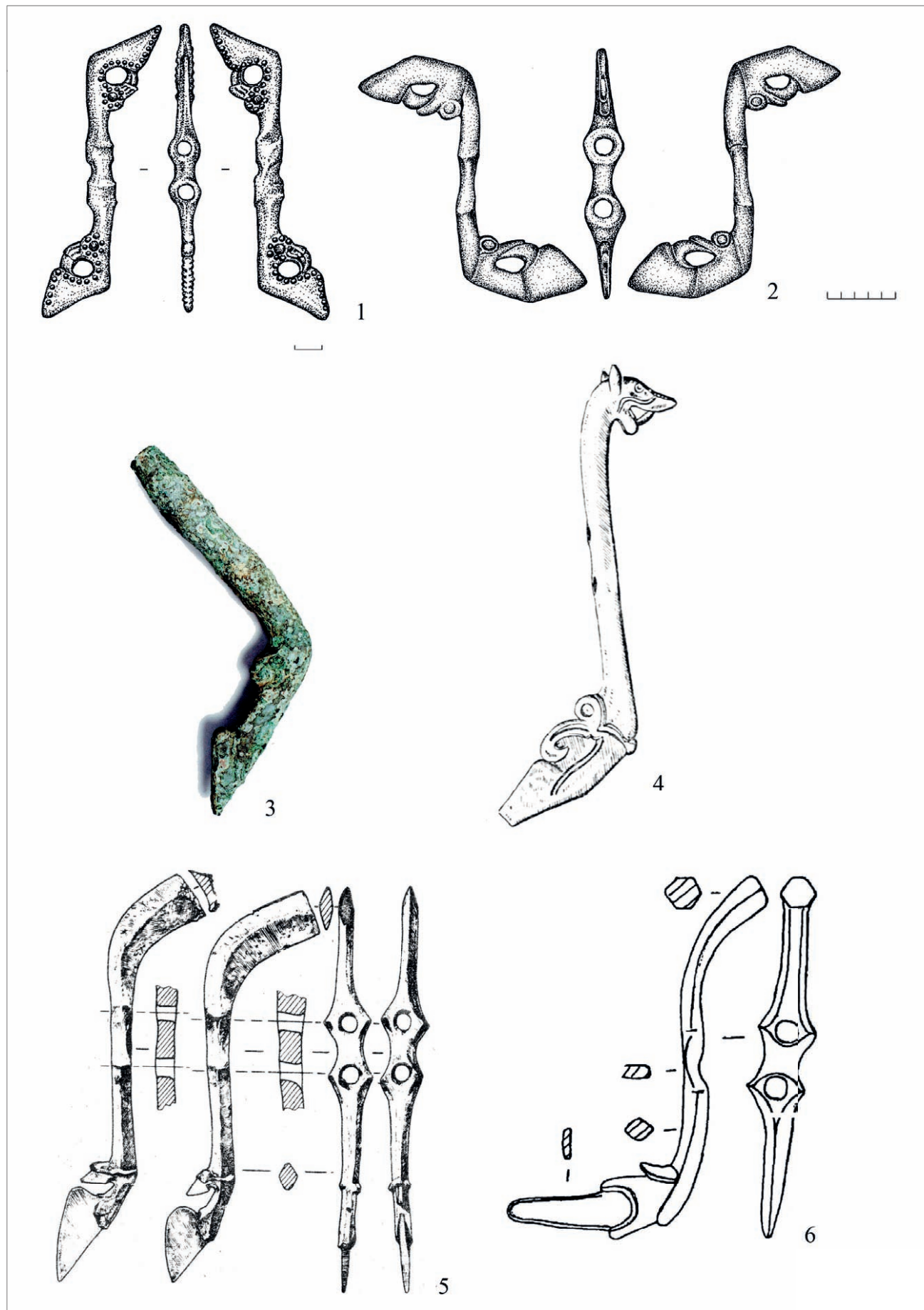

Рис. 9. Псалії, прикрашені ратицями та редукованими пальцями.

1, 2 — поховання 1, біля с. Хошеутове (за Очир-Горяева 2012, илл.: 214; 215); 3 — випадкова знахідка біля аула Тауйхабль (за Канторович, Эрлих 2006, с. 185; кат. 57); 4 — зібрання Північно-Осетинського державного об'єднаного музею історії, архітектури та літератури (за Канторович 2015, с. 1204: № 8); 5 — Первомаївка, група I, курган 4, поховання 1 (за Евдокимов, Фридман 1991, рис. 3: 1); 6 — курган 2 (1883—1885 рр.) біля с. Оксютинці (за Бобринской 1894, табл. XXIII: 16, 17; Могилов 2008, рис. 71: 1, 2).

Fig. 9. Cheekpieces decorated with hooves and reduced fingers.

1, 2 — bronze cheekpieces from the burial No. 1, the village Khosheutovo (after: Очир-Горяева 2012, илл. 214; 215); 3 — an accidental find in the village of Tauikhabl (after: Канторович, Эрлих 2006, с. 185, кат. 57); 4 — a cheekpiece kept in the North Ossetian State United Museum of History, Architecture and Literature (after: Канторович 2015, с. 1204, № 8); 5 — Pervomaivka, group I, barrow 4, burial 1 (after: Евдокимов, Фридман 1991, с. 76, рис. 3: 1); 6 — barrow 2 (1883—1885) near the village of Oksiutyntsi (after: Бобринской 1894, табл. XXIII: 16, 17; Могилов 2008, рис. 71: 1, 2).

14). Цей виріб автори розкопок датують першою половиною VII ст. до н. е. (Кулатова, Скорый, Супруненко 2006, с. 50, 58, рис. 6: 1). Четвертий предмет — псалій із Роменського повіту (рис. 11: 13), на його трьох муфтах зображено чотирипроменеві знаки.

Слід відзначити ще одну групу предметів з вертикальними рядами виїмчастих трикутників. Ті трикутники є спрощеними — лише виїмки трикутної форми, зазвичай вершинами один до одного. Насамперед, це — псалій з Роменського повіту, уламок псалія з головою хижого птаха з ями 15 Северинівського городища (рис. 11: 9) (Болтрик, Ігначак, Ліфантій, Шелехань 2015, с. 227, 231, рис. 6: 1a), який автори розкопок відносять до другої половини VII ст. до н. е. Такий саме ряд трикутників маємо на бічних поверхнях кістяної шпильки з поховання біля с. Волошине (рис. 11: 14). Ряд трикутників є на ручці люстра з кургану 35 біля с. Бобриця (рис. 11: 10) (Ковпаненко 1981, с. 15, рис. 10: 1), на перехресті меча з кургану I/III поблизу станиці Келермеської (рис. 11: 11) (Галанина 1997, с. 222, кат. 1, табл. 7: 1(b)); і з останнього кургану походить відома золота пластина у вигляді пантери, вухо якої також прикрашено трикутниками (Галанина 1997, с. 224, кат. 13, табл. 3). З кургану 3 Келермеського могильника походять ручки трону, центральну частину яких прикрашено виїмчастими трикутниками (Галанина 1997, с. 227, кат. 35, табл. 4). До вибірки належать також кілька нижніх закінчень луків — з поховання 5 кургану 3 у с. Койсуг, поховання 3 кургану 4 групи VIII у с. Підгороднє і Комарівського некрополя (Дубовская 1997, с. 33, рис. 9: 17; 11: 18; Черненко 1981, с. 14—15, рис. 6: 5; Маслов 2022, рис. 2: 4; 3: 2). Також слід відзначити зображення трикутників на античній кераміці, зокрема ж на фрагменті дна лекани (рис. 11: 17) (Борисфен — Березань 2005, с. 32, кат. 13; Копейкина 1982, с. 8, рис. 3б) і на дні ойнохої (Копейкина 1982, с. 8, рис. 3а) з розкопок Березані. Такий орнамент

властивий посудові останньої чверті VII — початку VI ст. до н. е. Мабуть мотив виїмчастих трикутників присутній й на псалії з кургану 10 могильника Памирська I (рис. 11: 13) (Рябкова 2013, ил. 10: 1).

Зазвичай появу орнаменту у вигляді виїмчастих трикутників пов'язують із Кавказом та Передньою Азією (Могилов 2005, с. 15; Дараган 2011, с. 436—437). Проте витoki цього орнаменту є предметом дискусії. Зокрема, на думку М. М. Погребової та Д. С. Раєвського, він являє собою імітацію клинопису (Погрєбова, Раєвский 1999, с. 271). О. Д. Могилов зіставляє орнамент у вигляді виїмчастих трикутників із зображенням на колісниці Ашшурбаніпала (668—627 рр. до н. е.), вважаючи, що такий надійний хронологічний репер не сприяє зниженню дат виникнення узору відносно другої чверті VII ст. до н. е., себто початку епохи згаданого царя (Могилов 2005, с. 26). На думку М. М. Дараган, ці фігури радше нагадують ластівчин хвіст або шпарину, аніж трикутники. На відміну від О. Д. Могилова, дослідниця вбачає на рельєфі Ашшурбаніпала саму лише розетку, але не трикутники.

М. М. Дараган виділяє кілька видів орнаменту у вигляді виїмчастих трикутників, але, на наш погляд, їх доцільно ділити лише два типи, а саме:

(1) з трикутниками у вигляді горизонтального чи вертикального ряду та

(2) з трикутниками, що утворюють чотирипроменевий знак або квадрат із увігнутими сторонами.

Вершини трикутників першого різновиду спрямовано у різні боки (вироби з Жаботинських кургану та поселення) або в один бік (псалій з ями № 15 Северинівського городища; орнамент на ручці люстра з кургану 35 біля с. Бобриця). Могло бути й кілька з'єднаних рядів (курган 16 у Наргані, приміщення 36 Кармір-Блура, поховання 106 Самтавро, курган 2 у с. Жаботин, п. 15 в Гастон-Уота).

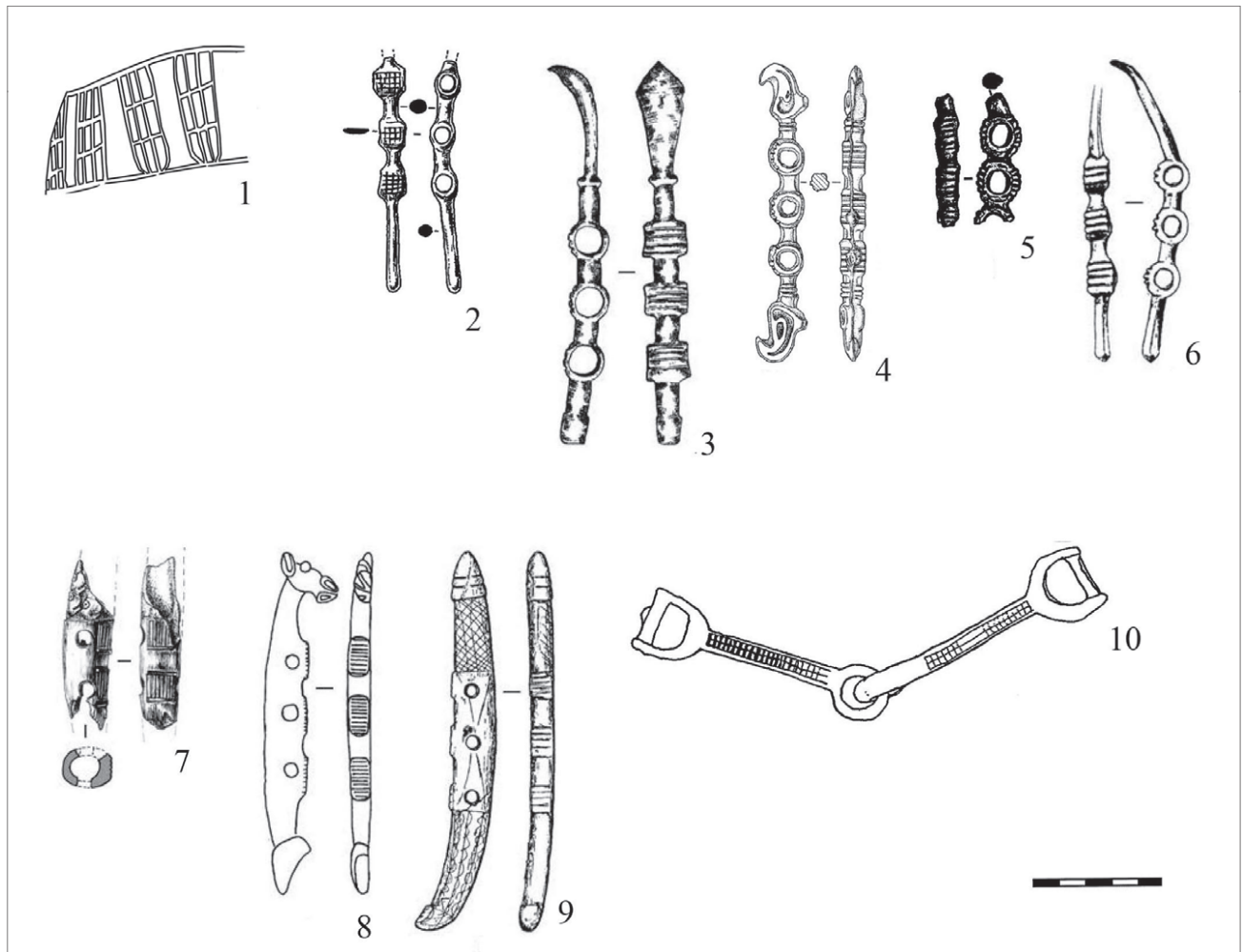

Рис. 10. Псалії та вудила, прикрашені орнаментом «строєні прямокутники».

1 — зображення на роговому предметі із Західного укріплення Більського городища; 2 — Ленінохабль, випадкова знахідка (за Вальчак 2009, рис. 66: 1); 3 — Уашхиту I, курган 1 (за Эрлих 2007, рис. 192: 12); 4 — Кубанський, поховання 39 (за Вальчак 2009, рис. 53: 2); 5 — Пшиш (за Вальчак 2009, рис. 64: 2); 6 — Хаджох, курган 2 (за Эрлих 2007, рис. 192: 8); 7 — Державний Ермітаж, інв. № 2534/42 (за Рябкова 2014, рис. 1: 1); 8 — Оксютинці, курган 1 (за Могилов 2008, рис. 47: 8); 9 — Медвин 1, курган 23 (за Могилов 2008, рис. 53: 2); 10 — курган № 524 біля с. Жаботин (за Вальчак 2009, рис. 64: 4).

Fig. 10. Cheekpieces and mouthpieces decorated with «triplex rectangles».

1 — red deer antler object, Western fortification, the City-site of Bilsk; 2 — Leninokhabl, an accidental find (after: Вальчак 2009, рис. 66: 1); 3 — Uashkhitu I, barrow 1 (after: Эрлих 2007, рис. 192: 12); 4 — Kubansky, burial 39 (after: Вальчак 2009, рис. 53: 2); 5 — the Pshysh burial ground (after: Вальчак 2009, рис. 64: 2); 6 — the Khadjokh cemetery, barrow 2 (after: Эрлих 2007, рис. 192: 8); 7 — State Hermitage, inv. No. 2534/42 (after: Рябкова 2014, рис. 1: 1); 8 — Oksiutyntsi, barrow 1 (after: Могилов 2008, рис. 47: 8); 9 — Medvin 1, barrow 23 (after: Могилов 2008, рис. 53: 2); 10 — barrow 524, the village of Zhabotyn (after: Вальчак 2009, рис. 64: 4).

Другий різновид представлений молоточком з Пастирського городища та уламком псалії з Северинівського городища; ним прикрашений лицьовий бік шпильки з поховання біля с. Волошине.

Усі згадані предмети мають суміжні хронологічні позиції та мають датуватися приблизно однаковим часом. Видається, що цей вид орнаменту з'являється не раніше третьої чверті VII ст. до н. е. і, можливо, існує до середини — початку

третьої чверті VI ст. до н. е. Зокрема, до другої половини VII ст. до н. е. доцільно відносити орнаментовані трикутниками предмети з Жаботина, Нартана, Самтавро, Кармір-Блур, до першої половини VI ст. до н. е. — з Волошиного, Пастирського й Северинівського городищ. Також, на наш погляд, виїмчасті трикутники на різьбленому розі та кістці мали смислове навантаження саме у вигляді вертикальних або горизонтальних рядів.

Пташине крило

Нам не вдалося віднайти аналогічних зображень на інших предметах. Зазвичай, якщо зображали хижих птахів, то з розкритими крилами (Лита Могила, Келермес).

Голова хижого птаха

За типологією А. Р. Канторовича відносять до редукованого зображення хижого птаха (голова без шиї або з рудиментарною шиєю), тип 4 (Ковалевсько-басівський) (Канторович 2015, с. 656—658; 2022а, с. 255). Також, як нам здається, деякі схожі зображення є в Ольвійсько-завадському типі (3) (Канторович 2015, рис. 1583: 40—41, 83—85; 2021, с. 22, рис. 4: 9—10; 2022а, с. 250—255; 2022b, с. 91, рис. 1: 7, 9—14, 19—20, 23). Більшість аналогічних зображень є на бронзових вуздечних бляхах (рис. 12).

А. Р. Канторович ранні зразки відносить до першої половини V ст. до н. е., а найпізніші відносить до 2-ої половини IV ст. до н. е. (2015, с. 656—658). Однак ковалівська бляха походить з поховання, де знайдена бляха із зображенням хижаків, що згорнулися, і відноситься до останньої чверті VI — початку V ст. до н. е. (Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк 1978, с. 67, рис. 36: 9—15; Канторович 2015, с. 658).

Як слушно, на наш погляд, зауважив Д. С. Гречко (2017, с. 88), у курганах, в яких виявлено бляшки у вигляді голови орла з виділеною восковицею — Ковалевсько-басівського типу — останні дуже часто трапляються разом із бляхами у вигляді хижака, що згорнувся в кільце (типу кургана Кулаковського), і мають добру хронологічну прив'язку до знахідок у Пантікапеї, тож їх слід відносити до 490—480 рр. до н. е. Такі бляхи знайдені у культурному шарі Пантікапею, що добре датується кінцем VI — першою чвертю V ст. до н. е., проте, на думку В. П. Толстікова, (Толстіков 2011, с. 56—58) вони радше відносяться до 490—480 рр. до н. е. Бляшки типу Ковалівки, як вважає Д. С. Гречко, ольвійського виробництва (2017, с. 88). На його думку, такі бляшки використовувалися тільки в першій чверті V ст. до н. е., а в другій половині того століття побутував інший тип — із зображенням голови орла із восковицею (Гречко 2017, с. 94).

Варта уваги знахідка кам'яної ливарної форми в напівземлянці № 1586 на розкопі Р-25 в Ольвії (рис. 12: 22). У формі відливали бляхи із зображенням голови орла з восковицею Ковалевсько-басівського типу, а також бляхи із зображенням хижака, що згорнувся (типу Кургана Кулаковського). А. В. Буйських, вивчивши увесь виявлений матеріал із заповнення того приміщення, дійшла висновку про існування майстерні

в останній третині VI ст. до н. е. (530—500 рр. до н. е.) (Буйських 2015, с. 109). Відтак, ольвійська ливарна форма є найдавнішим зображенням голови орла Ковалівсько-басівського типу. Також слід відмітити випадкову знахідку бронзового штампа із зображенням голови хижого птаха на поселенні Кале Герги біля с. Пиржоайя в Добруджі (Румунія). Автор вважає що цей предмет було принесено в південну Фракію і його було виготовлено саме скіфськими майстрами (Culică 1967, р. 684).

На думку О. С. Островецького, зображення голови хижого птаха типу Ковалівка характерне для ольвійської школи звіриного стилю. Доказом цього є знахідки ливарних форм в Ольвії та на Березані (рис. 12: 22—26) (Капошина 1956, с. 183, рис. 23; Островецький 1984, с. 64—67, рис. 1: 1; 2005, с. 233—234), знахідка ж ще однієї кам'яної формочки в ольвійській напівземлянці знову підтверджує цю тезу.

Зображення хижого птаха за уявленнями стародавніх належало до верхнього, небесного світу. Птах протистояв серединному світу, світові людей (Раевский 1985, с. 112; Островецький 2005, с. 232). Відомо, що за давніх часів зображення окремої частини тіла нерідко керувалося принципом *pars pro toto*, і через те зображення самої лише пташиної голови сповна означало смертоносного крилатого хижака. Таким чином, майстер, певно, прагнув передати сцену терзання копитного (оленя?) або взагалі копитної тварини хижим птахом. Сцена нападу хижого птаха на копитну тварину є вкрай рідкісною (Полидович 2017: с. 99). Її представлено на чотирьох предметах. Шкіряну прикрасу сидельної покришки, на якій збереглося зображення лося та хижого птаха, який вп'явся кігтями в спину лося, знайдено в кургані 1 долини Пазирик (Руденко 1953, рис. 161). Другий предмет — золота бляшка з кургану 1 біля с. Жаботин, де до крижів гірського козла з підігнутими ногами примикає фігура хижого птаха, котрий ніби атакує тварину (Полидович 2017, с. 99). Третій предмет — золота пластина-обкладка від сагайдака з Іллічівського кургану в Криму, де хижий птах, стоячи на крижах оленя, клює ті крижі. З цього поховання походять уламки хіоської пухлогорлої амфори кінця VI — першої половини V ст. до н. е. (Полидович 2017, с. 90—100). На думку Ю. Б. Полідовича, вказана міфологема (терзання копитного хижим птахом) побутувала у другій половині VI — першій половині V ст. до н. е. (Полидович 2017, с. 100). Четвертий предмет — залізний наконечник із золотою аплікацією з кургану Аржан-2. На предметі зображений хижий птах, що шматує козла (Čugunov, Parzinger, Nagler 2010, Taf. 46: 1; Алексеев 2012, с. 60—61).

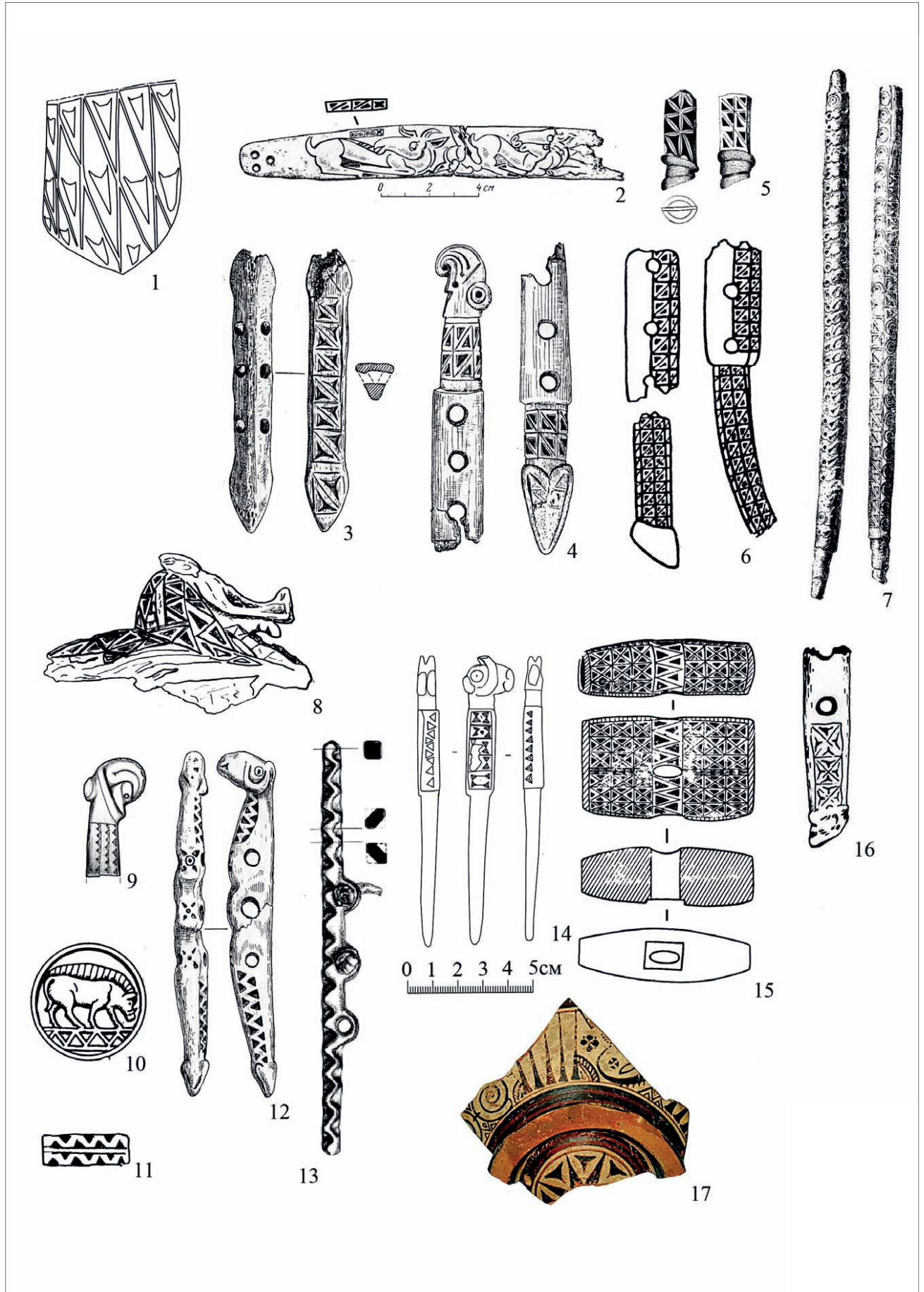

Рис. 11. Орнамент у вигляді виїмчастих трикутників.

1 — зольник № 5, Західне укріплення Більського городища; 2 — курган 2 біля с. Жаботин (за Вязьмитина 1963, рис. 2); 3 — розкоп 9 поселення біля с. Жаботин (за Вязьмитина 1963, рис. 6); 4 — курган 2 біля с. Жаботин (за Вязьмитина 1963, рис. 5); 5 — поховання 106 могильника Самтавро (за Ильинская, Тереножкин 1983, с. 29); 6 — курган 16 могильника Нартан (за Батчаев 1985, табл. 41: 28—30); 7 — приміщення 36 фортеці Кармір-Блур (за Пиотровский 1955, рис. 9); 8 — поховання 15 могильника Гастон-Уота (за Мошинский, Скаков 1996, с. 37); 9 — Северинівське городище, яма 15 (за Болтрик, Ігначак, Ліфантій, Шелехань 2015, рис. 6: 1а); 10 — курган 35 біля с. Бобриця (за Ковпаненко 1981, рис. 10: 1), 11 — курган I/III Келермеського могильника (за Галанина 1997, табл. 7: 1б); 12 — Сумська область (розкопки С. А. Мазаракі) (за Вязьмитина 1963, рис. 7); 13 — курган 10 могильника Памирська I (за Рябкова 2013, илл. 10: 1); 14 — поховання 1, курган 1, група II біля с. Волошине (малюнок С. А. Заднікова); 15 — приміщення 12 Пастирського городища (за Яковенко 1969, рис. 1); 16 — землянка 2 (1980) Северинівського городища (за Shelekhan, Lifantii 2016, fig. 3: 1а); 17 — Березань (за Борисфен — Березань 2005, с. 32: кат. 13).

Fig. 11. Ornament in the form of notched triangles.

1 — Ashmound No. 5, Western fortification, the City-site of Bilsk; 2 — barrow 2, the village of Zhabotyń (after: Вязьмитина 1963, рис. 2); 3 — Zhabotyń, settlement site, excavation unit 9 (after: Вязьмитина 1963, рис. 6); 4 — barrow 2, the village of Zhabotyń (after: Вязьмитина 1963, рис. 5); 5 — burial 106, the Samtavro cemetery (after: Ильинская, Тереножкин 1983, с. 29); 6 — barrow 16, the Nartan cemetery (after: Батчаев 1985, табл. 41: 28—30); 7 — room 36, the Karmyr-Blur fortress (after: Пиотровский 1955, рис. 9); 8 — burial 15, the Gaston Uota gravesite (after: Мошинский, Скаков 1996, с. 37); 9 — pit 15, the Severynivka City-site (after: Болтрик, Ігначак, Ліфантій, Шелехань 2015, рис. 6: 1а); 10 — mirror handle, barrow 35, the village of Bobrytsia (after: Ковпаненко 1981, рис. 10: 1), 11 — detail of a sword, barrow I/III (after: Галанина 1997, табл. 7: 1б); 12 — Sumy region (Mazaraki's excavations) (after: Вязьмитина 1963, рис. 7); 13 — barrow 10, Pamirskaya I (after: Рябкова 2013, илл. 10: 1); 14 — burial 1, barrow 1, barrow group II, the village of Voloshino (drawings by S. A. Zadnikov); 15 — dwelling object 12, the Pastyrskye City-site (after: Яковенко 1969, рис. 1); 16 — dugout 2 (1980), the Severynivka City-site (after: Shelekhan, Lifantii 2016, fig. 3: 1а); 17 — Berezan (after: Борисфен — Березань 2005, с. 32, No. 13).

Декілька сцен терзання за участю фантастичного птаха присутні й у «Сибірській колекції Петра I» (Королькова 2011; Полидович 2017: с. 90—100).

Висновки

Знахідка унікального рогового кінського налобника у вигляді оленячої ратиці з рудиментарним пальцем, оформленим у вигляді голови хижого птаха, і орнаментом з виїмчастих трикутників та строених чотирикутників дозволяє зробити кілька важливих висновків.

(1) Оскільки роговий виріб знайдено в культурному шарі поселення разом із фрагментами античної кераміки, датованої у межах останньої чверті VI — початку V ст. до н. е., він має належати саме до цього часу.

(2) Наведене датування чудово узгоджується з наявними датуваннями контекстів, з яких походять стилістично подібні зображення голови хижого птаха.

(3) Зображення виїмчастих трикутників доживають до кінця VI ст. до н. е.

(4) Виготовлення предметів із рогу й кістки у розглянутому стилі тривало до кінця VI — початку V ст. до н. е.

(5) Уперше на Лівобережжі виявлено рідкісний тип кінських налобників, до того ж виготовлений зі щільного рогу.

(6) Зображення голови хижого птаха Ковалівсько-басівського типу (за А. Р. Канторовичем) свідчить про використання цього образу на широкій території Північного Причорномор'я. Тип зазвичай датується останньою третиною VI — першою чвертю V ст. до н. е., і нині немає підстав звужувати цей період. Бракує також підстав для виокремлення часових або локальних різновидів типу.

(7) Зображення ратиці, пов'язаної з образом оленя, може вказувати на те, що рогові або кістяні псалії з v-подібними виїмками зображують ноги оленів із візерунком замість шерсті.

(8) Спостерігається певна стилість у відтворенні оленячої ратиці за скіфських часів: майстри зображували редукований палець (відросток) і ряд вертикальних ліній (або прямокутників, насічок, трикутників) над ратицею. Відросток іноді зображувався як голова хижого птаха. Видається, що та образотворча система відтворювала сцену шматування оленя хижим птахом; її, певно, представляє й рогова пластина з Більська. Знахідка підтверджує висновок Ю. Б. Полидовича щодо побутування цієї сцени в мистецтві другої половини VI — першої половини V ст. до н. е.

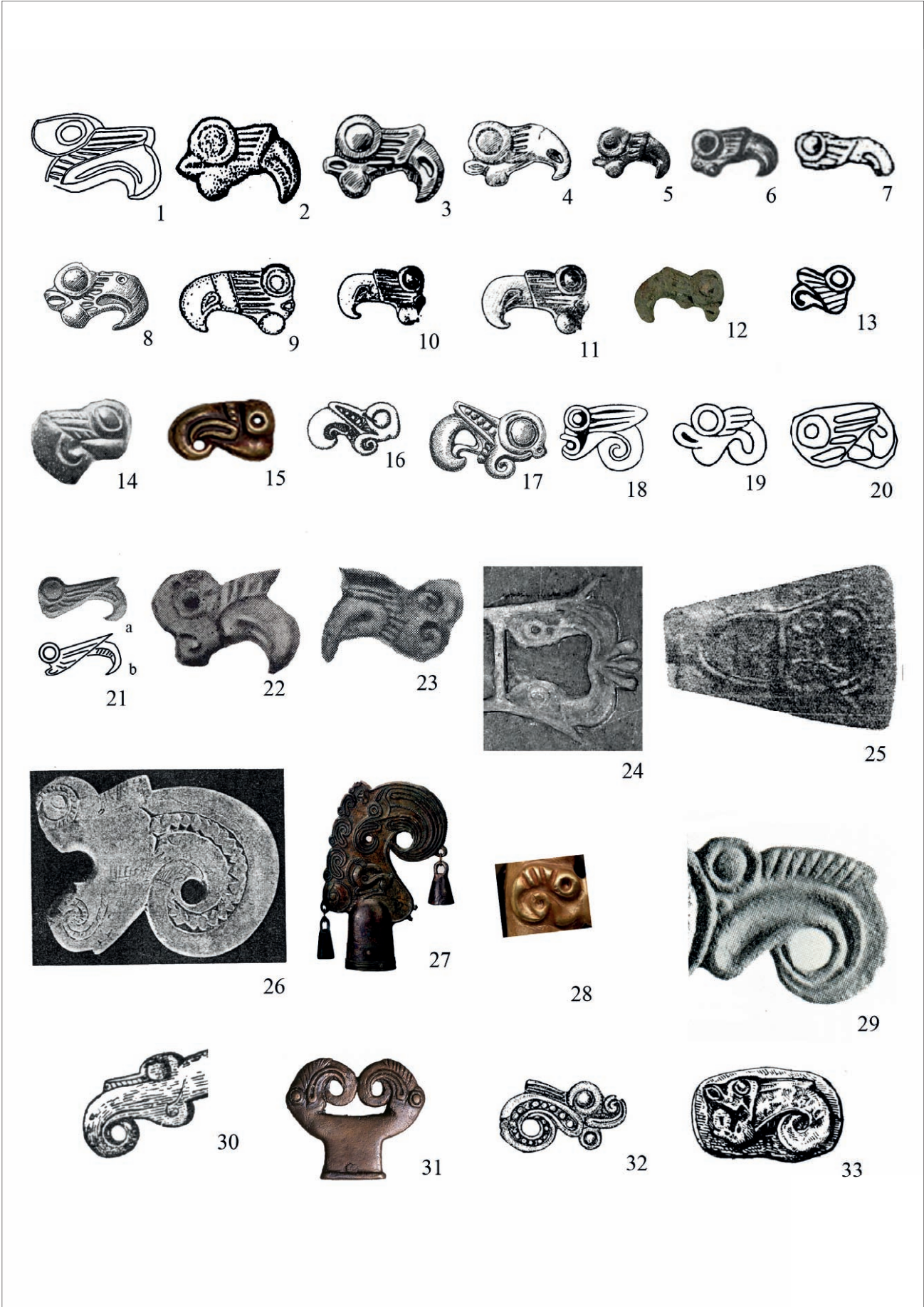

Рис. 12. Зображення голів хижих птахів у Північному Причорномор'ї. Мірила довільні.

1 — деталь роговому предмету із зольника № 5 Західного укріплення Більського городища; 2 — бронзова бляшка, курган 6 біля с. Ковалівка (за Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк 1976, рис. 36: 10); 3 — бронзова бляшка, курган 499 біля с. Басівка (за Галанина 1977, табл. 26: 12); 4 — бронзова бляшка, курган 425 біля с. Кулешівка (за Галанина 1977, табл. 17: 5); 5 — бронзова бляшка, Роменський повіт (за Бобринской 1901, табл. X: 4); 6 — бронзова бляшка, курган біля с. Іванці (Отчѣт 1895, рис. 28); 7 — бронзова бляшка, поселення Лісовий Кут (за Мурзин, Ролле, Херц, Скорый, Махортых, Белозѣр 2001, рис. 17: 4); 8 — бронзова бляшка, курган 502 біля с. Броварки (за Галанина 1977, табл. 28: 3); 9, 10 — бронзова бляшка, курган 1 (1897—1898 рр.) біля с. Вовківці (за Могилов 2008, рис. 98: 1а, 1б); 11 — бронзова бляшка, Пастирське городище (за Петренко 1967, рис. 31: 22); 12 — бронзова бляшка, курган 2/2017 могильника Скоробір (за Шрамко, Задніков 2018, рис. 11: 7); 13 — промальовка деталі золотого налобника з кургану 401 біля с. Журівка (за Бобринской 1905, рис. 28); 14 — фрагмент зображення на матриці з Гирчинового (за Filow 1934, Abb. 1—3); 15 — золота бляшка, курган 7 (Вітова Могила) біля с. Лихачівка (Режим доступу: <http://nav.shm.ru/exhibits/4127/?fbclid=IwAR07dqMaQrKqULHaz-O2-YDCDZz1e-iHVPzyP643GzuXYiioibcqlZpGtK> [Дата звернення 04 травня 2023]); 16 — бронзова бляшка, курган 24 могильника Перещепине (за Ролле, Герц, Махортых, Белозѣр 2003, рис. 5: 1); 17 — бронзова бляшка, курган 502 біля с. Броварки (за Галанина 1977, табл. 28: 3); 18, 19 — бронзові бляшки, курган 24 могильника Нартан (за Батчаев 1985, рис. 53: 27, 28); 20 — промальовка золотого бляшки з кургану 512 біля с. Капітанівка (за Петренко 1967, рис. 19: 34); 21 — промальовка зображення з формочки з ями 1586, розкоп Р-25, Ольвія (за Крапивина, Буйских 2011, рис. 2); 22 — промальовка зображення на кам'яній матриці, Ольвія, культурний шар (за Капошина 1956, рис. 23: 2, 3); 23 — зображення на кам'яній матриці, Ольвія, культурний шар (за Капошина 1956, рис. 23: 1); 24 — фрагмент зображення на сланцевій ливарній формі з розкопок М. Ф. Болтенка на Березані 1932 р. (за Островерхов 1996, рис. 6: 1); 25 — сланцева ливарна форма з розкопок М. Ф. Болтенка на Березані 1932 р. (за Левина, Островерхов, Редина 1993, рис. 1: 1—3; Островерхов 1996, рис. 6: 2; 2005, рис. 5: 4; 8: 1); 26 — кістяна пластина, розкоп Е, дослідження 1947 року в Ольвії (за Капошина 1950, рис. 5: а); 27 — бронзовий навершник, курган 2 Ульського могильника (за Иванчик, Лесков (ред.). 2015, табл. 54: кат. 172); 28 — зображення на пантері, золота бляшка, курган 13 (Могила Опішлянка) біля с. Деревки (Режим доступу: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/3185713?query=%D0%9E%D0%BF%D0%B8%D1%88%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%BA%D0%B0&index=0> [Дата звернення 04 травня 2023]); 29 — деталь бронзової хрестоподібної бляхи з могили 12 некрополя Ольвії (за Скуднова 1988, кат. 55); 30 — частина зображення на кістяному гребінці з зібрання Ханенків (за Капошина 1950, рис. 9); 31 — нижня частина руків'я дзеркала, курган 6 біля с. Басівка (Reeder 1999, cat. 118); 32 — Хошеутове (за Оѣir-Gorjaeva 2005, Abb. 8: 3); 33 — зображення на бронзовому штампі з поселення Кале Герги біля с. Пиржоайя в Добруджі (Румунія) (за Culică 1967, fig. 4).

Fig. 12. Image of the head of a bird of prey in the Northern Black Sea region. Scales are different.

1 — a detail on a red deer antler object, ashmound 5, Western fortification, the City-site of Bilsk; 2 — bronze plaque, barrow 6, the village of Kovalivka (after: Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк 1978, рис. 36: 10); 3 — bronze plaque, barrow 499, the village of Basivka (after: Галанина 1977, табл. 28: 3); 4 — bronze plaque, barrow 425, the village Kuleshovka (after: Галанина 1977, табл. 17: 5); 5 — bronze plaque, Romny District (after: Бобринской 1901, табл. X: 4); 6 — bronze plaque, barrow near the village of Ivantsi (after: Отчѣт... 1895, рис. 28); 7 — bronze plaque, the Lisovy Kut settlement (after: Мурзин, Ролле, Херц, Скорый, Махортых, Белозѣр 2001, рис. 17: 4); 8 — bronze plaque, barrow 502, the village of Brovarki (after: Галанина 1977, табл. 28: 3); 9, 10 — bronze plaque, barrow 1 (1897—1898) near the village of Vovkivtsi (after: Могилов 2008, рис. 98: 1а, 1б); 11 — bronze plaque, the Pastyrskye City-site (after: Петренко 1967, рис. 31: 22); 12 — bronze plaque, barrow 2/2017, the Skorobir cemetery (after: Шрамко, Задніков 2018, рис. 11: 7); 13 — drawings of a detail from a golden forehead piece, barrow 401, the village of Zhurovka (after: Бобринской 1905, рис. 28); 14 — a fragment of an image from the Gyrcinovo matrix (after: Filow 1934, abb. 1—3); 15 — golden plaque, barrow 7 (Vitova Mohyla) near the village of Lykhachivka (Access mode: <http://nav.shm.ru/exhibits/4127/?fbclid=IwAR07dqMaQrKqULHaz-O2-YDCDZz1e-iHVPzyP643GzuXYiioibcqlZpGtK> [Date of access 04 May 2023]); 16 — bronze plaque, barrow 24, the Pereshchepyne burial ground (after: Ролле, Герц, Махортых, Белозѣр 2003, рис. 5: 1); 17 — bronze plaque, barrow 502, the village of Brovarki (after: Галанина 1977, табл. 28: 3); 18, 19 — bronze plaques, barrow 24, the Nartan cemetery (after: Батчаев 1985, рис. 53: 27, 28); 20 — drawings of a golden plaque, barrow 512 near the village of Kapitanivka (after: Петренко 1967, рис. 19: 34); 21 — an image on a stone casting mould, pit 1586, excavation unit R-25, Olbia (a — after: Крапивина, Буйских 2011, рис. 2; b — drawings by S. A. Zadnikov); 22, 23 — fragments of images on a stone matrix, Olbia, 1926 (after: Капошина 1956, рис. 23: 1—3); 24 — a fragment of an image on a slate casting mould, M. F. Boltenko's works on the Berезan island in 1932 (after: Островерхов 1996, с. 98—100, рис. 6: 1); 25 — a slate casting mould, M. F. Boltenko's excavations in Berезan in 1932 (after: Левина, Островерхов, Редина 1993, с. 87—88, рис. 1: 1—3; Островерхов 1996, с. 98—100, рис. 6: 2; Островерхов 2005, с. 234, рис. 5: 4; 8: 1); 26 — bone plaque found in 1947 in Olbia, excavation unit E (after: Капошина 1950, рис. 5: а); 27 — bronze pommel, barrow 2, the Ulsky cemetery (after: Иванчик, Лесков (ред.). 2015, табл. 54, кат. 172); 28 — image on a panther, gold plaque, barrow 13 (Mohyla Opishlianka) near the village of Derevki (Access mode: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/3185713?query=%D0%9E%D0%BF%D0%B8%D1%88%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%BA%D0%B0&index=0> [Date of access 04 May 2023]); 29 — detail of a bronze cruciform plaque, grave 12, the necropolis of Olbia (after: Скуднова 1988, кат. 55); 30 — part of an image on a bone comb, the Khanenko family's collection (after: Капошина 1950, рис. 9); 31 — the lower part of the mirror handle, barrow 6, the village of Basivka (after: Reeder 1999, cat. 118); 32 — Khosheutovo (after: Оѣir-Gorjaeva 2005, Abb. 8: 3); 33 — an image on a bronze stamp from the Kale Gherghi settlement near the village of Pırjoaia in Dobrudja (Romania) (after: Culică 1967, fig. 4).

Література

- Алексеев, А. Ю. 1986. Нашивные бляшки из Чертомлыкского кургана. В: Грач, Н. Л. (ред.). *Античная то-реватика*. Ленинград: Искусство, с. 64—74.
- Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Анохин, В. А. 1999. *История Боспора Киммерийского*. Киев: Одигитрия.
- Анфимов, Н. В. 1987. *Древнее золото Кубани*. Краснодар: Краснодарское книжное издательство.
- Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.
- Билимович, З. А. 1970. Два бронзовых таза из Семибратних курганов. *Советская археология*, 3, с. 128—135.
- Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. Н. 2000. *Курганы скифского времени Харьковской области (северскодо-нецкий вариант)*. Киев: ИА НАНУ.
- Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. В: Батчаев, В. М., Барцева, Т. Б., Керефов, Б. М. *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972—1979 гг. (Памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа (IX—VII вв. до н. э. — II в. н. э.))*. Т. 2. Нальчик: Эльбрус, с. 15—115.
- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев; Краков: ИА НАНУ; ИА Ягеллонского университета.
- Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Т. 2. Дневники раскопок 1887—1889 гг. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева и К^о.
- Бобринской, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Т. 3. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов.
- Бобринской, А. А. 1905. *Отчёт о раскопках, произведенных в 1903 г. в Чигиринском уезде Киевской губ. Известия Императорской археологической комиссии*, 14, с. 1—43.
- Болтрик, Ю., Ігначак, М., Ліфантій, О., Шелехань, О. 2015. Рогові елементи вузди з Северинівського городища. *Наукові студії*, 8, с. 222—245.
- Борисфен — Березань. *Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. К 120-летию археологических раскопок на острове Березань. Каталог выставки*. 2005. Санкт-Петербург: АРС.
- Буйских, А. В. 2015. О датировке бронзолитейной мастерской в южной части Ольвии. *Археологія і давня історія України*, 1(14), с. 93—112.
- Вальчак, С. Б. 2009. *Конское снаряжение в первой трети 1-го тыс. до н. э. на юге Восточной Европы*. Москва: Таус.
- Виноградов, Ю. А. 2001. Курганы варварской знати V в. до н. э. в районе Боспора Киммерийского (Опыт интерпретации). *Вестник древней истории*, 4, с. 77—87.
- Вязьмитина, М. И. 1963. Ранние памятники скифского звериного стиля. *Советская археология*, 2, с. 158—169.
- Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга)*. Археология СССР. Свод археологических источников, Д1—33. Москва: Наука.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Степные народы Евразии, I. Москва: Палеограф.
- Горончаровский, В. А. 2011. Синдика в период возведения Семибратних курганов. *Мнемон*, 10, с. 115—140.
- Гречко, Д. С. 2012. О возможных «просветах» в «тёмное» время (VI в. до н. э.) скифской истории. *Stratum plus*, 3, с. 75—106.
- Гречко, Д. С. 2017. О формировании классической Скифии в V в. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 78—106.
- Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.
- Дубовская, О. Р. 1997. Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья. *Археологический альманах*, 6, с. 181—218.
- Древности Приднепровья*, II. 1899. Киев: Типография С. В. Кульженко.
- Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1991. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян Е. П. (отв. ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 72—97.
- Задніков, С. А., Шрамко, І. Б., Коротя, О. В. 2022. Оновлений план розташування зольників у межах Західного укріплення Більського городища. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Феномен Більського городища — 2022. До 85-річчя від дня народження відомої археологині, доктора історичних наук Алли Моруженко (1937—1991)*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, с. 81—115.
- Зув, В. Ю. 1993. Изучение жаботинских гравировок и проблема развития звериного стиля в европейской Скифии на рубеже VII—VI в. до Р. Хр. *Петербургский археологический вестник*, 6, с. 38—52.

- Иванчик, А. И. 2001. *Киммерийцы и скифы. Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени*. Степные народы Евразии, II. Москва: Новости.
- Иванчик, А. И., Лесков, А. М. (ред.). 2015. *Ульские курганы. Культурно-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе. Степные народы Евразии*, 6. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы днепровского лесостепного Левобережья: курганы Посулья*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—VI вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Іллінська, В. А. 1961. Скіфська вузда VI ст. до н. е. (за матеріалами Посулля). *Археологія*, XIII, с. 38—61.
- Канторович, А. Р. 2010. Меото-скифское искусство Прикубанья (VII — начало III в. до н. э.). В: Бонгард-Левин, Г. М. (ред.). *Античное наследие Кубани*. Т. 1. Москва: Наука, с. 286—314.
- Канторович, А. Р. 2015. *Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, эволюция*. Диссертация д. и. н. Институт археологии РАН.
- Канторович, А. Р. 2021. Мотив птичьей головы с волотовидным клювом в системе восточноевропейского варианта скифского звериного стиля и его вероятные истоки. *Stratum plus*, 3, с. 15—49.
- Канторович, А. Р. 2022а. *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы. Классификация, типология, хронология, эволюция*. Т. 1. Москва: Издательство Московского университета.
- Канторович, А. Р. 2022б. *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы. Классификация, типология, хронология, эволюция*. Т. 2. Москва: Издательство Московского университета.
- Канторович, А. Р., Храпунов, И. Н. 2021. Бляхи в скифском зверином стиле из могильника Опушки. *Краткие сообщения Института археологии*, 265, с. 93—103.
- Канторович, А. Р., Эрлих, В. Р. 2006. *Бронзолитнейное искусство из курганов Адыгеи*. Москва: Государственный музей Востока.
- Капошина, С. И. 1950. Памятники звериного стиля из Ольвии. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXXIV, с. 42—52.
- Капошина, С. И. 1956. О скифских элементах в культуре Ольвии. В: Гайдукевич, М. Ф. (ред.). *Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху*. Материалы и исследования по археологии СССР, 50, Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, с. 154—189.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т., Бунятян, Е. П., Гаврилюк, Н. А. 1976. Раскопки курганов у с. Ковалёвка. В: Ковпаненко, Г. Т. (отв. ред.). *Курганы на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, с. 7—132.
- Копейкина, Л. В. 1982. Родосско-ионийская керамика VII в. до н. э. с о. Березань и её значение для изучения раннего этапа существования поселения. В: Борисовская, С. П. (науч. ред.). *Художественные изделия античных мастеров*. Ленинград: Искусство, с. 6—35.
- Коровина, А. К. 1957. К вопросу об изучении Семибратних курганов. *Советская археология*, 2, с. 174—187.
- Королькова, Е. Ф. 2011. Конский «эгрет» со сценой терзания из Сибирской коллекции Петра I. *Сообщения Государственного Эрмитажа*, LXIX, с. 5—14.
- Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 2011. Новый производственный комплекс позднеархаического времени из Ольвии. *Боспорские чтения*, XII, с. 204—210.
- Крупнов, Е. И. 1960. *Древняя история Северного Кавказа*. Москва: Издательство АН СССР.
- Кулатова, И. Н., Скорый, С. А., Супруненко, А. Б. 2006. Раннескифское погребение на юге Приднепровской Левобережной террасовой Лесостепи (к вопросу о переднеазиатских инновациях в восточноевропейском зверином стиле). *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 46—60.
- Левина, Е. А., Островерхов, А. С., Редина, Е. Ф. 1993. О производстве изделий в зверином стиле на территории Ольвийского полиса. В: Ванчугов, В. П. (ред.). *Древности причерноморских степей*. Киев: Наукова думка, с. 88—90.
- Левченко, Б. М., Левченко, Н. Б., Гречко, Д. С., 2015. Курганы раннескифского времени у с. Медвин в Поросье (по материалам раскопок 1984—1985 гг.). *Археологія і давня історія України*, 2(15), с. 202—218.
- Лесков, А. М. 2015. Вопросы относительной и абсолютной хронологии. В: Иванчик, А. И., Лесков, А. М. (ред.). *Ульские курганы. Культурно-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе. Степные народы Евразии*, 6. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф, с. 87—100.
- Лобай, Б. И. 1981. *Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея за 1980 год*. Винница. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 1980/66.
- Маслов, В. Е. 2022. Первые изображения в скифском «зверином стиле». *Stratum plus*, 3, с. 41—56.
- Масленицина, Е. С. 1992. Некоторые стилистические группы памятников в искусстве Прикубанья в конце V — IV вв. до н. э. В: Щапова, Ю. Л., Яценко, И. В. (отв. ред.). *Граковские чтения на кафедре археологии МГУ*

- 1989—1990. *Материалы семинара по скифо-сарматской археологии*. Москва: Издательство Московского университета, с. 57—58.
- Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Белозёр, В. П. 2006. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.* Киев: б/и.
- Мачинский, Д. А. 1989. Боспор Киммерийский и Танаис в истории Скифии и Средиземноморья VIII—V вв. до н. э. В: Раев, Б. А. (ред.). *Кочевники Евразийских степей и античный мир (проблемы контактов). Материалы 2-го археологического семинара*. Новочеркасск: Музей истории донского казачества, с. 7—30.
- Медведская, И. Н. 1992. Периодизация скифской архаики и древний Восток. *Российская археология*, 3, с. 86—107.
- Мелюкова, А. И. 2001. Новые данные о скифах в Добрудже (к вопросу о «Старой Скифии» Геродота). *Российская археология*, 4, с. 20—32.
- Могилов, О. Д. 2005. Клітчастий орнамент ранньоскіфського часу як хронологічний показник. *Археологія*, 3, с. 13—17.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: Ін-т археол. НАН України.
- Могилов, А. Д. 2016. Мотив ног копытного животного на скифских уздечных бляхах. *Revista Arheologică, serie nouă*, XII / 1—2, p. 169—175.
- Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: каталог-определитель*. Москва; Саратов: Киммериды; Издательство Саратовского университета.
- Мошинский, А. П., Скаков, А. Ю. 1996. Работы Северо-Кавказской экспедиции ГИМ в 1991—1995 гг. В: Журавлёв, Д. В., Фирсов, К. Б. (ред.) *Тезисы докладов Отчётной сессии ГИМ по итогам полевых археологических исследований и новых поступлений 1991—1995 гг.* Москва (б.и.), с. 35—37.
- Мошинский, А. П. 1997. Взаимосвязь населения горных районов Северного Кавказа со скифами (по дигорским материалам). *Российская археология*, 3, с. 33—45.
- Мошинский, А. П. 2006. *Древности Горной Дигории VII—IV вв. до н. э. Систематизация и хронология*. Труды Государственного Исторического музея, 154. Москва: ГИМ.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Белозёр, В. П. 2001. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г.* Киев (б.и.).
- Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва: МТО Метео.
- Островерхов, А. С. 1984. Образ птицы в ольвийской школе звериного стиля. В: Черняков, И. Т. (ред.). *Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 62—77.
- Островерхов А.С. 1996. Звериный стиль и античные города Северного Причерноморья. *Вестник древней истории*, 2, с. 85—102.
- Островерхов, А. С. 2005. Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VI — III вв. до н. э.). *Структурно-семиотические исследования в археологии*, 2, с. 219—266.
- Очир-Горяева, М. А. 2012. *Древние всадники степей Евразии*. Москва: Таус.
- Отчёт Императорской археологической комиссии за 1893 год*. 1895. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов.
- Панченко, К. І. 2016. Поховання скіфського часу з ґрунтового могильника біля с. Заломи Кіровоградської області. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 237—240.
- Переводчикова, Е. В. 2015. Произведения скифского звериного стиля из Ульских курганов. В: Иванчик, А. И., Лесков, А. М. (ред.). *Ульские курганы. Культурно-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе. Степные народы Евразии*, 6. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф, с. 64—68.
- Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Археология СССР. Свод археологических источников, Д1—4. Москва: Наука.
- Пиотровский, Б. Б. 1955. *Кармир-Блур III. Результаты работ археологической экспедиции института истории Академии наук Армянской ССР и государственного Эрмитажа 1951—1953 гг.* Ереван: Издательство Академии наук Армянской ССР.
- Погребова, М. Н., Раевский, Д. С. 1999. К культурно-исторической интерпретации памятников звериного стиля из Жаботинского кургана № 2. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Башилов, В. А. (отв. ред.). *Евразийские Древности. 100 лет Б. Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи*. Москва: ИА РАН, с. 260—274.
- Полидович, Ю. Б. 2004. Зооморфно оформленные псалии как феномен скифской эпохи. В: Усачук, А. Н. (отв. ред.). *Псалии. Элементы упряжи и конского снаряжения в древности*. Археологический альманах, 15, с. 143—165.

- Полидович, Ю. Б. 2017. Пластина-обкладка горита из кургана первой половины V в. до н. э. у с. Ильичёво (Крым). В: Ключко, Л. С. (відп. ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. 21—22 листопада 2016 року. Київ: ТОВ Фенікс, с. 89—108.
- Полидович, Ю. Б., Величко, Е. А. 2018. Пластинки с изображением фигуры юноши из скифских комплексов. В: Ключко, Л. С. (відп. ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*, 20—21 листопада 2017 р. Київ: ТОВ Фенікс, с. 79—97.
- Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры*. Москва: Наука.
- Руденко, С. И. 1953. *Культура населения горного Алтая в скифское время*. Москва: Академия наук СССР.
- Рябкова, Т. В. 2013. *Памирская I, курган 10 — культурно-хронологическая позиция комплекса. Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 39, с. 59—99.
- Рябкова, Т. В. 2014. Три костяных псаля из Прикубанья в коллекции Эрмитажа. *Археологические вести*, 20, с. 205—216.
- Скорый С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: ІА НАНУ.
- Скорый, С. А., Білотор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. 2019. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: ТОВ Майдан.
- Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.
- Смирнова, Г. И., Вахтина, М. Ю., Кашуба, М. Т., Старкова, Е. Г. 2018. *Городище Немиров на реке Южный Буг. По материалам раскопок в XX веке из коллекций Государственного Эрмитажа и научного архива ИИМК РАН*. Санкт-Петербург: КНТ.
- Толстиков, В. П. 2011. К проблеме образования Боспорского государства (опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI — первой половине V вв. до н. э. В: Вахтина, М. Ю. и др. (ред.). *Боспорский феномен. Население, языки, контакты. Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 22-25 ноября 2011 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 54—58.
- Уильямс, Д., Огден, Дж. 1995. *Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. V—IV вв. до н. э.* Санкт-Петербург: Славия.
- Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)*. Археологічний комплекс «Більське городище», 1. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, Майдан; Котельва: ІКЗ Більськ.
- Шрамко, І. Б. 1995. Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году. *Полтавський археологічний збірник*, 3, с. 66—71.
- Шрамко, І. Б. 2004. О начальном периоде существования Бельского городища. В: Скорый, С. А. (відп. ред.). *Від Кіммерії до Сарматії. 60 років відділу скіфо-сарматської археології*. Київ: Корвін-пресс, с. 103—106.
- Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5). В: Черненко, Е. (відп. ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 33—56.
- Шрамко, І. Б. 2012. Зольники Западного Бельского городища: планиграфия и хронология. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвящённой 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968), 3—5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург*. Санкт-Петербург: СОЛО, с. 168—172.
- Шрамко, І. Б. 2015. Роговые наконечники луков с Западного Бельского городища. Труды Государственного Эрмитажа, LXXVII. *Археология без границ. Коллекции, проблемы, исследования, гипотезы*, с. 487—511.
- Шрамко, І. Б. 2019. Рогове завершення лука з Більського городища. *Археологія*, 4, с. 52—59.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. Дослідження курганів на некрополі Скоробір у 2017 р. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України, УТОПК, с. 6—22.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2019. Дослідження ранньоскіфського поселення Лазьківські Ставки І експедицією Харківського університету в 2018 р. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*. Київ; Котельва: ЦП НАН України, УТОПК, с. 78—88.
- Шрамко, І. Б., Снитко, І. А., Задніков, С. А., Малярєвська, А. А. 2021. Усадьба раннескифского времени Западного Бельского городища. *Stratum plus*, 3, с. 357—397.
- Эрлих, В. Р. 2007. *Северо-Западный Кавказ в начале железного века. Протомеотская группа памятников*. Москва: Наука.
- Яковенко, Е. В. 1968. Пастырське городище скіфського часу (За матеріалами розкопок 1955 р.). *Археологія*, XXI, с. 175—186.
- Яковенко, Э. В. 1969. Резной молоток из Среднего Поднепровья. *Советская археология*, 2, с. 246—249.
- Bîrzescu, I. 2012. *Die archaischen und frühklassischen Transport amphoren*. Histria, XV. Bucureşti: Editura Enciclopedica.

- Culică, V. 1967. O unealtă scitică de orfăurărie la Dunărea de jos. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 4, p. 677—685.
- Čugunov, K. V., Parzinger, H., Nagler, A. 2010. *Der scythenzeitliche Fürstengraban Aržan 2 in Tuva*. Archäologie in Eurasien, 26; Steppenvölker Eurasiens, 3. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Filow, B. 1934. Ein “skythisches” Bronzerelief aus Bulgarien. *Eurasia septentrionalis antiqua*, IX, p. 198—205.
- Firsov, K., Zuravlev, D. 2007. Kul’-Oba, Kozel und Aksjutency: Fürstengräber Zwischen Krim und Waldsteppe. In: Menghin, W., Parzinger, H., Nagler, A., Nawroth, M. (Hrsgb.). *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, p. 276—290.
- Hauptmann, H. 1983. Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien. In: Boehmer, R. M., Hauptmann, H. (Hrsg.). *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens: Festschrift für Kurt Bittel*. Mainz: Philipp von Zabern, S. 251—270.
- Kossak, G. 1987. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: Franke, H. (Hrsgb.). *Skythika*. Vorträge zur Entstehung des skytho-iranischen Tierstils und zu Denkmälern des Bosporianischen Reichs anlässlich einer Ausstellung der Leningrader Ermitage in München 1984. Abhandlungen der BAW, Philosophisch-historische Klasse, N. F., 98. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, S. 24—86.
- Leskov, A. M. 2008. *The Maikop Treasure*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Očir-Gorjaeva, M. 2005. *Pferdegesschirr aus Chosheutovo. Skythischer Tierstil an der Unteren Wolga*. Archäologie in Eurasien, 19. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century B.C.* Leningrad: Aurora.
- Reeder E. (ed). 1999. *Scythian gold. Treasures from ancient Ukraine*. New York: Abrams Inc. Publishers.
- Sezgin, Yu. 2012. *Arkaik Dönem İonia Üretimi Ticari Amphoralar*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Shelekhan, O., Lifantii, O. 2016. The elements of the horse bridle from the Severynivka hillfort. *Baltic-Pontic studies*, 21, p. 219—254.
- Shramko, I. 2021. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171—218.

References

- Alekseev, A. Yu. 1986. Nashivnyie blyashki iz Chertomlykского kurgana. In: Grach, N. L. (ed.). *Antichnaya torevtika*. Leningrad: Iskusstvo, p. 64—74.
- Alekseev, A. Yu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarey v sobranii Ermitazha*. Saint Petersburg: izdatelstvo gosudarstvennogo Ermitazha.
- Anohin, V. A. 1999. *Istoriya Bospora Kimmerijskogo*. Kyiv: Odigitriya.
- Anfimov, N. V. 1987. *Drevnee zoloto Kubani*. Krasnodar: Krasnodar. knizh. izd-vo.
- Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskiy kurgannyiy mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkiv: Rayder.
- Balimovich, Z. A. 1970. Dva bronzovyyih taza iz Semibratnih kurganov. *Sovetskaya arheologiya*, 3, p. 128—135.
- Bandurovskii, A. V., Buinov, Yu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni. (Severskodonetckiy variant)*. Kyiv: IA NANU.
- Batchaev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. In: Batchaev, V. M., Bartseva, T. B., Kerefov, B. M. *Arheologicheskie issledovaniya na novostroykah Kabardino-Balkarii v 1972-1979 gg. (Pamyatniki epohi pozdney bronzy i rannego zheleza (IX-VII vv. do n. e. — II v. n.e.))*. Nalchik: Elbrus, 2, p. 15—115.
- Bessonova, S. S., Skoryj, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodische skifskoy epohi (po materialam raskopok 1988—1996 gg.)*. Kyiv, Krakov: izdatelstvo IA NANU, Yagellonskogo universiteta
- Bobrinskiy, A. A. 1894. *Kurganyi i sluchaynyie arheologicheskie nahodki bliz mestechka Smely*. T. II. Sankt-Peterburg: Tipografiya glavnogo upravleniya Udelov.
- Bobrinskiy, A. A. 1901. *Kurganyi i sluchaynyie arheologicheskie nahodki bliz mestechka Smely*. T. III. Sankt-Peterburg: Tipografiya glavnogo upravleniya Udelov.
- Bobrinskiy, A. A. 1905. Otchet o raskopkah, proizvedennyih v 1903 g. v Chigirinskom uезде Kievskoy gub. *Izvestiya Imperatorskoy arheologicheskoy kommissii*, 14, p. 1—43.
- Boltryk, Yu., Ihnachak, M., Lifantii, O., Shelekhan, O. 2015. Rohovi elementy vuzdy z Severynivskoho horodyshcha. *Naukovi studii*, 8, p. 222—245.
- Borisfen-Berezan. 2005. *Nachalo antichnoy epohi v Severnom Prichernomore. K 120-letiyu arheologicheskikh raskopok na ostrove Berezan. Katalog vystavki v gosudarstvennom Ermitazhe*. Sankt Peterburg: Izdatelstvo gosudarstvennogo Ermitazha.
- Bujskikh, A. V. 2015. O datirovke bronzoliteynoy masterskoy v yuzhnoy chasti Olvii. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 1(14) (Olbio. In memoriam V. V. Krapivina), p. 93—112.

- Valchak, S. B. 2009. *Konskoe snaryazhenie v pervoy trety 1-go tyis. do n.e. na yuge Vostochnoy Evropyi*. Moscow: Taus.
- Vinogradov, Yu. A. 2001. Kurganyi varvarskoy znati V v. do n.e. v rayone Bospora Kimmeriyskogo (Opyit interpretatsii). *Vestnik drevney istorii*, 4, p. 77—87.
- Vyazmitina, M. I. 1963. Rannie pamyatniki skifskogo zverinogo stilya. *Sovetskaya arheologiya*, 2, p. 158—169.
- Galanina, L. K. 1977. Skifskie drevnosti Podneprovya (Ermitazhnaya kolleksiya N. E. Brandenbura). *Svod arheologicheskikh istochnikov*, D 1—33. Moscow: Nauka, p. 1—68.
- Galanina, L. K. 1997. *Kelemesskie kurgany. «Carskie» pogrebeniya ranneskifskoy epohi*. Moscow: Paleograf.
- Goroncharovskiy, V. A. 2016. Sindika v period vozvedeniya Semibratnih kurganov. *Mnemon: Issledovaniya i publikatsii po istorii antichnogo mira*, 10, p. 115—140.
- Grechko, D. S. 2012. O vozmozhnykh «prosvetakh» v «temnoye» vremya (VI v. do n. e.) skifskoy istorii. *Stratum plus*, 3, p. 75—106.
- Grechko, D. S. 2017. O formirovani klassicheskoy Skifii v V v. do n.e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(23) (Starozhytnosti rannoho zaliznogo viku), p. 78—106.
- Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zheleznoogo veka v Dneprovskoy Pravoberezhnoy lesostepi*. Kyiv: KNT.
- Dubovskaya, O. R. 1997. Ob etnokulturnoy atributsii «novoчеркасских погребениях Северного Причерноморья». *Arheologicheskii almanah*, 6, p. 181—218.
- Drevnosti Pridneprovya*, II. 1899. Kyiv: Tipografiya S.V. Kulzhenko.
- Drevnosti Pridneprovya*, III. 1899. Kyiv: Tipografiya S.V. Kulzhenko.
- Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1991. Skifskie kurganyi u s. Pervomaevka na Hersonschine. V: Boltrik, Yu. V., Bunyatyan E. P. (ed.). *Kurganyi stepnoy Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 72—97.
- Zadnikov, S. A., Shramko, I. B., Korotia, O. V. 2022. Onovleniy plan roztashuvannia zolnykiv u mezhakh Zakhidnoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha. In: Korost, I. I. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2022. Do 85-richchia vid dnia narodzhennia vidomoi arheolohyni, doktora istorychnykh nauk Ally Moruzhenko (1937 — 1991)*. Kyiv, Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 81—115.
- Zuev, V. Yu. 1993. Izuchenie zhabotinskih gravirovok i problema razvitiya zverinogo stilya v evropeyskoy Skifii na rubezhe VII—VI v. do R. Hr. *Peterburgskiy arheologicheskii vestnik*, 6, p. 38—52.
- Ivanchik, A. I. 2001. *Kimmeriysyi i skifyi. Kulturno-istoricheskie i hronologicheskie problemy arheologii vostochnoevropeyskikh stepe i Kavkaza pred- i ranneskifskogo vremeni*. (Stepnyie narodyi Evrazii.) Tom II. Moscow: Paleograf.
- Ivanchik, A. I., Leskov, A. M. (ed.). 2015. *Ulskie kurganyi. Kultovo-pogrebalnyi kompleks skifskogo vremeni na Severnom Kavkaze*. (Stepnyie narodyi Evrazii.) Tom: 6. Moscow, Berlin, Bordo: Paleograf.
- Illinska, V. A. 1961. Skifska vuzda VI st. do n.e. (za materialamy Posullia). *Arkheolohiia*, XIII, p. 38—61.
- Illinskaya, V. A. 1968. *Skifyi Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhya (kurgany Posulya)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Illinskaya, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseyna r. Tyasmin (VII—VI v.v. do n.e.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Illinskaya, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiya VII-IV v. do n.e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Kantorovich, A. R. 2010. Meoto-skifskoe iskusstvo Prikubanya (VII — nachalo III v. do n.e.). In: Bongarda-Levina, G. M. (ed.). *Antichnoe nasledie Kubani*. T. 1. Moscow: Nauka, p. 286—314.
- Kantorovich, A. R. 2015. *Skifskiy zverinyiy stil Vostochnoy Evropyi: klassifikatsiya, tipologiya, evolyutsiya*. Manuscript of the dissertation of Doctor of Historical Sciences, Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences. Moscow.
- Kantorovich, A. R. 2021. Motiv ptichey golovy s volyutovidnyim klyuvom v sisteme vostochnoevropeyskogo varianta skifskogo zverinogo stilya i ego veroyatnyie istoki. *Stratum plus*, 3, p. 15—49.
- Kantorovich, A. R. 2022a. *Iskusstvo skifskogo zverinogo stilya Vostochnoy Evropyi. Klassifikatsiya, tipologiya, hronologiya, evolyutsiya*. T. 1. Moscow: izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
- Kantorovich, A. R. 2022b. *Iskusstvo skifskogo zverinogo stilya Vostochnoy Evropyi. Klassifikatsiya, tipologiya, hronologiya, evolyutsiya*. T. 2. Moscow: izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
- Kantorovich, A. R., Hrapunov, I. N. 2021. Blyahi v skifskom zverinom stile iz mogilnika Opushki. *Kratkie soobshcheniya Instituta arheologii RAN*, 265, p. 93—103.
- Kantorovich, A. R., Erlih, V. R. 2006. *Bronzoliteynoe iskusstvo iz kurganov Adygei*. Moscow: Gosudarstvennyiy muzey Vostoka.
- Kaposhina, S. I. 1950. Pamyatniki zverinogo stilya iz Olvii. *Kratkie soobshcheniya instituta istorii materialnoy kultury*, XXXIV, p. 42—52.
- Kaposhina, S. I. 1956. O skifskikh elementah v kulture Olvii. In: Gaydukevich, M. F. (ed.). *Olviiya i Nizhnee Pobuzhe v antichnuyu epohu*. Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR, 50, Moscow, Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, s. 154—189.

- Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurganyi ranneskifskogo vremeni v bassejne r. Ros*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kovpanenko, G. T., Bunyatyan, E. P., Gavrilyuk, N. A. 1976. Raskopki kurganov u. Kovalevka. In: Kovpanenko, G. T. (ed.). *Kurganyi na Yuzhnom Buge*. Kyiv: Naukova dumka, p. 7—132.
- Kopeykina, L. V. 1982. Rodosko-ioniyskaya keramika VII v. do n.e. s o. Berezani ee znachenie dlya izucheniya rannego etapa suschestvovaniya poseleniya. V: Boriskovskaya, S. P. (ed.). *Hudozhestvennyye izdeliya antichnyih masterov*. Leningrad: Iskusstvo, p. 6—35.
- Korovina, A. K. 1957. K voprosu ob izuchenii Semibratnih kurganov. *Sovetskaya arheologiya*, 2, p. 174—187.
- Korolkova, E. F. 2011. Konskiy «egret» so stsenoy terzaniya iz Sibirskoy kolleksii Petra I. *Soobscheniya gosudarstvennogo Ermitazha*, LXIX, p. 5—14.
- Krapivina, V. V., Buyskih, A. V. 2011. Novyy proizvodstvennyy kompleks pozdnearhaicheskogo vremeni iz Olvii. *Bosporskie chteniya*, XII, p. 204—210.
- Krupnov, E. I. 1960. *Drevnyaya istoriya Severnogo Kavkaza*. Moscow: Izdatelstvo AN SSSR.
- Kulatova, I. N., Skoryi, S. A., Suprunenko, A. B. 2006. Ranneskifskoe pogrebenie na yuge Pridneprovskoy Levoberezhnoy terrasovoy Lesostepi (k voprosu o peredneaziatskih innovatsiyah vostochnoevropykom zverinom stile). *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1/2006, p. 46—60.
- Levina, E. A., Ostroverhov, A. S., Redina, E. F. 1993. O proizvodstve izdeliy v zverinom stile na territorii Olviyskogo polisa. In: Vanchugov, V. P. (ed.). *Drevnosti prichernomorskih stepey*. Kyiv: Naukova dumka, p. 88—90.
- Levchenko, B. M., Levchenko, N. B., Grechko, D. S., 2015. Kurgany ranneskifskogo vremeni u s. Medvin v Porose (po materialam raskopok 1984—1985 gg.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(15) (Starozhytnosti rannoho zaliznogo viku), p. 202—218.
- Leskov, A. M. 2015. Voprosy odnositelnoy i absolyutnoy hronologii. In: Ivanchik, A. I., Leskov, A. M. (ed.). *Ulskie kurganyi. Kultovo-pogrebalnyy kompleks skifskogo vremeni na Severnom Kavkaze*. (Stepnyie narodyi Evrazii). Tom: 6. Moscow, Berlin, Bordo: Paleograf, p. 87—100.
- Lobay, B. I. 1981. *Nauchnyy otchet o rabote arheologicheskoy ekspeditsii Vinnitskogo kraevedcheskogo muzeya za 1980 god*. Vinnitsa. Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine 1980/66.
- Maslov, V. E. 2022. Pervyye izobrazheniya v skifskom «zverinom stile». *Stratum plus*, 3, p. 41—56.
- Maslenitsina, E. S. 1992. Nekotorye stilisticheskie gruppyi pamyatnikov v isskustve Prikubanya v kontse V — IV vv. do n.e. In: Schapova, Yu. L., Yatsenko, I. V. (ed.). *Grakovskie chteniya na kafedre arheologii MGU 1989—1990. Materialy seminarov po skifo-sarmatskoy arheologii*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, p. 57—58.
- Mahortiyh, S. V., Rolle-Gerts, R. A., Skoryi, S. A., Gerts, V. Yu., Belozher, V. P. 2006. *Issledovaniya sovmestnoy Ukrainko-nemetskoy arheologicheskoy ekspeditsii v 2005 g.* Kyiv.
- Machinskiy, D. A. 1989. Bospor Kimmeriyskiy i Tanais v istorii Skifii i Sredizemnomorya VIII—V vv. do n.e. In: Raev, B. A. (ed.). *Kochevniki Evraziyskih stepey i antichnyy mir (problemy kontaktov)*. Materialy 2-go arheologicheskogo seminarov. Novochechassk: Muzey istorii donsokogo kazachestva, p. 7—30.
- Medvedskaya, I. N. 1992. Periodizatsiya skifskoy arhaiiki i drevniy Vostok. *Rossiyskaya arheologiya*, 3, p. 86—107.
- Melyukova, A. I. 2001. Novyye dannyye o skifah v Dobrudzhe (k voprosu o «Staroy Skifii» Gerodota). *Rossiyskaya arheologiya*, 4, p. 20—32.
- Mohylov, O. D. 2005. Klitchastyi ornament rannoskifskoho chasu yak khronolohichniy pokaznyk. *Arkheolohiia*, 3, p. 13—17.
- Mohylov, O. D. 2008. Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy. Kyiv; Kamianets-Podilskyi: PP Moshynskyi.
- Mohylov, O. D. 2016. Motiv nog kopyitnogo zhivotnogo na skifskih uzdechnykh blyahah. *Revista Arheologică*, serie nouă, vol. XII, nr. 1—2, p. 169—175.
- Monahov, S. Yu. 2003. *Grecheskie amforyi v Prichernomore. Tipologiya amfor veduschih tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoy tare: katalog-opredelitel*. Moscow, Saratov: Kimmerida, izdatelstvo Saratovskogo universiteta.
- Moshinskiy, A. P., Skakov, A. Yu. 1996. Raboty Severo-Kavkazskoy ekspeditsii GIM v 1991—1995 gg. In: Zhuravlev, D. V., Firsov, K. B. (ed.). *Tezisy dokladov Otchetnoy sessii GIM po itogam polevyih arheologicheskikh issledovaniy i novyih postupleniy 1991—1995 gg.* Moscow, p. 35—37.
- Moshinskiy, A. P. 1997. Vzaimosvyaz naseleniya gornah rayonov Severnogo Kavkaza so skifami (po diagorskim materialam). *Rossiyskaya arheologiya*, 3, p. 33—45.
- Moshinskii, A. P. 2006. *Drevnosti Gornoj Digorii VII—IV vv. do n. e. Sistematizatsiia i khronologiia*. Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeia, 154. Moscow: GIM.
- Murzin, V. Yu., Rolle R., Gerts, V., Skoryi, S. A., Mahortiyh, S. V., Belozher, V. P. 2001. *Issledovaniya sovmestnoy Ukrainko-Nemetskoy arheologicheskoy ekspeditsii v 2000 g.* Kyiv.
- Olhovskiy, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvayaniya VII—III vv. do n.e.* Moscow: MTO Meteo.

- Ostroverhov, A. S. 1984. *Obraz ptitsy v olviyskoy shkole zverinogo stilya*. In: Chernyakov, I. T. (ed.). *Ranniy zheleznyiy vek Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya*. Kyiv: Naukova dumka, p. 62—77.
- Ostroverhov, A. S. 1996. *Zverinyiy stil i antichnyie goroda Severnogo Prichernomor'ya*. *Vestnik drevney istorii*, 2, p. 85—102.
- Ostroverhov, A. S. 2005. *Pamyatniki zverinogo stilya iz olviyskoy i nikoniyskoy okrug (konets VI — III v. do n.e.)*. *Strukturno-semioticheskie issledovaniya v arheologii*, 2, p. 219—266.
- Ochir-Goryaeva, M. A. 2012. *Drevnie vsadniki stepey Evrazii*. Moscow, Taus.
- Otchet Imperatorskoy arheologicheskoy kommissii za 1893 god*. 1895. Sankt-Peterburg: Tipografiya glavnogo upravleniya Udelov.
- Panchenko, K. I. 2016. *Pokhovannia skifskoho chasu z hruntovoho mohylnyka bilia s. Zalomy Kirovohradskoi oblasti*. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(19), p. 237—240.
- Perevodchikova, E. V. 2015. *Proizvedeniya skifskogo zverinogo stilya iz Ul'skikh kurganov*. In: Ivanchik, A. I., Leskov, A. M. (ed.). *Ul'skie kurganyi. Kultovo-pogrebalnyi kompleks skifskogo vremeni na Severnom Kavkaze*. Moscow, Berlin, Bordo: Paleograf. Seriya: Stepnyie narodyi Evrazii; Tom: 6, p. 64—68.
- Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhie Srednego Pridneprov'ya v V—III vv. do n.e.* (Svod arheologicheskikh istochnikov. Vyip. D1-4). Moscow: Nauka.
- Piotrovskiy, B. B. 1955. *Karmir-Blur III. Rezultaty rabot arheologicheskoy ekspeditsii instituta istorii Akademii nauk Armyanskoy SSR i gosudarstvennogo Ermitazha 1951-1953 gg.* Erevan: Izdatelstvo Akamemii nauk Armyanskoy SSR.
- Pogrebova, M. N., Raevskiy, D. S. 1999. *K kulturno-istoricheskoy interpretatsii pamyatnikov zverinogo stilya iz Zhabotinskogo kurgana № 2*. In: Melyukova, A. I., Moshkova, M. G., Bashilov, V. A. (ed.). *Evraziyskie Drevnosti. 100 let B. N. Grakovu: arhivnyie materialy, publikatsii, stati*. Moscow: Institut arheologii RAN, p. 260—274.
- Polidovich, Yu. B. 2004. *Zoomorfno oformlennyye psalii kak fenomen skifskoy epohi*. *Arheologicheskyy almanah*, 15 (Psalii. Elementy upryazhi i konskogo snaryazheniya v drevnosti), p. 143—165.
- Polidovich, Yu. B. 2017. *Plastina — obkladka gorita iz kurgana pervoy poloviny V v. do n.e. u s. Ilichevo (Krym)*. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Juvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». 21—22 lystopada 2016 roku*. Kyiv: TOV Feniks, p. 89—108.
- Polidovich, Yu. B., Velichko, E. A. 2018. *Plastinki s izobrazheniem figuryi yunoshi iz skifskikh kompleksov*. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Juvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky», 20—21 lystopada 2017 r.* Kyiv: TOV Feniks, p. 79—97.
- Raevskiy, D. S., 1985. *Model mira skifskoy kulturyi*. Moscow: Nauka.
- Rudenko, S. I. 1953. *Kultura naseleniya gornogo Altaya v skifskoe vremya*. Moscow: Akademiya nauk SSSR.
- Ryabkova, T. V. 2013. *Pamirskaya I, kurgan 10 — kulturno-hronologicheskaya pozitsiya kompleksa*. *Arheologicheskyy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*. 39, p. 59—99.
- Ryabkova, T. V. 2014. *Tri kostyanyih psaliya iz Prikubanya v kollektzii Ermitazha*. *Arheologicheskie vesti*, 20, p. 205—216.
- Skoryi, S. A. 2003. *Skifyi v Dneprovskoy Pravoberezhnoy Lesostepi*. Kyiv: IA NANU.
- Skoryi, S. A., Bilozor, V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M. 2019. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bil'skoho horodyshcha*. Kyiv: TOV Maidan.
- Skudnova, V. M. 1988. *Arhaicheskyy nekropol Olvii. Publikatsiya odnoy kollektzii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Smirnova, G. I., Vahtina, M. Yu., Kashuba, M. T., Starkova, E. G. 2018. *Gorodische Nemirova na reke Yuzhnyiy Bug. Po materialam raskopok v XX veke iz kollektsiy Gosudarstvennogo Ermitazha i nauchnogo arhiva IIMK RAN*. Sankt-Peterburg: KNT.
- Tolstikov, V. P. 2011. *K probleme obrazovaniya Bosporskogo gosudorstva (opyit rekonstruktsii voenno-politicheskoy situatsii na Bospore v kontse VI — pervoy polovine V vv. do n.e.)*. In: Vahtina, M. Yu. i dr. (ed.). *Bosporskiy fenomen. Naselenie, yazyki, kontakty. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Sankt-Peterburg, 22—25 noyabrya 2011 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, p. 54—58.
- Uilyame, D., Ogdan, Dzh. 1995. *Grecheskoe zoloto. Yuvelirnoe iskusstvo klassicheskoy epohi. V—IV vv. do n.e.* Sankt-Peterburg: Slaviya.
- Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shramko, B. A., Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. *Zakhidne ukriplennia: zolnyk № 11 (1958 r.)*. *Arkheolohichniy kompleks «Bil'ske horodyshche»*. Vyp. 1. Kharkiv, Kotelva: Maidan.
- Shramko, I. B. 1995. *Kratkie itogi issledovaniy na Zapadnom ukreplenii Belskogo gorodischa v 1994 godu*. *Poltavskiy arheolohichniy zbirnik*, 3, p. 66—71.
- Shramko, I. B. 2004. *O nachalnom periode suschestvovaniya Belskogo gorodischa*. In: Skoryi, S. A. (ed.). *Vid Kimmerii do Sarmatii, 60 rokov viddilu skifo-sarmatskoi arkheolohii*. Kyiv: Korvin-pres, p. 103—106.

- Shramko, I. B. 2006. Rannii period v istorii herodotivskoho Helonu. In: Chernenko, Ye. V. (ed.) *Bilskhe horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, p. 33—56.
- Shramko, I. B. 2012. Zolniki Zapadnogo Belskogo gorodischa: planigrafiya i hronologiya. In: Scheglova, O. A. (ed.) *Slavyane Vostochnoy Evropyi nakanune obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. Materialyi mezhdunarodnoy konferentsii, posvyaschennoy 110—letiyu so dnya rozhdeniya Ivana Ivanovicha Lyapushkina (1902 — 1968), 3 — 5 dekabrya* (Sankt-Peterburg: SOLO, p. 168—172.
- Shramko, I. B. 2015. Rogovyye nakonechniki lukov s Zapadnogo Belskogo gorodischa. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*. LXXVII (Arheologiya bez granits. Kollektzii, problemyi, issledovaniya, gipotezyi), p. 487—511.
- Shramko, I. B. 2019. Rohove zavershennia luka z Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 4, p. 52—59.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. Doslidzhennia kurhaniv na nekropoli Skorobir u 2017 r. In: Korost, I. I. (ed.) *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2017*. Kyiv, Kotelva: TsP NAN Ukrainy, UTOPIK, p. 6—22.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2019. Doslidzhennia rannoskifskoho poseleunia Lazkivski Stavky-I ekspedytsiieiu Kharkivskoho universytetu v 2018 rotsi. In: Korost, I. I. (ed.) *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*. Kyiv, Kotelva, p. 78—88.
- Shramko, I. B., Snitko, I. A., Zadnikov, S. A., Malyarevskaya, A. A. 2021. Usadba ranneskifskogo vremeni Zapadnogo Belskogo gorodishcha. *Stratum plus*, 3, p. 357—397.
- Erlih, V. R. 2007. *Severo-Zapadnyiy Kavkaz v nachale zheleznogo veka. Protomeotskaya gruppa pamyatnikov*. Moscow: Nauka.
- Yakovenko, E. V. 1968. Pastyrskhe horodyshche skifskoho chasu (za materialamy rozkopok 1955 r.). *Arkheolohiia*, XXI, p. 175—186.
- Yakovenko, E. V. 1969. Reznoy molotok iz Srednego Podneprovyia. *Sovetskaya arheologiya*, 2, p. 246—249.
- Bîrzescu, I. 2012. *Die archaischen und frühklassischen Transport amphoren* (Histria XV). Bucureşti: Editura Enciclopedica.
- Culică, V. 1967. O unealtă scitică de orfăurărie la Dunărea de jos. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 4, p. 677—685.
- Čugunov, K. V., Parzinger, H., Nagler A. 2010. *Der scythenzeitliche Fürstengraban Aržan 2 in Tuva*. Archäologie in Eurasien 26. Steppenvölker Eurasiens 3. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Filow, B. 1934. Ein “skythisches” bronzerelief aus Bulgarien. *Eurasia septentrionalis antiqua*, IX, P. 198—205.
- Firsov, K., Zuravlev, D. 2007. Kul’-Oba, Kozel und Aksjutency: Fürstengräber Zwischen Krim und Waldsteppe. In: Menghin, W., Parzinger, H., Nagler, A., Nawroth, M. (Hrsg.). *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München, Berlin, London, New York: Prestel, p. 276—290.
- Hauptmann, H. 1983. Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien. In: Boehmer, R. M., Hauptmann, H. (Hrsg.). *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens: Festschrift für Kurt Bittel*. Mainz: Philipp von Zabern., S. 251—270.
- Kossack, G. 1987. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstil. In: Galanina, L., Grac, N., Hans-Jörg, K., Kossack, G. *Skythika: Vorträge zur Entstehung des skytho-iranischen Tierstils und zu Denkmälern des Bosporanischen Reiches anlässlich einer Ausstellung der Leningrader Ermitage in München 1984*. (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Abhandlungen; Neue Folge, Heft 98). München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, S. 24—86.
- Leskov, A. M. 2008. *The Maikop Treasure*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Očir-Gorjaeva M. 2005. *Pferdegeschirr aus Chosheutovo. Skythischer Tierstil an der Unteren Wolga*. (Archäologie in Eurasien; Band. 19). Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century B.C.* Leningrad: Aurora,
- Reeder, E. (ed). 1999. *Scythian gold. Treasures from ancient Ukraine*. New York: Abrams Inc. Publishers.
- Sezgin, Yu. 2012. *Arkaik Dönem İonia Üretimi Ticari Amphoralar*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Shelekhan, O., Lafantii, O. 2016. The elements of the horse bridle from the Severynivka hillfort. *Baltic-pontic studies*, 21, p. 219—254.
- Shramko, I. 2021. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171—218.

Нова знахідка зразка звіриного стилю з Харківщини

Станіслав Задніков¹

A New Animal Style Find from the Kharkiv Region

Stanislav Zadnikov

Анотація. У 2001 році харківський краєзнавець А. О. Зоря відкрив нове поселення скіфського часу біля с. Огульці² Богодухівського району. У 2004 році він знайшов на цьому поселенні фрагмент вепрячого ікла із зображеннями у звіриному стилі — частково цілілою фігуркою хижака й головою хижого птаха. Різьблене у такій манері ікло трапилося на Сіверськодонеччині уперше. Знахідка з поселення Огульці-1 сполучає конструктивний задум савроматського мистецтва й сюжет скіфського звіриного стилю. Відтак, вона, будучи порівняно добре прив'язаною до археологічного контексту, вкотре засвідчує взаємозв'язки Дніпро-Донецького обширу та Волзько-Уральського регіону, що виникали, вочевидь, і через потужні пересування кочових угруповань в обох напрямках.

Ключові слова: Лісостепова Скіфія, Харківщина, Огульці-1, ікло, звіриний стиль, VI—V ст. до н. е., савромати.

Abstract. In 2001, another settlement site of Scythian times was discovered by A. O. Zorya, a local historian from Kharkiv, near the village of Ohultsi in Bohoduhiv district. In 2004, a fragment of a carved wild boar canine was found by him on the modern-day surface of the site. The animal style artwork displays a damaged figurine of a wild carnivore and the head of a bird of prey. It is the first time that the Early Iron Age patterned wild boar canine is found in the Siverskiy Donets River basin. The find from Ohultsi-1 appears to borrow its design concept from Sauromatian art, to combine it with the figured composition of the Scythian animal style. Hence, the Ohultsi canine, being a relatively well documented find, may once more testify to the interrelationships of the Dnipro-Donets region and the Volga-Ural region, which apparently arose due to the powerful reciprocal movements of nomadic groupings.

Keywords: forest-steppe Scythia, Kharkiv region, Ohultsi-1, canine tooth, animal style, 6—5 century BC, Sauromatians.

Пропонована публікація доповнює добірку зразків скіфського звіриного стилю зі щільного рогу й кістки, що походять з терен Харківщини (див.: Гречко 2001; Окатенко, Могилов 2021).

Навесні 2004 року відомий харківський краєзнавець Анатолій Зоря знайшов на одному з поселень регіону предмет, оформлений у скіфському звіриному стилі, і тоді ж передав його на зберігання до Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. На жаль, передчасна смерть автора знахідки (2004 р.) відтермінувала публікацію предмета на довгі роки. Як відомо, А. О. Зоря відкрив десятки археологічних пам'яток на Харківщині

(Радзиевская 2005; Шрамко 2003, с. 102; 2013). Завдяки йому було обстежено територію басейну річки Вільхуватка (Задніков, Шрамко 2003), укладено мапу мікрорегіону, на деяких поселеннях закладено шурфи (Шрамко, Задніков, Зоря 2004). На початку 2000-х років він також підготував карту давніх пам'яток біля с. Огульці. Зі щоденника Анатолія Зорі, що зберігається в архіві Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, відомо, що вже навесні 2001 року ним відкрито декілька поселень біля цього села. Одне з них — Огульці-1 (рис. 1). У 2010 році К. Ю. Пеляшенко провів наукову археологічну експертизу пам'ятки. Під час

¹ **Станіслав Анатолійович ЗАДНІКОВ:** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи 4, Харків, Україна, 61022; **Stanislav ZADNIKOV:** Candidate of Historical Sciences, Senior Staff Researcher, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, Ukraine, 61022.

ORCID ID: 0000-0003-0425-2312

e-mail: szadnikov@karazin.ua

² Село Огульці належить Валківській територіальній громаді Богодухівського району Харківської області (раніше — Валківський район Харківської області).

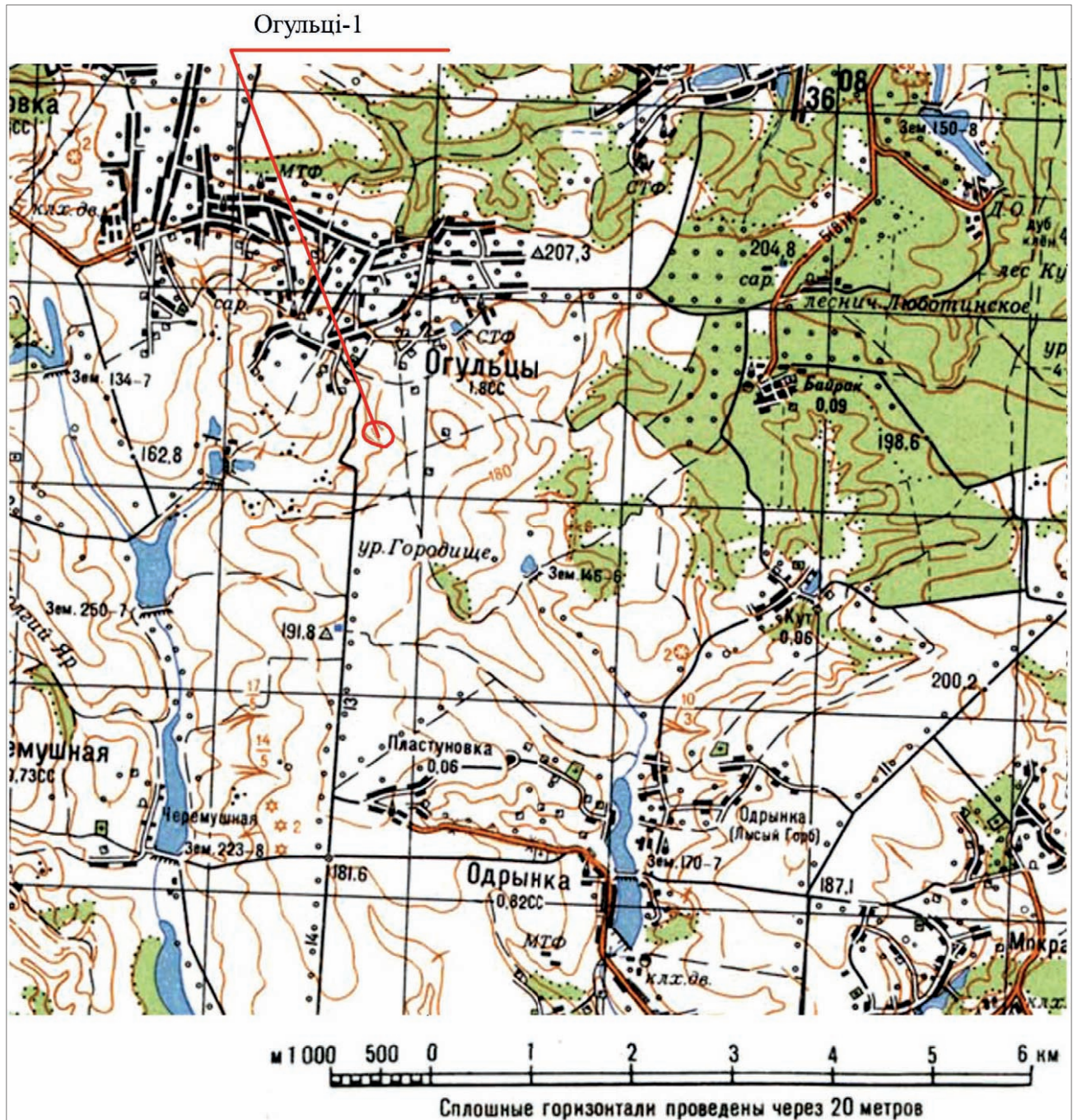

Рис. 1. Мапа з розташування поселення Огульці-1.

Fig. 1. Geographical location of the Ohultsi-1 settlement.

робіт зібрано підйомний матеріал та закладено шурф (Шрамко, Голубева, Задніков, Пеляшенко 2011, том I, с. 31).

Опис пам'ятки. Поселення Огульці-1 розташоване за 500 м на південь від цвинтаря на південній околиці одноіменного села. Пам'ятка знаходиться на мису, утвореному двома ярками на терасі біля лівого безіменного допливу р. Черемушна (рис. 2; 3) (Шрамко, Голубева, Задніков, Пеляшенко 2011, том II, рис. 106).

Нині ця територія використовується під сільськогосподарські потреби; за 150 м на схід від краю поселення встановлено розвідувальну нафтогазову свердловину (Шрамко, Голубева, Задніков, Пеляшенко 2011, том II, рис. 109). На супутниковому знімку на території пам'ятки фіксуються щонайменше чотири сірі плями, які можна інтерпретувати як зольники (рис. 3).

У зібраному К. Ю. Пеляшенком підйомному матеріалі представлено фрагменти ліпного посуду:

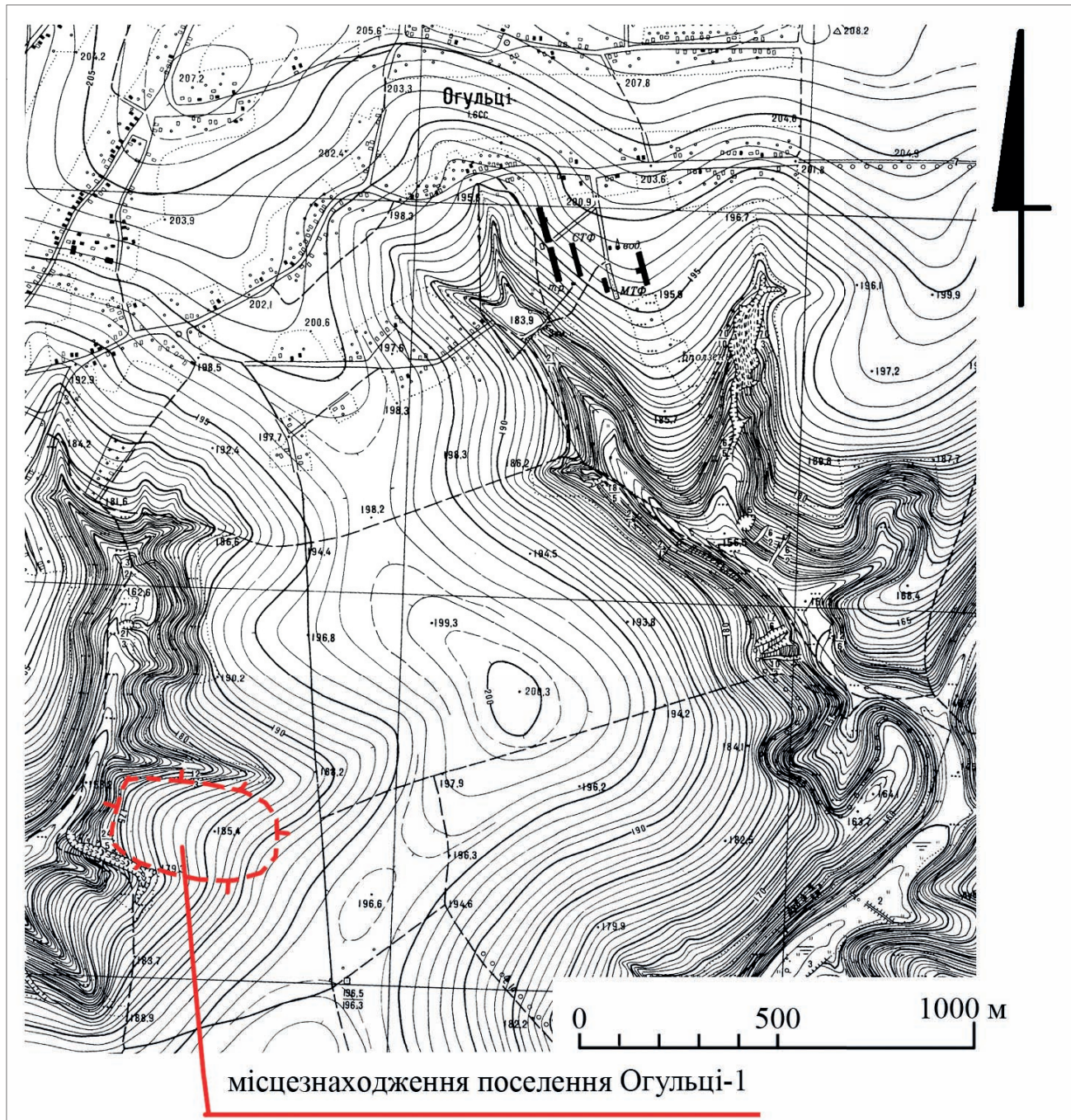

Рис. 2. План місцевості з розташуванням поселення Огульці-1.

Fig. 2. Spatial and landscape location of the Ohultsi-1 settlement.

прикрашені пальцевими вдавленнями та наскрізними проколами по краю вінець ліпних горщиків, бортики мисок, фрагменти донних частин посудин (рис. 4: 2—11; 5: 2—15). Шурфом (1 × 1 м) в умовному центрі пам'ятки встановлено, що культурний шар поселення практично зруйнований оранкою. Під ріллею (0,30 м), у якій знайдено фрагмент ліпного посуду, фіксується жовта материкова глина (рис. 4: 1; 5: 1). Утім, центр поселення міг бути вільним від споруд та накопичення потужного

культурного шару, оскільки, згодом, виступав місцем зборів, церемоній, торгів тощо. Таку картину зафіксовано й на Західному укріпленні Більського городища, а також на Люботинському городищі (Шрамко 1998, с. 21—22; Задніков, Шрамко, Коротя 2022, с. 102). За даними розвідок К. Ю. Пеляшенка орієнтовні розміри поселення в Огульцях складають 100 × 100 м.

На жаль, достовірно невідомо, в якому саме пункті пам'ятки знайдено аналізований предмет

Рис. 3. Супутникова зйомка території з нанесенням орієнтовних меж поселення Огульці-1 (Джерело: Googlemaps, 2023). Світлі цятки на темному тлі ґрунту відповідають зольним плямам.

Fig. 3. Satellite survey territory showing the approximate boundaries of the Ohultsi-1 settlement site (Source: Googlemaps, 2023). Grey spots at the black soil background are ashmounds.

(рис. 6; 7), утім можна припустити, що він трапився на поверхні одного із зольників. Враховуючи щільність масивного компактного шару, фактуру поверхні, порожнисту будову/структуру, відсутність губчастої речовини та характерний трикутний перетин, вочевидь, цей предмет є іклом вепря.

Опис предмета. Уціліла його кінцева частина (зі свіжим зламом в торці), близька формою до трикутника. Довжина зразка — 6,3 см, максимальна ширина — 2,3 см, максимальна товщина — 1,1 см. Поверхня добре полискована. У верхній широкій частині — зображення хижака із підібганими кінцівками; поблизу закінчення предмету позначено дзьоб та ніздрю хижого птаха (рис. 6; 7), образ якого передає власне природна форма ікла. Таким чином, у композиції та обрисах предмета поєднано два зображення: голову хижого птаха та хижака.

Голова хижого птаха. Отже, суцільна форма ікла імітувала голову птаха, дзьобом якого був гострий кінець ікла. Дзьоб має вигляд овалу із перехресними лініями, ніздрю показано у вигляді невеличкої круглої ямки (рис. 6: с; 7). Згідно А. Р. Канторовича, таке зображення голови хижого птаха має радше належати до 11-го типу його класифікації голів птахів — Гуляйгородсько-макіївського (Канторович 2022а, с. 261; 2022б, с. 100). Доволі часто такі зображення зустрічаються на підвісках із ікл вепрів. Існування цього типу дослідник цілком обґрунтовано розміщує в межах другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. (Канторович 2022а, с. 261).

Хижак. Фігура хижака — стилізована, її показано з підібганими кінцівками. Голова опущена донизу. На голові колом передано око. Вуха стирчать вгору (рис. 6: с; 7). За типології хижаків

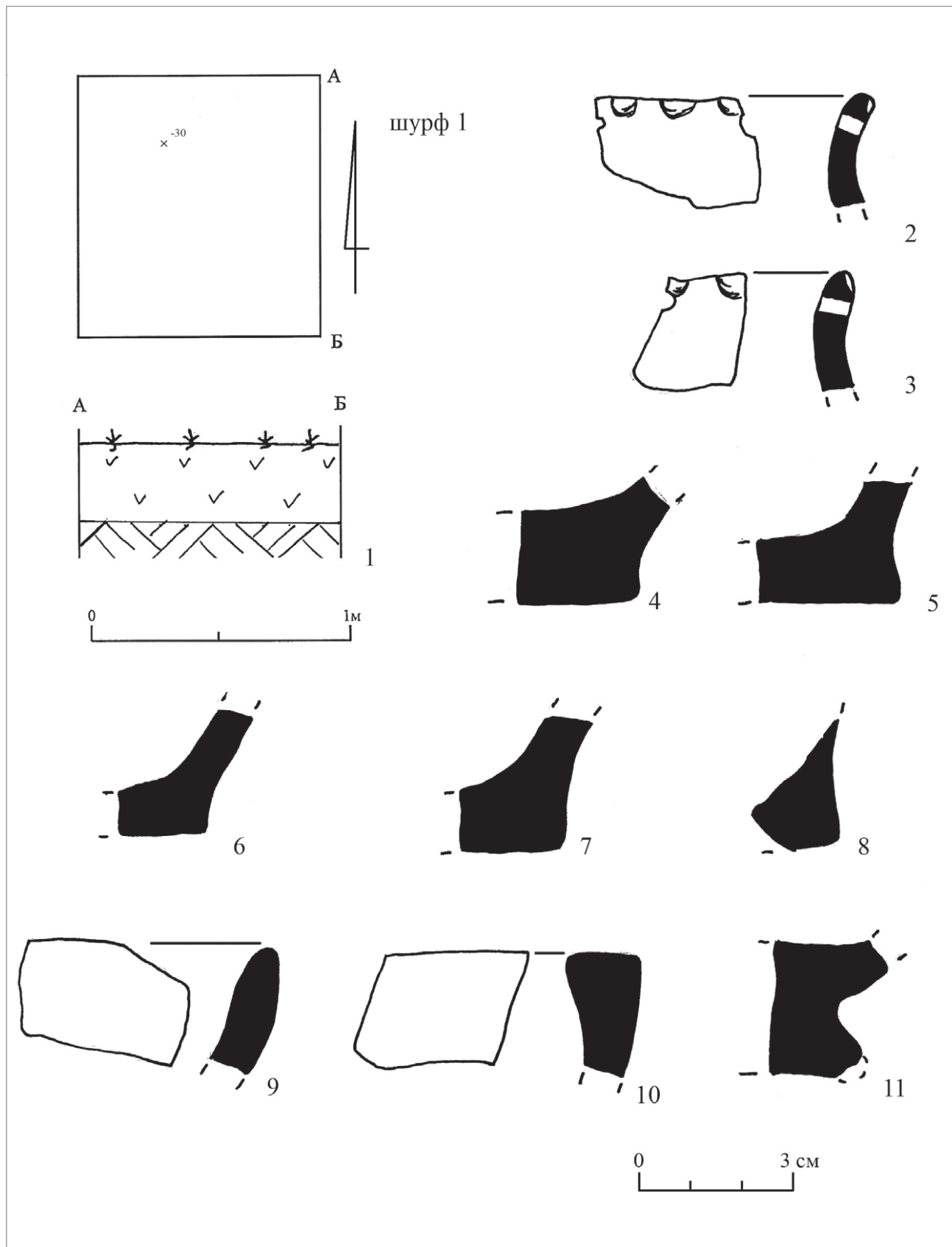

Рис. 4. Поселення Огульці-1. План та стратиграфія шурфу 1 (1), знахідки з поселення (2—11). Малюнки К. Ю. Пеляшенка.

Fig. 4. The Ohultsi-1 settlement. Plan and stratigraphy of the prospecting digging No. 1 (1) and settlement finds (2—11). Drawings by K. Yu. Pelyashenko.

1

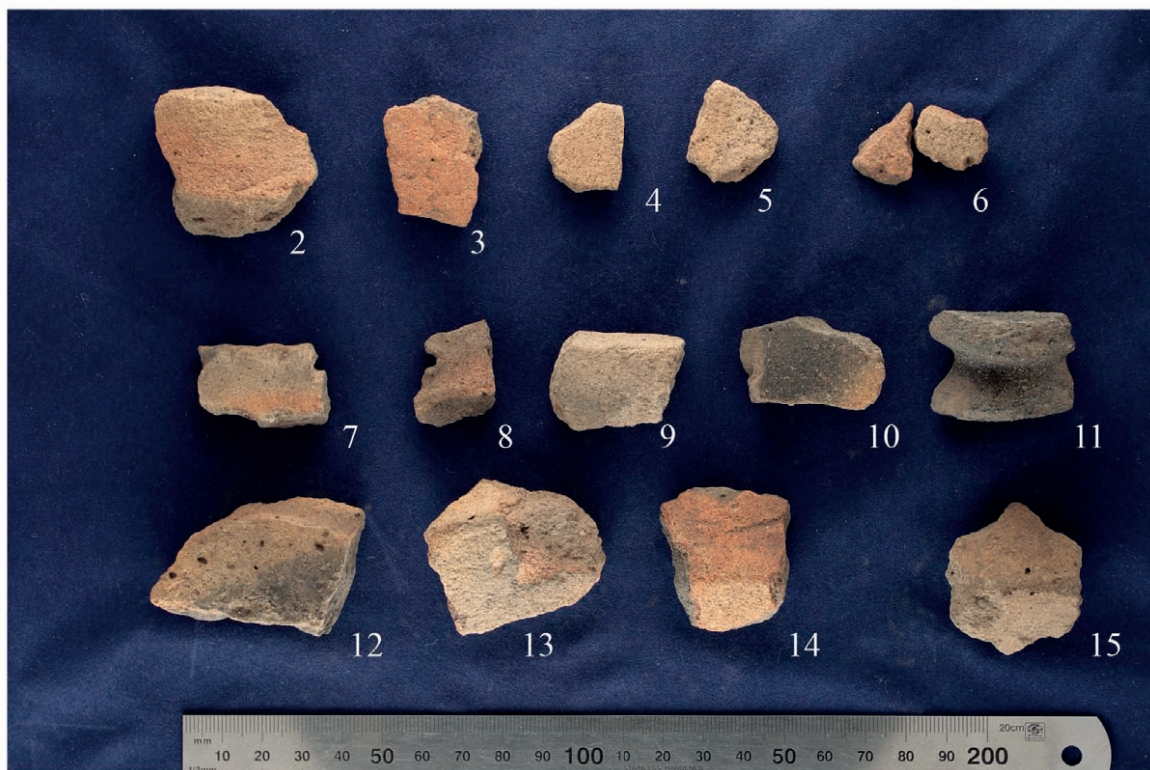

Рис. 5. Поселення Огульці-1. 1 — стратиграфія східної стінки шурфу 1, вид із заходу; 2—15 — знахідки з поселення (2—6 — шурф 1, 7—15 — підйомний матеріал). Фото К. Ю. Пеляшенка.

Fig. 5. The Ohultsi-1 settlement. 1 — stratigraphy of the eastern wall of the prospecting digging No. 1, view from the west; 2—15 — settlement finds (2—6 — from the prospecting digging No. 1, 7—15 — surface survey finds). Photos by K. Yu. Pelyashenko.

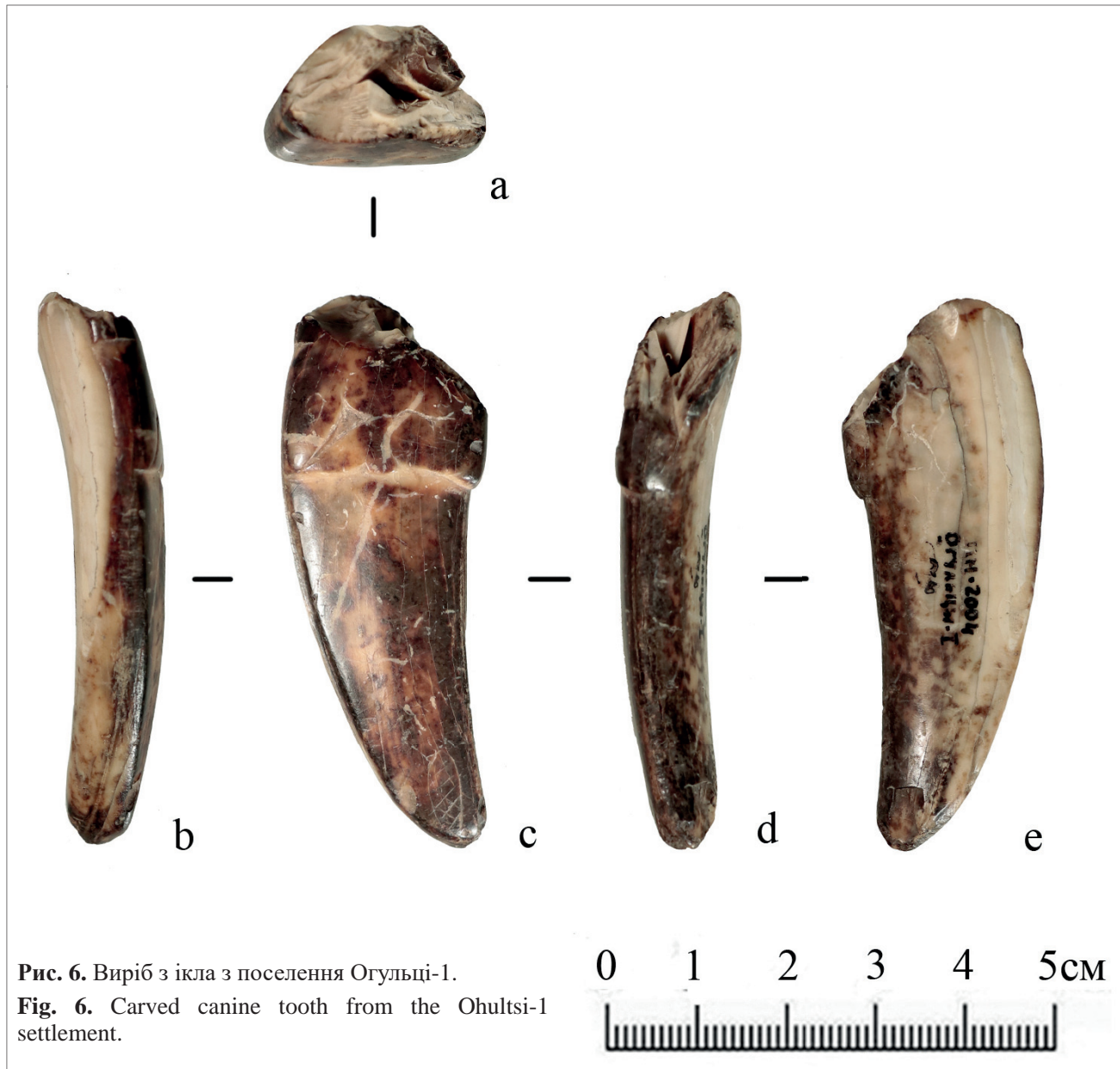

Рис. 6. Виріб з ікла з поселення Огульці-1.
Fig. 6. Carved canine tooth from the Ohultsi-1 settlement.

А. Р. Канторовича, спостережуване зображення можна віднести до типу I—1—A—a—1—4 (Більсько-енківський), що побутував наприкінці VI — у першій половині V ст. до н. е. (Канторович 2021a, с. 28—29; 2021б, с. 7). Доволі близькою аналогією виробові з Огульців є пластина з числа випадкових знахідок на поверхні Західного укріплення Більського городища (Шрамко Б. 1987, рис. 38: 10).

На території Дніпровського Лісостепу натеper відомо небагато підвісок з ікл вепрів. Так, на 1969 рік їх було відомо сім екземплярів (Яковенко 1969, с. 201), на сьогодні їхня кількість майже не збільшилася. Всі ті підвіски (окрім однієї — з Медерового, розкопки О. І. Тереножкіна 1964 року (Бокий 1974, с. 264)) походять з розкопок,

здійснених до 1917 року, обставини їх знаходження є практично невідомими (Яковенко 1969, с. 202, рис. 1: 1). Проте є дані, що чотири знахідки походять з Лівобережжя Дніпра: ікло з розкопок С. А. Мазаракі в Роменському повіті, два екземпляри з колекції Ханенків, одна знахідка з кургану № 13 (Могила Опішлянка) біля с. Лихачівка (Zakharov 1932, р. 78; Яковенко 1969, с. 201—202), який датується другою половиною VI ст. до н. е. Цікавим є останній курган. Він знаходиться неподалік Більського городища (Шерстюк 2015). Можна відмітити, що поселення Огульці-1 знаходиться на відстані близько 80 км від Більська та є крайньою подібною знахідкою на схід від Дніпра.

Відомо, що чимало знахідок ікл із зображеннями походять з Поволжя та Приуралля (Чежина

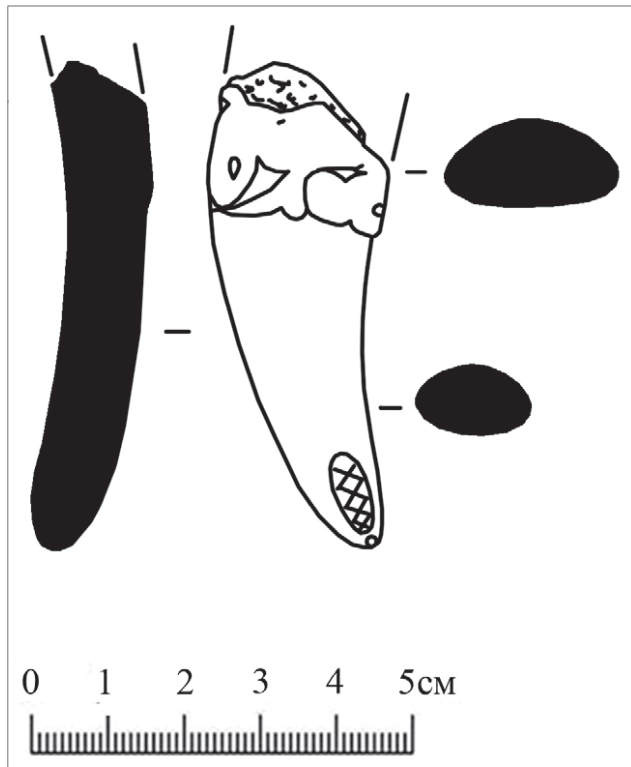

Рис. 7. Виріб з ікла з поселення Огульці-1.
Fig. 7. Carved canine tooth from the Ohultsi-1 settlement.

1991). За спостереженнями Е. В. Яковенко, придніпровським знахідкам, на відміну від поволзьких та південно-приуральських, властивий тільки той сюжет, де з'єднано зображення голови птаха й фігури вовка (Яковенко 1969, с. 207). Усі ці екземпляри дослідниця віднесла до доволі вузького проміжку часу — кінця VI — першої половини V ст. до н. е. — і пояснює їхню появу на теренах України міцними міжкультурними зв'язками з означеними територіями (Яковенко 1969, с. 207). На її думку, згаданий сюжет потрапив до Північного Причорномор'я з північного сходу через савроматів наприкінці VI ст. до н. е. (Яковенко 1969, с. 207). Слід відмітити, що натепер відоме тільки одне ікло з повнофігурним профільним зображенням хижака на широкому боці предмета — знахідка з Новопривільного Саратовської області (Максимов 1976, рис. 1: 1), що, на нашу думку, також вказує на зв'язок ікла з Огульців з Поволжям.

Дуже переконливо відстоює східний внесок до низки культурних елементів Європейської Скіфії А. Ю. Алексеев (Алексеев 2003, с. 183—185, 191). На думку дослідника, саме наприкінці VI ст. до н. е. спостерігається значний вплив з південного Приуралля, можливо пов'язаний з новою хвилею кочовиків зі сходу, що призвела до зміни архаїчної Скіфії на класичну. Цієї гіпотези дотримуються також інші науковці (Скорий 2003, с. 89; Гречко 2016, с. 55; Шрамко 2016, с. 278). Утім, деякі дослідники вважають, що були і зворотні просування скіфів на схід ще в першій половині — середині VI ст. до н. е. (Гуцалов, Таиров 2000, с. 247—248; Таиров 2008, с. 33).

Таким чином, артефакт з поселення Огульці-1 є першою знахідкою ікла із зображенням у звіриному стилі в басейні Сіверського Дінця. Сировинний добір, техніка виконання і стилістика значною мірою тяжіють до мистецтва південного Приуралля і Поволжя. Появу ж різьбленого ікла на Сіверськодонецчині, згідно схарактеризованих вище уявлень, можна пояснювати по-різному. З одного боку, йдеться про віддалений східний вплив, приміром — через поступове поширення автентичних речей на захід внаслідок обігу трофеїв, обміну або, коли місцеве населення користувалося тими речами й навіть відтворювало їх. З іншого боку, постулюється приплив власне савроматів аж до Подніпров'я, а відтак насамперед вони й мали б різьбити ікла і користуватися ними, що, певно, не виключає сприйняття тієї традиції місцевим населенням. Натомість далеке волзько-уральське просування скіфів і опанування ними тамтешніх художніх стилів мало б відзначитися у Дніпро-Чорноморському регіоні за умови збереження сталих зв'язків між тими, хто залишався, і тими, хто мандрував, або, переважно, за умови повернення останніх з дальніх походів. Можливо, вказані процеси різноспрямованих пересувань були взаємообумовленими. У всякому разі, загальний задум виробу з Огульців-1 є власне савроматським, а сполучення образів на ньому властиве якраз скіфським наддніпрянським традиціям. Через те артефакт визначається як зразок савромато-скіфського звіриного стилю. За вказаних умов рухливості войовничих загонів, він міг бути виготовлений як на сході, так і на заході, але врешті відклався в зольнику на березі річки Черемушна.

Література

- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV вв. до н. э.* Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Бокий, Н. М. 1974. Скифский курган у села Медерево. *Советская археология*, 4, с. 264—271.
- Гречко, Д. С. 2001. Поселення скіфського часу поблизу с. Шлях. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 96—98.
- Гречко, Д. С. 2016. От архаической Скифии к классической. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 33—60.
- Гуцалов, С. Ю., Таиров, А. Д. 2000. Стелы и антропоморфные изваяния раннего железного века южноуральских степей. В: Ольховский, В. С. (отв. ред.). *Археология, палеоэкономика и палеодемография Евразии*. Москва: Геос, с. 226—251.
- Задников, С. А., Шрамко, И. Б. 2003. Памятники скифского времени в бассейне реки Ольховатки. В: Посохов, С. І. (ред.). *Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25—26 жовтня 2003 р.* Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, с. 37—40.
- Задніков, С. А., Шрамко, І. Б., Коротя, О. В. 2022. Оновлений план розташування зольників у межах Західного укріплення Більського городища. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Феномен Більського городища — 2022. До 85-річчя від дня народження відомої археологині, доктора історичних наук Алли Моруженко (1937—1991)*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 81—115.
- Канторович, А. Р. 2022а. *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы. Классификация, типология, хронология, эволюция*. Т. 1. Москва: Издательство Московского университета.
- Канторович, А. Р. 2022б. *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы. Классификация, типология, хронология, эволюция*. Т. 2. Москва: Издательство Московского университета.
- Максимов, Е. К. 1976. Новые находки савроматского звериного стиля в Поволжье. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (отв. ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 210—218.
- Окатынко, В. М., Могилев, О. Д. 2021. Знахідки кістяних псаліїв доби раннього заліза на Харківщині. *Археологія і давня історія України*, 4 (41), с. 98—106.
- Радзиевская, В. Е. 2005. Анатолий Олегович Зоря. *Древности 2005*, с. 373—374.
- Скорый, С. А. 2003. Скифы в Днепровской Правобережной лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). Киев (б. в.).
- Таиров, А. Д. 2008. О причинах движения «скифов» на Южный Урал во второй половине VI в. до н. э. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*, 6 (106), с. 30—34.
- Чежина, Е. Ф. 1991. Орнаментированные кабаньи клыки и их имитации в скифскую эпоху. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 31, с. 30—42.
- Шерстюк, В. В. 2015. До питання про локалізацію кургану Опішлянка. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*. Київ; Котельва: ЦП НАН України, УТОПІК, ІКЗ Більськ, с. 160—167.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (отв. ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ, с. 9—131.
- Шрамко, И. Б. 2003. Исследование округа Люботинского городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2/2002 — 1/2003, с. 102—108.
- Шрамко, И. Б. 2013. Вклад А. О. Зори в исследование археологических памятников Харьковщины. В: (без ред.). *Краеведческие чтения (тезисы докладов за 2012 год)*. Харьков (б. в.), с. 54—56.
- Шрамко, И. Б. 2016. Колчанный набор из погребения конца VI в. до н. э. могильника Скоробор. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 270—279.
- Шрамко, И. Б., Задников, С. А., Зоря, А. О. 2004. Селище скифского времени у с. Червоносолово. *Древности 2004*, с. 27—32.
- Шрамко, І. Б., Голубева, І. В., Задніков, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2011. *Звіт про наукові археологічні експертизи в Харківській області та в м. Харкові в 2010 р.* Харків, 2011. Науковий архів Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Частина I—IV.
- Яковенко, Э. В. 1969. Клыки с зооморфными изображениями. *Советская археология*, 4, с. 200—207.
- Zakharov, A. A. 1932. I. A. Zaretsky's Excavation in the Government of Kharkov. *Eurazia Septentrionalis Antiqua*, VIII, p. 59—81.

References

- Alekseev, A. Yu. 2003: *Hronografiya Evropeyskoy Skifii VII—IV vekov do n. e.* Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Bokiy, N. M. 1974. Skifskiy kurgan u sela Mederevo. *Sovetskaya arheologiya*, 4, p. 264—271.
- Grechko, D. S. 2001. Poselennia skifskoho chasu poblyzu s. Shliakh. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, p. 96—98.
- Grechko, D. S. 2016. Ot arhaicheskoy Skifii k klassicheskoy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(19), p. 33—60.
- Gutsalov, S. Yu., Tairov, A. D. 2000. Stelyi i antropomorfnyie izvayaniya rannego zheleznoho veka yuzhnouralskikh stepy. In: Olhovskiy, V. S. (ed.). *Arheologiya, paleoekonomika i paleodemografiya Evrazii*. Moscow: Geos, p. 226—251.
- Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. 2003. Pamyatniki skifskogo vremeni v bassejne reki Olhovatki. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii do 100-richchia XII Arkheolohichnoho zizdu v m. Kharkovi 25—26 zhovtnia 2003 r.* Kharkiv: Skhidno-rehionalnyi tsentr humanitarno-osvitnikh initsiatyv, p. 37—40.
- Zadnikov, S. A., Shramko, I. B., Korotia, O. V. 2022. Onovleniy plan roztashuvannia zolnykiv u mezhakh Zakhidnoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha. In: Korost, I. I. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2022. Do 85-richchia vid dnia narodzhennia vidomoi arkheolohyni, doktora istorychnykh nauk Ally Moruzhenko (1937—1991)*. Kyiv, Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 81—115.
- Kantorovich, A. R. 2022a. *Iskusstvo skifskogo zverinogo stilya Vostochnoy Evropyi. Klassifikatsiya, tipologiya, hronologiya, evolyutsiya*. T. 1. Moscow: izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
- Kantorovich, A. R. 2022a. *Iskusstvo skifskogo zverinogo stilya Vostochnoy Evropyi. Klassifikatsiya, tipologiya, hronologiya, evolyutsiya*. T. 2. Moscow: izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
- Maksimov, E. K. 1976. Novyye nahodki savromatskogo zverinnogo stilya i. Povolzhe. In: Melyukova, A. I., Moshkova, M. G. (eds.). *Skifo-sibirskiy zverinyiy stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moscow: Nauka, p. 210—218.
- Okatenko, V. M., Mohylov, O. D. 2021. Znakhidky kistianykh psaliiv doby rannoho zaliza na Kharkivshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4(41), p. 98—106.
- Razdievskaya, V. E. 2005. Anatoliy Olegovich Zorya. *Drevnosti 2005*, p. 373—374.
- Skoryi, S. A. 2003. Skify v Dneprovskoy Pravoberezhnoy lesostepi (problema vydeleniya iranskogo etnokulturnogo elemena). Kyiv.
- Tairov, A. D. 2008. O prichinah dvizheniya «skifov» na Yuzhnyy Ural vo vtoroy polovine VI v. do n.e. *Vestnik Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta*, 6 (106), p. 30—34.
- Chezhina, E. F. 1991. Ornamentirovannye kabani klyiki i ih imitatsii v skifskuyu epohu. *Arheologicheskyy sbornik gosudarstvennogo Ermitazha*, 31, p. 30—42.
- Sherstiuk, V. V. 2015. Do pytannia pro lokalizatsiiu kurhanu Opishlianka. In: Korost, I. I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2014*. Kyiv, Kotelva: TsP NAN Ukrainy, UTOPIK, IKZ Bilsk, p. 160—167.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodische skifskoy epohi (gorod Gelon)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shramko, B. A. 1998. Lyubotinskoe gorodische. In: Buynov, Yu. V. (ed.). *Lyubotinskoe gorodische*. Kharkiv: Region-inform, p. 9—131.
- Shramko, I. B. 2003. Issledovanie okrugy Lyubotinskogo gorodischa. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy 2/2002 — 1/2003*, p. 102—108.
- Shramko, I. B. 2013. Vklad A. O. Zori v issledovanie arheologicheskikh pamyatnikov Harkovschyni. In: (no ed.). *Kraevedcheskie chteniya (teziyi dokladov za 2012 god)*. Kharkiv (no publishing house), p. 54—56.
- Shramko, I. B. 2016. Kolchannyiy nabor iz pogrebeniya kontsa VI v. do n. e. mogilnika Skorobor. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(19) (Starozhytnosti rannoho zaliznoho viku), p. 270—279.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Zorya, A. O. 2004. Selische skifskogo vremeni u s. Chervonosovo. *Drevnosti 2004*, p. 27—32.
- Shramko, I. B., Holubieva, I. V., Zadnikov, S. A., Peliashenko, K. Yu. 2011. *Zvit pro naukovy arkheolohichni ekspertyzy v Kharkivskii oblasti ta v m. Kharkovi v 2010 r.* Kharkiv, 2011. Scientific Archive of the Museum of Archeology of V.N. Karazin Kharkiv National University. Chastyna I—IV.
- Yakovenko, E. V. 1969. Klyiki s zoomorfnyimi izobrazheniyami. *Sovetskaya arheologiya*, 4, p. 200—207.
- Zakharov, A. A. 1932. I. A. Zaretsky's Excavation in the Government of Kharkov. *Eurazia Septentrionalis Antiqua*, VIII, p. 59—81.

Приховані зайці золотої діадеми з Куль-Оби

Леонід Бабенко¹

Hidden Hares on a Golden Diadem from Kul-Oba

Leonid Babenko

Анотація. Зіставлення композицій діадеми з Куль-Оби та двох пластин від парадного убору з кургану № 8 Пісочинського могильника свідчить про використання в їхньому виготовленні однієї матриці. Однак композиції мають і виразні відмінності. На діадемі з Куль-Оби відсутня сцена нападу орла на зайця, що лежить простягнутим на спині. Натомість, у центрі пластини було відтворено неповну іконографічну версію «змієної» істоти, що порушило симетрію та чітку ритмічність композиції. Також діадему з Куль-Оби вирізняють дві неорнаментовані ділянки по краях. На неорнаментованій з правого боку ділянці збереглися сліди знищеного зображення, в яких безпомилково вгадується сцена нападу орла на зайця. Ще одну таку сцену було знищено в середині пластини, де майстер відтворив неповну іконографічну версію «змієної» істоти. Можливо, саме невідповідність відтвореної на діадемі сцени з орлом та мертвим зайцем соціальному статусу, соціальним функціям чи віковим параметрам небіжчиці із Куль-Оби зумовила цілковите її неприйняття. Це і спонукало майстра кардинально змінити сюжет вже готової прикраси.

Ключові слова: Куль-Оба, Пісочинський могильник, діадема, калаф, змієнога богиня, заєць, орел.

Abstract. The comparison of the compositions of the diadem from Kul-Oba and two plates from the ceremonial outfit from the mound No. 8 of the PISOCHYN burial site indicates that the same matrix was used in their manufacture. However, the compositions have distinct differences. On the diadem from Kul-Oba, the scene of the attack of the eagle on the hare, which is lying on its back, is missing. Instead, an incomplete iconographic version of the 'snake-legged' creature was reproduced in the center of the plate, which broke the symmetry and clear rhythmicity of the composition. Also, the diadem from Kul-Oba is distinguished by two unornamented areas along the edges. In the unornamented section on the right side, traces of the erased picture have been preserved, in which the scene of the attack of an eagle on a hare can be unmistakably guessed. Another such scene was obliterated from the middle of the plate, where the artisan recreated an incomplete iconographic version of the 'snake-legged' creature. Perhaps it was the inconsistency of the scene with the eagle and the dead hare depicted on the diadem with the social status, social functions or age parameters of the deceased from Kul-Oba that caused its complete rejection. This prompted the artisan to radically change the plot of the finished decoration.

Key words: Kul-Oba, PISOCHYN burial mound, diadem, calathus, snake-legged goddess, hare, eagle.

Серед великого розмаїття образів звіриного стилю, а також греко-скіфського мистецтва, годі відшукати хоча б один, обділений дослідницькою увагою Юрія Богдановича Полідовича. Це повною мірою стосується і зайців — куцохвості могли хутко втекти хіба що від собак на пекторалі з Товстої Могили чи на оббивках горитів «чортюмлицької» серії, але були прискіпливо каталогізовані та всебічно вивчені ювіляром (Полідович, Вольная 2005, с. 415—436). Втім, від часу публікації статті популярність зайців на предметах скіфської матеріальної культури зростає. Найяскравішою

знахідкою з новим, досі небаченим зображенням зайця, став роговий наконечник лука у вигляді голівки бараноптаха з Більського городища. Цей заєць виявив неабиякий хист до ховання, спочатку — завдячуючи мистецтву різьбара, що замаскував довговухого під закручений баранячий ріг одного із символів священного фарна. Згодом — забитий вщент попелом зольника, пролежав невідомим багатьма роками у мішку серед необроблених кісток. Але все ж дочекався свого зоряного часу, коли, дбайливо відмитий, став не тільки родзинкою спеціальної публікації (Шрамко 2015,

¹ **Леонід Іванович БАБЕНКО:** старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, вул. Університетська 5, Харків, Україна, 61003; **Leonid BABENKO:** Senior Researcher, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, 5 Universytetska str., Kharkiv, Ukraine, 61003.
ORCID ID: 0000-0002-5498-9278
e-mail: babenkolnd@gmail.com

илл. 1: 1; 2: 1), а й логотипом нового Музею археології Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна. І, звісно ж, об'єктом пильної уваги Ю. Б. Полідовича (Полидович 2021, с. 212—233). Це зібрання зайців доповнюємо зображенням ще одного, якому вдалося переховуватися від дослідників значно довше — майже двісті років.

Об'єктом дослідження постали золоті пластини з двох комплексів — Куль-Оби (рис. 1) та поховання 1 кургану № 8 Пісочинського могильника, що складала самостійну прикрасу голови небіжчиці (куль-обинська «діадема») або частину золотого покриття парадного головного убору (пісочинська «тіара» або калаф). Відтворена на пластинах композиція насичена різноманітними персонажами і великими ділянками збігається до найдрібніших деталей, спростовуючи всі сумніви щодо використання майстром в їхньому виготовленні однієї матриці (рис. 2: 1—5).

Практика виготовлення за допомогою однієї матриці серії однакових пластин, якими декорували головні убори небіжчиць з віддалених куточків Європейської Скіфії, є радше традиційною, аніж винятковою. Можна навести чимало прикладів використання в декорі різних уборів пластин, отриманих з однієї матриці. Зокрема, калафи з Чортomlaка, курганів № 8 групи «П'ять братів» Єлізаветівського могильника та № 8 («тіара») Пісочинського могильника прикрашали пластини, орнаментовані рослинною композицією, пожвавленою зображеннями птахів і комах, та пластини зі сфінксом з подвійним тулубом (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 122; 128; Скрипник 1999, рис. 1: 1, 3; Бабенко 2005, рис. 15: 1; 16: 3—8; фото 12; 13). Калафи з Чортomlaка та Товстої Могили — пластини зі сценами нападу двох грифонів на оленя та протипоставленими крилатим кабаном та левом (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 113; Мозолевський 1979, рис. 111). Калафи з Чортomlaка, Товстої Могили та № 22 біля с. Вільна Україна — пластини з протипоставленими грифонами та сфінксами (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 128 — метопіда; Мозолевський 1979, рис. 112; Лесков 1974, рис. 67). Ще більшого поширення набуло декорвання головних уборів парою фігурок танцюючих менад. Відомо щонайменше 10 комплексів, де виявлено такі аплікації². Іноді майстер намагався урізноманітнити отриману з матриці пластину шляхом вирізання «зайвих» деталей. Так,

пластинки з менадами репрезентовано двома варіантами — чотирикутними пластинами та контурними аплікаціями. Перелічені вище пластини також відомі в двох варіантах — у вигляді як суцільних аплікацій, так і «ажурних», в яких було вирізане не зайняте фігурами поле. Іноді, якщо пластину використовували як метопіду — прикрасу начільної стрічки, її могли додатково декорувати знизу ланцюжком напівов.

Майстру, що виготовив куль-обинську діадему, прийшлося докласти набагато більше зусиль, щоб отримати кінцевий виріб, який суттєво відрізнявся від початкової композиції на матриці. Простежити зміни, до яких вдався торевт, можна через прискіпливе порівняння куль-обинської «діадеми» з пластинами для пісочинського убору, які зберегли саме початкову композицію матриці.

Перш за все, треба зазначити, що пластинами декорувалися різні конструкції уборів. Обидві пісочинські пластини склали один із внутрішніх рядів декору головного убору типу тіари або калафа (рис. 3). Відтак, наскрізні дірочки для пришивання на шкіряну чи тканинну основу убору було пробито по всьому периметру кожної з пластин. Куль-обинська пластина, часто поіменована діадемою, була практично самостійною прикрасою голови (не рахуючи рифленого обідка зі стійками-смугами та підвісками на них, що доповнювали убір) (рис. 2: 1). Дірочки для пришивання на основу пробито лише вздовж трьох сторін, за винятком нижнього краю. У подібний спосіб кріпилися метопіди — золоті пластини, що прикрашали начільну стрічку або склали нижній ряд декору головних уборів. Випадки використання однієї матриці для виготовлення як пластин декору внутрішніх рядів убору, так і метопід, відомі. Як приклад можна навести згадані вже вище пластини, орнаментовані рослинною композицією та зображеннями птахів і комах. В одному з чортomlaцьких уборів (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 122) та калафі з кургану № 8 групи «П'ять братів» Єлізаветівського могильника (Скрипник 1999, фото 1) ці пластини утворюють внутрішні ряди. Ще в одному чортomlaцькому калафі (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 128) та «тіарі» з кургану № 8 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, фото 12) пластини є метопідами. У двох останніх випадках пластини декоровано також ланцюжком напівов, що підкреслював знизу всю

² Менади на пластинах виявлено у Великому Рижанівському кургані (Скорый, Хохоровски 2018, рис. 176: 2) та кургані № 8 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, рис. 17: 1—4, фото 11), у вигляді контурних аплікацій — у Діївому кургані (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135), Гаймановій Могилі (Бидзиля, Полин 2012, рис. 752: 1—6), Денисовій Могилі (Мозолевський 1980, рис. 68: 11), курганах № 12 та 14 Рогачикського курганного поля (Болтрик, Фіалко 2007, рис. 1: 10, 11), кургані № 6 біля с. Водославка (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, рис. 6: 2, 3; Daragan, Polin 2022, fig. 12: 1—3; 13: 1, 2).

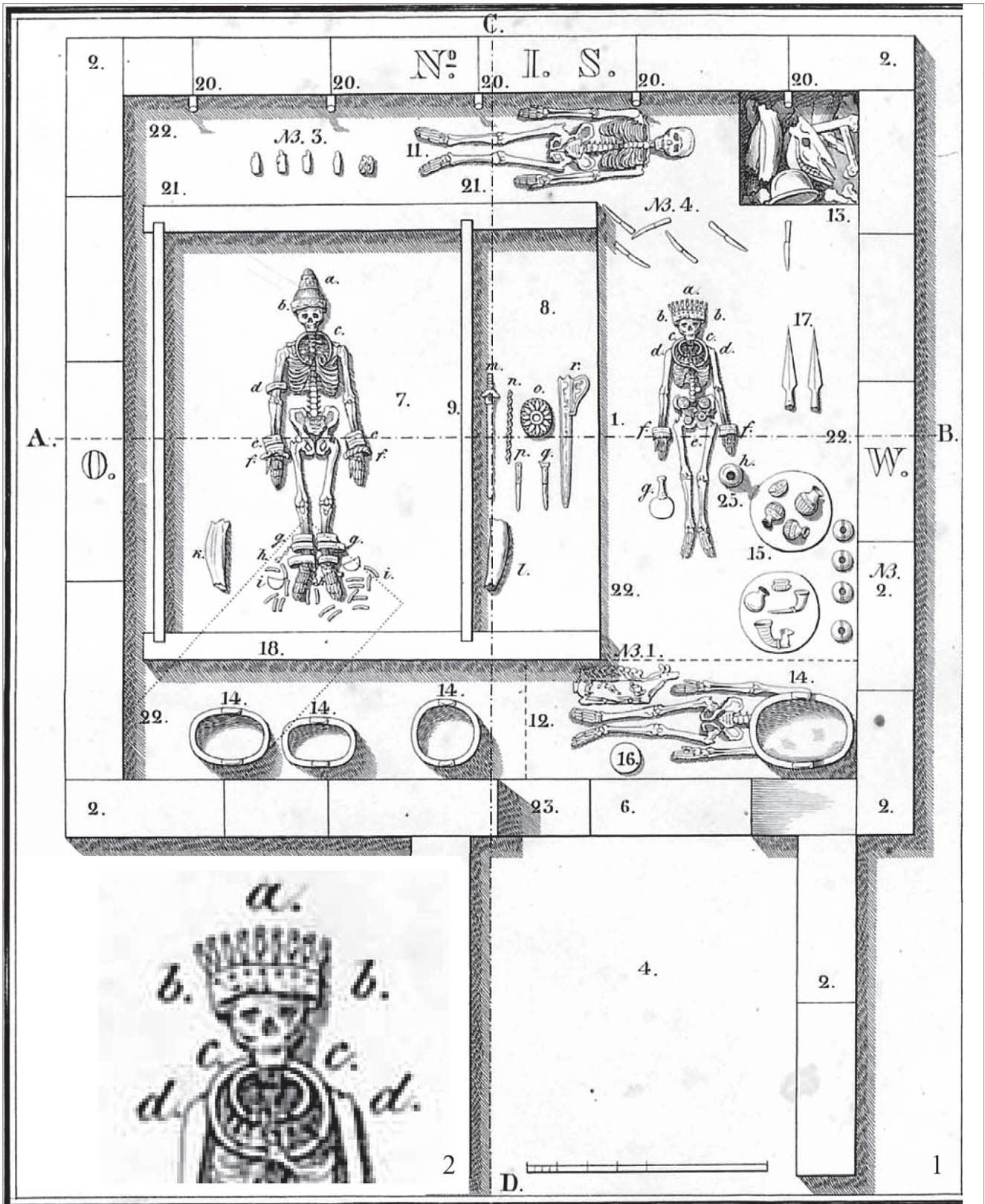

Рис. 1. План склепу кургану Куль-Оба (за Дюбрьюкс 2010).

Fig. 1. Plan of the crypt of the Kul-Oba Barrow (after Дюбрьюкс 2010).

Рис. 2. Пластини, отримані з однієї матриці: 1—3 — Куль-Оба; 4, 5 — курган № 8 Пісочинського могильника (1—3 — <https://www.hermitagemuseum.org>; 4, 5 — фото Л. І. Бабенка).

Fig. 2. Plates obtained by applying one matrix: 1—3 — Kul-Oba; 4, 5 — barrow No. 8 of the PISOCHYN burial ground (1—3 — <https://www.hermitagemuseum.org>; 4, 5 — photo by L. I. Babenko).

композицію. Але такий додатковий елемент декору не був обов'язковим для метопід; зокрема, на метопіді з Товстої Могили його немає (Мозолевський 1979, рис. 110). Отже, відсутність ланцюжка напівов на діадемі/мітопіді з Куль-Оби також не є винятком.

Зверху куль-обинську діадему окреслено широкою неорнаментованою смугою, відсутньою на пісочинських пластинах³. Цю смугу, окрім пробитих на ній дірок, прикрашає ряд з двадцяти восьми шестипелюсткових квіток, виготовлених окремо та прикріплених до пластини за допомогою вусиків, просилених в отвори та загнутих в різні боки. Кожну з квіток утворює округлий ввігнутий диск з хвилястим абрисом, що відповідає контуру шестипелюсткової квітки. Внутрішнє поле шести пелюсток, виконаних у техніці філіграні, залите поперемінно зеленою та синьою емаллю. В центрі кожної квітки припаяно кульку (рис. 2: 1).

Використання таких додаткових елементів у декорі пластин не характерне для головних уборів зі скіфських пам'яток. Натомість, схожими квітками прикрашено численні різноманітні ювелірні прикраси з боспорських пам'яток. Так, практично аналогічні розетки можна побачити на сережках у вигляді жіночої голівки з пантікапейського некрополю (розкопки Д. В. Карейши у 1840 р.), де вони прикрашають вуха жінки (Калашник 2014, с. 94, 95). Абсолютно ідентичні квітки прикрашають верхню частину головного убору куль-обинської «цариці» у вигляді рифленого обідка зі стійками-смугами та підвісками-бутонами, де їх напаяно на кілечко, що з'єднує кожну стійку з підвіскою. Використання однакових квіток для декору різних частин головної прикраси напрочуд вдале, адже стилістично об'єднує їх. Втім, якщо схожі квітки властиві насамперед боспорським прикрасам, то обідки з підвісками-бутонами, зі стійками та без, є характерним елементом конструкції саме скіфських головних уборів. Такі обідки (часто — у два ряди, один з яких розміщувався саме над метопідою, інший окантовував верх убору) прикрашали всі чотири калафи Чортмлика, а також головні убори з курганів № 8 групи «П'ять братів» Єлізаветівського могильника та № 8 Пісочинського могильника, Великого Рижанівського та Дііва курганів (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 113; 122; 128; 136; Скрипник 1999, фото 1; Бабенко 2005, рис. 15: 3; фото 15; Скорый, Хохоровский 2020, рис. 187; 188; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986,

рл. 135). Це підкреслює синкретичність куль-обинського комплексу, яка спричинила постійні дискусії про скіфський або грецький (боспорський) характер поховань (Алексеев 2016, с. 206, 207; Федосеев 2016). Водночас, конструктивно куль-обинська діадема у поєднанні з обідком зі стійками є своєрідним «секвестрованим» варіантом повноформатного скіфського калафа, від якого лишилася метопіда з нижнім обідком підвісок над нею.

Але найбільшу поживу для роздумів дає порівняння безпосередньо композицій куль-обинської та пісочинських пластин, що суттєво різняться, хоча і отримані з однієї матриці. Як покаже подальший аналіз, без змін композицію матриці відтворено саме на пісочинських пластинах, тому доречно їх розглянути спочатку.

Пластини (Бабенко 1999, рис. 1: 2; 2004, рис. 2: 2; 2005, рис. 16: 1, 2; фото 12; 2017а, рис. 4: 1—4) майже ідентичні за розміром — при однаковій висоті в 3,6 см, довжина однієї складає 18,5 см, іншої — 19 см (рис. 2: 4, 5). Пластини мають також незначну різницю у вазі — 9,7 та 11,2 г (Бабенко 2005, с. 280). Ще у давнину пластини були розділені на дві частини — у однієї це випадковий рваний розрив, що ділить її у співвідношенні 1:2, у іншої — акуратний розріз майже посередині. В останньому випадку у місці розрізу помітна різниця у висоті двох частин у місці з'єднання. Скоріш за все, пластину розрізали не після відбитку з матриці, а використали для отримання повної композиції дві короткі пластини, які трохи не збігалися по висоті. По краям пластин по всьому периметру, а також вздовж розрізу та розриву, дещо хаотично пробиті одинарні та подвійні дірочки для пришивання на основу.

Сюжет обох пластин ідентичний. У центрі композиції знаходиться міксаморфна істота, що поєднує у собі антропо-, зоо-, орніто- та фітоморфні ознаки (рис. 4: 1а, б). Істоту зображено у фас, ліва та права сторони симетричні, що задає початок практично дзеркальній, з незначними відмінностями, симетрії всій композиції пластини. Антропоморфна складова істоти представлена власне головою з продовгуватим підборіддям, в якому частина дослідників воліє бачити саме бороду і тлумачить цей персонаж як «чоловіче бородате божество» (Уильямс, Огден 1995, с. 142, 143), «бородатого чоловічого персонажа з крилами», «Володаря звірів» (Шауб 2007, с. 153, 154) або ж бородату Афродіту (Ustinova 2005, р. 76—78). Риси обличчя — брови, очі, ніс, рот — великі,

³ Цікаво, що така ж неорнаментована смуга є на чортмлицькій метопіді з рослинним орнаментом, але її немає на абсолютно ідентичній пісочинській пластині. Ця смуга на чортмлицькій метопіді не обумовлена жодними композиційними чи стилістичними потребами і виглядає зовсім недоречною. Можливо, майстер спочатку планував додатково орнаментувати смугу чортмлицької метопіди на кшталт куль-обинської діадери, але за якихось причин відмовився від цих намірів.

Рис. 3. Парадний жіночий головний убір з кургану № 8 Пісочинського могильника (реконструкція Л. І. Бабенка).

Fig. 3. Women's formal headdress from mound No. 8 of the Pisochyn burial ground (reconstruction by L. I. Babenko).

відходять дві пари відростків — верхніх коротких, загнутих догори та товстих пагонів під ними, що розходяться по обидва боки від істоти. Між товстими пагонами, від поясу вниз, відходить загострений «хвіст» істоти, утворений двома «пір'їнами» — вузькою передньою та більш широкою задньою. Стилістично нижня частина тулуба нагадує перевернуту квітку лотоса.

Товсті пагони від нижньої частини тулуба симетрично опускаються донизу, потім піднімаються догори, розгалужуючись у нижній та верхній точках на кілька відростків. Кожне з розгалужень — нижнє знизу, а верхнє зверху — підстилає чи накриває рубчастий листок аканфа. У першому (нижньому) розгалуженні верхні пагони, закручені у повний оберт спіралі, утворюють «змієподібні» кінцівки істоти. Нижні пагони підіймаються догори, до верхнього розгалуження.

Поміж цих двох пар пагонів виринають довгошиї істоти, зображені в профіль, з розвернутими в протилежні боки головами. Голівка кожної з істот має банькате око та тонкий продовгуватий писк з помітним потовщенням-рогом на кінці верхньої щелепи. Паща роззявлена, у правій істоти трохи сильніше. Довга шия плавно, ледь розширюючись, переходить в тулуб, що зникає поміж двох пагонів. Спину від голівки до самого низу прикрашає гребінь у вигляді гострих шипів з пластинчастими перетинками між ними. Спереду, під головою, істота має ще один продовгуватий шип, направлений гострим кінцем донизу. По черевцю і далі догори йдуть поперечні складки (рис. 4: 1а, б).

В цих істотах бачать гіпнокампів (Мирошина 1981, с. 52; Michel 1995, S. 93; Бабенко 2005, с. 123; Шауб 2011, с. 133), грифонів (Клочко 1982, с. 42), морських чудовиськ (Уільямс, Огден 1995, с. 142, 143) або морських монстрів (Ustinova 2005, р. 76). За класифікацією Ю. Б. Полідовича, ці істоти можна віднести до другого різновиду зміїв-драконів, які були втіленням чудовиська кетос (κέτος) і репрезентовані зображеннями на дні срібного кіліка із Чмиревої Могили та на щитку персня з Павлівського кургану (Полідович 2015, с. 128). Морфологічно це можуть бути як і самостійні істоти, супутники центрального міксаморфного персонажу, так

невиразні. Натомість головний убір істоти доволі деталізований. Це своєрідний калаф, ледь розширений догори і прикритий широким горизонтальним верхом. Спереду калаф прикрашений трьома випуклими перлинами. Знизу головний убір підкреслений гладкою дугою, що опускається донизу по контуру голови. Цю дугу можна трактувати і як частину головного убору, на кшталт тіари з кургану № 8 Пісочинського могильника, де два ряди пластин обрамляли обличчя носія (рис. 3) (Бабенко 2005, рис. 15: 3; 2020, рис. 1), і як прядки волосся істоти (рис. 4: 2а, б).

Верхню частину тулуба презентують дві пари крил. Менші, «передні», займають ділянку грудей істоти. Вони гладкі і, піднімаючись догори, на кінцях загострюються та загинаються досередини. «Задні» крила мають повздовжнє рифлення, вони також підняті догори та широко розкриті, але кінці їхні округлі (рис. 4: 1а, б). Морфологічно така будова крил практично ідентична крилам істоти, зображеної на кістяній пластині гребеня з Гайманової Могили (Бидзиля, Полин 2012, рис. 227; Полідович 2019, с. 488, 499, рис. 1—3).

Тонку талію істоти підперезано гладким широким поясом. Від поясу донизу симетрично

Рис. 4. Золоті пластини від парадного головного убору з кургану № 8 Пісочинського могильника (фрагменти): 1—3 — центральні ділянки композиції (фото Л. І. Бабенка).

Fig. 4. Golden plates from the ceremonial headdress from mound No. 8 of the PISOCHYN burial ground (fragments): 1—3 — central sections of the composition (photo by L. I. Babenko).

і ще одна пара кінцівок останнього — у зооморфному втіленні.

Від кожного з нижніх розгалужень відходять ледь помітні тонесенькі стеблинки, на кінцях яких знаходяться дві квітки, одна, дзвіночкоподібна — за спиною «гіпокамлів», інша, схожа на квітку лотоса — попереду них.

З верхніх розгалужень виходять по два пагони, один масивніший, закручений у повний оберт спіралі у бік центра композиції. Інший — тонший і довший, закручена в інший бік спіраль якого утворює одну із волут великих пальмет по краях композиції. З цих розгалужень також виходять тонкі стеблинки — як донизу, так і вгору, але на їх кінцях знаходяться вже не квіти, а плоди. До нижніх стеблинок прикріплено жолуді, причому праворуч центра їх два, а ліворуч — лише один. Верхні стеблинки більш виразні. Піднімаючись догори та опускаючись донизу, вони утворюють високу дугу, а закінчуються округлим плодом, схожим на гранат. На вершинах кожної з дуг сидять птахи, розвернуті дзьобом до гранату. Птах з правого боку занурив дзьоб у гранат, а з лівого боку не торкається його (рис. 4: 3а, б). Це практично буквально ілюструє сцену одного із гімнів Рігведи, де «Два птахи, з'єднані разом друзі, горнуть до одного і того ж дерева. Один з них їсть солодкий плід, інший дивиться, не торкаючись плоду»⁴, що отримала широке розповсюдження у іраномовному середовищі (Цуциев 2015).

Далі з обох боків композицію продовжують дві великі пальмети (рис. 5: 1а, б). Попри загальну умовність цього стилістичного образу, пальмети вирізняє певна синкретичність, виражена в морфологічному розмаїтті. Пальмети підстиляють дві волоти, одну з яких утворено кінцем загнутого у спіраль рослинного пагону, що звивався від центра. Зовнішню волюту утворено периферійним пагоном. Волоти симетричні, але протилежні кінці зовнішніх пагонів помітно стоншуються і піднімаються вгору відразу за пальметами. При цьому від стебла пагону з лівого боку відходять лише кілька коротких спіральних завитків, з правого боку — ще й одностороння пальмета з тонкими полум'яніючими листками. На вершинах тонких пагонів сидить ще пара птахів, розвернутих до центру композиції. Вони виглядають як своєрідна репліка внутрішньої пари птахів, але плоди перед ними відсутні, квітки пальмети щільно прикриті від них м'ясистими листками.

В нижній частині пальмет, між волютами знаходяться суцільно вкриті дрібними цяточками овальної форми «маточки». Знизу від «маточки» відходять кілька прямих «пелюсток» — на правій пальметі їх три, на лівій — п'ять. До верхньої частини «маточки» з обох боків прикріплено п'ять пар загнутих досередини м'ясистих листків, щільно притиснутих один до одного. Між верхньої парою листків на прямій тонкій стеблині знаходиться масивний приквіток з квіткою чи бутонем.

Композиційно, стилістично, а також морфологічно та семантично, пара периферійних пальмет співвідноситься з міксаморфним персонажем у центрі. Так, нижні пелюстки пальмети відповідають хвосту міксаморфа, волоти — загнутим у спіраль «змієподібним» кінцівкам, загнуті досередини листки — двом парам крил, а масивна квітка-буток — голові. Семантика пальмети як одного із символів світового дерева, багато в чому тотожна жіночим божествам, передусім, зі «змієною» морфологією (Бессонова 1983, с. 92—96). Чергування вишикуваних в ряд пальметок та міксаморфа упорядковує чітку ритмічність всієї композиції.

Зверху та знизу вся композиція окреслена горизонтальними рядами доволі крупних випуклих перлин.

Для створення цієї композиції, насиченої дрібними деталями та підпорядкованої чіткій, майже дзеркальній симетрії, торовтом було докладено чимало зусиль. Причому добре помітне намагання майстра побудувати саме симетричну композицію. Порушення симетрії між лівою та правою частинами композиції відбувається, зазвичай, на користь останньої — саме на правій стороні зображено два жолуді, птах ласує гранатом, а периферійний пагін доповнено односторонньою пальметою. На лівій стороні перевага лише у кількості нижніх пелюсток «маточки» — п'ять проти трьох. У цьому сенсі дещо недоречним виглядає доповнення композиції з правого боку сценою нападу орла на зайця, що лежить на спині (рис. 5: 2а, б). Сцена відтворена в іншій — гранично реалістичній — манері, і, скоріш за все, є майже буквальною реплікою зображення на серії монет, що карбувалися у останній чверті V ст. до н. е. — на початку IV ст. до н. е. у Акрагасі на Сицилії (Бабенко 2017а, с. 33—37, рис. 7: 1—8). Вона порушує симетрію та ритміку всієї

⁴ Переклад з російської мови автора. Саме цей переклад гімну Рігведи — «Две птицы, соединенные вместе друзья, льнут к одному и тому же дереву. Одна из них ест сладкий плод, другая смотрит, не прикасаясь к плоду» (RV. I, 164, 20), наведений В. М. Топоровим (Топоров 1974, с. 64) використали у своїх роботах дослідники (Раевский 1985, с. 232; Балонов 1991, с. 376; 1994, с. 20). В новому академічному виданні Рігведи переклад цього гімну, запропонований Т. Я. Єлізаренковою, має дещо інший вигляд — «Два орла, два связанных друг с другом товарища, Обхватили одно и то же дерево. Один из них ест сладкую винную ягоду, Другой наблюдает, не вкушая» (Ригведа 1999, с. 202).

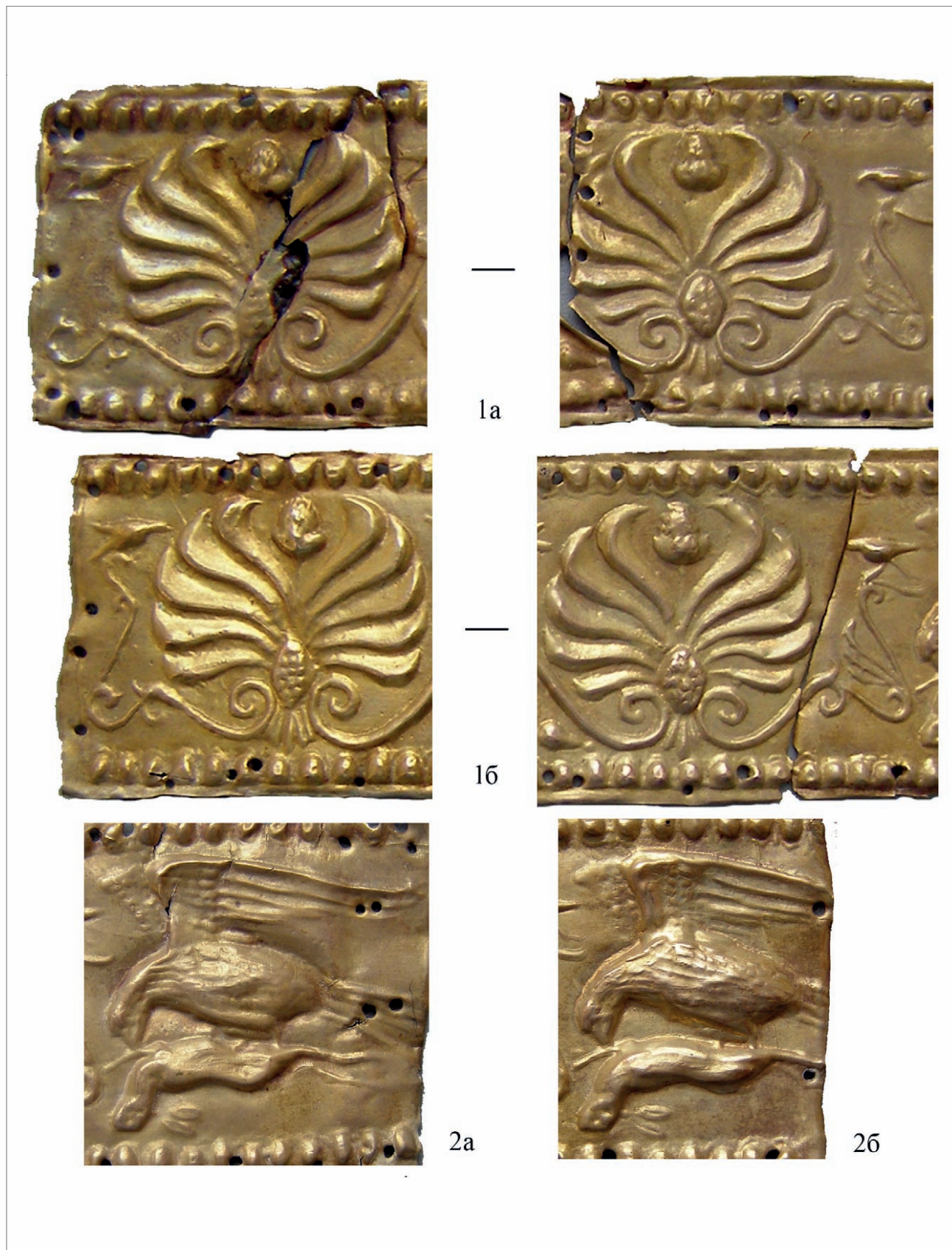

Рис. 5. Золоті пластини від парадного головного убору з кургану № 8 Пісочинського могильника (фрагменти): 1—2 — периферійні ділянки композиції (фото Л. І. Бабенка).

Fig. 5. Golden plates from the ceremonial headdress from mound No. 8 of the Pisochyn burial ground (fragments): 1—2 — peripheral sections of the composition (photo by L. I. Babenko).

композиції пластини, тому її включення у загальний сюжет мало бути обумовлено особливими причинами. Несумісність цієї сцени засвідчувала і її відсутність на куль-обинській діадемі, що, начебто, більш відповідала початковому задуму майстра. Але у дійсності все виявилось іншим — більш загадковим та цікавим. Тому перейдемо до розгляду композиції власне куль-обинської діадемі.

Цікаві спостереження вже дає співставлення параметрів пластин. Висота куль-обинської діадемі (4 см)⁵ за рахунок гладкої закраїни, орнаментованої квітами, на 0,4 см більша. Але загальна довжина пісочинських пластин (18,5 та 19 см) та куль-обинської діадемі (37,5 см) збігаються до міліметра, що є додатковим побічним свідченням виготовлення їх одним майстром. Найбільш важко пояснити розбіжності у вазі. Загальна вага двох пісочинських пластин складає 20,9 г. У «Древностях Боспора Киммерийского» (далі — ДБК) для куль-обинської діадемі наведено вагу в $10 \frac{3}{4}$ золотника, тобто 45,86 г (Древности 1854а, с. 18). А в каталозі Д. Вільямса та Д. Огдена вказано більшу вагу діадемі — 61,66 г. (Уильямс, Огден 1995, с. 142). Очевидно, що чиїсь параметри помилкові. В ДБК таку ж вагу ($10 \frac{3}{4}$ золотника) наведено і для попередньої прикраси — метопіди від чоловічого головного убору (Древности 1854а, с. 18), тому можливо саме тут вкралася похибка. Але закраїна в 4 мм, навіть з квітами, навряд чи забезпечить таку різницю (можливо, аж втричі!) у вазі, тобто, можна констатувати, що куль-обинську діадему виготовили з товстішої пластини.

Аналіз композиції куль-обинської діадемі має певні складнощі через відсутність публікації якісного зображення прикраси. Найбільш повну уяву про зміст композиції дає літографія розгортки діадемі, видана А. Б. Ашиком (рис. 6: 1). Вона довгий час була маловідома науковцям і лише недавно опублікована повторно (Дюбрюкс 2010, рис. 251). Але зображення на ній відтворено доволі схематично, є багато дрібних, але суттєвих похибок, до того ж з обох країв композиція пластини недомальована.

Значно більше відповідає оригіналу літографія діадемі (рис. 6: 2), опублікована в ДБК (Древности 1854b, табл. II, 3). Але це зображення повторює і вигин пластини, що відповідав природному закругленню голови небіжчиці. Відтак ще більш довгі відрізки кінців пластини не було відтворено на рисунку. Однак саме цю літографію використали згодом у своїх роботах науковці (Мирошина 1981, рис. 9: 4/4; Ключко 1982, рис. 3: 3; Ліфантій 2015, рис. 1: 2). З цього ж ракурсу

діадему було сфотографовано для альбому, підготовленого М. І. Артамоновим (1966, табл. 199), хоча якість фотографії відповідна часу і багато дрібних деталей розгледіти важко (рис. 6: 3). Фотографія діадемі в каталозі Д. Вільямса та Д. Огдена краща, до того ж зроблена з правого боку, що дає додаткову уяву про зміст композиції (рис. 6: 4) (Уильямс, Огден 1995, с. 143, кат. 85). Нарешті, фотографію діадемі з цього ж боку розміщено на офіційному сайті музею (рис. 2: 1). Загальну уяву про протилежну, ліву сторону діадемі, можна скласти завдяки зображенням віртуальної екскурсії (рис. 2: 2, 3).

Немає потреби описувати спільні для куль-обинської та пісочинських пластин елементи композиції, а доцільно зосередити увагу саме на відмінностях. Найбільш помітно композицію куль-обинської діадемі вирізняє відсутність сцен нападу орла на зайця, наявність широких неорнаментованих ділянок з обох кінців пластини та більш виразна ритмічність зображень 4 пальмет та 3 міксаморфів, що чергуються по всій довжині золотої стрічки.

Втім, навіть на перших зображеннях діадемі добре помітна неповна іконографічна «версія» зображення саме центрального міксаморфа. Істоту затиснуто між двома пальметами, відсутнє зображення гіпокампа з лівого боку, а також ділянок пагонів з плодами та птахами з обох боків. Якщо погодитися з трактуванням гіпокамлів як можливих кінцівок персонажа, то матимемо зображення саме «одноногої» істоти — лише з лівою кінцівкою-гіпокампом. В цілому, така дисгармонія порушує симетрію та ритміку загальної композиції. Пояснити така неузгодженість, ґрунтуючись на аналізі композиції лише куль-обинської пластини важко. Але через співставлення з пісочинськими пластинами стає зрозумілим, що на куль-обинській діадемі зліва та справа відтиснуто дві повні ділянки саме «пісочинської» композиції. А неповну версію зображення центрального міксаморфа втиснуто між ними.

Причини подібної неоковирної вставки стають зрозумілими, якщо уважно розглянути гладку ділянку пластини з правого боку. Ще Д. Вільямс та Д. Огден звернули увагу на те, що неорнаментовану ділянку справа, на відміну від такого ж відрізка зліва, отримали, загладивши раніше нанесене зображення (Уильямс, Огден 1995, с. 142, 143). Звісно, відновити знищене зображення за декількома невиразними рисами, що ледь проступають на розгладженій пластині, було немислимо. Але завдяки співставленню з пісочинськими пластинами в цих нечітких штрихах без

⁵ Ці та інші параметри куль-обинської діадемі наведено у роботі Уильямс, Огден 1995, с. 142.

Рис. 6. Діадема з Куль-Оби (1 — за Дюбрюкс 2010; 2 — за Древности 1854b; 3 — за Артамонов 1966; 4 — за Уильямс, Огден 1995).

Fig. 6. Diadem from Kul-Oba (1 — after Дюбрюкс 2010; 2 — after Древности 1854b; 3 — after Артамонов 1966; 4 — after Уильямс, Огден 1995).

найменших вагань можна впізнати сцену нападу орла на зайця (рис. 7: 1, 2). Збереглися окремі контури як орла (голова, розгорнуте крило, тулуб), так і зайця (простягнутий тулуб, лапи). Найкраще вгадується верхній ряд не до кінця розгладжених перлин. Цілком очевидно, що спочатку на праву частину куль-обинської діадеми було нанесено таке саме зображення, як і на пісочинських пластинах — зі сценою нападу орла на зайця. І вже потім, за певних причин, тварин і птаха було розгладжено (рис. 7: 3—5).

Повертаючись до ділянки куль-обинської діадеми з центральним міксаморфом, варто звернути увагу на те, що з обох боків великих пальмет пагони від зовнішніх волют відразу обриваються — з лівого боку впираючись в закручений у спіраль пагін-кінцівку міксаморфа, з правого боку — з'єднуючись з рубчастим листком аканфа, що підстеляє нижнє розгалуження пагона. Відтак, закінчення тонких пагонів з птахами на них відсутні з обох боків (рис. 8: 4, 5).

Якщо повернути цій ділянці вірогідний первинний вигляд — не тільки з втраченими пагонами, а й ще з однією сценою нападу орла на зайця, — але вже від лівої частини орнаментальної композиції, виявиться, що розмір цієї ділянки повністю відповідає місцю, занятому «одноногим» міксаморфом (рис. 8: 1—3). Пізніша вставка помітна і по нижньому ряду опуклих перлин — саме на межі вставки з правого боку лінія перлин під міксаморфом нижча. Таким чином, можна стверджувати напевне, що початковий орнамент куль-обинської діадеми повністю відповідав композиції з послідовно з'єднаних двох пісочинських пластин, і, власне самої матриці, візерунок якої двічі відтворили на діадемі. Залишається незрозумілою наявність гладкої ділянки в лівій частині діадеми, адже права частина була орнаментована до самого кінця. Можливо, там також були візерунок або зображення, не виключено — ще одна сцена з орлом та зайцем, але її було загладжено майстром більш ретельно.

Рис. 7. Сцена нападу орла на зайця: 1, 2 — курган № 8 Пісочинського могильника; 3—5 — Куль-Оба (1, 2 — фото Л. І. Бабенка; 3—5 — <https://www.hermitagemuseum.org>).

Fig. 7. The scene of an eagle attacking a hare: 1, 2 — barrow No. 8 of the PISOCHYN burial ground; 3—5 — Kul-Oba (1, 2 — photo by L. I. Babenko; 3—5 — <https://www.hermitagemuseum.org>).

Рис. 8. Заміщення сцени нападу орла на зайця «одноногим» міксаморфним персонажем у центрі композиції діадеми з Куль-Оби: 1—3 — гіпотетичне заміщення з використанням композиції пісочинських пластин; 4, 5 — вигляд заміщеної сцени на діадемі з Куль-Оби (1—3 — фото Л. І. Бабенка; 4 — Древности 1854b; 5 — Уильямс, Огден 1995).

Fig. 8. Replacement of the scene of the attack of the eagle on the hare by a 'one-legged' myxamorphic character in the center of the composition of the diadem from Kul—Oba: 1—3 — hypothetical replacement using the composition of Pischyn plates; 4, 5 — a view of the substituted scene on the diadem from Kul—Oba (1—3 — photo by L. I. Babenko; 4 — after Древности 1854b; 5 — after Уильямс, Огден 1995).

Причини, що спонукали майстра внести такі радикальні зміни в уже готову прикрасу, можуть лежати у відповідності семантики відтворених образів та сюжетів запитам тих чи інших замовників. І якщо для одних поєднання на одній пластині «зміненого» міксаморфа та сцени нападу орла на зайця було цілком прийнятне, то для інших з якихось причин недопустиме.

Попри те, що частина дослідників, як вже зазначалося, воліє бачити у зображеному на куль-обинській діадемі «міксаморфі» чоловіче бородате божество (Уильямс, Огден 1995, с. 142, 143; Шауб 2007, с. 153, 154), чимало прихильників визнає його за жіночу міфологічну істоту — «крилату змієногу богиню» (Мирошина 1981, с. 52; Бабенко 1999, с. 87; 2002, с. 60; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 95), «рукокрилу богиню» (Клочко 1982, с. 42), «напівантропоморфне божество з головою жінки, крилами птаха та пагонами аканфа замість ніг» (Бабенко 2005, с. 122—124), «зміненогу богиню» (Гуляев 2013, с. 153), «Rankenfrau» (Трейстер 2001, с. 150), «Rankegöttin» (Трейстер 2009, с. 425) чи «Rankengöttin (-gott?)» (Бабенко 2017b, с. 209—216). Морфологія істоти близька репрезентативній серії саме жіночих фантастичних персонажів, яких можна бачити на кістяній пластині з Гайманової Могили (Бидзиля, Полин 2012, рис. 727; 728), фіалах зі ст. Маріїнської (Журавлєв, Новикова 2012, рис. 6) та Чмиревої Могили (Трейстер 2009, с. 423—426, рис. 4: 2, 3, 5), аплікаціях з Великої Близниці (Артамонов 1966, табл. 308), кургану № 1/1912 Єлізаветівського могильника (Галанина 2003, табл. I: 3), Неаполя Скіфського (Ганіна 1974, табл. 59), підвісках-медальйонах сережок з курганів біля с. Бутори (Мелюкова 1973, с. 413), № 3/8 поблизу с. Тягинка на Херсонщині, № 6 біля с. Мар'янівка на Миколаївщині (Білан, Солтис 1998, с. 92, 95, рис. 7: 1), із «майкопського комплексу», що зберігається у Філадельфії (Трейстер 2009, с. 426), а також неясного походження з Криму, що зберігаються у Берліні (Greifenhagen 1970, Taf. 16: 1) та Майнці (Трейстер 2001, с. 150).

Останнім часом дослідники відмовляються від традиційної трактовки цього образу як «зміненої богині» і заперечують його прямий зв'язок зі скіфською міфологією. Схожі персонажі, найменовані «Rankenfrau», «Rankegöttin» або «проростаючою дівочою», пов'язуються безпосередньо з грецької культурною традицією (Буйских 2006, с. 140; Скржинская 2010, с. 206; Журавлєв, Новикова 2012, с. 80—97; Стоянов 2013, с. 128—133; Журавлєв, Новикова, Шемаханская 2014, с. 102—110). Втім, якщо скіфи були спроможні переосмислити суто грецькі сюжети «Ліади», відтворені на оббивках горитів «чортотлицької» серії, в контексті власних генеалогічних легенд

(Раевский 1985, с. 167—171), то могли без труднощів побачити в будь-якій іконографічній версії «проростаючої дівочої» зображення саме «зміненої богині».

Серед відтворених у греко-скіфському мистецтві сцен, одним із персонажів яких є заєць, більше поширення отримав сюжет переслідування зайця собакою. Цей сюжет пов'язують з нартською легендою про героя Хамиця, який полював на білого зайця — доньку водного божества, а згодом взяв з нею шлюб, в якому народився герой Батраз. У скіфському епосі міг існувати схожий сюжет, чим пояснюється популярність сцен полювання на зайця (Кузьмина 1977, с. 20, 21; Раевский 1985, с. 60—62). На думку Ю. Б. Полідовича, переслідування зайця собакою на нижньому фризі пекторалі з Товстої Могили — на периферії «світу смерті» — переходить по колу у «світ життя», що дає підстави тлумачити її у життєствердуючому сенсі, зокрема, через зв'язок з весільною символікою (Полидович 2020, с. 137; Полидович, Вольная 2005, с. 426, 427).

Але на пісочинських пластинах зображено інший сюжет — напад хижого птаха — орла — на зайця. Причому положення зайця — випростаного на спині — відповідає вже мертвій тварині, що втілює в собі зовсім інші смисли. З одного боку, цей сюжет пов'язаний з воїнською символікою, що набув популярності як передвісник майбутнього тріумфу, чим пояснюється його використання у декорі горитів (Раевский 1985, с. 63, 64; Полидович, Вольная 2005, с. 428). Однак це тлумачення навряд чи прийнятне для сюжету, відтвореному на жіночому головному уборі. Ю. Б. Полідович пояснював сюжет як протистояння хтонічного (в образі зайця) та небесного (в образі птаха) світів, що закінчується перемогою останнього. Водночас цей сюжетний антагонізм не тотожний протиставленню жіночої та чоловічої сфер культури, а розміщення сцен нападу орла на зайця на периферії композиції пісочинських пластин, на думку дослідника, лише підкреслює торжество життя, що буває навколо домінуючого персонажа — змієнової богині (Полидович, Вольная 2005, с. 429).

Однак видалення цієї сцени з готового вже виробу і, водночас, використання на іншому, свідчить про неоднозначність її сприйняття замовниками, в обох випадках — вельможними. Парадний головний убір небіжчиці з кургану № 8 Пісочинського могильника був декорований пластинами з п'ятьма різними сюжетами. Одну з них, дугоподібної форми стлєнгіду, прикрашали сцени полювання вершника на оленя. Цей сюжет також знаходить відповідність у нартського епосі, в оповіді про переслідування Ахсартагом дочки морського царя Дзераси у вигляді оленя та подальшого їхнього шлюбу, тобто має виразну

весільну символіку. Дуже молодий вік небіжчиці, а також незвичне розташування могили — у насипі кургану, у поєднанні з весільною символікою в декорі головного убору, дозволили зробити припущення, що, крім виконання можливих жрецьких функцій, їй судилася особлива посмертна доля нареченої Гойтосіра — сонячного бога скіфського пантеону (Бабенко 2020, с. 8—11). В контексті цих функцій і цієї ролі декорування головного убору сценою з орлом та зайцем виявилось цілком прийнятним.

Що саме знітило у цій сцені «царицю» з Куль-Оби, сказати важко. Можливо, саме невідповідність соціальному статусу, соціальним функціям чи віковим параметрам похованої викликали цілковите неприйняття запозиченого монетного сюжету, де орел дзьобить мертвого зайця.

Цікаво, що серед пластинчастих аплікацій з Куль-Оби можна знайти більш-менш повні відповідності практично всім образам (і навіть сюжетам), відтвореним на діадемі (та пісочинських пластинах). Міксаморфу з центра композиції відповідає серія контурних пластинок із зображенням «зміненої богині» чи «Rankenfrau» (рис. 9: 1). Персонаж на пластинках має також кілька пар зооморфних кінцівок, крила, пташиний хвіст. Співпадають і елементи одягу — головний убір, пояс тощо. Ще більше схожих елементів можна побачити в морфології гіпокампа чи морського дракона, відтвореного на контурних ажурних пластинках. Тонкий продовгуватий писок з рогом на кінці, довга звивиста шия, спинний гребінь у вигляді гострих шипів з пластинчатими перетинками між ними, складчасте черевце — неповний перелік рис, спільних для гіпокампів діадемі та цих пластинок (рис. 9: 2). Репрезентовано і бляшки зі сценами полювання орла, але хижак на них дзьобить іншу здобич — не зайця, а рибу (рис. 9: 7).

Серед матеріалів Куль-Оби відомо і чимало предметів — причому різних як за призначенням, так і матеріалом, — в декорі яких використано саме образ зайця. Найперше можна назвати оббивку горита у вигляді оленя з раннього, розграбованого поховання, де заєць входить до складу багатофігурної, але малопогодженої композиції, відтвореної на тілі оленя (рис. 10: 1). На серії прямокутних пластинок зображено стрімкого зайця у стрибку (рис. 9: 5, 6). Більш змістовний сюжет можна бачити на пластинках підквадратної форми зі сценою полювання вершника на зайця. Цікаво, що сюжет репрезентовано у двох варіантах — із зайцем та без нього (рис. 9: 3, 4). У першому варіанті заєць сидить, зіщулившись, під копитами передніх ніг коня, у другому — він зник (врятувався?). Відсутній заєць і в контурному варіанті цих пластинок. Можливо, два варіанти пластинок демонструють розвиток сюжету у часі, а саме — невдале полювання на зайця, коли мисливець втратив свою здобич. Саме такий сюжет відтворений на гравійованих накладках кістяного гребеня з Куль-Оби⁶, де сцену тріумфу зайця поєднано зі сценою недолугості мисливця, що на повному скаку гепнувся з коня (рис. 10: 2, 3). Тобто, удача та доля цього зайця прямо протилежна змісту знищеної на діадемі сцени, де заєць конає, подзьобаний орлом. І саме сюжет і його фінал, відтворений на кістяному гребені, припав до душі його володарці.

Втім, залишимо розгадку цієї таємниці знавцю семантики образу зайця у різних його проявах, шановному ювіляру, Юрію Богдановичу Полідовичу. Безсумнівно, у найближчий час ми почуємо обґрунтовану та виважену версію щодо причин, що спонукали майстра до радикальної переробки вже готової краси.

Література

- Алексеев, А. Ю. 2016. Раннее погребение Куль-Обы и скифские гробницы. В: Зуев, В. Ю., Хршановский, В. А. (ред). *Элита Боспора и Боспорская элитарная культура*. Санкт-Петербург: ПАЛАЦЦО, с. 206—215.
- Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собраниях Государственного Эрмитажа*. Прага: Артис; Ленинград: Советский художник.
- Бабенко, Л. И. 1999. Реконструкция тиары скифского времени из Песочинского курганного могильника. *Донская археология*, 2, с. 85—90.

⁶ Цікаво, що найбільш виразних персонажів композиції пластин — міксаморфа та зайця — відтворено саме на гребенях. Як вже зазначалося, морфологічно ідентичну істоту зображено на кістяній пластині гребеня з Гайманової Могили (Бидзиля, Полин 2012, рис. 227), сцену полювання на зайця — на накладках гребеня з Куль-Оби. Чи це випадковий збіг, чи ні — сказати важко.

Рис. 9. Золоті аплікації з Куль-Оби (1, 3, 5—7 — за Журавлєв, Новикова, Шемаханская 2014; 2, 4 — за Piotrovsky, Galanina, Grach 1986).

Fig. 9. Golden applications from Kul-Oba (1, 3, 5—7 — after Журавлєв, Новикова, Шемаханская 2014; 2, 4 — after Piotrovsky, Galanina, Grach 1986).

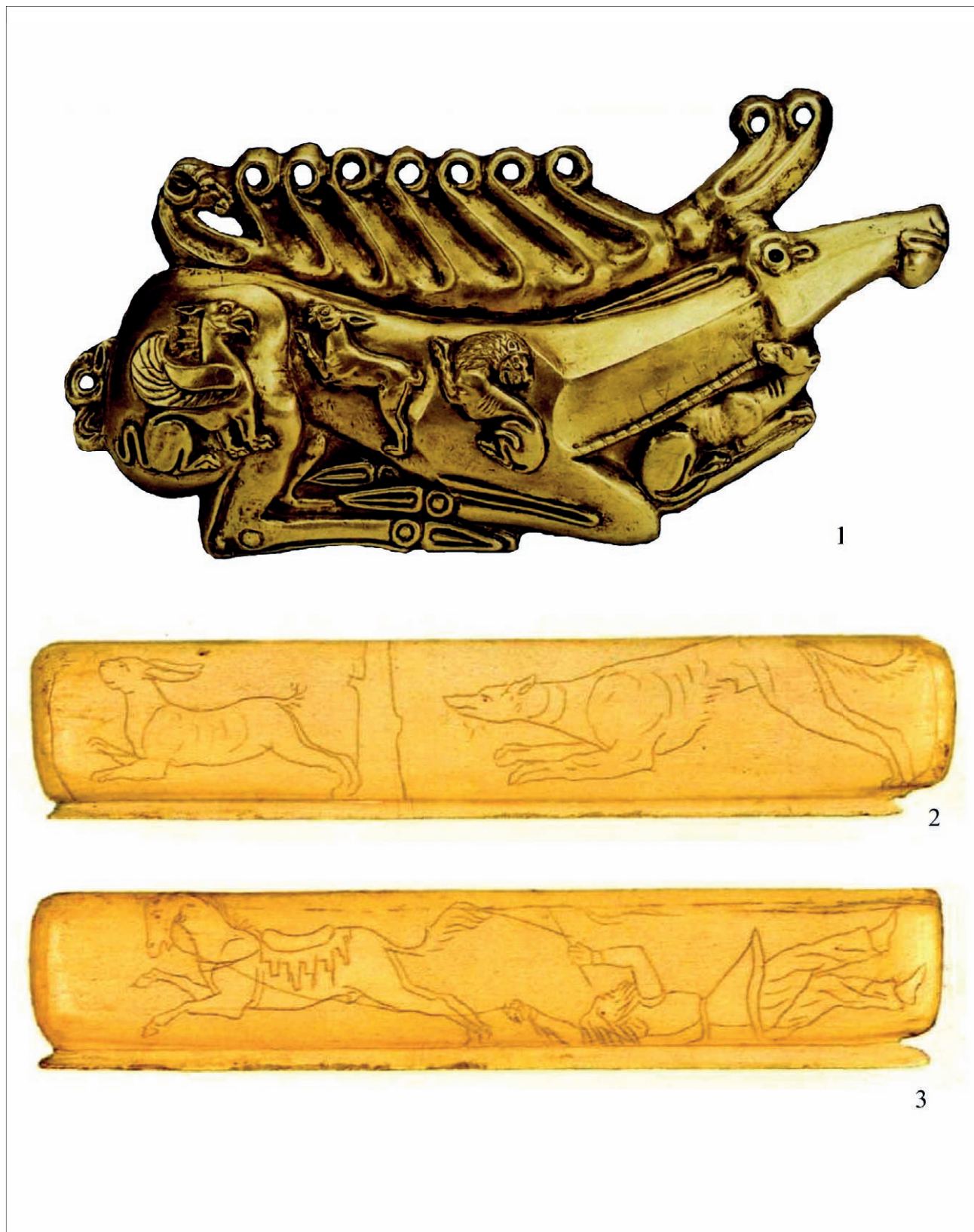

Рис. 10. Предмети з Куль-Оби, декоровані зображеннями зайця: 1 — оббивка горита; 2, 3 — сцени невдалого полювання на зайця на накладках кістяного гребеня з Куль-Оби (1—3 — за Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986).

Fig. 10. Objects from Kul-Oba, decorated with the image of a hare: 1 — gorytos cover case; 2, 3 — scenes of an unsuccessful hare hunt on the overlays of a bone comb from Kul-Oba (1—3 — after Piotrovsky, Galanina, Grach 1986).

- Бабенко, Л. И. 2004. Античный импорт в погребениях песочинского могильника. *Российская археология*, 3, с. 147—159.
- Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: ИД Райдер.
- Бабенко, Л. И. 2017а. Два монетных сюжета на изделиях греко-скифской торевтики. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 30—39.
- Бабенко, Л. И. 2002. Жіночий головний убір IV ст. до н. е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області. *Археологія*, 4, с. 59—69.
- Бабенко, Л. И. 2017б. Золоті пластини із зображенням «Rankengottin (-gott?)» з кургану № 8 пісочинського могильника. В: Сошнікова, О. М. та ін. (ред.). *Двадцять треті Сумцовські читання*. Харків: Майдан, с. 209—216.
- Бабенко, Л. И. 2020. Щодо одного типу поховань у населення Дніпро-Донецького Лісостепу у скіфську добу. В: Скорий, С. А. (ред.). *Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії (до 100-річчя від дня народження)*. Всеукраїнська археологічна конференція: тези доповідей. Київ: ІА НАН України, с. 8—11.
- Балонов, Ф. Р. 1991. Чертомлыкская серебрянная амфора как модель мифопоэтического пространства—времени. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка, с. 375—377.
- Балонов, Ф. Р. 1994. Пектораль из Толстой Могилы как модель мифопоэтического пространства—времени. В: Алексеев, А. Ю. и др. (ред.). *Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху*. Санкт-Петербург (б.и.), с. 17—22.
- Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАНУ.
- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Издательский дом «Скиф».
- Білан, Ю. О., Солтис, О. Б. 1998. Скіфські кургани поблизу с. Мар'янівка на Миколаївщині. *Археологія*, 1, с. 82—98.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 2007. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XIV, с. 51—93.
- Буйских, А. В. 2006. Sofa-капители из Херсонеса: к проблеме стилистических заимствований. *Боспорские исследования*, XI, с. 127—145.
- Галанина, Л. К. 2003. Золотые украшения из Елизаветинских курганов в Прикубанье. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 36, с. 89—99.
- Ганіна, О. Д. 1974. *Київський музей історичних коштовностей*. Київ: Мистецтво.
- Гуляев, В. И. 2013. К 250-летию скифской археологии. *Российская археология*, 3, с. 146—153.
- Древности 1854а. *Древности Боспора Киммерийского, хранящиеся в Императорском музее Эрмитажа*. Т. I. Санкт-Петербург: Типография Академии наук.
- Древности 1854б. *Древности Боспора Киммерийского, хранящиеся в Императорском музее Эрмитажа*. Т. III. Санкт-Петербург: Типография Академии наук.
- Дюбрюкс, П. 2010. *Собрание сочинений*. Т. II. Иллюстрации. Санкт-Петербург: Коло.
- Журавлѣв, Д. В., Новикова, Е. Ю. 2012. Бляшка с изображением Rankenfrau из кургана Куль-Оба. В: Белоцерковская, И. В. (ред.). *Образы времени: Из истории древнего искусства. К 80-летию С. В. Студзицкой*. Москва (б.и.), с. 80—97.
- Журавлѣв, Д. В., Новикова, Е. Ю., Шемаханская, М. С. 2014. *Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея. Историко-технологическое исследование*. Труды ГИМ, 200. Москва: Исторический музей.
- Калашник, Ю. П. 2014. *Греческое золото в собрании Эрмитажа: Памятники античного ювелирного искусства из Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Клочко, Л. С. 1982. Скифские налобные украшения VI—III вв. до н. э. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новые памятники древней и средневековой художественной культуры*. Киев: Наукова думка, с. 37—53.
- Кузьмина, Е. Е. 1977. Семантика изображения на серебряном диске и некоторые вопросы интерпретации Амударьинского клада. В: Коростовцев, М. А. (ред.). *Искусство Востока и античности*. Москва: Наука, с. 16—25.
- Купрій, С. О., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2019. Курган 6 могильника Водославка: поховання скіфської знаті. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 182—212.
- Лесков, О. М. 1974. *Скарби курганів Херсоніцини*. Київ: Мистецтво.
- Ліфантій, О. В. 2015. Зображення птахів на довгих пластинах головних уборів. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 96—102.

- Мелюкова, А. И. 1973. Раскопки курганов у с. Буторы. *Археологические открытия 1972 года*, с. 413—414.
- Мирошина, Т. В. 1981. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. *Советская археология*, 4, с. 46—69.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70—154.
- Полидович, Ю. Б. 2015. Образы фантастических животных в искусстве народов скифского мира. *Донецький археологічний збірник*, 19, с. 85—142.
- Полидович, Ю. Б. 2019. Гребень из Гаймановой Могилы и скифский миф о змеборчестве. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 483—492.
- Полидович, Ю. Б. 2020. Иранская мифологема царской власти и пектораль из Толстой Могилы. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 135—149.
- Полидович, Ю. Б. 2021. Роговые наконечники из Западного Бельского городища и некоторые особенности раннескифского «звериного стиля». В: Скорий, С. А., Задніков, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Східної Європи: збірник статей на пошану Ірини Шрамко*. Харків; Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ», с. 212—233.
- Полидович, Ю. Б., Вольная, Г. Н. 2005. Образ зайца в скифском искусстве. В: Гуляев, В. И. (глав. ред.). *Древности Евразии от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского*. Москва: Институт археологии РАН, с. 425—436.
- Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.
- Ригведа 1999. *Ригведа: Мандалы IX—X*. 1999. Перевод и подготовка издания Т. Я. Елизаренковой. Отв. ред. П. А. Гринцер. Литературные памятники. Москва: Наука.
- Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: Издатель Олег Филюк.
- Скржинская, М. В. 2010. *Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья*. Киев: Институт истории Украины НАН Украины.
- Скрипник, Т. А. 1999. Головной убор скифянки из Елизаветовского курганного могильника. *Донская археология*, 2, с. 77—83.
- Стоянов, Р. В. 2013. Rankenfrau с маской Силеня: к вопросу о контексте находок. В: Павленко, Т. А., Схатум, Р. Б., Улитин, В. В. (ред.). *III «Анфимовские чтения» по археологии Западного Кавказа. Памятники раннего христианства на Западном Кавказе. К 1025-летию крещения Руси*. Краснодар: Вика-Принт, с. 128—133.
- Топоров, В. Н. 1974. О брахмане. К истокам концепции. В: Зограф, Г. А., Топоров, В. Н. (ред.). *Проблемы истории языков и культуры народов Индии*. Москва: Наука, с. 20—74.
- Трейстер, М. Ю. 2001. Серебряный рельеф с образом «Rankenfrau» из Крыма. *Херсонесский сборник*, XI, с. 149—154.
- Трейстер, М. Ю. 2009. Серебряные сосуды из тайника Чмырёвой Могилы. *Древности Боспора*, 13, с. 414—460.
- Уильямс, Д., Огден, Д. 1995. *Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. V—IV века до н. э.* Санкт-Петербург: Славия.
- Федосеев, Н. Ф. 2016. Куль-Оба: погребальный комплекс боспорских царей. Скифское или фракийское влияние? В: Зуев, В. Ю., Хршановский, В. А. (ред.). *Элита Боспора и Боспорская элитарная культура*. Санкт-Петербург: ПАЛАЦЦО, с. 215—223.
- Цуциев, А. А. 2015. *Пара птиц на Древе жизни*. Владикавказ: Издательско-полиграфический центр Северо-Осетинского института гуманитарных и социальных исследований им. В. И. Абаева.
- Шауб, И. Ю. 2007. *Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII—IV вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Шауб, И. Ю. 2011. Морские монстры в религиозно-мифологических представлениях боспорян и скифов. В: Вахтина, М. Ю. и др. (ред.). *Боспорский феномен. Население, языки, контакты*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 131—137.
- Шрамко, И. Б. 2015. Роговые наконечники луков с Западного Бельского городища. В: Королькова, Е. Ф. (ред.). *Археология без границ. Коллекции, проблемы, исследования, гипотезы*. Труды Государственного Эрмитажа, LXXVII. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 487—511.
- Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden Jewellery of the Vodoslavka Scythian Burial-Ground of the Second and Third Quarters of the 4th Century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23—109.
- Greifenhagen, A. 1970. *Schmuckarbeiten in Edelmetall*. Bd. I. Berlin: Mann.
- Michel, S. 1995. *Der Fisch in der skythischen Kunst. Zur Deutung skythischer Bildinhalte*. Europäische Hochschulschriften, XXXVIII, 52. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang.

- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid—7th to 3rd century B.C.* Leningrad: Aurora.
- Ustinova Y. 2005. Snake-Limbed and Tendril-Limbed Goddesses in the Art and Mythology of the Mediterranean and Black Sea. In: Braund, D. (ed.). *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC — first century AD)*. Exeter: University of Exeter Press, p. 64—79.

References

- Alekseev, A. Iu. 2016. Rannee pogrebenie Kul-Oby i skifskie grobnitsy. In: Zuev, V. Iu., Khrshanovskii, V. A. (ed.). *Elita Bospora i Bosporskaia elitarnaia kultura*. Saint Petersburg: PALATSTSO, p. 206—215.
- Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n.e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.
- Babenko, L. I. 1999. Rekonstruktsiia tiary skifskogo vremeni iz Pesochinskogo kurgannogo mogilnika. *Donskaia arkeologiiia*, 2, p. 85—90.
- Babenko, L. I. 2004. Antichnyi import v pogrebeniakh pesochinskogo mogilnika. *Rossiiskaia arkeologiiia*, 3, p. 147—159.
- Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkiv: ID Raider.
- Babenko, L. I. 2017a. Dva monetnykh siuzheta na izdeliakh greko-skifskoi torevtiki. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), p. 30—39.
- Babenko, L. I. 2002. Zhinochyi holovnyi ubir IV st. do n.e. z kurhanu 8 bilia s. Pischyn Kharkivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 4, p. 59—69.
- Babenko, L. I. 2017b. Zoloti plastyny iz zobrazhenniam «Rankengottin (-gott?)» z kurhanu № 8 pisochynskoho mohylnyka. In: Soshnikova, O. M. ta in. (eds.). *Dvadtsiat treti Sumtsovski chytannia*. Kharkiv: Maidan, p. 209—216.
- Babenko, L. I. 2020. Shchodo odnogo typu pokhovan u naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu u skifsku dobu. In: Skoryi, S. A. (ed.). *Illinska Varvara Andriivna — vydatna doslidnytsia Skifii (do 100-richchia vid dnia narodzhennia)*. Vseukrainska arkeolohichna konferentsiia: tezy dopovidei. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 8—11.
- Balonov, F. R. 1991. Chertomlykskaia serebriannaia amfora kak model mifopoeticheskogo prostranstva—vremeni. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n.e.* Kyiv: Naukova dumka, s. 375-377.
- Balonov, F. R. 1994. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak model mifopoeticheskogo prostranstva—vremeni. In: Alekseev, A. Iu. i dr. (eds.). *Elitnye kurgany stepei Evrazii v skifo-sarmatskuiu epokhu*. Saint Petersburg, p. 17—22.
- Bandurovskii, A. V., Buinov, Iu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni Kharkovskoi oblasti (severskodonetskii variant)*. Kyiv: IA NANU.
- Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kyiv: Izdatelskii dom «Skif».
- Bilan, Yu. O., Soltys, O. B. 1998. Skifski kurhany poblyzu s. Mar'ianivka na Mykolaivshchyni. *Arkheolohiia*, 1, p. 82—98.
- Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2007. Ukrasheniia iz skifskikh pogrebalnykh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polia. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomia i Krymu*, XIV, p. 51—93.
- Buisikh, A. V. 2006. Sofa-kapiteli iz Khersonesa: k probleme stilisticheskikh zaimstvovani. *Bosporskie issledovaniia*, XI, p. 127—145.
- Galanina, L. K. 2003. Zoloty ukrasheniia iz Elizavetinskikh kurganov v Prikubane. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 36, p. 89—99.
- Hanina, O. D. 1974. *Kyivskiy muzei istorychnykh koshtovnosti*. Kyiv: Mystetstvo.
- Guliaev, V. I. 2013. K 250-letiiu skifskoi arkeologii. *Rossiiskaia arkeologiiia*, 3, p. 146—153.
- Drevnosti 1854a. *Drevnosti Bospora Kimmeriiskogo, khраниashchiesia v Imperatorskom muzee Ermitazha*. T. I. Saint Petersburg: Tipografiia Akademii nauk.
- Drevnosti 1854b. *Drevnosti Bospora Kimmeriiskogo, khраниashchiesia v Imperatorskom muzee Ermitazha*. T. III. Saint Petersburg: Tipografiia Akademii nauk.
- Diubriuks, P. 2010. *Sobranie sochinenii*. T. II. Illiustratsii. Saint Petersburg: Kolo.
- Zhuravlev, D. V., Novikova, E. Iu. 2012. Bliashka s izobrazheniem Rankenfrau iz kurgana Kul-Oba. In: Belotserkovskaia, I. V. (ed.). *Obrazy vremeni: Iz istorii drevnego iskusstva. K 80-letiiu S. V. Studzitskoi*. Moscow (b.i.), p. 80—97.

- Zhuravlev, D. V., Novikova, E. Iu., Shemakhanskaia, M. S. 2014. *Iuvelirnye izdeliia iz kurgana Kul-Oba v sobranii Istoricheskogo muzeia. Istoriko-tekhnologicheskoe issledovanie*. Trudy GIM, 200. Moscow: Istoricheskii muzei.
- Kalashnik, Iu. P. 2014. *Grecheskoe zoloto v sobranii Ermitazha: Pamiatniki antichnogo iuvelirnogo iskusstva iz Severnogo Prichernomoria*. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Klochko, L. S. 1982. Skifskie nalobnye ukrasheniia VI—III vv. do n.e. In: Baran, V. D. (ed.). *Novye pamiatniki drevnei i srednevekovoi khudozhestvennoi kultury*. Kyiv: Naukova dumka, p. 37—53.
- Kuzmina, E. E. 1977. Semantika izobrazheniia na serebrianom diske i nekotorye voprosy interpretatsii Amudarinskogo klada. In: Korostovtsev, M. A. (ed.). *Iskusstvo Vostoka i antichnosti*. Moscow: Nauka, p. 16—25.
- Kuprii, S. O., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V. 2019. Kurhan 6 mohylnya Vodoslavka: pokhovannia skifskoi znati. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), p. 182—212.
- Lieskov, O. M. 1974. *Skarby kurhaniv Khersonshchyny*. Kyiv: Mystetstvo.
- Lifantii, O. V. 2015. Zobrazhenniia ptakhiv na dovykh plastynakh holovnykh uboriv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), p. 96—102.
- Meliukova, A. I. 1973. Raskopki kurganov u s. Butory. *Arkheologicheskie otkrytiia 1972 goda*, p. 413—414.
- Miroshina, T. V. 1981. Nekotorye typy skifskikh zhenskikh golovnykh uborov IV—III vv. do n.e. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 46—69.
- Mozolevskii, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostiakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972—1975 gg.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skiftia i Kavkaz*. Kyiv: Naukova dumka, p. 70—154.
- Polidovich, Iu. B. 2015. Obrazy fantasticheskikh zhivotnykh v iskusstve narodov skifskogo mira. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 19, p. 85—142.
- Polidovich, Iu. B. 2019. Greben iz Gaimanovoi Mogily i skifskii mif o zmeeborchestve. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), p. 483—492.
- Polidovich, Iu. B. 2020. Iranskaia mifologema tsarskoi vlasti i pektoral iz Tolstoi Mogily. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), p. 135—149.
- Polidovich, Iu. B. 2021. Rogovye nakonechniki iz Zapadnogo Belskogo gorodishcha i nekotorye osobennosti ranneskifskogo «zverinogo stilia». In: Skoryi, S. A., Zadnikov, S. A. (eds.). *Rannii zaliznyi vik Skhidnoi Yevropy: zbirnyk statei na poshanu Iryny Shramko*. Kharkiv; Kotelva: KhNU imeni V. N. Karazina; IKZ «Bilsk», p. 212—233.
- Polidovich, Iu. B., Volnaia, G. N. 2005. Obraz zaitsa v skifskom iskusstve. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii ot rannei bronzy do rannego srednevekovia. Pamiati V. S. Olkhovskogo*. Moscow: Institut arkheologii RAN, p. 425—436.
- Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury. Problemy mirovozzreniia iranoiazychnykh narodov evraziiskikh stepei I tysiacheletiia do n.e*. Moscow: Nauka.
- Rigveda 1999. Rigveda: Mandal IX—X. 1999*. Perevod i podgotovka izdaniia T. Ia. Elizarenkova. Ed. P. A. Grintser. Literaturnye pamiatniki. Moscow: Nauka.
- Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kyiv: Izdatel Oleg Filiuk.
- Skrzhinskaia, M. V. 2010. *Kulturnye traditsii Ellady v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Skripnik, T. A. 1999. Golovnoi ubor skifianki iz Elizavetovskogo kurgannogo mogilnika. *Donskaia arkheologiia*, 2, p. 77—83.
- Stoianov, R. V. 2013. Rankenfrau s maskoi Silena: k voprosu o kontekste nakhodok. In: Pavlenko, T. A., Skhatum, R. B., Ulitin, V. V. (eds.). *III «Anfimovskie chteniia» po arkheologii Zapadnogo Kavkaza. Pamiatniki rannego khris-tianstva na Zapadnom Kavkaze. K 1025-letiiu kreshcheniia Rusi*. Krasnodar: Vika-Print, p. 128—133.
- Toporov, V. N. 1974. O brakhmane. K istokam kontseptsii. In: Zograf, G. A., Toporov, V. N. (eds.). *Problemy istorii iazykov i kultury narodov Indii*. Moscow: Nauka, p. 20—74.
- Treister, M. Iu. 2001. Serebrianyi relief s obrazom «Rankenfrau» iz Kryma. *Khersonesskii sbornik*, XI, p. 149—154.
- Treister, M. Iu. 2009. Serebrianye sosudy iz tainika Chmyrevoi Mogily. *Drevnosti Bospora*, 13, p. 414—460.
- Uiliams, D., Ogden, D. 1995. Grecheskoe zoloto. Iuvelirnoe iskusstvo klassicheskoi epokhi. V—IV veka do n. e*. Saint Petersburg: *Slaviia*.
- Fedoseev, N. F. 2016. Kul-Oba: pogrebalnyi kompleks bosporskikh tsarei. Skifskoe ili frakiiskoe vliianie? In: Zuev, V. Iu., Khrshanovskii, V. A. (eds.). *Elita Bospora i Bosporskaia elitarnaia kultura*. Saint Petersburg: PALATSTSO, p. 215—223.
- Tsutsiev, A. A. 2015. *Para ptits na Dreve zhizni*. Vladikavkaz: Izdatel'sko-poligraficheskii tsentr Severo-Osetinskogo instituta gumanitarnykh i sotsialnykh issledovaniim. V. I. Abaeva.

- Shaub, I. Iu. 2007. *Mif, kult, ritual v Severnom Prichernomore (VII—IV vv. do n. e.)*. Saint Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.
- Shaub, I. Iu. 2011. Morskie monstry v religiozno-mifologicheskikh predstavleniiakh bosporian i skifov. In: Vakhtina, M. Iu. i dr. (eds.). *Bosporskii fenomen. Naselenie, iazyki, kontakty*. Saint Petersburg: Nestor-Istoriia, p. 131—137.
- Shramko, I. B. 2015. Rogovye nakonechniki lukov s Zapadnogo Belskogo gorodishcha. In: Korolkova, E. F. (ed.). *Arkheologiya bez granits. Kolleksii, problemy, issledovaniia, gipotezy*. Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha, LXXVII. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 487—511.
- Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden Jewellery of the Vodoslavka Scythian Burial-Ground of the Second and Third Quarters of the 4th Century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23—109.
- Greifenhagen, A. 1970. *Schmuckarbeiten in Edelmetall*. Bd. I. Berlin: Mann.
- Michel, S. 1995. *Der Fisch in der skythischen Kunst. Zur Deutung skythischer Bildinhalte*. Europäische Hochschulschriften, XXXVIII, 52. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid—7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.
- Ustinova Y. 2005. Snake-Limbed and Tendril-Limbed Goddesses in the Art and Mythology of the Mediterranean and Black Sea. In: Braund, D. (ed.). *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC — first century AD)*. Exeter: University of Exeter Press, p. 64—79.

**СТИЛІ, ШКОЛИ,
ОБРАЗНІСТЬ**

**STYLES, SCHOOLS
AND IMAGERY**

The Image of a Bird in the Art of the Saka Time of Kazakhstan¹

Gulnara Jumabekova², Galiya Bazarbayeva³

Образ птаха в мистецтві сакського часу Казахстану

Гульнара Джумабекова, Галія Базарбаєва

Abstract. In Kazakhstan, images of birds are known among the finds from the Saka period sites (8th—3rd centuries BC) in the Eastern Aral Sea area, Zhetysu, Tarbagatai, Altai, and Saryarka. The article aims to generalize the available evidence of the image of a bird with a special emphasis on a group of zoomorphic and avimorph figurines on the bronze incense burner from Almaty.

Keywords: Kazakhstan, Early Iron Age, Saka times, the image of a bird.

Анотація. У матеріалах пам'яток сакського періоду в Казахстані (VIII—III ст. до н. е.) зображення птахів відомі в таких регіонах як Східне Приаралля, Жетису, Тарбагатай, Алтай, Саріарка. Метою статті є узагальнення даних щодо образу птаха в контексті аналізу композиції зоо- та орнітоморфних зображень на бронзовій курільниці з Алмати.

Ключові слова: Казахстан, ранній залізний вік, сакський час, образ птаха.

Instead of a Preface

It is difficult to name the exact date of our acquaintance with Yuriy Polidovich. There is a feeling that he is always there for good advice and support. Separately, it should be said that Yuriy Polidovich generously shares his observations and research results on the pages of a number of Kazakhstan publications (Полидович, 2008; 2011a; 2011b; 2015a; 2015b; Полидович, Усачук 2015, etc.).

One of the most vivid impressions of him as an inquisitive researcher, is Yuriy's 'reading' of the image of the hare in the materials from the barrow No. 5 in Shilikty (Полидович, Вольная 2005). The find was attributed by Sergey S. Chernikov as "a belt clip with soldered granulation and ornamental cells with turquoise and without it" (Черников 1965, с. 160, табл. XXIV: 2).

We sincerely congratulate Yuriy on his anniversary!

Introduction

There is an image of a bird in the repertoire of art images of the Saka period in Kazakhstan corresponding to the 8th—3rd century BC. The geographical distribution of the archaeological sites and findspots of the artworks in question appears to cover the following regions (fig. 1).

The Eastern Aral Sea area, with Uigarak (7th century BC) and Chirik-Rabat (4th—2nd century BC).

Zhetysu (which is, being interpreted, "(the land of) seven rivers"): the Zhalauly hoard (mid- and late 7th century BC), the Issyk Barrow (5th—3rd century BC) and a chance find in Ermensai, the southeastern outskirts of Almaty (5th—3rd century BC).

Tarbagatai: Shilikty, barrow 5 (8th century BC), Baigetobe (a stately 7th century BC barrow in the Shilikty barrow field), Eleke sazy IV (5th century BC), Tasaryk (Urjar) (4th—3rd century BC).

¹ The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2023—2025, IRN BR20280993.

² **Gulnara JUMABEKOVA:** Candidate of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyq av., Almaty, Kazakhstan, A25D9K0 (050010); **Гульнара Сайінівна ДЖУМАБЕКОВА:** кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології ім. А. Х. Маргулана, пр. Достик 44, Алмати, Казахстан, A25D9K0 (050010).

ORCID ID: 0000-0003-2145-2615

e-mail: gdzhuma@mail.ru

³ **Galiya BAZARBAYEVA:** Candidate of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyq av., Almaty, Kazakhstan, A25D9K0 (050010); **Галія Анназівна БАЗАРБАЄВА:** кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології ім. А. Х. Маргулана, пр. Достик 44, Алмати, Казахстан, A25D9K0 (050010).

ORCID: 0000-0003-4755-9007

e-mail: galiya2002@gmail.com

Fig. 1. Archaeological sites and chance findspots in Kazakhstan mentioned in the paper. 1 — Baikara; 2 — Uigarak; 3 — Chirik-Rabat; 4 — Taldy-2; 5 — Ushbiik; 6 — Tasaryk; 7 — Eleke sazy IV; 8 — Altayskoye; 9 — Mayemer; 10 — Berel; 11 — Shilikty; 12 — Zhalauly; 13 — Issyk. Map preparation: Mikhail Antonov.

Altai, with the finds from the Mayemer steppe, Ushbiik, Berel, the village of Altayskoye, as well as from the East Kazakhstan region as a whole.

Saryarka: Baikara (5th—4th century BC), Taldy-2 (late 8th — 1st half of the 7th century BC) and chance finds of daggers in Temirshy (6th—5th century BC) as well as in the Kostanay and North Kazakhstan regions.

Images of birds are represented both individually and incorporated into the rampant pairs. The objects decorated with ornithomorphic images have different functions; these are the elements of horse equipment, costume accessories and decorations, ritual objects (censer, sarcophagus lid), and weapons (dagger, horseman's pick). The metal items are made with stamping and casting, including the lost-wax method, while some others are magnificent wood-carving works.

Composition with Birds on the Censer's Platter

We will go on with the characters of the animalistic scene on the previously published bronze censer which was occasionally found in the outskirts of Almaty (Джумабекова 1998; Тасмагамбетов 2003, с. 20—22). Let's start with the brief description of the object. The censer consists of the round platter and the truncated-conical stand on which the platter is fixed (fig. 2). The stand of the censer expands

significantly downwards, its openwork walls are slightly concave. The sculptural composition of five figures in the centre of the platter is encircled by a string of 16 figures of feline predators standing still in a single file along the edge of the platter's rim. The height of the item is 20.5—22.5 cm, the diameter of the platter is 35 cm.

The figurines of the feline predators are represented in a static state, though the overall direction of the chain is clockwise. All cats here are almost identical. Their shoulder blades and thighs are highlighted in relief, their heads are large and muzzles are flattened, their necks are thick due to massive scruffs. The ears are semicircular. The grin of the muzzle is repeatedly emphasized by sharply protruding waterdrop-shaped cheekbones. Two rows of teeth are shown in their open mouths. Their eyes are narrow and sub-triangular. Each animal stands firmly on all four straight legs, with five lines engraved on each paw indicating the interdigital spaces. The tips of their long tails are upturned and curled. It is assumed that it is leopards which are depicted here, the habitat of which includes the mountains of the Northern Tien Shan and the Zhetysu Alatau.

There is a figurine of a mountain goat in the centre of the dish. He is shown lying on his side with his limbs outstretched. Details of the animal's head, shoulder blades and hips are highlighted in relief.

Fig. 2. Censer with animalistic décor. A chance find, Almaty (photo by Oleg Belyalov, after Тасмагамбетов 2003, с. 21).

The rounded eye is convex, with its pupil highlighted; the line of the mouth is depicted. The large leaf-shaped ear is shown with a slight tilt forward and outlined with a relief rim. A powerful arched horn rests on the shoulder blades, its texture conveyed with relief semicircles. The limbs are straight; the hooves look more like feet or paws. A small tail is pressed against the rump.

Two wolves, facing each other, bent their heads down towards the lying goat. They have characteristic lean bodies with wide chests. Their shoulder blades and hips are highlighted by low relief. The triangular ears are pressed against their heads, which are large and outlined with relief rollers having convex curls at the bases. Their narrowed eyes are engraved to form sub-triangular figures. Teeth and fangs are shown in the open mouths. Wolves are standing in a calm pose on four legs. Interdigital spaces in the form of curved lines were applied with a chisel on the outside of their paws. Their straight hanging tails are thickened towards the ends. Figurines are hollow and have rounded vertical holes of about 0.5 cm in diameter in their backs.

The figurines of two birds are perched crosswise to the wolves, a little further from the lying teke. They are shown at rest with their wings folded; their plumages are depicted with engraved lines. Their eyes are teardrop-shaped and their wide beaks are slightly curved, with the split lines of the mouth clearly marked. Short strong legs are shown together; digits and talons are not elaborated in detail.

Presumably, despite the lack of expression characteristic of the Scythian—Saka animal style, it is the scene of torment is rendered on the platter of the Almaty censer, which is based on the idea of sacrifice. Traditionally, the observed attributes appear to date back to the 5th —3rd century BC. Given the need to distinguish between torment, struggle and confrontation in the animal behavior, we may nonetheless note that the platter of the censer represents a special variation of torment scene, which is the key symbol of the whole composition.

Discussion

Parallels to the described scene and characters, as well as to the stylistics and, partly, the plot (the wolves

tormenting the teke), may be found, in particular, among the petroglyphs of the Late Saka complex from the Shu-Ile Mountains, with a wolf attacking a goat, free-standing ungulate individuals and a scene with animals on the hunt (Рогожинский 2016).

The image of birds in the scenes with the presence of a predator and a hoofed animal is known in the eastern part of Eurasia since the Early Saka times (e.g. the mirror from the burial No. 1612 in Shantsunlin, 2nd half of the 9th — 1st half of the 8th century BC; Варёнов 2018, с. 249). Some plaques were made in the form of two Capricorns or teke facing each other, between which a bird with outstretched wings is placed (e.g. Taldy-2, barrow 2, late 8th — 1st half of the 7th century BC; Shilikty, the Baigetobe Barrow, 7th century BC, excavations by Abdesh T. Toleubaev; a deer from a random find in Zhalauly, mid- or late 7th century BC; Бейсенов 2014, с. 110; Тасмагамбетов 2003; с. 187; Тoleубаев 2018, с. 224—226).

It is worth noting that the birds with outstretched wings are holding their heads down on plaques with the images of teke and up when they share their space with deer. Among the petroglyphs, compositions with the participation of birds and herbivores are also known; cf. three calmly sitting eagles and a goat in Eshkiolmes, two birds and argali thereof, and a scene of the pursuit by a predator in Sarkand (Бейсенов, Марьяшев 2014, рис. 60; 65; 66; фото 5). Similar scenes, albeit with different content, are known from the Bronze Age: cf. the 'moon-headed' anthropomorphic creature above the bull and behind the argali, accompanied by smaller animals and flying birds in Akkaunar (Железняков 2017, рис. 2).

Since the Early Saka period, mainly profile images of birds of prey are known (arrowheads from Arzhan-2, mid-7th century BC, plaques from Shilikty, barrows 5 and 7, 8th century BC, Mongolia, 6th—5th century BC, etc.). Profile images of birds of prey, which seem to be stylistically close to the Shilikty and Taldy ones, now repose in the Metropolitan Museum of Art, while the birds with wings spread in flight are reported to be found in Northeast China; both those and others appear to date back to the Early Saka time (Bunker, Watt, Sun 2002, p. 133, 137).

The image of a bird is widely represented in the art of animal style. Among the artifacts of the archaeological site of Baikara (5th—4th century BC) there is a golden applique in the form of a bird with outstretched wings (Парцингер, Зайберт, Наглер, Плешаков 2003, табл. 11: 4; рис. 40). Also, there are golden plaques in the form of a bird of prey and a mythical eagle with outstretched wings among the artifacts from the archaeological sites of the Uyuk—Sagly Culture, 6th—4th century BC (Семёнов 2003, табл. 25; 2010, рис. 1; Чугунов 2007, с. 140).

Returning to the image from the Almaty censer, it is interesting that the birds depicted here in a calm pose are definitely not the birds of prey and are stylistically different from those who are basically shown with outstretched wings. In the decoration of a man's headdress from the Issyk Barrow, there are figurines of birds placed on the trees. With their wings spread, they look like they are in a takeoff position, maybe. These are not crows or birds of prey. Some plaques are known as well to have shape of a goat keeping his hooves together (Акишев К. 1978, с. 25—26, илл. 22; 23).

In addition, the collective images of the tree, birds and herbivores are represented by the diadems from the Kobiakovo Barrow of the 1st — early 2nd century AD and the 2nd century AD barrow No. 46 near Ust-Labinskaia.

Stylistically similar images of expectantly standing goats are numerous among the small plastic arts and petroglyphs of Sauyskandyk (Самашев, Мургабаев, Елеуов 2014, рис. 122—124, 127). A bronze sculpture of a mountain goat, which was probably placed at the rim of a cauldron or a similar object and dates back to the 3rd century BC, originates from Yiwu, China, and is stylistically similar to the one described above (Qi 2008, p. 189, fig. 4). In Zhetysu, double figurines of the winged teke are known as an element of a ritual attribute (Тасмагамбетов 2003, с. 119).

Animal style is characterized by a certain set of ornithomorphic images. As a rule, they are an eagle griffin or a bird of prey, including those with outstretched wings, as well as a separate bird's head in Pazyryk art.

Conclusions

In general, the art of the Early Iron Age is characterized by the images of eagle, vulture, a mythical griffin with the body of a feline predator and the head of an eagle or vulture, as well as by those of rooster, waterfowl (geese, swans, loons, and ducks), kite, and capercaillie (Кубарев, Забелин 2006, с. 96—98).

Both zoo- and ornithomorphic images of the censer resemble the genealogical legend of the Wusun. It is curious that the Kargaly openwork plaque, which is considered to belong to the Wusun, is decorated with birds: here, we can see ducks in flight with abnormally long tails and a bird of prey, rendered with some artistic license (Яценко 2017, с. 153).

Hence, the characters of the Almaty censer combine images typical for the art of the Saka, embodied with familiar styles and techniques, and birds, the type of which is not so usual in the animal style.

Faunal imagery from Southeastern Kazakhstan artworks appears to have stylistic parallels among the petroglyphs of the Late Saka period complex in the Shu-Ile Mountains. This latter, in its turn, reveals

connections with northeastern (Sayan-Altai) and eastern (Gansu and Ordos) regions, which is due to the mobility of the nomadic groups from the area of the Pazyryk and Sagly Cultures of Sayan-Altai and, also, from the northwest of China in the 2nd half of the 3rd century BC. The Late Saka pictorial tradition is evidenced even further west, in the regions like Talas Alatau, Karatau in the Syrdarya River region, the Zeravshan Valley, the Ustyurt, and Mangistau (Рогожинский 2016, с. 548—549). Spatial distribution of the triquetra sign is among the most salient indicators of the migrations of that period, and it is Northeastern and Northwestern China, Altai and Tuva which are supposed to be the wellsprings of constant innovative trends during the 7th century BC — 1st—2nd century AD (Фёдоров 2020, с. 206—207).

However, we have not yet found any one-to-one counterparts of the censer and its birds among the wares from the archaeological sites of the Scythian—Saka tribes.

In general, the raven occupies a special place in the mythology and folklore of peoples worldwide. Specifically, the Avesta mentions *saēna* (eagle or vulture), *ərəzifya* (eagle or a big bird), *vareгна* (golden eagle or raven), 'the beloved of Aša' (*būf*, owl), and *paro.darsahe* (rooster), which are the guarantors of

the inviolability of the boundaries of magical space. According to Alisher K. Akishev, the all-Indo-European myth of the World Tree involves two birds sitting on its top (Акишев А. 1984, с. 40—41).

The shape of the Saka censer is associated with the image of the World Tree and the World Mountain. Therefore, the scenes with birds on the platters of censers are logical, and so are the images of winged leopards. But, apparently, it is worth considering in more detail the characters on decorated censers ever found throughout South-Eastern Kazakhstan, Northern Kyrgyzstan and Xinjiang, since the expanse under scrutiny is associated with the powerful system of the early nomadic traditions of the 5th—3rd century BC.

Returning to the issue, it is difficult to answer now, which bird species is depicted on the platter of the Almaty/Ermensai censer. Perhaps, in this case, the image is similar to a bird on a tree from the Issyk Barrow, the one with outstretched wings from the barrow No. 5 in Shilikty, etc. They are just birds, not a particular species of birds of prey. Subsequently, such an image would obviously be recorded among the monumental artworks of the ancient Turkic era, i.e. on sculptures. But this is a topic for another study.

References

- Bunker, E. C., Watt, J. C. Y., Sun, Zhixin. 2002. *Nomadic Art of the Eastern Eurasian Steppes: The Eugene V. Thaw and Other Notable New York Collections*. New York; New Haven: Metropolitan Museum of Art; Yale University Press.
- Qi, Xiaoshan. 2008. *The Ancient Culture in Xinjiang along the Silk Road — Sichou zhilu: Xinjiang gudai wenhua*. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House.
- Акишев, А. К. 1984. *Искусство и мифология саков*. Алма-Ата: Наука.
- Акишев, К. А. 1978. *Курган Иссык. Искусство саков Казахстана*. Москва: Искусство.
- Бейсенов, А. З. 2014. *Древние сокровища Сарыарки*. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана.
- Бейсенов, А. З., Марьяшев, А. Н. 2014. *Петроглифы раннего железного века Жетысу*. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана.
- Варёнов, А. В. 2018. Изображения тигров в горах Хэланышань: аналогии и датировки. В: Тишкин, А. А. (ред.). *Современные решения актуальных проблем евразийской археологии*. Вып. 2. Барнаул: Издательство АлтГУ, с. 245—249.
- Джумабекова, Г. С. 1998. Бронзовая курильница из Семиречья. *Российская археология*, 2, с. 123—137.
- Железняков, Б. А. 2017. Алтарные наскальные композиции с оленями Жетысу (Кайши, Актерек). *История и археология Семиречья*, 5, с. 111—126.
- Кубарев, В. Д., Забелин, В. И. 2006. Авифауна Центральной Азии по древним рисункам и археолого-этнографическим источникам. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 2 (26), с. 87—103.
- Парцингер, Г., Зайберт, В. Ф., Наглер, А., Плешаков, А. А. 2003. *Большой курган Байкара. Исследования скифского святилища*. Archäologie in Eurasien, 16. Берлин: Philipp von Zabern.
- Полидович, Ю. Б. 2008. Об одной изобразительной традиции в искусстве народов скифского мира. В: Самашев, З. (ред.). *Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи*. Астана: Президентский центр культуры, с. 39—59.
- Полидович, Ю. Б. 2011а. Изображения таутеке на навершиях из комплекса Биже (Жетысу) в контексте раннесакского «звериного стиля». В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Тезисы докладов Круглого стола, посвящённого 20-летию Независимости Республики Казахстан*. Караганды: НИЦИА Бегазы—Тасмола, с. 123—130.

- Полидович, Ю. Б. 2011b. Изображения животных из кургана Байгетобе в контексте раннесакского звериного стиля. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы*. Т. 2. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 187—193.
- Полидович, Ю. Б. 2015a. Изображения горного козла в сакском искусстве архаичного периода. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Сборник научных статей, посвящённый памяти археолога К. А. Акишева*. Алматы: НИЦИА Бегазы—Тасмола, с. 215—230.
- Полидович, Ю. Б. 2015b. Иней времени, ставший живительной влагой в руках мастеров (рец. на кн. Г. С. Жумабековой, Г. А. Базарбаевой и А. Онгара «Есік. Иссык. Esik»). Алматы, 2011). В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Сборник научных статей, посвящённый памяти археолога К. А. Акишева*. Алматы: НИЦИА Бегазы—Тасмола, с. 231—232.
- Полидович, Ю. Б., Вольная, Г. Н. 2005. Образ зайца в скифском искусстве. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 415—436.
- Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н. 2015. Две находки каменных плит с изображениями в погребениях срубной общности на территории Восточной Украины. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Древний Тургай и Великая Степь: часть и целое. Сборник научных статей, посвящённый 70-летию юбилею Виктора Николаевича Логвина*. Костанай; Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 444—455.
- Рогожинский, А. Е. 2016. Незадолго до Чжан Цзя: след движения номадов из центра Азии на Запад в последние века до нашей эры. В: Деревянко, А. П., Молодин, В. И. (ред.). *Алтай в кругу евразийских древностей*. Новосибирск: Издательство ИАЭТ СО РАН, с. 527—550.
- Самашев, З., Мургабаев, С., Елеуов, М. 2014. *Петроглифы Сауыскандыка*. Астана: Издательство филиала ИА им. А. Х. Маргулана в Астане.
- Семёнов, Вл. А. 2003. *Суглуг-Хем и Хайыракан — могильники скифского времени в Центрально-тувинской котловине*. *Archaeologica petropolitana*, XV; Труды ИИМК РАН, IX. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.
- Семёнов, Вл. А. 2010. Кош-Пейские курганы в тувинской «Долине царей» (VI—V вв. до н. э.). В: Алёкшин, В. А. (отв. ред.). *Древние культуры Евразии: Материалы международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения А. Н. Бернштама*. Санкт-Петербург: Инфо-ол, с. 241—246.
- Тасмагамбетов, И. 2003. *Кентавры Великой степи. Художественная культура древних кочевников*. Алматы: Берел.
- Толеубаев, А. Т. 2018. *Раннесакская шиликтинская культура*. Алматы: ИП «Садвакасов А. К.»
- Фёдоров, В. К. 2020. Миграции символа: трикветры в культурах эпохи раннего железа степной полосы Евразии. *Stratum plus*, 3, с. 191—210.
- Черников, С. С. 1965. *Загадка золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство»*. Москва: Наука.
- Чугунов, К. В. 2007. Могильник Догээ-Баары 2 как памятник начала уюкско-саглынской культуры Тувы (по материалам раскопок 1990—1998 гг.). В: Хаврин, С. В. (науч. ред.). *Сборник научных трудов в честь 60-летия А. В. Виноградова*. Санкт-Петербург: Культ-Информ-Пресс, с. 123—144.
- Яценко, С. А. 2017. Золотая пластина из усуньского погребения в гроте ущелья Каргалы. *История и археология Семиречья*, 5, с. 143—155.

References

- Bunker, E. C., Watt, J. C. Y., Sun, Zhixin. 2002. *Nomadic Art of the Eastern Eurasian Steppes: The Eugene V. Thaw and Other Notable New York Collections*. New York; New Haven: Metropolitan Museum of Art; Yale University Press.
- Qi, Xiaoshan. 2008. *The Ancient Culture in Xinjiang along the Silk Road — Sichou zhilu: Xinjiang gudai wenhua*. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House.
- Akishev, A. K. 1984. *Iskusstvo i mifologiya sakov*. Alma-Ata: Nauka.
- Akishev, K. A. 1978. *Kurgan Issyk. Iskusstvo sakov Kazakhstana*. Moscow: Iskusstvo.
- Beisenov, A. Z. 2014. *Drevnie sokrovishcha Saryarki*. Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana.
- Beisenov, A. Z., Mariashev, A. N. 2014. *Petroglify rannego zheleznogo veka Zhetysu*. Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana.
- Varenov, A. V. 2018. Izobrazheniia tigrov v gorakh Khelanshan: analogii i datirovki. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sovremennye resheniia aktualnykh problem evraziiskoi arkheologii*. Yvp. 2. Barnaul: Izdatelstvo AltGU, p. 245—249.

- Dzhumabekova, G. S. 1998. Bronzovaia kurilnitsa iz Semirechia. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, p. 123—137.
- Zhelezniakov, B. A. 2017. Altarnye naskalnye kompozitsii s oleniami Zhetysu (Kaishi, Akterek). *Istoriia i arkheologiia Semirechia*, 5, p. 111—126.
- Kubarev, V. D., Zabelin, V. I. 2006. Avifauna Tsentralnoi Azii po drevnim risunkam i arkheologo-etnograficheskim istochnikam. *Arkheologiia, etnografiia i antropologiia Evrazii*, 2 (26), p. 87—103.
- Partinger, G., Zaibert, V. F., Nagler, A., Pleshakov, A. A. 2003. *Bolshoi kurgan Baikara. Issledovaniia skifskogo sviatilishcha*. Archäologie in Eurasien, 16. Berlin: Philipp von Zabern.
- Polidovich, Iu. B. 2008. Ob odnoi izobrazitelnoi traditsii v iskusstve narodov skifskogo mira. In: Samashev, Z. (ed.). *Nomady kazakhskikh stepei: etnosotsiokulturnye protsessy i kontakty v Evrazii skifo-sakskoi epokhi*. Astana: Prezidentskii tsentr kultury, p. 39—59.
- Polidovich, Iu. B. 2011a. Izobrazheniia tauteke na navershiiakh iz kompleksa Bizhe (Zhetysu) v kontekste rannesakskogo «zverinogo stilia». In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaiia kultura Saryarki v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov stepnoi Evrazii. Tezisy dokladov Kruglogo stola, posviashchennogo 20-letiiu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan*. Karagandy: NITsIA Begazy—Tasmola, p. 123—130.
- Polidovich, Iu. B. 2011b. Izobrazheniia zhyvotnykh iz kurgana Baigetobe v kontekste rannesakskogo zverinogo stilia. In: Beisenov, A. Z. (red.). *Arkheologiia Kazakhstana v epokhu nezavisimosti: itogi, perspektivy*. T. 2. Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana, p. 187—193.
- Polidovich, Iu. B. 2015a. Izobrazheniia gornogo kozla v sakskom iskusstve arkhainchnogo perioda. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaiia kultura Saryarki v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov Stepnoi Evrazii. Sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi pamiati arkheologa K. A. Akisheva*. Almaty: NITsIA Begazy—Tasmola, p. 215—230.
- Polidovich, Iu. B. 2015b. Inei vremeni, stavshii zhivitelnoi vlagoi v rukakh masterov (rets. na kn. G. S. Zhumabekovoi, G. A. Bazarbaevoi i A. Ongara «Esik. Issyk. Esik»). Almaty, 2011). In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaiia kultura Saryarki v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov Stepnoi Evrazii. Sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi pamiati arkheologa K. A. Akisheva*. Almaty: NITsIA Begazy—Tasmola, p. 231—232.
- Polidovich, Iu. B., Volnaia, G. N. 2005. Obraz zaitsa v skifskom iskusstve. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzy do rannego srednevekovia. Pamiati Valerii Sergeevicha Olkhovskogo*. Moscow: IA RAN, p. 415—436.
- Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N. 2015. Dve nakhodki kamennykh plit s izobrazheniiami v pogrebeniiakh srubnoi obshchnosti na territorii Vostochnoi Ukrainy. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Drevnii Turgai i Velikaia Step: chast i tseloe. Sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi 70-letnemu iubileiu Viktora Nikolaevicha Logvina*. Kostanai; Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana, p. 444—455.
- Rogozhinskii, A. E. 2016. Nezadolgo do Chzhan Tsiania: sled dvizheniia nomadov iz tsentra Azii na Zapad v poslednie veka do nashei ery. In: Derevianko, A. P., Molodin, V. I. (eds.). *Altai v krugu evraziiskikh drevnostei*. Novosibirsk: Izdatelstvo IAET SO RAN, p. 527—550.
- Samashev, Z., Murgabaev, S., Eleuov, M. 2014. *Petroglify Sauyskandyka*. Astana: Izdatelstvo filiala IA im. A. Kh. Margulana v Astane.
- Semenov, Vl. A. 2003. *Suglug-Khem i Khaiyrakan — mogilniki skifskogo vremeni v Tsentralno-tuvinskoii kotlovine*. Archaeologica petropolitana, XV; Trudy IIMK. Saint Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.
- Semenov, Vl. A. 2010. Kosh-Peiskie kurgany v tuvinskoii «Doline tsarei» (VI—V vv. do n. e.). In: Alekshin, V. A. (ed.). *Drevnie kultury Evrazii: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia A. N. Bernshtama*. Saint Petersburg: Info-ol, p. 241—246.
- Tasmagambetov, I. 2003. *Kentavry Velikoi stepi. Khudozhestvennaia kultura drevnikh kochevnikov*. Almaty: Berel.
- Toleubaev, A. T. 2018. *Rannesakskaiia shiliktinskaia kultura*. Almaty: IP «Sadvakasov A. K.»
- Fedorov, V. K. 2020. Migratsii simvola: trikvetry v kulturakh epokhi rannego zheleza stepnoi polosy Evrazii. *Stratum plus*, 3, p. 191—210.
- Chernikov, S. S. 1965. *Zagadka zolotogo kurgana. Gde i kogda zarodilos «skifskoe iskusstvo»*. Moscow: Nauka.
- Chugunov, K. V. 2007. Mogilnik Dogee-Baary 2 kak pamiatnik nachala uiuksko-saglynskoii kultury Tuvy (po materialam raskopok 1990—1998 gg.). In: Khavrin, S. V. (ed.). *Sbornik nauchnykh trudov v chest 60-letiiu A. V. Vinogradova*. Saint Petersburg: Kult-Inform-Press, p. 123—144.
- Iatsenko, S. A. 2017. Zolotaia plastina iz usunskogo pogrebeniia v grote ushchelia Kargaly. *Istoriia i arkheologiia Semirechia*, 5, p. 143—155.

Про один різновид скіфських «вухоподібних» блях

Олександр Могилов¹

About One Type of Scythian 'Ear-Shaped' Plaques

Oleksandr Mogylov

Анотація. Одними з важливих категорій скіфської культури є предмети озброєння, спорядження коня та мистецтво звіриного стилю. Часто ці складові ознаки поєднувались, наслідком чого стало функціонування вуздечних деталей, виготовлених у звіриному стилі. Однією з колоритних категорій, які виникли унаслідок вказаного синтезу, були зооморфні вуздечкові бляхи. Кількість зображених на них мотивів величезна. Одними із них є так звані образи у вигляді вуха тварини чи крила птаха. На звороті бляхи із такими мотивами мають петлю для кріплення. Привертають увагу вироби без додаткового рифлення поверхні. Вони відомі з Лісостепової та Степової Скіфії. Утім, основним районом зосередження цих предметів був район сіл Райгород та Михайлівка в басейні р. Тясмин на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу. Тут їх виявлено в курганах 14 біля Райгорода та 2 поблизу Михайлівки. Один екземпляр приписується до Канівського повіту. Інші предмети походять зі степових курганів 3 групи I та 1 групи II біля с. Шевченко на Донеччині. Соціальний аналіз захоронень, де виявлено такі бляхи, вказує, що ці кургани належали вершиницькій знаті, яка могла стояти на чолі окремих общин, володарювати в окремих регіонах чи мікрорегіонах. Хронологія комплексів, де виявлені такі вироби, припадає на другу — останню чверті V ст. до н. е.

Ключові слова: скіфський час, спорядження коня, вуздечна бляха, курган, звіриний стиль.

Abstract. Among the Scythian Culture's most important artifact categories are weapons, horse equipment, and artworks in animal style. These constituents are often combined to result, for instance, in animal style bridle parts. Zoomorphic bridle plaques represent a series of picturesque specimens generated by such synthesis. In bridle plaques, the decorative motifs are varied, including what is called an animal's ear or a bird's wing. These ear- or wing-shaped bridle plaques are known to have loops on their back for fastening. The article is devoted to plaques without additional corrugation of the surface. They are reported to be found in both forest-steppe and steppe Scythia. However, the densest concentration of finds is associated with the villages of Raihorod and Mykhailivka in the basin of the Tyasmyr River in the southern part of the Dnipro Right-Bank Forest Steppe region; it is due to the fact that as many as twelve plaques were found in the barrow No. 14 near Raihorod, though there was only one plaque in the barrow No. 2 near Mykhailivka. One more plaque was obtained from Kaniv district, and some were found in the steppe barrows near the village of Shevchenko in Donetsk region (No. 3, group I, and No. 1, group II). The sociological interpretation of the burials, where the bridle plaques under consideration were found, may suggest that the above-mentioned barrows were built to bury equestrian nobles, who could stand at the head of certain communities and rule regions or micro-regions. The chronology of the complexes, where such products were found, falls on the second — fourth quarter of the 5th century B.C.

Key words: Scythian time, horse equipment, bridle plate, barrow, animal style.

Становлення скіфської культури на півдні Східної Європи знаменувалося розповсюдженням на широких степових і лісостепових просторах передових для свого часу предметів озброєння, спорядження коня, мистецтва звіриного стилю. Ці компоненти нерідко поєднувалися. Зокрема, часто предмети вузди виконувалися

у звіриному стилі (Іллінська 1961, с. 39—41, 46—50; Ильинская 1968, с. 107—135; Могилов 2008, с. 25—29, 44—54). Чи не найчисельнішою категорією деталей спорядження коня є різноманітні бляхи, які мають і геометричний, і фітоморфний, і антропоморфний вигляд (Могилов 2012, с. 30—43; 2015, с. 14—20). Найбільш колоритною

¹ **Олександр Дмитрович МОГИЛОВ:** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології Національної Академії наук України, пр. Володимира Івасюка 12, Київ, Україна, 04210; **Oleksandr MOGYLOV:** Candidate of Historical Sciences, Senior Staff Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences, 12 Volodymyr Ivasiuk av., Kyiv, Ukraine, 04210. ORCID iD: 0000-0002-2400-2380 e-mail: mogilovod@gmail.com

їхньою групою, проте, є вироби, виконані у скіфському звіриному стилі.

Серед зооморфних блях увагу привертають масивні екземпляри, які за формою нагадують перевернуту краплю з продовгуватим виступом із ширшої закругленої сторони. У літературі вони називаються «крилоподібними» (Саенко 2003—2004, с. 319) або «вухоподібними», з відсиланнями на таку стилізацію вух на деяких зображеннях тварин (Алексеев 1987, с. 185). Огляд образів звіриного стилю показує, що на цілих фігурках тварин такою формою могли позначатись і вуха, і крило. Так, вуха, передане за схожою схемою, бачимо на зображеннях різноманітних тварин і істот: грифона — Бобриця, насип 33 (Бобринской 1901, с. 111), лося — кургани «Г» біля Журовки (Бобринской 1905, рис. 67) і 459 в Турії (Могиллов, Диденко 2014, рис. 1), лева — кургани 4 біля Берестняг (Могиллов, 2008, рис. 93: 13, 14) і 400 поблизу Журовки (Бобринской 1905, рис. 23), оленя — колишній Звенигородський повіт (Петренко 1967, табл. 31: 7). Крила у схожому стилі зображено на серії блях (обкладинках чаш чи вуздечкових) у вигляді хижого птаха, який дзьобає рибу (Колтухов 1997, рис. 2; Канторович 2018, рис. 3). Округлістю пропорцій крила, ближчою до блях, що вивчаються, відзначаються середньоскіфські пластини з Першої Завадської Могили (Мозолевский 1980, рис. 44), кургану біля Петраківки та Ромейківки (Фундуклей 1848, рис. XVII: а), бляхи з некрополя Цемдолина (Мальшев, Равич 2001, рис. 2: 1), кургану біля ст. Тульська (Лушин 1939, рис. 6). Отже, перед нами образ, яким у середньоскіфський період могли передавати і вуха, і крило. Таким чином, обидві назви згаданих блях — і вухоподібні, і крилоподібні — можуть вважатись прийнятними.

Існує припущення, згідно якого ці бляхи могли використовуватися в уборі як своєрідні навушники, деталі кінських масок (Алексеев, 1987, с. 185—186; 1991, с. 54, рис. 5: 9—10). Автор цієї статті дотримується більш традиційної точки зору, за якою такі вироби, як і багато інших блях, кріпилися на ремнях наголів'я вузди: нащічних (можливо в місцях приєднання до них нахрапного, налобного, підборідного ремнів), або на начільному в якості налобника. Наприклад, у кургані 2 біля Михайлівки (Могиллов 2021, с. 99) одиничність такої бляхи та асортимент оздоб чотирьох комплектів вузди, вказує на те, що бляха могла застосовуватись як налобник. У I Завадській Могили реконструюється використання вухоподібних блях і на нащічних ремнях, і як налобника (Мозолевский 1980, рис. 36; 37). Багаточисельність та парність таких оздоб у кургані 14 біля Райгорода (Древности Приднепровья 1899, табл. XX: 326; 1900, с. 10), навіть попри вірогідність їхньої належності до декількох

вуздечок, вказує, що вони могли застосовуватись тут збоку морди коня. У Шевченку одиничні бляхи, схоже, слугували налобниками (Зарайская, Привалов 1992, с. 125, 130).

Щитки вухоподібних блях зазвичай мають різноманітне рифлення на лицьовій частині. У цій роботі хотілося б торкнутись тієї їхньої групи, де таке оздоблення мінімальне, а рельєфною лінією виділяється лише бокова частина (рис. 1—3). Знахідки таких виробів відомі й у лісостеповій, й у степовій зоні. Проте, головним районом зосередження цих предметів є один із регіонів Потяминня на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу, у районі сіл Райгород та Пруси (Михайлівка). Мабуть, це був один із центрів лиття таких блях. Найбільшу кількість знахідок (12) дали дореволюційні дослідження кургану 14 біля Райгорода (Древности Приднепровья 1899, табл. XX: 326; 1900, с. 10), більша частина яких зберігається сьогодні в фондах Національного музею історії України (рис. 1; 2: 1—7). Фрагмент ще одного схожого виробу (рис. 2: 8) приписаний до Канівського повіту (Могиллов 2008, рис. 101: 9). Однак у цьому випадку не можна виключати плутанину серед довоєнних матеріалів музею, а також те, що згаданий екземпляр теж може відноситись до комплексу Райгородського кургану. Одну знахідку (рис. 3: 1) було нещодавно виявлено у гробниці кургану 2 в урочищі Шпилі неподалік Михайлівки (Могиллов 2021, рис. 12: 1). Такі предмети (рис. 3: 2—3) походять також з курганів 3 групи I та 1 групи II біля с. Шевченко у Степовій Скіфії (Зарайская, Привалов 1992, рис. 2; 5: 6). На завершення додамо, що схожа бляха, проте із зображенням ще й орлиної голівки, відома з с. Троїцьке у степовому Причорномор'ї (Бруяко, Островерхов 2010, рис. 1: 2).

Зауважимо, що у середньоскіфський час зафіксовано й групу вухоподібних блях, які мали додаткове рифлення щитка. Такі знахідки походять з лісостепових та степових курганів 2 (1897—1898 рр.) поблизу Вовківців (Древности Приднепровья 1899, табл. XVI: 316), 66 неподалік Бобриці, 5 біля Берестняг (Бобринской 1901, фиг. 56; 69; Могиллов 2008, рис. 101: 6), Першої Завадської Могили (Мозолевский 1980, рис. 36: 5—6; 37: 7), кургану 459 коло Турії (Бобринской 1906, рис. 2: 3; Могиллов, Диденко 2014, рис. 1) і 6 в Кам'яній Балці (Гребенников 2008, рис. 15: 2—3). Трапилися їхні знахідки також у некрополі Німфея: насипи 6 (1878 р.) та 24 (1876 р.) (Силантьева 1959, рис. 37: 7; 49: 2). Окрім цього, північнокавказькі знахідки з кургану 11 Ульського могильника мають прорізний щиток (Габуев, Эрлих 2001, рис. 4: 5—6, 9). У Кавказькому регіоні відомі також більш мініатюрні різновиди згаданих блях, виявлені в захопленні 64 Лугового могильника (Мунчаев 1963,

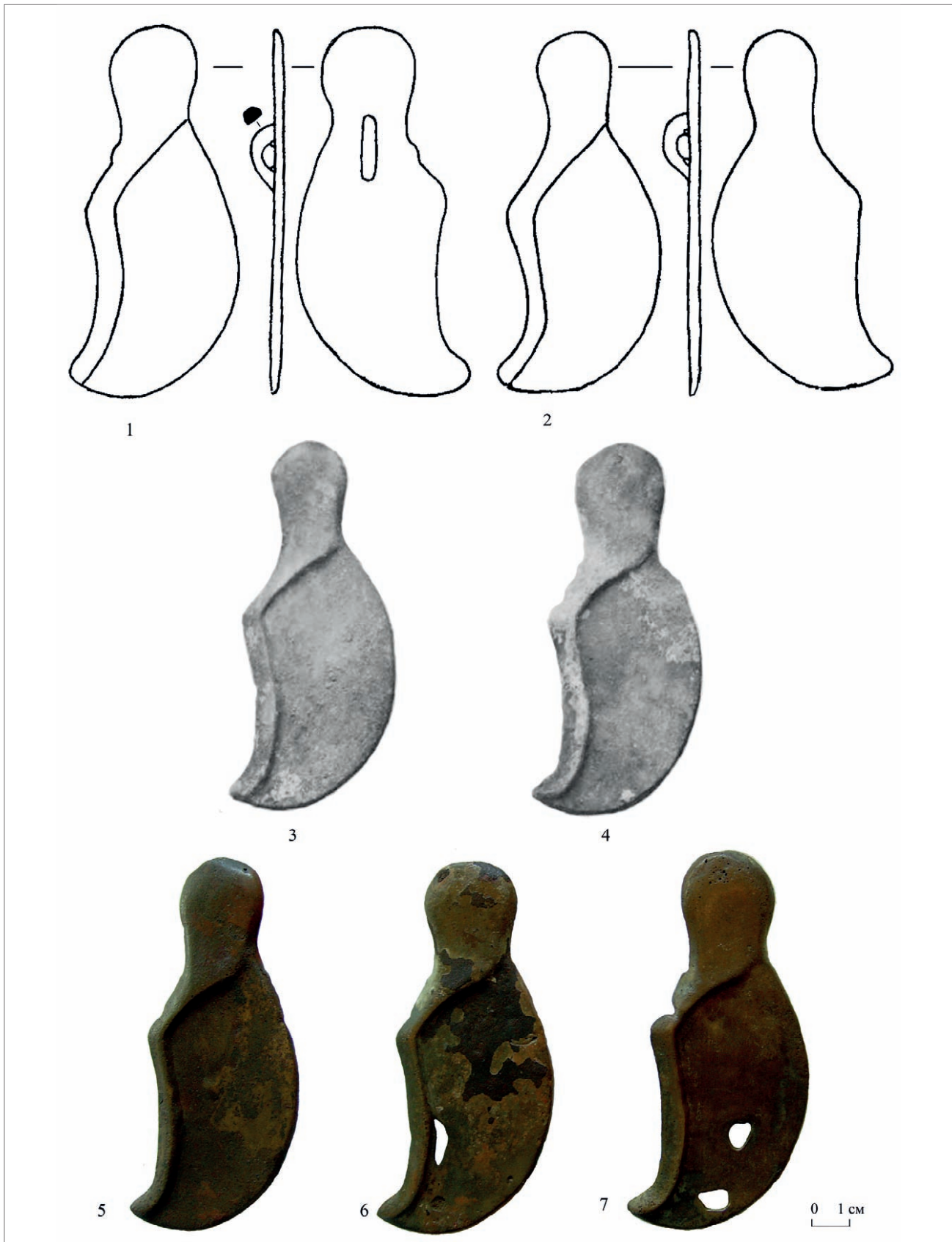

Рис. 1. Бронзові бляхи з кургану 14 біля Райгорода (1, 2, 5—7 — за О. Д. Могилівим; 3, 4 — за Древностями Придніпровья).

Fig. 1. Bronze plaques from the barrow 14 near Raihorod (1, 2, 5—7 — after O. Mogylov; 3, 4 — after Древности Придніпровья).

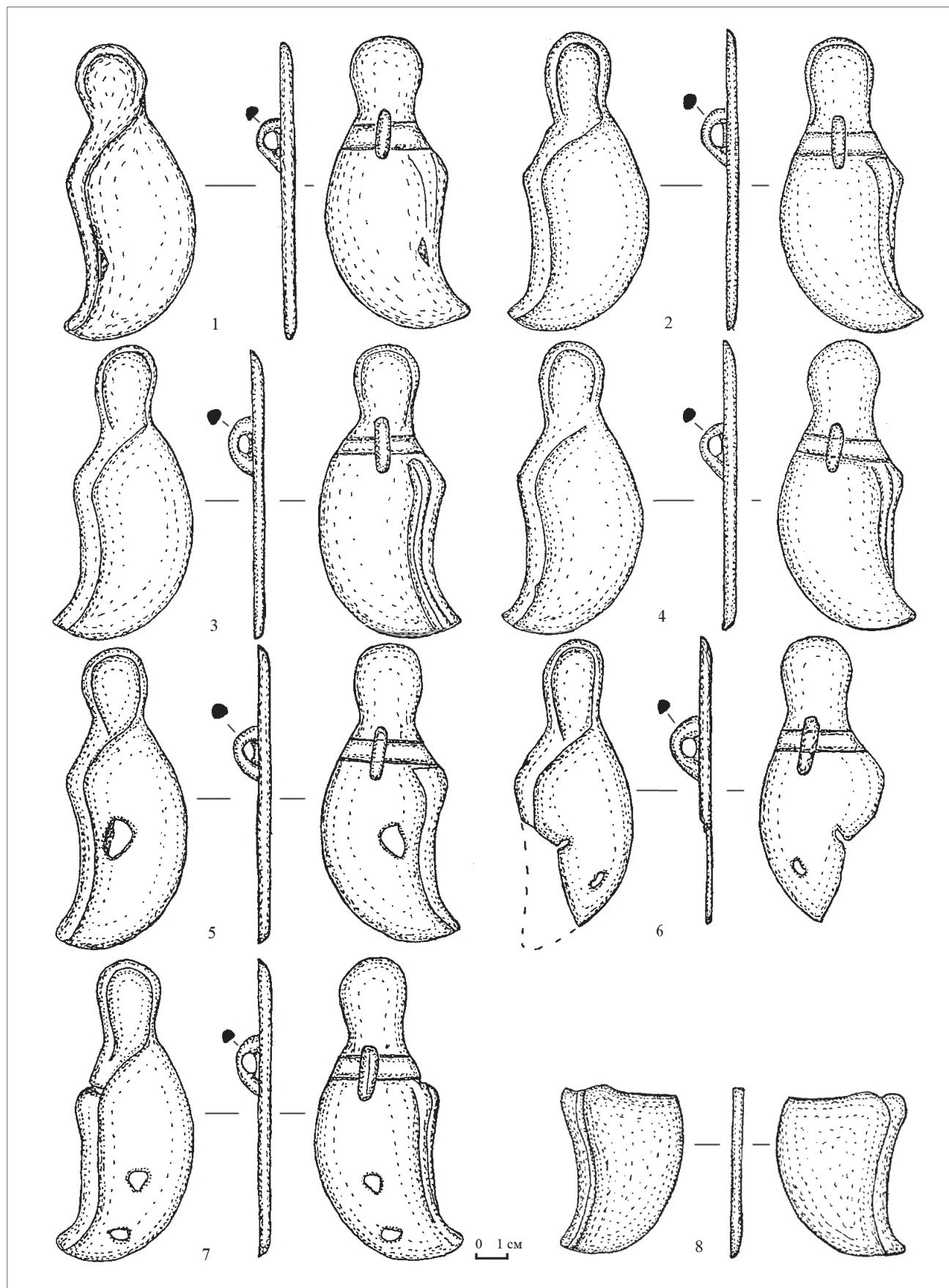

Рис. 2. Бляхи з кургану 14 поблизу Райгорода (1—7) та припустимо Канівського повіту (8). За О. Д. Могиловим.
Fig. 2. Plaques from the barrow 14 near Raigorod (1—7) and presumably Kaniv County (8). After O. Mogylov.

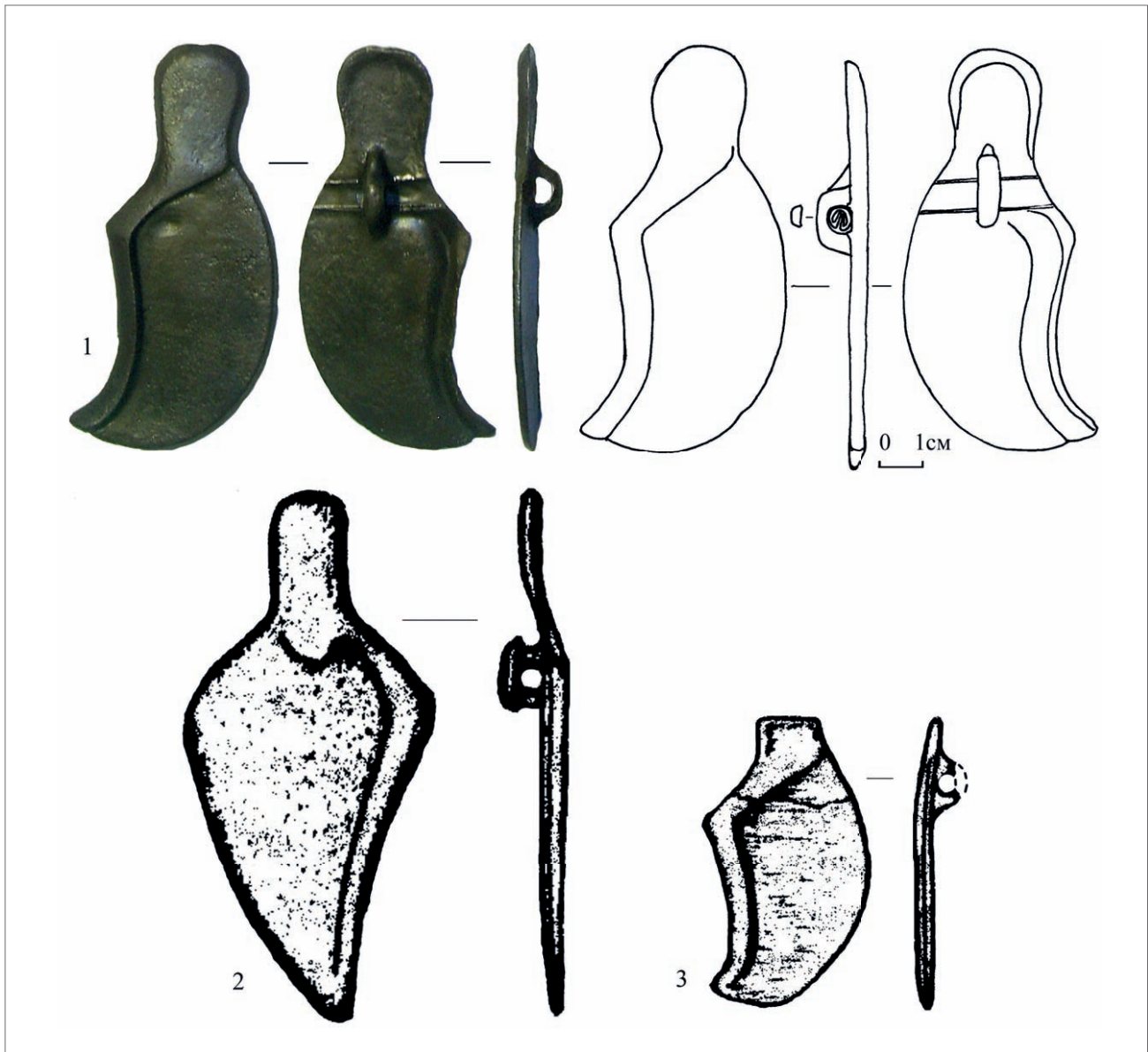

Рис. 3. Вухоподібні бляхи: 1 — Михайлівка, курган 2; 2 — Шевченко—II, курган 1, кінська могила; 3 — Шевченко—I, курган 3, поховання 1 (1 — за О. Д. Могилевим; 2, 3 — за Н. П. Зарайською, О. І. Приваловим).

Fig. 3. Ear-shaped plaques: 1 — Mykhailivka, barrow 2; 2 — Shevchenko—II, barrow 1, horse grave; 3 — Shevchenko—I, barrow 3, burial 1 (1 — after O. Mogylov; 2, 3 — after N. P. Zaraiska, O. I. Pryvalov).

рис. 29: 13; Козенкова 1982, табл. XXI: 10), під насипом 52 некрополя «Клади» (Габуев, Эрлих 2001, рис. 2: 12). Стилзацією у скіфському мистецтві можна пояснити образ на пізнішій блясі IV ст. до н. е. з кургану 3 біля Старого Мерчика, на якій зверху зображено хижого птаха (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 3: 3). У той час відома й група таких вуздечкових блях, виготовлених вже з коштовних металів, які походять з елітних захоронень (Могилев 2008, с. 57).

Вухоподібні бляхи із Райгорода та Михайлівки відливалися, судячи з ливарних швів, у двостулковій формі з поєднанням стулочок в районі ребра

бляхи. Одна з них формувала лицеву оздоблену частину бляхи. Інша — зворотну, причому для петлі тут формувалося додаткове заглиблення, а наявність отвору у ній забезпечувалась вкладанням додаткового штифта (на звороті блях обабіч нього залишається пара характерних паралельних ливарних швів). В інших випадках могло бути й тристулкове лиття (вже з двома стулочками на звороті, зі з'єднанням їх по центральній вісі петлі). Метал берегли. Коли на бляхах із Райгорода й Михайлівки зовні по краю формували потовщення, то зсередини у цьому місці, навпаки, зроблено западину. Задля цього доводилось

проводити додаткове формування поверхні ливарної форми.

При соціальному аналізі захоронень, де виявлено бляхи, що розглядаються, привертають увагу знайдені в них численні предмети вузди, озброєння. Відоме там і захоронення коня. Отже, поховання належали вершницькій лісостеповій і степовій знаті V ст. до н. е. Разом з цим, такі кургани не входять до когорти найвищих для свого часу (подекуди навіть у своїх районах). Шевченківські насипи були заввишки 2—2,25 м. Курган у Михайлівці — ще меншим, 1,02 м (правда, він знівельований оранкою й у давнину, схоже, був помітно вищим, про що можуть свідчити й розміри могили). Насип у Райгороді височів лише на 0,9 м. Додамо, що в цих комплексах поодинокими є знахідки виробів з коштовних металів. Отже, про їхню належність до найвищої знаті свого часу мова йти не може. Вірогідно, це була еліта, що контролювала окремі лісостепові чи степові регіони або мікрорегіони. Так, кургани біля Шевченка могли належати степовим іраномовним володарям територій в районі Донецького кряжа. Роль небіжчиків під насипами біля Михайлівки і Райгороду була ще більш скромною. Ці комплекси знаходились неподалік такого важливого центру Потясминня як Мотронинське городище, у некрополі якого відомі кургани (зокрема, й синхронний) заввишки у 6—8 м (Скорий, Хохоровски 2005—2009, с. 234—237). Насипи в Михайлівці локалізувалися біля великого Михайлівського поселення площею до 100 га (Ляшко 2017), і можуть пов'язуватися з його правителями. Наявність у цьому некрополі і степових, і лісостепових рис дозволила припустити змішаний етнокультурний статус місцевої знаті, яка могла бути нащадками кочовиків, що змішались із аборигенною елітою (Могиллов 2021, с. 108; Могиллов, Ляшко, Руденко 2021, с. 76—77). Мабуть, знаті однієї з общин регіону належав і курган у Райгороді.

Додамо, що кургани, де наявні складніше орнаментовані вухоподібні бляхи з рифленням на щиткові, загалом підтверджують вказані соціальні позиції, проте в низці випадків дають комплекси знаті ще вищого рангу. Так, вказані лісостепові комплекси ілюструють поховання знаті від очільників, вірогідно, окремих общин чи мікрорегіонів (як-от курган 5 у Берестягах, заввишки 1,4 м (Бобринської 1901, с. 97; Могиллов, Диденко 2008, с. 84)) до лідерів цілих регіонів. Прикладом останнього може бути курган 2 (1897—1898 рр.) поблизу Вовківців заввишки 7,8 м (Ильинская 1968, с. 49). Похований у ньому небіжчик, враховуючи

розміри синхронних курганів, міг входити до еліти, що контролювала Посулля. У Степовій Скіфії схожу роль могли грати поховані у Німфейських курганах (Силантьєва 1959, с. 56, 86—87), які виділяються похованнями коней та багатим інвентарем. Вони могли володарювати над Східним Кримом, водночас маючи міцні зв'язки з греками на берегах Боспору Кімерійського. Степовий курган Перша Завадська Могила на Нижньому Дніпрі, заввишки 4,35 м (Мозолевский 1980, с. 86), що на основі аналогів амфорам може бути датований 3-ю чвертю V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 145; 2003, с. 19), вже цілком міг належати номарху або навіть члену скіфського «царського» роду, якщо мати на увазі розміри відомих синхронних курганів², і те, що найвищі насипи V ст. до н. е. з'являються вже ближче до кінця століття, чи навіть рубежу з наступним: Близнюк-2 висотою 7,05 м (Ромашко, Скорий 2010, с. 79), перше поховання Солохи, перекрите п'ятнадцятиметровим насипом (Манцевич 1987, с. 9).

Хронологія бронзових вухоподібних блях була визначена як V — 1-а половина IV ст. до н. е. (Могиллов 2008, с. 51). Утім, майже всі знахідки групи відносяться до V ст. до н. е. Прикладом довгого побутування таких виробів із локалізацією в IV ст. до н. е. вважався лише екземпляр з Бобрицького кургану 66. Дата останнього визначалась як 1-ша половина IV ст. до н. е. (Могиллов 2008, с. 128), беручи до уваги час пізніших античних імпортованих із захоронення за Н. А. Онайко: лекіф і гідрія (розбите «бронзове блюдо» у публікації О. О. Бобринського?) (Онайко 1970, с. 57, 112, 114), попри більш ранню дату лекани близько середини V ст. до н. е. (Онайко 1966, с. 62). Хоча вже тоді було ясно, що колоритні бляхи у звіриному стилі із захоронення стилістично безумовно тяжіють до виробів середньоскіфського періоду. Сьогодні назріла необхідність повернутись до датування кургану 66 поблизу Бобриці. Лекана, яка пов'язується з комплексом (Петренко 1967, табл. 12: 5), має паралелі серед виробів 3-ої чверті V ст. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970a, p. 321—322; Sparkes, Talcott 1970b, №№ 1219, 1220). Чернолаковий лекіф із зображенням Ерота, що летить (Бобринської 1901, табл. XX: 6; Петренко 1967, табл. 13: 7), за формою та стилістикою зображень близький до однотипних виробів останньої третини V — початку IV ст. до н. е. (Вдовиченко 2003, с. 81—82, 97—98, 110—111; №№ 27, 68—69, 100—101). Зображення Ерота, виконане у манері, як у Бобриці, бачимо на фрагментах червонофігурних лекіфів та піксиди останньої третини V ст. до н. е. з Афінської агори

² Наприклад, інший елітний степовий курган 13 поблизу Великої Знам'янки з похованнями коня був заввишки 3,6 м (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 285). Амфори з нього віднесені до 2-ої чверті V ст. до н. е., або до 50-х — 60-х рр. цього століття (Монахов 1999, с. 108).

(Moore 1997, p. 266—267, 269, 272—273; №№ 927, 937, 959, 994). Зображення IV ст. до н. е. звідси має вже додаткову смугу орнаменту знизу (Moore 1997, p. 270, № 980). Таким чином, античний керамічний імпорт з кургану 66 датується 2-ою половиною V ст. до н. е. За пізнішою аттичною знахідкою цей комплекс може відноситися до 3-ої третини V ст. до н. е., що цілком узгоджується зі стилістикою виробів у звіриному стилі з поховання.

Отже, хронологія вухоподібних блях сьогодні може вважатись такою, що не виходить за межі V ст. до н. е. Але чи є можливість встановити більш «вузькі» хронологічні межі згаданих виробів без додаткового рифлення на щиткові? Огляд матеріалів із Другого Михайлівського кургану, де переважають трилопатеві наконечники з втулкою, що виступає, втім є й два базисних, асортимент вуздечних деталей звідти, дав підставу датувати пам'ятку 2-ою чвертю — серединою (3-ою чвертю) V ст. до н. е. (Могилов 2021, с. 108). Обидва захоронення біля с. Шевченко (Зарайская, Привалов 1992) за знахідками вузди та стріл є подібними до михайлівського поховання. У Третьому Шевченківському кургані також виявлено замочкоподібні підвіски, ворворки з ввігнутими боками, круглі бляхи. Серед переважаючих трилопатевих стріл з втулкою, яка виступає, трапились і базисні. У кургані 1 виявлено бронзові Г-подібні псалії, ворворки, привіски-відерка. Ніжки амфор з комплексу належать до продукції Хіуса 80-х рр. — 2-ї чверті V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 87, 97; табл. 22: 2; 27: 5; 2003, с. 17—18; табл. 5: 1, 4), а також — посудині на складнопрофільованій ніжці, з аналогіями першої половини V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 77; табл. 16: 29; 2003, с. 40—42; табл. 24: 2—3; 25: 8; 26: 3). Ніжки амфор у кургані перебували у вторинному використанні, як посудинки

для фарби. Це може свідчити про їхній пізніший вік у межах наведених дат, близько 2-ї чверті V ст. до н. е. У кургані 14 поблизу Райгорода виявлено доволі рідкісну масивну місяцеподібну бляху (Древности Приднепровья 1900, табл. XX: 325). Аналог їй відомий з кургану 5 поблизу Берестняг (Бобринской 1901, рис. 52). Датування останнього, з огляду на типи античного посуду, чи аналог їм, що наводить О. О. Бобринської (1894, табл. VIII: 2; 1901, с. 101, табл. XX: 1, 2), може вкладатися у межі 2-ої — 4-ої чвертей V ст. до н. е. Зокрема, один чорнолаковий кілік має аналогії у 2-ій чверті цього століття. Аналог, наведений О. О. Бобринським для іншого кіліка (якщо він коректний), вкладається у такий саме часовий проміжок (Sparkes, Talcott 1970a, с. 266, 268—269; Sparkes, Talcott 1970b, №№ 442—443, 469—470, 472, 483; Егорова 2017, с. 27—28, №№ 31—32). Більш рідкісною є форма лекіфа. Такі посудини, які можуть мати і гладкий, і канельований корпус, існують у 2-ій половині V ст. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970a, p. 313; Sparkes, Talcott 1970b, № 1106; Kunze-Gotte, Tancke, Vierneisel 1999, S. 90; № 322; Егорова 2017, с. 97, 98, №№ 175, 178). Серед наконечників стріл із кургану 5 у Берестнягах переважають трилопатеві вироби з трикутною голівкою та втулкою, що виступає. Багато з них мають баштоподібні абрисы. Аналогії таким виробам відомі у 2-ій — 4-ій чвертях V ст. до н. е. (Полін 1987, рис. 11—13).

Таким чином, розглянутий різновид вухоподібних блях виявлено у курганах 2-ої — 4-ої чвертей V ст. до н. е. У більшості випадків, схоже, мова може йти про 2-гу — 3-тю чверті цього століття. Майбутнім знахідкам таких речей ще належить підтвердити, або, навпаки, уточнити запропоновані дати, адже серія поховань, де їх виявлено, все ще нечисельна.

Література

- Алексеев, А. Ю. 1987. Значение некоторых украшений конского оголовья в Европейской Скифии V—IV вв. до н. э. В: Матющенко, В. И. (ред.). *Исторические чтения памяти М. П. Грязнова*. Омск: ОГУ, с. 184—186.
- Алексеев, А. Ю. 1991. Хронография и хронология Причерноморской Скифии V в. до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 31, с. 43—57.
- Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант)*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Т. 2. Дневники раскопок 1887—1889 гг. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева и К°.
- Бобринской, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Т. 3. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича.
- Бобринской, А. А. 1905. Отчёт о раскопках, произведённых в 1903 году в Черкасском уезде Киевской губернии. *Известия Археологической комиссии*, 14, с. 1—43.
- Бобринской, А. А. 1906. Отчёт о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1905 году. *Известия Археологической комиссии*, 20, с. 1—16.

- Брюяко, И. В., Островерхов, А. С. 2010. Новые памятники звериного стиля из Нижнего Поднестровья. *Записки відділу нумізматики і торевтики Одеського археологічного музею*, 1, с. 113—121.
- Вдовиченко, И. И. 2003. *Античные расписные вазы из крымских музеев. Каталог коллекций*. Симферополь: Сонат.
- Габуев, Т. А., Эрлих, В. Р. 2001. Два погребения V в. до н. э. из Предкавказья (Из материалов Государственного музея Востока). *Материалы и исследования по археологии России*, 3, с. 112—125.
- Гребенников, Ю. С. 2008. *Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.)*. Николаев: ООО Илион.
- Древности Приднепровья, II. 1899. Киев: Типография С. В. Кульженко.
- Древности Приднепровья, III. 1900. Киев: Типография С. В. Кульженко.
- Егорова, Т. В. 2017. *Античная чернолаковая керамика из собрания Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина*. Москва: ГМИИ им. А. С. Пушкина.
- Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1992. Скифские памятники Шевченковского могильника. *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 118—160.
- Іллінська, В. А. 1961. Скiфська вузда VI ст. до н. е. (за матеріалами Посулля). *Археологія*, XXIII, с. 38—61.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Канторович, А. Р. 2018. Мотивы рыбы и дельфина в восточноевропейском скифском зверином стиле: типология, хронология, истоки. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 101—118.
- Козенкова, В. И. 1982. *Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант*. Археология СССР. Свод археологических источников, В2—5. Москва: Наука.
- Колтухов, С. Г. 1997. Образы рыб в греко-варварском искусстве Северного Причерноморья. *Археология Крыма*, 1, с. 59—67.
- Лунин, Б. 1939. Археологические находки 1935—1936 гг. в окрестностях станиц Тульской и Даховской близ Майкопа. *Вестник древней истории*, 3, с. 210—223.
- Ляшко, Ю. Ю. 2017. Нове велике поселення скіфського часу в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 299—302.
- Мальшев, А. А., Равич, И. Г. 2001. О находках образцов скифского звериного стиля в окрестностях Новороссийска. *Материалы и исследования по археологии России*, 3, с. 103—111.
- Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха*. Ленинград: Искусство.
- Могиллов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський.
- Могиллов, О. Д. 2012. Про один із різновидів бронзових вуздечних блях скіфського часу з Лісостепу Східної Європи. В: Травінський, В. С. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, с. 30—44.
- Могиллов, О. Д. 2015. Рослинні мотиви в вуздечному уборі скіфської доби на теренах Східноєвропейського Лісостепу. В: Травінський, В. С. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 14—22.
- Могиллов, О. Д. 2021. Другий Михайлівський курган — пам'ятка V ст. до н. е. в Потясминні. *Археологія*, 2, с. 92—114.
- Могиллов, А. Д., Диденко, С. В. 2008. Курган 5 у с. Берестняги — пам'ятник середнескифського времени в Поросье. *Российская археология*, 4, с. 84—90.
- Могиллов, А. Д., Диденко, С. В. 2014. Курган V в. до н. э. у с. Турия в Днепровской Правобережной Лесостепи. *Российская археология*, 2, с. 96—107.
- Могиллов, О., Ляшко, Ю., Руденко, С. 2021. Скифское всадническое погребение в бассейне р. Тясмин. *Revista Arheologică*, XVII, 1, с. 62—82.
- Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70—155.
- Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э.* Саратов: Издательство Саратовского государственного университета.
- Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель*. Москва; Саратов: Киммериды; Издательство Саратовского университета.
- Мунчаев, Р. М. 1963. Луговой могильник. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Древности Чечено-Ингушетии*. Москва: Издательство АН СССР, с. 139—211.
- Онайко, Н. А. 1966. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э.* Археология СССР. Свод археологических источников, Д1—27. Москва: Наука.
- Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.* Археология СССР. Свод археологических источников, Д1—27. Москва: Наука.

- Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я. 1986. Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка. *Археологические открытия 1984 года*, с. 285—286.
- Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Археология СССР. Свод археологических источников, Д1—4. Москва: Наука.
- Полін, С. В. 1987. Хронологія ранньоскіфських пам'яток. *Археологія*, 59, с. 17—36.
- Ромашко, В. А. Скорий, С. А. 2010. Скіфський аристократичний курган Близнюк-2. *Археологія*, 4, с. 79—97.
- Саенко, В. Н. 2003—2004. О крыльях и ушах в искусстве звериного стиля. *Stratum plus*, 3, с. 313—319.
- Силантьева, Л. Ф. 1959. Некрополь Нимфея. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Некрополи боспорских городов. Материалы и исследования по археологии СССР*, 69. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, с. 5—107.
- Скорий, С. А., Хохоровски, Я. 2005—2009. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь). *Stratum plus*, 3, с. 234—276.
- Фундуклей, И. И. 1848. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии*. Киев: Типография Ф. Гликсберга.
- Kunze-Götte, E., Tancke, K., Vierneisel, K., 1999. *Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts*. Kerameikos, VII, 2, München: Hirmer.
- Moore, M. B. 1993. *Attic red-figured and white-ground pottery*. The Athenian Agora, 30. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970a. *Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B. C.* The Athenian Agora, XII, 1. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970b. *Black and plain pottery of the 6th, 5 and 4th centuries B. C.* The Athenian Agora, XII, 2. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

References

- Alekseev, A. U. 1987. Znachenie nekotorykh ukrashenii konskogo ogolovnia v Evropeiskoi Skifii V—IV vv. do n. e. In: Matiushchenko, V. I. (ed.). *Istoricheskie chteniia pamiati M. P. Griaznova*. Omsk: OGU, p. 184—186.
- Alekseev, A. U. 1991. Khronografiia i khronologiiia Prichernomorskoii Skifii V v. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 31, p. 43—57.
- Bandurovskii, A. V., Buinov, U. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni (severskodonetskii variant)*. Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Bobrinskoi, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. T. 2. Dnevniky raskopok 1887—1889 gg. Saint Petersburg: Tipografiia V. S. Balasheva i Ko.
- Bobrinskoi, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. T. 3. Sankt-Peterburg: Tipografiia M. M. Stasiulevicha.
- Bobrinskoi, A. A. 1905. Otchet o raskopkakh, proizvedennykh v 1903 godu v Cherkasskom uezde Kievskoi gubernii. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 14, p. 1—43.
- Bobrinskoi, A. A. 1906. Otchet o raskopkakh v Chigirinskom uezde Kievskoi gubernii v 1905 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 20, p. 1—16.
- Bruiaiko, I. V., Ostroverkhov, A. S. 2010. Novye pamiatniki zverinogo stilia iz Nizhnego Podnestrovia. *Zapiski vid-dilu numizmatiki i torevniki Odeskogo arkheologicheskogo muzeiu*, 1, p. 113—121.
- Vdovichenko, I. I. 2003. *Antichnye raspisnye vazy iz krymskikh muzeev. Katalog kolleksii*. Simferopol: Sonat.
- Gabuev, T. A., Erlich, V. R. 2001. Dva pogrebeniia V v. do n. e. iz Predkavkazia (Iz materialov Gosudarstvennogo muzeia Vostoka). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii*, 3, p. 112—125.
- Grebennikov, Iu. S. 2008. *Kimmeriitsy i skify Stepnogo Pobuzhia (IX—III vv. do n. e.)*. Nikolaev: OOO Ilion.
- Drevnosti Pridneprov'ia*, II. 1899. Kyiv: Tipografiia S. V. Kulzhenko.
- Drevnosti Pridneprov'ia*, III. 1900. Kyiv: Tipografiia S. V. Kulzhenko.
- Egorova, T. V. 2017. *Antichnaia chernolakovaia keramika iz sobraniia Gosudarstvennogo muzeia izobrazitelnykh iskusstv imeni A. S. Pushkina*. Moscow: GMII im. A. S. Pushkina.
- Zaraiskaia, N. P., Privalov, A. I. 1992. Skifskie pamiatniki Shevchenkivskogo mogilnika. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 2, p. 118—160.
- Illinska, V. A. 1961. Skifska vuzda VI st. do n. e. (za materialamy Posullia). *Arkheolohiia*, XXIII, p. 38—61.
- Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezh'ia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kantorovich, A. R. 2018. Motivy ryby i delfina v vostochnoevropeiskom skifskom zverinom stile: tipologiia, khronologiia, stoki. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), p. 101—118.
- Kozenkova, V. I. 1982. *Tipologiia i khronologicheskaiia klassifikatsiia predmetov kobanskoi kultury. Vostochnyi variant*. Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V2—5. Moscow: Nauka.
- Koltukhov, S. G. 1997. Obrazy ryb v greko-varvarkom iskusstve Severnogo Prichernomoria. *Arkheologiia Kryma*, 1, p. 59—67.

- Lunin, B. 1939. Arkheologicheskie nakhodki 1935—1936 gg. v okrestnostiakh stanits Tul'skoi i Dakhovskoi bliz Maikopa. *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 210—223.
- Liashko, Yu. Yu. 2017. Nove velyke poselenia skifskoho chasu v okolytsiakh Motronynskoho horodyscha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), p. 299—302.
- Malyshev, A. A., Ravich, I. G. 2001. O nakhodkakh obraztsov skifskogo zverinogo stilia v okrestnostiakh Novorossiiska. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii*, 3, p. 103—111.
- Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha*. Leningrad: Iskusstvo.
- Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianets-Podil'skyi: PP Moshyn'skyi.
- Mohylov, O. D. 2012. Pro ody n iz riznovydiv bronzovykh vuzdechnykh bliakh skifskoho chasu z Lisostepu Skhidnoi Yevropy. In: Travyn'skyi, V. S. (ed.). *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy*. Kamianets-Podil'skyi: PP Medobory-2006, p. 30—44.
- Mohylov, O. D. 2015. Roslynni motyvy v vuzdechnomu ubori skifskoi doby na terenakh Skhidnoievropeiskoho Lisostepu. In: Travyn'skyi, V. S. (ed.) *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy*. Kamianets-Podil'skyi: TOV «Drukarnia Ruta», p. 14—22.
- Mohylov, O. D. 2021. Druhyi Mykhailiv'skyi kurhan — pam'iatka V st. do n. e. v Potiasmynni. *Arkheolohiia*, 2, p. 92—114.
- Mogilov, A. D., Didenko, S. V. 2008. Kurgan 5 u s. Berestniagi — pamiatnik sredneskifskogo vremeni v Porose. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, p. 84—90.
- Mogilov, A. D., Didenko, S. V. 2014. Kurgan V v. do n. e. u s. Turiiia v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, p. 96—107.
- Mogilov, O., Liashko, I. U., Rudenko, S. 2021. Skifskoe vsadnicheskoe pogrebenie v basseine r. Tiasmin. *Revista Arheologică*, XVII, 1, p. 62—82.
- Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostiakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972—1975gg.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifia i Kavkaz*. Kyiv: Naukova dumka, p. 70—155.
- Monakhov, S. I. U. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Kompleksy keramicheskoi tary VII—II vekov do n. e.* Saratov: Izdatel'stvo Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Monakhov, S. I. U. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Tipologiia amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare. Katalog-opredelitel*. Moscow; Saratov: Kimmerida; Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta.
- Munchaev, R. M. 1963. Lugovoi mogilnik. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Drevnosti Checheno-Ingushetii*. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR, p. 139—211.
- Onaiko, N. A. 1966. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v VII—V vv. do n. e.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—27. Moscow: Nauka.
- Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—II vv. do n. e.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—27. Moscow: Nauka.
- Otroshchenko, V. V., Rassamakin, I. U. IA. 1986. Raskopki skifskogo kurgana u s. Velikaia Znamenka. *Arkheologicheskie otkrytiia 1984 goda*, p. 285—286.
- Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhie Srednego Pridneprovia v V—III vv. do n. e.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—4. Moscow: Nauka.
- Polin, S. V. 1987. Khronolohiia rannoskif'skykh pamiatok. *Arkheolohiia*, 59, p. 17—36.
- Romashko, V. A. Skoryi, S. A. 2010. Skif'skyi arystokratychnyi kurhan Blyzniuk-2. *Arkheolohiia*, 4, p. 79—97.
- Saenko, V. N. 2003—2004. O kryliakh i ushakh v iskusstve zverinogo stilia. *Stratum plus*, 3, p. 313—319.
- Silanteva, L. F. 1959. Nekropol Nimfeia. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Nekropoli bosporskikh gorodov*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 69. Moscow; Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, p. 5—107.
- Skoryi, S. A., Khokhorovski, I. A. 2005—2009. Aristokraticheskii kurgan Skif'skaia Mogila vblizi Motroninskogo gorodishcha (Ukrainskaia Pravoberezhnaia Lesostep). *Stratum plus*, 3, p. 234—276.
- Funduklei, I. I. 1848. *Obozrenie mogil, valov i gorodishch Kievskoi gubernii*. Kyiv: Tipografiia F. Gliksberga.
- Kunze-Götte, E., Tancke, K., Vierneisel, K., 1999. *Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts*. Kerameikos, VII, 2, München: Hirmer.
- Moore, M. B. 1993. *Attic red-figured and white-ground pottery*. The Athenian Agora, 30. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970a. *Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B. C.* The Athenian Agora, XII, 1. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970b. *Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B. C.* The Athenian Agora, XII, 2. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Dolphins, Fish and Sea Dragons on Silver Vessels of the "Ampsalakos School"

Mikhail Treister¹

Дельфіни, риби та морські дракони на срібних посудинах «школи Ампсалака»

Михайло Трейстер

Abstract. Among the finds of silver vessels from the nomadic burials of the Middle Sarmatian period in the regions of the Lower Don and the Lower Volga, a group of vessels of different shapes is especially remarkable, which are similar in the decoration technique used. The images are made in a planar manner, the contours are incised with long lines, while both images and ornamental friezes are gilded. At the turn of the 1980s — 1990s, when I was preparing the publication of vessels from Kosika, it was obvious to me that this group of vessels is a unique collection, which, according to a number of features, could have been made in a nomadic environment especially for their nobility. According to the inscription on the basin, wherein a certain Ampsalakos is mentioned who made it, the author conditionally designated this group of vessels as the works of an "Ampsalakos school". Later, certain adjustments have been made to the chronology of the workshop's activity, but without refusing to single it out. The current paper is an attempt to update early publications and attributions by taking into account new finds that have appeared in the last almost thirty years after the publication of 1994. Here, images of dolphins and fish and sea dragons on the vessels under consideration are only analyzed.

Keywords: Asian Sarmatia, the Lower Volga, the Lower Don region, interfluvium of the Don and the Volga, toreutics, silver vessels, "Ampsalakos school".

Анотація. Серед знахідок срібного посуду з кочівницьких поховань середньосарматського періоду Нижнього Дону та Поволжя особливо примітною є група посудин різної форми, схожих за технікою їхнього оздоблення. Зображення виконано площинно, обриси прорізано довгими лініями, а зображення й орнаментальні фризи — позолочені. На межі 1980—1990-х років, коли автор готував публікацію посудин із Косики, для нього було очевидним, що ця група посудин є унікальною добіркою, котра за низкою ознак могла бути створеною у середовищі кочовиків спеціально для їхньої знаті. Згідно з написом на чаші, де згадується де-хто Ампсалак, який її виконав, автор умовно назвав був цю групу посудин творами «ампсалакової школи». Пізніше в хронологію діяльності майстерні було внесено певні корективи, утім без відмови від її виділення. Ця стаття є спробою оновити ранні публікації та атрибуції, взявши до уваги нові знахідки, які з'явилися протягом останніх майже тридцяти років після публікації 1994 року. Наразі надається огляд зображень дельфінів, риб і морських драконів.

Ключові слова: Азійська Сарматія, Нижнє Надволжя, Нижня Донщина, межиріччя Дону й Волги, торевтика, срібний посуд, «ампсалакова школа».

1. Introduction

Among the finds of silver vessels from the nomadic burials of the Middle Sarmatian period in the regions of the Lower Don and the Lower Volga, a group of vessels of different shapes stands out, which are similar in the decoration technique applied

(fig. 1). The images are made in a planar manner, the contours are incised with long lines, while both images and ornamental friezes are gilded (for more details see Трейстер 2021, с. 79—88). At the turn of the 1980s and 1990s, when I was preparing the publication of vessels from Kosika, it was obvious to me that this group is a unique collection of vessels,

¹ **Mikhail TREISTER:** Dr. phil. habil. (RUS), Independent Researcher, Weißenburgstraße 59, Bonn, Deutschland, 53175; **Михайло Юрійович ТРЕЙСТЕР:** доктор історичних наук, незалежний дослідник, Weißenburgstraße 59, 53175, Bonn, Deutschland.
ORCID iD: 0000-0001-7451-3325
e-mail: mikhailtreister@yahoo.de

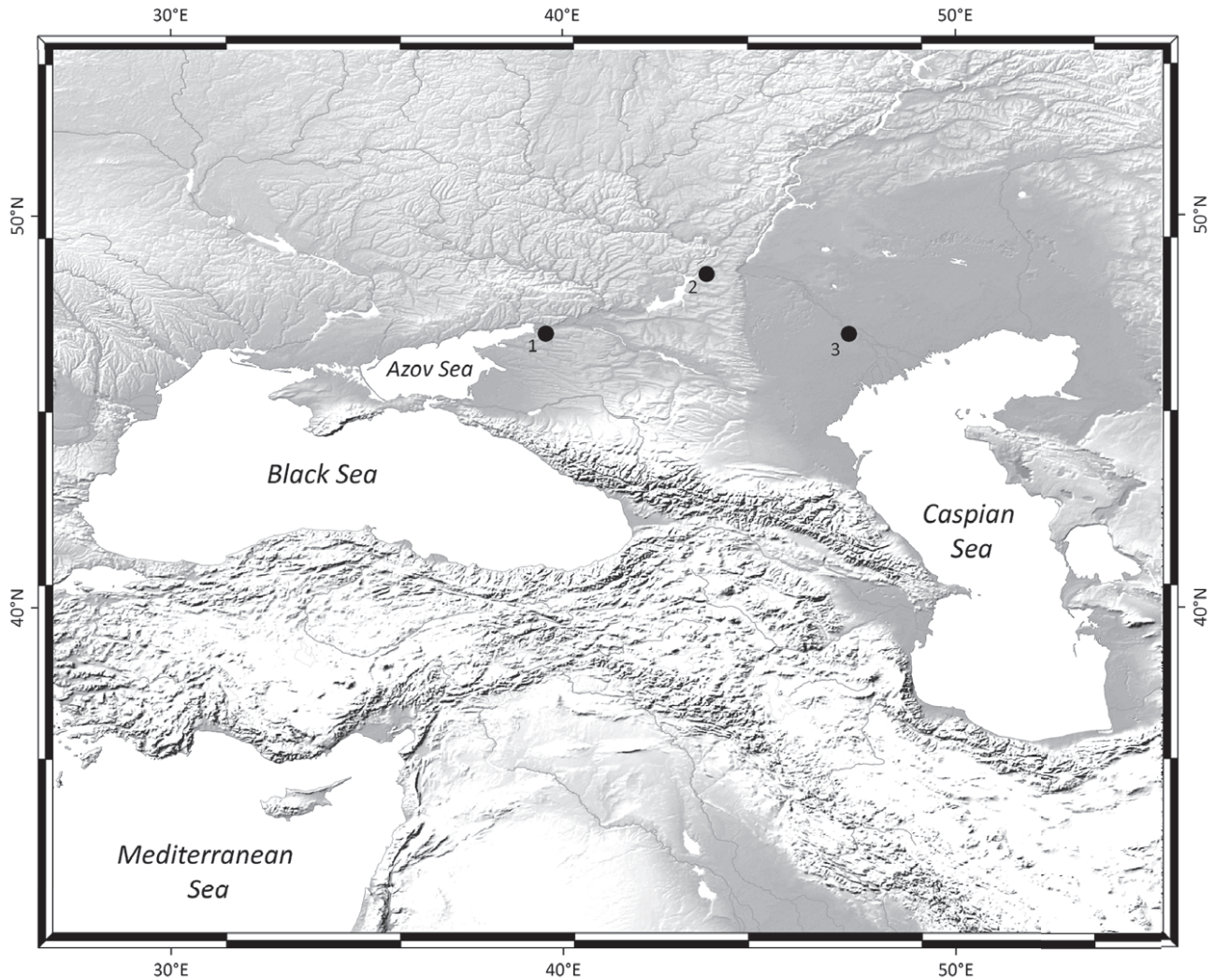

Fig. 1. The distribution map of the silver vessels with engraved images gilded in frames of their outlines. 1 — Vysochino—VII; 2 — Verbovskiy—II; 3 — Kosika.
Map: M. Yu. Treister, 2023.

which, according to a number of features, could have been made in a nomadic environment especially for their nobility. According to the inscription on the basin, wherein a certain Ampsalakos is mentioned who made it, I conditionally designated this group of vessels as the works of the “Ampsalakos school”. Later, I have made certain adjustments to the chronology of the workshop’s activity, but without refusing to single it out.

In none of the works published in recent decades, in which the vessels from Kosika are attributed to the products of the Parthian workshops (Лукьяшко 2000, с. 163—171; 2008, с. 58—61; cf. Королькова 2012, с. 140—141), there is not a single parallel with the Parthian silver vessels (!). Either the authors are not aware of these, or they do not consider it necessary to substantiate their attributions. On the other hand, the desire to attribute these vessels as Parthian products is quite in

line with the trend, if not to deny the possibility of the existence of artisans-metalworkers and their workshops in the nomadic societies, including the Sarmatians, then to cast it into serious doubt. The researchers who take such positions demonstrate ignorance of the widely known facts about the development of crafts, including metalworking, in the nomadic societies of Eurasia.

This paper is an attempt to update early publications and attributions by taking into account new finds that have appeared in the last almost thirty years after the publication of my article (Трейстер 1994).

During more than twenty years since the publication of the article in 1994, certain adjustments have been made regarding the definition of vessel shapes. Particularly, as a fragmented goblet with a lid was discovered in the burial mound no. 4 of the Verbovskiy—II cemetery in 1998 (figs. 2 and 3)

Fig. 2. Verbovskiy—II. Burial mound no. 4/1998. Burial no. 1. Silver-gilt goblet with a lid. General views and details. Volgograd, Volgograd Regional Local Lore Museum, inv. no. 31513/15—17. Drawings by N. E. Bespalaya, 2015.

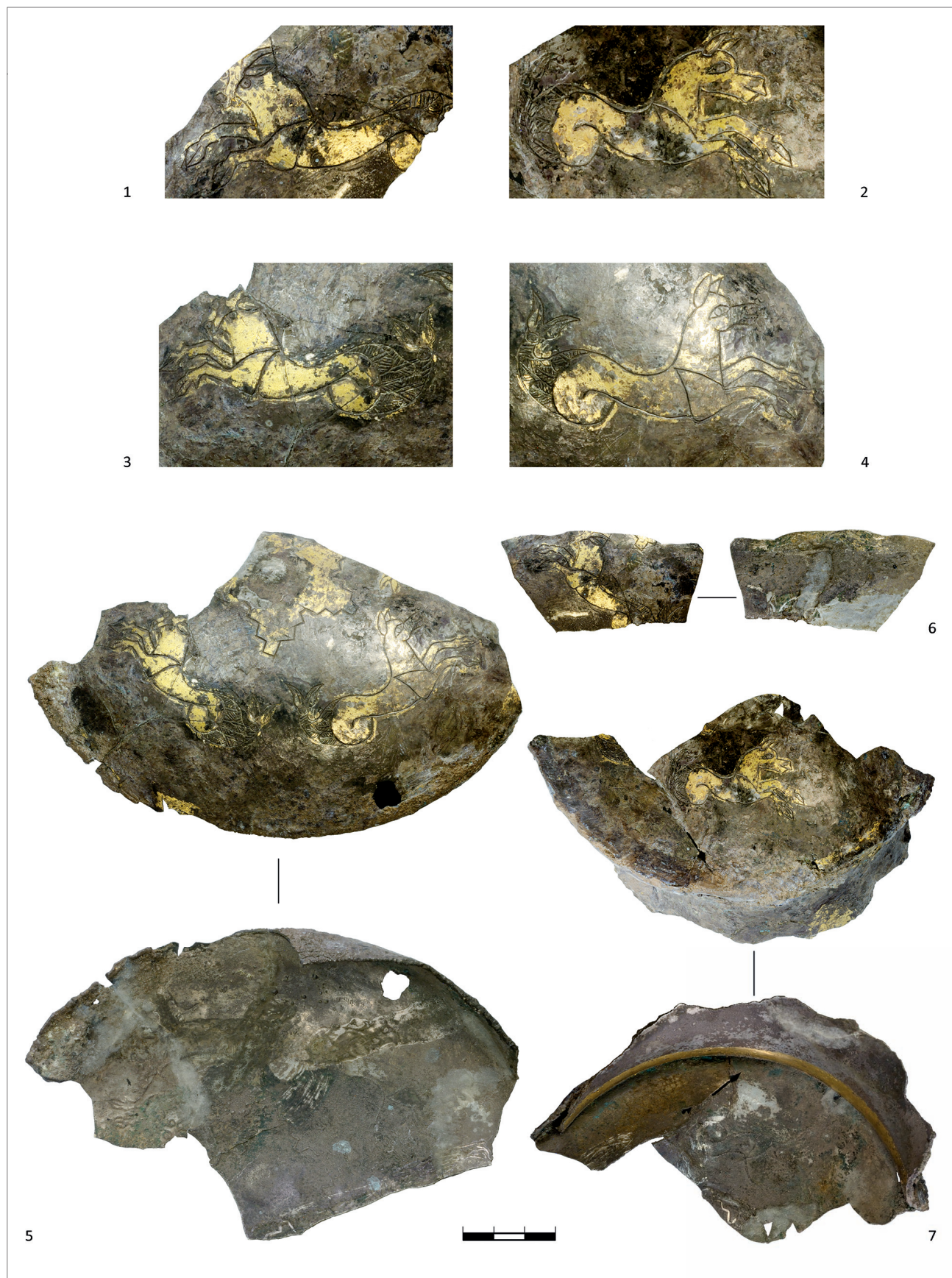

Fig. 3. Verbovskiy—II. Burial mound no. 4/1998. Burial no. 1. Silver-gilt goblet with a lid. Fragments of the lid. General views and details. Volgograd, Volgograd Regional Local Lore Museum, inv. no. 31513/17. Photos by M. Yu. Treister, 2015.

(cat. no. 1.1), it became clear that the lid with the eagle figure from Kosika does not belong to a hemispherical bowl, but to the goblet, decorated with hunting and battle scenes. For the first time, drawings and reconstructions of these two goblets were published in 2006 (Сергацков 2006, с. 42—45; Мордвинцева, Хабарова 2006, с. 25, рис. 12 (reconstruction of the vessel from Verbovskiy), с. 32).

I have already analyzed individual images on the Vysochino jug (figs. 4 and 5) (Трейстер 1994, с. 191—194). Since every article has its limits, images of dolphins and fish and sea dragons on the vessels under consideration are only analyzed here.

Of course, this is not enough to form conclusions regarding the attribution of vessels, which can only be based on a detailed analysis of all scenes and elements, vessel shapes, in combination with the results of lead isotopes analyzes. This topic will be continued in other publications. However, this article demonstrates the only possible approach to the study of vessels and may be of interest from a methodological point of view.

2. Analysis of Motifs

2.1. Dolphins

On the lower frieze of a jug from Vysochino (figs. 4: 1; 5: 1) (cat. no. 2.1), a pair of dolphins is represented. Besides, four dolphins alternating with four fishes appear on the upper frieze of the bowl from Kosika (figs. 6: 2; 9) (cat. no. 3.3).

In Hellenistic toreutics, dolphins were depicted on bowls of segmented profile: from the burial no. 6 in the burial mound no. 3/1989 of the Isakovka—I cemetery on the bank of the Irtysh River (Лившиц 2002, с. 51—55, № 2, fig. 5—7; Livshits 2003, p. 161—165, figs. 5—7; Koryakova 2006, p. 111, fig. 16; Koryakova, Epimakhov 2007, p. 304—305, fig. 8.17), from the 2nd century BC burial discovered in 2012 in the necropolis of Tanais (Беспальный 2014, no number) and on two bowls from al-Sabah collection (Carter 2015, p. 122—125, no. 22). It is interesting that in two cases the images of dolphins in the upper friezes alternated with the images of birds (on the bowl from the Isakovka—I cemetery, with swimming ducks, and another one from the Tanais necropolis, with flying swans (?) holding wreaths in their beaks.

On the contrary, in the Hellenistic painted pottery, in which the image of a dolphin was very popular, especially in the 3rd century BC, it was depicted, as a rule, in combination with a running wave pattern (Rotroff 1997, p. 53—54; Alexandropoulou 2004, σ. 668, πίν. 323γ); on the Megarian bowls, images of Erotes on dolphins are not uncommon (for example, Rotroff 1982, p. 64, no. 171, pls. 31; 79), and images of dolphins are often found not only separately², but also with other images associated with the sea: Scyllae, tritons, fish (Rotroff 1982, p. 19, 28; Künzl 2004, S. 737—738, Taf. 340, right (Group 1)), as well as in the scenes with mythological characters (Edwards 1981, p. 196, pl. 44: p. 1980—123a; Künzl 2002, Nr. 39, Taf. 100—102; Nr. 41—46, Taf. 104—121; Nr. 75, Taf. 159—161).

Obviously, these bowls of the Seleucid and Parthian manufacture served as prototypes for the bowl from Kosika (figs. 6: 2; 9) (cat. no. 3.3), which is executed in a different technique and in a more primitive manner (Трейстер 2021, p. 82).

Compositionally, a pair of dolphins shown on the jug from Vysochino may be compared with images on the mosaic from the "House of Dolphins" on Delos, dated to ca. 100 BC with the signature of the master Asklepiades from the Phoenician Arad (Bruneau 1972, p. 235—239, no. 210, figs. 168—173; Dunbabin 1999, p. 34, figs. 34, 35; Martin 2017a, p. 60—61, pls. 4, 5; Martin 2017b, p. 72—73).

The popularity of the image of the dolphin in the Hellenistic East is evidenced not only by its inclusion in the official symbol of the Seleucid dynasty, along with the anchor that it wraps around (such images are placed at the bottom of some bowls with segment-shaped profile from Treasure I in the J. Paul Getty Museum: Pfrommer 1993, p. 23—26, fig. 20: A—C; p. 110—115, nos. 1—3; Cat. Malibu 2022, p. 215—217, no. 106), but also by the use of the image of a dolphin in the jewellery from Tillya-Tepe: clasps with the image of Eros on a dolphin (Sarianidi 1985, Taf. 85, S. 231, Nr. 2, 5; Taf. 87; S. 236, Nr. 3.2; Rosen Stone 2008, S. 80—81, Abb. 1; Kat. Bonn 2010, S. 168, Nr. 59; S. 182, Nr. 80) and the plaques with the image of a man with an oar holding a dolphin (Sarianidi 1985, Taf. 86; S. 226, Nr. 1.1; Boardman 2003, p. 142—143, fig. 13; 2012, p. 108—109, fig. 8; 2015, p. 114, fig. 62), and also in the form of amphorae with dolphin-shaped handles, which were widespread in Taxila (Marshall 1951, p. 620—623, no. 1, pl. 190; Chandra 1979, p. 44, pl. XI: a; Treister

² Siebert 1978, pl. 52: *Ol.5*; Callaghan 1996, p. 371—372, fig. 3; Rotroff, Oliver 2003, p. 111, no. 446, pl. 75; p. 118, no. 485, pl. 84; p. 140, no. 588, pl. 102; p. 150, no. 636, pl. 111; Tolstikov, Zhuravlev 2004, p. 275, pl. 101: 6; Południkiewicz 2011, p. 426, 434, fig. 14; p. 435, no. 14; Kamenjarin 2014, p. 135, 137, 143, nos. 4, 5; p. 147, no. 15; p. 148, pl. 4; Petrova 2014, p. 216, figs. 3: 1; 9: 5; Nasioula 2022, p. 563, fig. 5. — On the molds for the manufacture of Megarian bowls dating to the late 2nd century BC and originating from Asia Minor: Künzl 2002, S. 54; T2—3; S. 59, T8—9; Nr. 24, Taf. 57, 58; Nr. 32—34, Taf. 80—87; Nr. 74, Taf. 156—158; Nr. 76, Taf. 162—164; 2004, S. 737—738, Taf. 341, 342 (Groups 1 and 2).

2004a, p. 306—307; Трейстер 2007, с. 130; 2019, с. 208; Belaňová 2016, p. 118—121, figs. 4—5)³ and in the cemeteries of Northern Bactria⁴. The scholars have already pointed out to such a relatively widespread use of the image of a dolphin, which was in no way connected with the local fauna, in the art of Parthia and Indo-Parthia (Pfrommer 1993, p. 25; Boardman 2015, p. 114—115).

2.2. Fish

Images of fish, in some cases very reminiscent of those represented on a jug from Vysochino (figs. 4: 1, 4; 5: 1, 3, 4) (cat. no. 2.1), on the lid of the goblet (figs. 6: 4; 7: 2, 4, 5 (cat. no. 3.1), the basin (figs. 6: 3; 8) (cat. no. 3.2), the bowl (figs. 6: 2; 9) (cat. no. 3.3), and the pyxis (figs. 6: 1; 10) (cat. no. 3.4) from Kosika, occur in the Hellenistic relief pottery, in particular, on the bowl of the workshop of Bion in Athens, which dates back to the last quarter of the 3rd—first quarter of the 2nd century BC (Rotroff 1982, p. 19, 26, 27, 67, no. 190; pls. 35, 80). Very similar are the images of fish on a golden plate, overlaying an iron rectangular belt plate from the ritual hoard of the first half of the 2nd century BC found near the village of Veselaya Dolina on which the images of birds of prey are shown, including those with fish in their claws (Редина, Симоненко 2002, с. 79, № 11, рис. 1: 3; 84; Симоненко 2010, с. 214, рис. 176; 2015, с. 287, 288, рис. 105: 1, 2; Mordvinceva, Redina 2013, S. 396—397, 399, Nr. XVI.4).

Fish and birds are depicted on wall hangings from the Xiongnu burial mound no. 6 in Noin-Ula. S. I. Rudenko assumed the Asia Minor origin of the Noin-Ula tapestry fabrics or the work of foreign craftsmen at the headquarters of the Xiongnu chieftains, or receiving them from Central Asia via the Wusun (Руденко 1962, с. 101, 110, рис. 71; табл. LVIII; Rudenko 1969, Taf. LIV—LIX).

To the above-mentioned observations, partly noted in the 1994 article, one can now add that the composition of elements of the friezes with the image of fish on the bowl (cat. no. 3.3), the lid of the goblet (cat. no. 3.1), the pyxis (cat. no. 3.4) and, finally, on the inner side of the basin from Kosika (cat. no. 3.2) is surprisingly similar to an image on the outer side of a gilded silver hemispherical bowl from the al-Sabah collection, which is convincingly attributed to the Sasanian workmanship of the 4th—5th century AD (Carter 2015, p. 310—311, no. 86).

2.3. Sea Dragons and Sea Dragon with a Human Figure with a Trident

Sea dragons with the back parts of their torsos coiled up and with their front limbs stretched forward are depicted on the lids of goblets from Kosika (figs. 6: 4; 7: 1—3, 6) (cat. no. 3.1) and Verbovskiy (fig. 2: 1; 3) (cat. no. 1.1), as well as on the cylindrical vessel from the collection of S. I. Grigor'yants (figs. 11 and 12) (cat. no. 4.1).

On the lid of the vessel from Kosika, the images of sea dragons alternate with those of fish. The dragons themselves have protomes of winged dogs with three-toed paws, their bodies rendered with vertical parallel strips, with crests on their necks, executed in the form of irregular teeth slightly inclined towards their heads. There are similar teeth on the folded back parts of their bodies. Their tails are not forked (figs. 6: 4; 7: 1—3, 6) (cat. no. 3.1).

On the lid of the goblet from Verbovskiy, two figures of sea dragons of different types are represented. They are united by the fact that the back parts of their coiled-up bodies are decorated with scales shown by feather-like elements, the tails themselves are bifurcated, a circle is depicted in the place where the tail is bifurcated, and the end of the tail itself takes the form of a bud with petals diverging to the sides. At the same time, two dragons have protomes of dogs with heads shown in profile, with upright ears, while the two others, whose heads are shown *en face*, have protomes of goats (?). It is worth noting that the forelimbs of these and other fantastic creatures are depicted with hooves (figs. 2: 1; 3) (cat. no. 1.1).

Sea dragons represented in the upper frieze of a vessel from the collection of S. I. Grigor'yants are also of two types as well and form two heraldic compositions, each of which represents winged creatures facing each other, with one paw raised high, one with a dog's head, its mouth open, and its wavy tongue protruding forward, while another has a horse's head. The dragon with a dog's head has three-toed and clawed paws, the dragon with a horse's head has hooves. The tails of the dragons are bifurcated to form a flower with two petals bent outward and a triangular protrusion in the center (figs. 11 and 12) (cat. no. 4.1).

It is interesting that the jug from Vysochino, in its turn, displays a sea dragon with the head of a dog in the lower frieze, with clawed paws stretched forward, and a woman (?) sitting on dragon's back (?) with a trident in her (?) raised up right hand. It is unclear,

³ Similar earrings purchased in Rawalpindi, Pakistan are in the Fitzwilliam Museum, Cambridge: WAE.1970.8—9. acc. no. E.8—9.1970. Gift of Mrs. S.G. Carrington. The author is grateful to L. Bern (Cambridge) for the opportunity to study the earrings. Similar earrings are kept in the Miho Museum: Cat. Miho 2002, p. 135 (ill.), 250, no. 188: e—g.

⁴ See, for example, gold earrings from the burial mounds of the Tulkhar cemetery: Мандельштам 1966, p. 124—126, pl. LIX: 1—5, 7, 8; Артамонов 1973, p. 20, fig. 12; Kat. Zürich 1989, S. 58—59, Nr. 29. — Itifok necropolis: Kat. Zürich 1989, S. 59, Nr. 31; Guerra et al. 2009, p. 178—179, fig. 2e. — Araktau cemetery: Мандельштам 1975, p. 52, 167, pl. XVIII: 23.

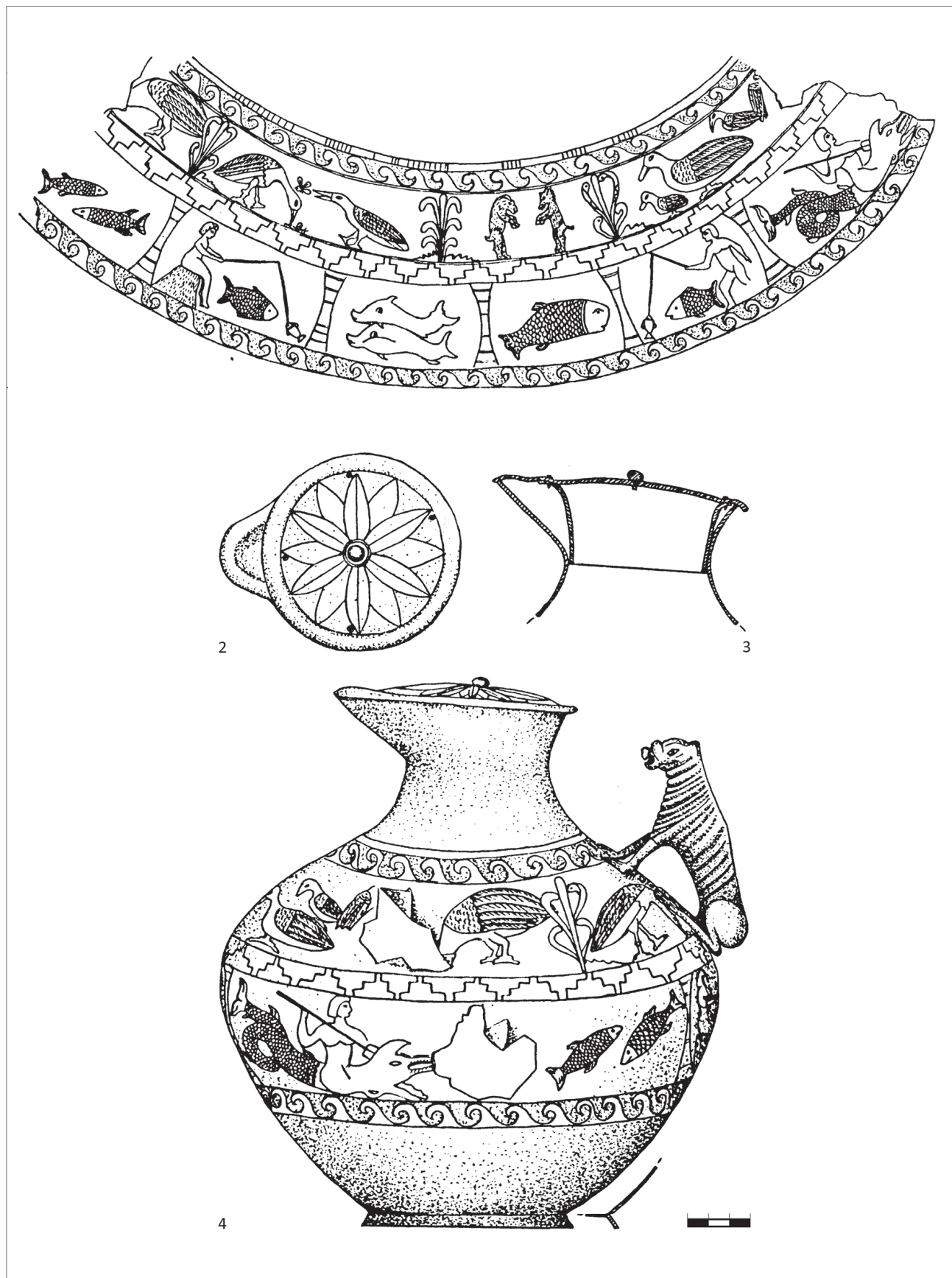

Fig. 4. Vysochino—VII. Burial mound no. 28/1982. Cache no. 1. Silver-gilt jug with a lid. General views, cross-section and frieze scanning. Azov, Azov Historical-Archaeological and Paleontological Museum-Reserve, inv. no. 19532/170. Drawings after: Беспалый 1985.

Fig. 5. Vysochino—VII. Burial mound no. 28/1982. Cache no. 1. Silver-gilt jug with a lid. General view and details. Azov, Azov Historical-Archaeological and Paleontological Museum-Reserve, inv. no. 19532/170. Photos by the Museum.

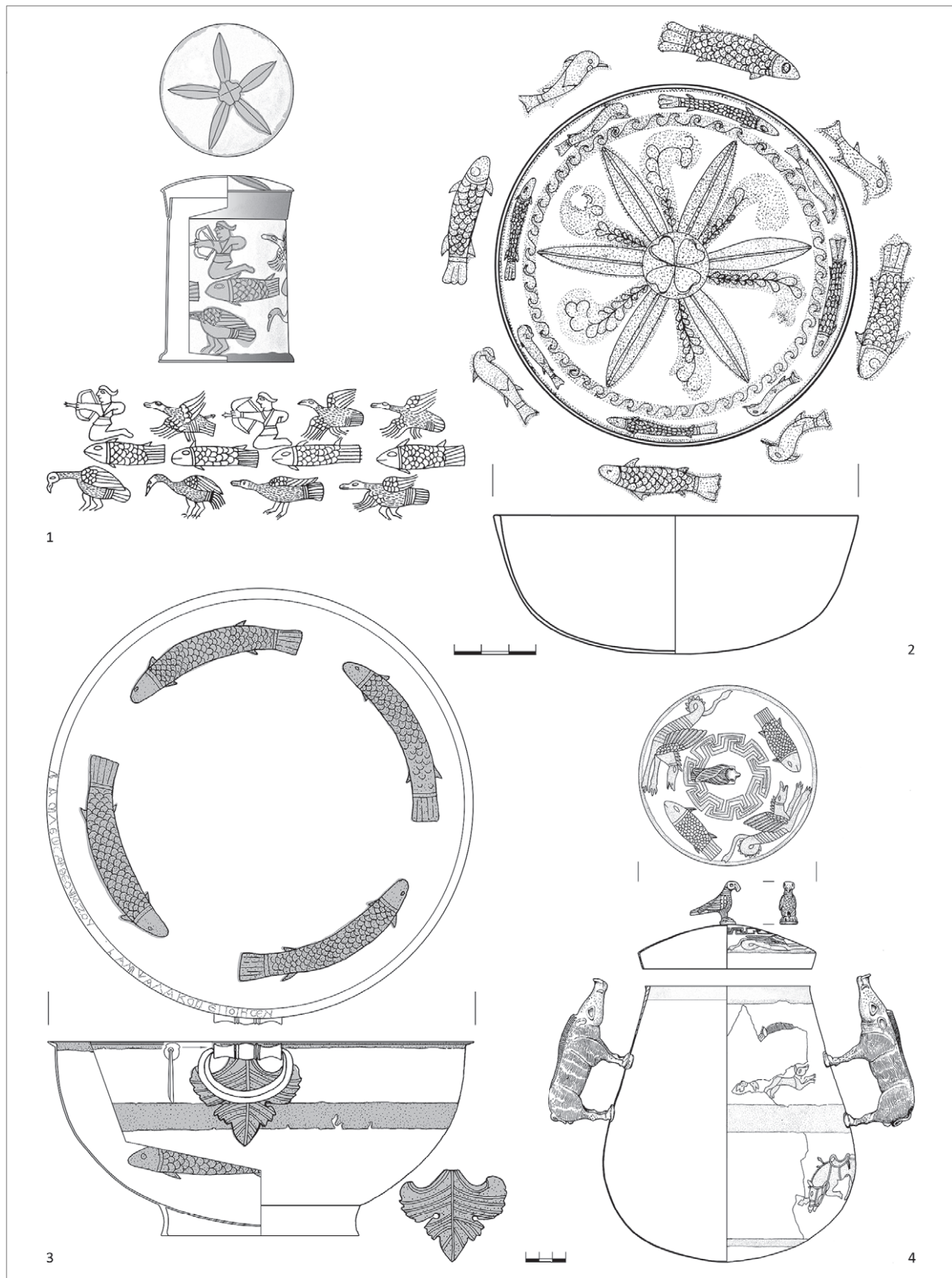

Fig. 6. Silver-gilt vessels from Kosika. Burial no. 1/1984. Astrakhan, Astrakhan State United Historical-Architectural Museum-Reserve: 1 — pyxis, inv. no. 40899; 2 — bowl, inv. no. 35581/a; 3 — basin, inv. no. 40898; 4 — goblet with a lid, inv. no. 35560 (goblet); 35581/6 (lid). Drawings by N. E. Bespalaya.

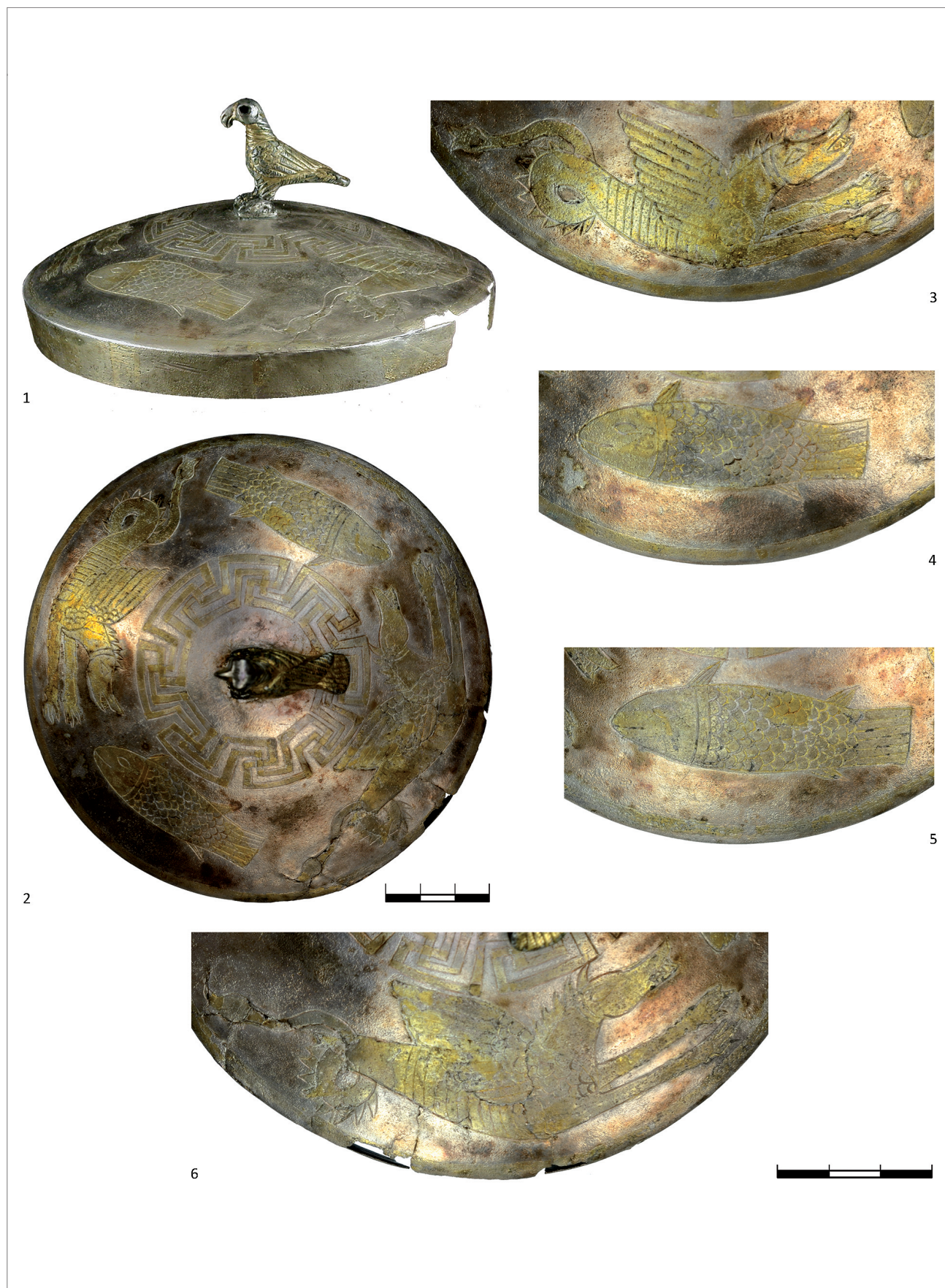

Fig. 7. Kosika. Burial no. 1/1984. Silver-gilt lid of the goblet. General views and details. Astrakhan, Astrakhan State United Historical-Architectural Museum-Reserve, inv. no. 35581/6. Photos by M. Yu. Treister, 2015.

however, whether the figure is depicted sitting on a dragon (the lower part of the image is damaged), or, which seems more likely, a dragon is depicted with a human protome from the lower part of which a dog's head grows (figs. 4: 1, 4; 5: 5) (cat. no. 2.1).

In general, it is clear that the prototype of the images on the vessels from Kosika, Verbovskiy and the collection of S. I. Grigor'yants was the image of the Greek sea dragon, *ketos*, a creature with a protome of a dog and the back of a sea animal, which was extremely common in ancient art. The iconography of *ketos* had been already established in the Classical period, and the image itself became very popular in the East during the Hellenistic time, while the image on the jug from Vysochino, most likely, goes back to the Greek Scylla.

Normally, *ketos* was depicted with the head of a dog and with the crest on his neck and his head, as if he was griffin, yet in some cases he was also represented with a panther protome. Both varieties can be seen, in particular, on a shell-shaped silver pyxis of the late 3rd — early 2nd centuries BC from Tomba degli Ori in Canosa, with a Nereid sitting on the back of each dragon (Cat. Milan 1984, p. 58—62, no. 8; Cat. Triest 2002, p. 114, fig. 1; Minardi 2016, p. 172—173, figs. 2, 3 (a relief depicting a creature with a dog's head)). A Nereid seated on a wingless dog-headed sea dragon (?) is represented on a fragmented Hellenistic terracotta mold from Seleucia on the Tigris (Invernizzi 1989, p. 150, fig. 90).

The spreading of the image of the wingless sea dragon in the toreutics of the Seleucid-Parthian and Bactrian circles in the 2nd century BC is attested by the depictions on the elephant trappings on phalerae from the Siberian collection (Трейстер 1994, с. 192—193; Treister 1999, p. 587; Boardman 2015, p. 105; Minardi 2016, p. 174, fig. 5; p. 175), on the silver-gilt plate from the so-called Second part of the Oxus Treasure in the Miho Museum (Cat. Miho 2002, p. 104 (ill. bottom left), 244, no. 112; Boardman 2015, p. 94), as well as on the terminal of the golden spiral bracelet with the name of the craftsman, allegedly found in Afghanistan (?) (Bernard, Boppearachchi 2002, p. 240—245, figs. 4—7), the treatment of which finds its parallels in jewellery items from the Western and Northern Black Sea regions of the Hellenistic period (Bernard, Boppearachchi 2002, p. 244 with bibliography). The discovery of fragments of an unburnt clay figurine at the Akchakhan-kala settlement testifies to the spread of such images in Khwarezm in the 1st century BC — 1st century AD (Minardi 2016, p. 165—200). As for winged sea dragons, the only

example are the images of such creatures with griffin protomes on phalerae of unknown origin, but most likely of Parthian workmanship of the 2nd century BC, in the collection of the Novocherkassk Museum (Ильюков 2000, с. 133—135; Treister 2005, p. 203, fig. 3: 3, 4; p. 211; Дедюлькин 2015, с. 132—133, рис. 2: 1—2).

As for the dragon with a horse protome on the vessel from the collection of S. I. Grigor'yants (figs. 11 and 12) (cat. no. 4.1), the origins of the image are likely to be found in the images of the hippocampus. In ancient art from the Archaic to the Hellenistic period, both winged and wingless hippocampi appear on painted vases (LIMC VIII, p. 634, no. 7; s.v. Hippokampos (N. Icard-Gianolio)), jewellery (LIMC VIII, p. 634—635, no. 11; s.v. Hippokampos (N. Icard-Gianolio)), bronze box-mirrors (Boucher 1970, p. 32, no. 13; Schwarzmaier 1997, S. 26, 245—246, Nr. 24; S. 262—263, Nr. 69; S. 322, Nr. 215, Taf. 47: 2), on the coin emblems (LIMC VIII, p. 635, nos. 12, 14; s.v. Hippokampos (N. Icard-Gianolio)), in sculpture (LIMC VIII, p. 635, no. 24; s.v. Hippokampos (N. Icard-Gianolio)), small bronzes (LIMC VIII, p. 635, no. 17; s.v. Hippokampos (N. Icard-Gianolio)) and on gems (LIMC VIII, p. 635—636, no. 29a; s.v. Hippokampos (N. Icard-Gianolio)). Images of winged hippocampi are also found on steatite phialai from Taxila (Francfort 1979, no. 50, pl. XXV; no. 90, pl. XIV).

The image of a sea dragon with a goat's head on the lid of the vessel from Verbovskiy is absolutely unique (figs. 2: 1; 3) (cat. no. 1.1). I am not aware of any similar images, although in this case it is possible to assume borrowing the image from the art of Gandhara, in which reliefs, for example, images of winged sea dragons with a ram's head can be found, as on the relief of the 1st — 2nd centuries AD of a staircase railing from Andan Dheri in Pakistan (Kat. Bonn 2008, S. 96, Nr. 24).

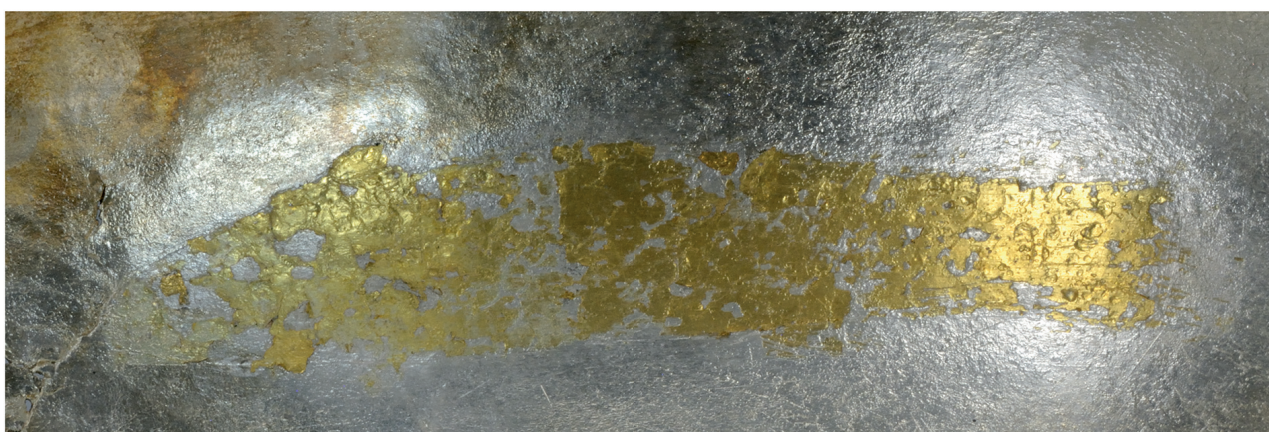
As for the image on the jug from Vysochino (figs. 4: 1, 4; 5: 5) (cat. no. 2.1), I have already associated its prototype with the image of the Greek Scylla (Трейстер 1994, с. 191—192), yet this point of view was criticized by S. I. Luk'yashko, who identified the character as an image of the Indian Makara (Лукьяшко 2000, с. 167), and to whom I have already responded (Treister 2005, p. 243—244). The Makara hypothesis cannot be agreed with⁵, not only because the figure of a dragon with a trident is not known in the Kushan art, but mainly because such images with tridents are characteristic of the images of Scylla in the art of the Hellenistic period⁶, as well as of Poseidon seated on a hippocampus in the art of

⁵ The same opinion is held by J. Boardman, who informed me of this in an email on June 21, 2003.

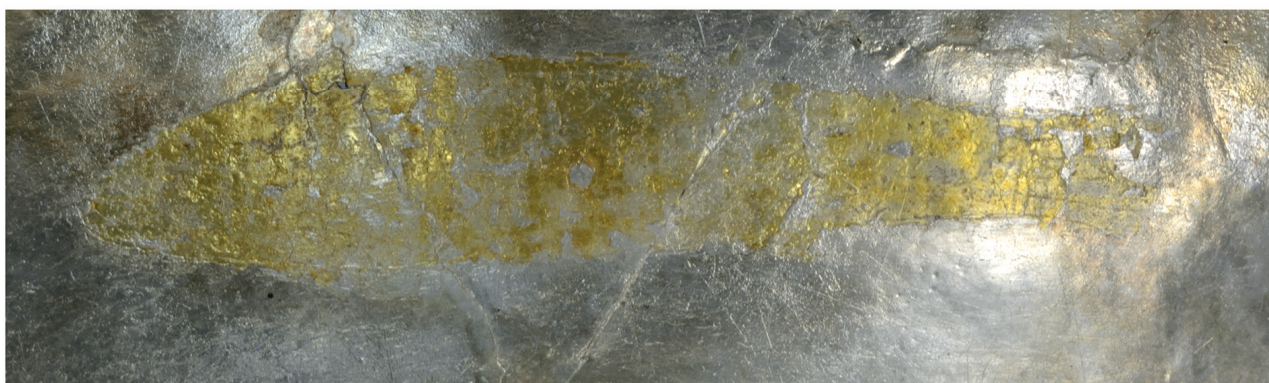
⁶ About the depictions of Scylla with a trident in the art of the Early Hellenistic period, for example, the bronze matrix from Thessaly, kept in Baltimore, and the plate from the Dyrachium necropolis see, with comments: Treister 2001, p. 230—235, figs. 84: 2; 93.

1

2

3

Fig. 8. Kosika. Burial no. 1/1984. Silver-gilt basin. Figural frieze. Details. Astrakhan, Astrakhan State United Historical-Architectural Museum-Reserve, inv. no. 40898. Photos by M. Yu. Treister, 2015.

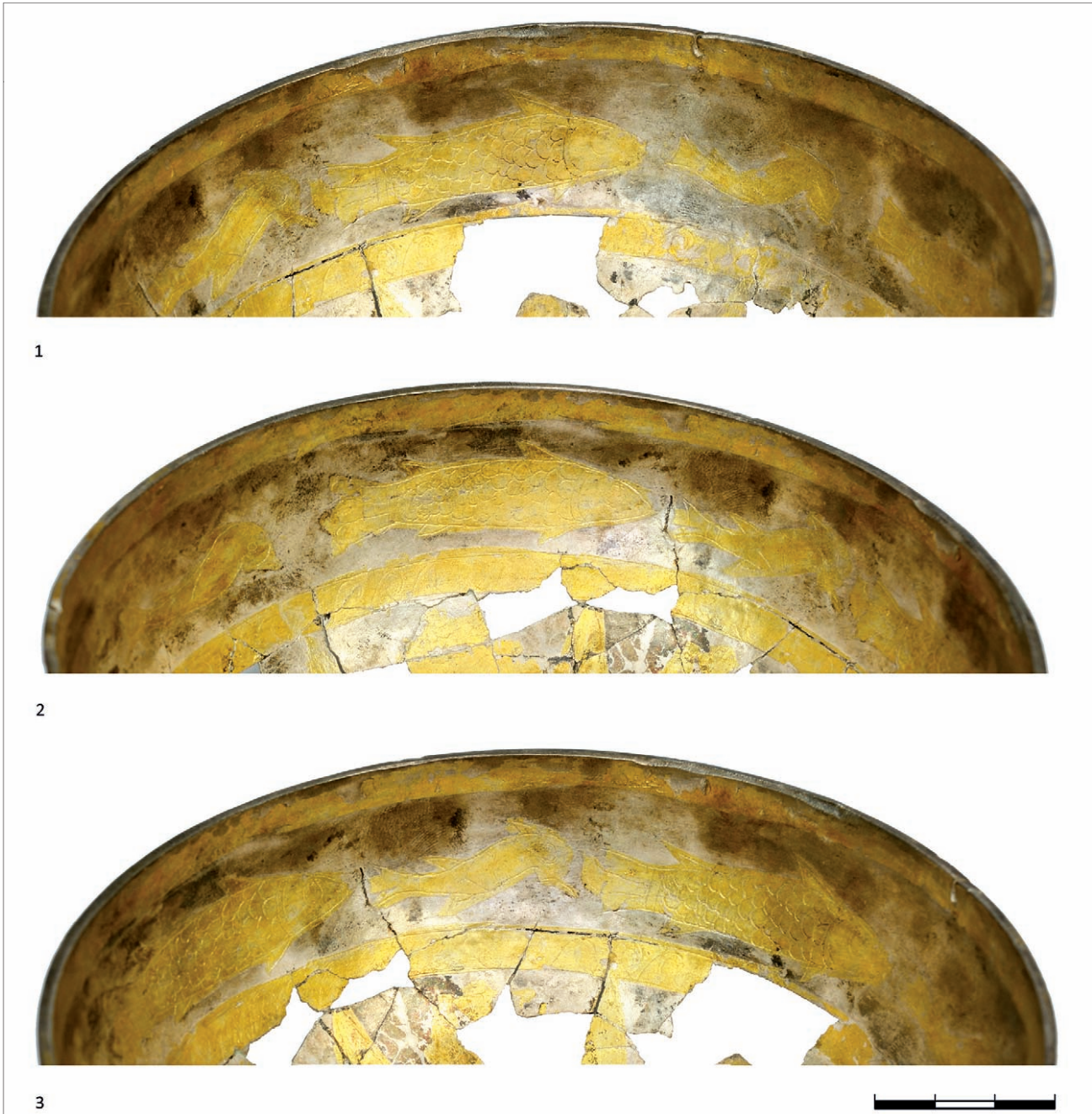

Fig. 9. Kosika. Burial no. 1/1984. Silver-gilt bowl. Figural frieze. Details. Astrakhan, Astrakhan State United Historical-Architectural Museum-Reserve, inv. no. 35581/a. Photos by M. Yu. Treister, 2015.

the late Archaic and early Classical periods (LIMC VII, S. 455, Nr. 72, 72a; S. 462—463, Nr. 153—157; s.v. Poseidon (E. Simon)). In this regard, it should be noted that the emergence of the Makara image was precisely associated with the borrowing of the image of the sea dragon from the ancient Greek art⁷, many

images of which were adopted in the art of Gandhara (Tanabe 2002, p. 71—100; Rosen Stone 2008, S. 80—85; Boardman 2015, p. 142—153; Minardi 2016, p. 177)⁸.

In the Hellenistic period, the image of Scylla, like that of the sea dragon, spreads to the East as far

⁷ On the typology of makara, see Viennot 1954; Boardman 1986; 2015, p. 105, 116, 138. On the image of makara on a gold pendant from Tillya-tepe, see Boardman 2003, p. 140—141, fig. 11.

⁸ The steatite phialai from Gandhara (Francfort 1979), the function of which is the point of discussions (Falk 2014, p. 89—113), were originally dated to the 2nd—1st century BC (Francfort 1979). Recently the view on the dating to the 1st—2nd century AD was put forward (Lo Muzio 2011, p. 331—340).

as Central Asia, as evidenced both by an ivory plate with a relief image from the palace in Dedoplis Gora in Caucasian Iberia, executed in a classical style and dated back to the mid-1st century BC (Gagoshidze 2008, p. 98—99, 111, no. 90; Knauß 2008, p. 117—121, pl. 47; Andrae 2009, S. 69—80), and the sword scabbard chape made of ivory found in the temple of Oxus, on which Scylla is depicted with her famous attributes, a stone in her raised right hand and an oar in her left; the above-mentioned scholars called her “hippocampess” or “ichthyocentauresse with the features of Scylla”. The fact that she is winged and that her front limbs, thrown forward, are shaped like hooves draws attention (Kat. Zurich 1989, 38, Nr. 9; Пичикийн 1991, с. 179—180, рис. 30—31; Litvinskij, Pichikian 1995, p. 140—149, fig. 13; Литвинский 2001, с. 269, № 1155/2; табл. 79: 4; 80; 2010, с. 230—239, илл. 23, рис. 51; Boardman 2015, p. 87, pl. XXII: a winged female horse-fish holding an oar and a fruit (!); Lindström 2016, S. 293—294, Abb. 11)⁹. One cannot disagree with B.A. Litvinskiy and I.R. Pichikyuan, who came to the conclusion about the complex path of the appearance of this image, the origins of which are clearly traced in the west, and identified the artifact as the work of a Bactrian craftsman from the first half of the 2nd century BC. In this regard, I would also note the emblems on the coins of the Indo-Greek king Hippostratus, who ruled in Punjab between approximately 65 and 55 BC, depicting a triton holding a dolphin in one hand and an oar in the other (Bopearachchi 1991, p. 137, pl. 66, series 12; Boardman 2003, p. 143, fig. 14; 2012, p. 108, 109, fig. 9; 2015, p. 98—99).

Attention attracts the use of feather pattern in the decoration of the wings of the griffins on the vessel from Verbovskiy (figs. 2: 1; 3) (cat. no. 1.1), as well as griffins' bodies of the golden pectoral from Kosika (for the pectoral in general, see: Трейстер 2020, с. 377—409; Treister 2022, p. 110—147; for the scene with griffins, see: Трейстер 2020, с. 380, рис. 1; с. 384—385, 390, рис. 6; Treister 2022, p. 116, fig. 6). It is worth noting that the first row of scales on the body of Scylla on the abovementioned sword scabbard chape from the Temple of Oxus is fashioned in a similar way.

Bifurcated ends of tails, shaped as buds opening outwards, are comparable to the tails of dragons depicted on the elephant trappings on the phalerae from the Siberian collection (Трейстер 1994, с. 192—193; Treister 1999, p. 587; Boardman 2015, p. 105; Minardi 2016, p. 174, fig. 5; p. 175). The decoration of the bifurcated ends of dragon tails, with a circle at the base, on the lid of the vessel from Verbovskiy

(figs. 2: 1; 3) (cat. no. 1.1) finds its closest prototype in the decoration of the tail of Scylla on the above-mentioned sword scabbard chape from the Temple of Oxus.

Conclusions

How can the appearance of the vessels under discussion be reconstructed?

There is no reason to consider them all imported. Noteworthy is the combination of ornamental motifs characteristic of the toreutics of the Seleucid-Parthian circle. At the same time, such important components as the decorative composition, the size and correlation of individual elements of the rosettes, the primitive execution of ornamental motifs, in particular on the frieze with shoots of floral ornament or on the rosettes, allow us to say that the craftsman who made these vessels (Kosika, Verbovskiy), was, of course, familiar with the works of toreutics of the Middle East, Western and Central Asia, but did not see their prototypes and did not understand the meaning and role of the elements and composition of the decoration, belonging to a different culture. However, this does not automatically mean that the vessels in question necessarily came from the workshops of Parthia. The tradition of making goblets with handles in the form of animal figurines was very widespread.

Against the general background, a jug from Vysochino (figs. 4 and 5) (cat. no. 2.1) stands out, in which the level of decoration is higher, and the repertoire of images is much more diverse, many of which are characteristic of the Seleucid-Parthian toreutics. However, even here the images are made inaccurately, the lines are often duplicated, the figures go beyond the friezes, and from all the rich technical repertory of the Middle and Front East toreutics, the artisan preferred the cutter. Statics and primitivism are especially striking in the human figures in the fishing scenes.

One way or another, the jug from Vysochino, which was altered with the addition of a zoomorphic handle (like imported *luterion* from Novo-Aleksandrovka: Засецкая 2011, с. 194—195, рис. 98: II; 2019, с. 42, табл. 3: I, н; с. 66, 68, 155, № 56, табл. XXII: а; Кат. Ст. Петербург 2008, с. 130—131, № 45; Мордвинцева, Трейстер 2007, vol. 2, с. 50, № А151.5; Трейстер 2007, с. 50; Cat. Paris 2001, p. 192—193, no. 210; Kat. Leoben 2009, S. 253, Nr. 106), for the nomads of the Lower Don was, of course, an imported item. At the same time, the shape of this jug, which has no prototypes in

⁹ Another image of a hippocampess with an oar is presented on a slate plate from a private collection in Japan: Tanabe 2002, p. 81, fig. 6.

Fig. 10. Kosika. Burial no. 1/1984. Silver-gilt pyxis. General views and details. Astrakhan, Astrakhan State United Historical-Architectural Museum-Reserve, inv. no. 40899. Photos by M. Yu. Treister, 2015.

Fig. 11. S. I. Grigor'yants Collection. Silver-gilt goblet. General Views. Photos, The State Research Institute for Restoration, Moscow, 2003.

Fig. 12. S. I. Grigor'yants Collection. Silver-gilt goblet. General Views. Photos, The State Research Institute for Restoration, Moscow, 2003.

Western or Central Asia and finds parallels in polished grey ware of Asian Sarmatia, rather suggests that the jug could have been made specifically for a representative of the nomadic elite.

On the whole, the jug from Vysochino (figs. 4 and 5) (cat. no. 2.1) can be regarded as an intermediate link between the works of toreutics made in the workshops of the Middle East or Western Asia and the group of vessels from Kosika (figs. 6—10) (cat. no. 3.1—4) and Verbovskiy (figs. 2 and 3) (cat. no. 1.1). These vessels, the decoration of which imitates Parthian or Seleucid prototypes, while the technique of decorating looks similar to that of the jug from Vysochino, were originally made (when it was necessary) with zoomorphic handles. Compared to the jug from Vysochino (figs. 4 and 5) (cat. no. 2.1), the set of images has also changed dramatically. These are not the “peaceful” scenes of fishing, images of fish, dolphins, sea dragons, and waterfowl, but scenes of hunting, battles or animals being tormented by griffins, which obviously corresponded to the wishes of the customers to a greater extent.

The above-mentioned features of the images on the vessels from Kosika (figs. 6—10) (cat. no. 3.1—4) give grounds for both chronological conclusions and assumptions about the origin of the craftsman.

As for the dates, the entire range of parallels indicates that the assignment of vessels to the 1st century BC is quite justified. There are certain differences in the rendering of similar images and their details on the vessels from Kosika (figs. 6—10) (cat. no. 3.1—4), Verbovskiy (figs. 2 and 3) (cat. no. 1.1), and the collection of S. I. Grigor'yants (figs. 11 and 12) (cat. no. 4.1), which, when we take into account the differences in the level of skills, allows us to assume the work of different craftsmen. Against the general background, a certain negligence in the rendering of details on the goblet from Verbovskiy (figs. 2 and 3) (cat. no. 1.1) is striking. This makes it possible to assume not only the manufacture of the vessels under discussion by different craftsmen, but also at various times in frames of the mid-1st century BC and first half of the 1st century AD.

This reconstruction, based only on the analysis of the forms of vessels, subjects, decorative motifs, forms, and techniques of execution of decorative elements, and without taking into account historical reconstructions, is, nevertheless in perfect agreement with the reconstruction that I originally carried out and, of course, under the influence of reading and interpretation of the inscription on the basin from Kosika (fig. 6: 3) (cat. no. 3.2).

Catalogue

1. VERBOVSKIY—II

Kurgan necropolis Verbovskiy—II. Burial mound no. 4. Burial no. 1. Explored in 1998 by the Don Expedition of the Archaeological Laboratory of the Scientific-Research Institute of the Volgograd State Pedagogical University under the direction of V. I. Mamontov. The cemetery was located 1.5 km to the NE of the village of Verbovskiy (Kalach-on-Don district, Volgograd region). Burial mound no. 4, 0.5 m in height and 16 m in diameter, was located in the central part of the cemetery.

Burial no. 1 was located in the center of the barrow. A rectangular burial pit with rounded corners (length 2.72 m, width 1.43 m, depth 1.35 m from the level of the buried soil) was oriented along the N and S line. A skeleton of a male aged 35—40 was found lying on a thin layer of reed in the center of the pit, in an extended position on his back, his skull facing south.

Date of the complex: first half of the 1st century AD.

Bibliography: Мамонтов 2000, с. 168, 169, рис. 29; 2008, с. 171—173; Мордвинцева, Хабарова 2006, с. 89—90, №№ 52—54; Мордвинцева, Трейстер 2007, vol. 2, с. 17, № А31, рис. 28.

Storage: Volgograd, Volgograd Regional Local Lore Museum.

1. Goblet with a lid.

A fragmented pear-shaped vessel with a rim slightly bent outward and three decorative friezes of engraved images gilded within their outlines. Under the rim runs a horizontal band of gilding. In the upper part, there are two scenes of a horseman with a spear hunting a wild boar. The middle band is a row of floral patterns composed of flowers and leaves. At the bottom, are three scenes of torment.

Two handles of the vessel have been preserved separately. They are shaped in the form of smooth cast figurines of wolves, cast in different molds. Their attachments in the form of plates with rounded corners were partially covering the friezes with images. In the corners of the attachments, there are holes for fastening the figurines to the body with rivets. Holes are made in the rumps of the animals for the insertion of tails made of organic material. In the hole of the handle inv. no. 31513/16, remains of light brown organic substance have been preserved.

On the hemispherical lid of the vessel, in the same technique as on the vessel, a five-petal rosette composed of the stepped elements is represented in the center, around which there are four sea dragons with protomes of goats (?) and wolves.

State of preservation: preserved in fragments, cleaned of oxides.

Silver: hammering, punching, casting, riveting, engraving, chasing, soldering. — *Gold:* plating.

Handles: weight 127 and 121.7 g, purity 960.

Height 23.3 cm. Height reconstructed including the lid 32.8 cm. Diameter max. 18 cm. — *Handles:* 4.4 × 8.8 cm and 4.5 × 9 cm, diameter of the rivets of the attachments 0.15 cm.

Location of the find: in the north-eastern corner of the burial pit.

Storage: inv. no. 31513/15—17.

Date: late 1st century BC — early 1st century AD.

Bibliography: Мамонтов 2000, с. 168—169, рис. 29; 2004, с. 205—207, рис. 1; 2008, с. 172, рис. 4; Мордвинцева, Хабарова 2006, с. 25, рис. 12; 89, № 52; Сергацков 2006, с. 45, рис. 6: 2; Трейстер 2007, с. 47—48; 2021, с. 79, 82, рис. 10; Мордвинцева, Трейстер 2007, vol. 2, с. 17, № А31.2, табл. 19; рис. 7—9; Засецкая 2011, с. 190, илл. 96б; 2019, с. 42, табл. 3: III: ж; с. 68, 85—86, 125, 156, № 58, табл. XXIII; ред. Скрипкин 2013, с. 119 (ill.), кат. № 277; Treister, Chugaev 2022, p. 90—91, figs. 9—13.

Figs. 2 and 3.

2. VYSOCHINO—VII

The kurgan necropolis Vysochino—VII. Burial mound no. 28. Cache no. 1. Explored in 1982 by of the Primorskiy ('Seaside') detachment of the Azov-Donetsk expedition led by E. I. Bespaly near the village of Vysochino (Rostov region, Azov district).

The burial mound had 1.4 m of height and 45 m in diameter. A central burial and two caches were excavated. Cache no. 1 was located in the western — northwestern sector of the barrow at a depth of 1.85 m and had a shape of a rounded pit 0.4 m deep.

Date of the complex: third quarter of the 1st century AD.

Bibliography: Беспалый 1985, с. 163—172; Bespaly 1986, p. 78; Cat. Glasgow 1996, p. 35.

Storage: Azov, Azov Historical-Archaeological and Paleontological Museum-Reserve.

1. Silver-gilt jug with a lid.

A pitcher on a circular base-ring, with a drain, a lid, and a vertical handle in the form of a seated panther or a hyena and two engraved friezes on the vessel's body. Another handle is lost.

The jug is made of silver sheet, with neck and bottom made separately and soldered to the body. The handle, hollow inside, is plated with gold leaf and consists of two halves, which are matrix-hammered after a sculptural model and soldered to the wall of the vessel. The lost ears and tail were made separately, inserted into holes, and soldered.

The engraved friezes represent images of waterfowl and birds of prey, fish, dolphins, hippocampi and humans, inlaid with gold thread and gilded within the outline of the image.

The lid has shape of a hollow cylinder made of a thick silver hammered plate and inserted into the neck, with its outer surface decorated with engraved and inlaid with gold thread rosette gilded within the contour, with a ball in the center.

Silver: gilding; forging, hammering, matrix-hammering, soldering, engraving, inlaying.

Height 27.5 cm. Max. diameter of the body 26 cm. Diameter at the rim 10 cm. — *Handle:* length 10.5 cm; height 7 cm. Weight 1590 g.

Location of the find: cache no. 1.

Storage: inv. no. 19532/170.

Date: first half — the middle of the 1st century BC.

Bibliography: Беспалый 1985, с. 163, 165, № 2; с. 167, рис. 4; Bespaly 1986, p. 77, no. 2, pls. 66—67; Cat. Tokyo 1991, p. 98, no. 103; Трейстер 1994, с. 177—178; 2007, с. 49; 2021, с. 83, 85, рис. 11; Cat. Glasgow 1996, p. 34; Максименко 1998, с. 235, рис. 52; Лукьяшко 2000, с. 163—171; Cat. Paris 2001, p. 189—190, no. 208; Treister 2004b, p. 134, 137, ill. 5; Кат. Москва 2005, с. 23, № 24; Мордвинцева, Трейстер 2007, vol. 2, с. 21, № А44.2, табл. 25, рис. 13—14; Кат. Ст. Петербург 2008, с. 126, № 43 (erroneously, as originating from cache no. 2); Кат. Leoben 2009, S. 251, Nr. 104 (erroneously, as originating from cache no. 2); Засецкая 2011, с. 192—193, илл. 98: 1—2; 195; 2019, с. 66, 68, 155—156, № 57, табл. 22: б (erroneously, as originating from cache no. 2).

Figs. 4 and 5.

3. KOSIKA

Burial no. 1. Investigated in 1984 by the Enotaevka detachment of the Volga archaeological expedition of the Institute of Archaeology of the USSR Academy of Sciences and the Astrakhan Museum-Reserve led by V. V. Dvornichenko and G. A. Fedorov-Davydov.

The burial, partially destroyed during construction works, belonged to the burial ground located on the top of a natural hill, 3.0 km SE of the village Kosika (Astrakhan region, Enotaevka district). The burial pit was rectangular in plan, 2.9 × 1.9 m in size, its long axis, oriented NW and SE. The depth below the modern surface was 1.6 m. The remains of a lattice of narrow planks were cleared, and at the bottom of the pit, a cloth or a mat laid beneath them, while the bottom was sprinkled with chalk.

Most of the finds was collected from the workers and during the inspection of the trench dumps.

Date of the complex: mid-1st century BC, cf. mid-1st century AD (Дворниченко, Фёдоров-Давыдов 1993, с. 178).

Storage: Astrakhan, Astrakhan State United Historical-Architectural Museum-Reserve.

1. Goblet with a lid.

A) A pear-shaped vessel with a thickened rim bent outward, two gilded vertical handles in the form of wild boars, and two engraved friezes on the body; the upper one contains two hunting scenes, while the frieze below consists of two battle scenes gilded within the contours of the images.

The friezes are separated by a horizontal gold-plated strip.

The vessel is hammered of silver sheet. Hollow handles, each one soldered from two halves, are matrix-hammered after a sculptural model. The ears are made separately and attached to the rods. The hooves of wild boars are soldered to the figural plates, which were soldered and riveted with two rivets to the goblet.

B) The lid has a vertical flange tapering to the bottom and a spherical central part, to which an engraved and gilded cast figure of an eagle is soldered. The bird's eyes are marked with recesses for inlays. The central part of the lid around the eagle figurine is decorated with an engraved circular frieze in the form of a swastika-shaped meander, as well as a frieze of two paired images of fish and winged sea dragons with dog heads facing each other. The meander band and zoomorphic figures are gilded within the contours of the images.

State of preservation: glued together, processed with synthetic resins, some parts of the walls with ornaments are missing. Significant areas of gilding and inlays from the eyes of an eagle have been lost. During restoration, the shape of the body was distorted.

Silver, gilding: hammering, matrix hammering, casting, engraving, chasing, riveting, soldering, inlaying.

A) Weight 855.48 g. Purity 960. B) Weight 130.92 g. Purity 960.

Height without lid 21.1 cm. Diameter at the rim 12.7 cm. Max. diameter of the body 20.3 cm. Thickness at the rim 0.30—0.33 cm. — Handles: length 11.1 cm, height 6.5 cm, width 2.4 cm. — Gilded band: width 1.9 cm. — Lid: height 3.2 cm, height of the flange 2.0 cm, height of the eagle figure 3.1 cm.

Location of the find: unknown (fragments collected from the workers).

Storage: A) inv. no. 35560; B) inv. no. 35581/b.

Date: mid-1st century BC.

Bibliography: *goblet:* Дворниченко, Фёдоров-Давыдов 1989, с. 8—10, рис. 4—6; 1993, с. 148—151, рис. 5; Dvornichenko, Fedorov-Davydov 1994, p. 71 (fig. below), 74—75 (fig. above); Трейстер 1994, с. 176—198, рис. 1, 5, 7—11; Treister 1997, p. 54, 92, 95—97, figs. 24, 28—32; von Gall 1997, S. 243—247, Abb. 1—3; фон Галль 1997, с. 175—179, рис. 1—2, 12; Treister, Yatsenko 1998, p. 106, fig. 21; Fedorov-Davydov 2001, p. 14, fig. 6; p. 114—115, pls. 22—26; p. 146, no. 7; Kat. Frankfurt 2003, S. 50, Abb. 18; Королькова 2003, с. 35, рис. 3: 15; с. 52; von Carnap-Bornheim 2003, S. 378, 380, Abb. 6; Treister 2004b, p. 134—135, ill. 3; Cat. Rome 2005, p. 140—141, no. 95; Herles 2012, S. 229—230, Abb. 12; Lau 2014, S. 76—77, Abb. 61; Засецкая 2019, с. 41, табл. 3: 1: г; 68, с. 156—157, № 59, табл. XXIV; *lid:* Dvornichenko, Fedorov-Davydov 1994, p. 71 (fig. below); Трейстер 1994, с. 173, рис. 2 (right); с. 192—193, рис. 12; Treister 1997, p. 62, 93, fig. 25; p. 98, fig. 33; Cat. Rome 2005, p. 143, no. 100; Treister 2005, p. 236, fig. 12: 1; Мордвинцева, Трейстер 2007, vol. 2, с. 41, № A114.5; Раев 2009, с. 260, рис. 1.

Figs. 6: 4; 7.

2. Basin.

A basin with a hemispherical receptacle on a low foot-ring, which is bent from a narrow strip with its butt ends soldered, with a horizontal rim sharply bent outward and semi-oval handles with vine-leaf attachments, partially overlaid with gold.

On the inner surface of the walls there are engraved images of four fish, the surface of which, inside the outline of the images, is plated with gold. The edge of the body and the lower edge of the foot-ring

were hit with a sharp chopping tool. A Greek inscription is punched along the horizontal edge: Βασιλέως Ἀρθεουάζου ^{vacat} Ἀμψαλακος ἐποίησεν «(Property) of king Arteuasdes. Made by Ampsalakos» (reconstruction by A. V. Belousov).

State of preservation: Of the two handles, only one has been preserved. The attachment of the second handle has a broken sleeve. Parts of the walls in the lower half of the body are missing, there are scratches on the surface, small dents, in some places the layer of gilding is erased.

Silver, gilding: hammering, strip cutting, punching, casting, engraving, chasing, soldering.

Weight 1287.90 g. Purity 960.

Height 15.3 cm, diameter at the rim 31.1 cm, width of the rim 0.63—0.67 cm, width of the walls: at the bottom — 0.05 cm, near the upper edge 0.15 cm. — Foot-ring: height 2.1 cm; lower diameter 14.4 cm. — Attachment: length 6.8 cm; width 8.1 cm. — Sleeve: length 5.0 cm. — Handle: length 6.8 cm, width 4.0 cm.

Location of the find: unknown (fragments collected from the workers).

Storage: inv. no. 40898.

Date: mid-1st century BC.

Bibliography: Дворниченко, Фёдоров-Давыдов 1993, с. 148; Dvornitchenko, Fedorov-Davydov 1994, p. 72 (fig. above); Трейстер 1994, с. 175, рис. 3; с. 178—179, рис. 6; Treister 1997, p. 59, 93, fig. 26; p. 99, fig. 34; Fedorov-Davydov 2001, p. 13, 113, pl. 20; p. 146, no. 5; Cat. Rome 2005, p. 136—137, no. 92; Мордвинцева, Трейстер 2007, vol. 2, с. 41, № А114.2; Белоусов, Трейстер 2018, с. 95—99, рис. 3—5; Belousov, Treister 2020, p. 173—178, figs. 3—5. — *Inscription:* Виноградов 1994, с. 156—158, рис. 1—2; Braund 1994, p. 310—312; Supplementum Epigraphicum Graecum, XLIV, p. 660, 662; Bulletin épigraphique 1996, no. 307; Белоусов, Трейстер 2018, с. 95, 99, прим. 3; Belousov, Treister 2020, p. 174—175, footnote 4.

Figs. 6: 3; 8.

3. Bowl.

A hemispherical bowl with low walls and a thickened upper edge. Inside of it, in the center of the bottom, there is a small engraved four-petal rosette inscribed in the center of a bigger six-petal rosette. The bigger rosette has lanceolate leaves with emphasized central veins alternating with six branches, the upper tips of which are blossomed and bent to the right. The entire rosette composition is encircled with a strip of a “running wave”, and along there are alternating images of fish and dolphins swimming clockwise, limited from the outside by a gilded band running below the rim. All images are gilded within their contours.

In the center of the four-petal rosette, there is a dot from the fixation to the lathe. A similar dot and the traces of pressure on the outer surface were destroyed by subsequent grinding with abrasives. On the upper edge there are traces of blows with a sharp chopping tool.

State of preservation: some parts of the walls are lost, glued together, treated with synthetic resins, in some places the gilding is lost.

Silver, gilding: casting, hammering, finishing on the lathe, grinding, engraving.

Weight 195. 63 g. Purity 960.

Height 5.2 cm, diameter at the rim 13.4 cm, thickness of the rim 0.21 cm, thickness of the walls in the middle 0.07 cm.

Location of the find: unknown (fragments collected from the workers).

Storage: inv. no. 35581/a.

Date: mid-1st century BC.

Bibliography: Дворниченко, Фёдоров-Давыдов 1993, с. 148; Трейстер 1994, с. 173, рис. 2 (left); с. 194, рис. 13; Treister 1997, p. 93, fig. 25 (left); Cat. Rome 2005, p. 142, no. 96; Мордвинцева, Трейстер 2007, vol. 2, с. 40—41, № А114.1.

Figs. 6: 2; 9.

4. Pyxis.

The body is cylindrical in shape, with a protruding rim of a slightly concave bottom. In the upper part, the walls are tapering to form a ledge for the lid. The spherical lid represents a cylinder folded from a narrow strip which is soldered from below, with which the lid was put on the walls of the body.

The pyxis and the lid are decorated with engraved images gilded within their outlines. There are three friezes on the body. On the top, three flying birds and two kneeling hunters shooting at them with bows are shown. The middle band represents fish, and the bottom one — four birds. On the lid there is a rosette with five pointed petals of lotus with longitudinal axis lines grouped around a small central rosette composed of four heart-shaped petals.

State of preservation: part of the bottom is lost; cracks; the gilding is partly lost; scratches on the surface. The vessel is restored with addition of lost parts fixed with synthetic resins.

Silver, gilding: hammering, soldering, engraving.

Height with a lid 6.7 cm, diameter of the bottom 4.9 cm. — Body: diameter at the bottom 4.5 cm, at the top 4.3 cm. — Lid: diameter 4.5 cm, height 1.5 cm.

Total weight 44.35 g. Purity 960.

Location of the find: near the north-western wall of the burial pit.

Storage: inv. no. 40899.

Date: mid-1st century BC.

Bibliography: Дворниченко, Фёдоров-Давыдов 1993, с. 147; Dvornitchenko, Fedorov-Davydov 1994, p. 66 (fig. in the middle), 67 (fig. left); Трейстер 1994, с. 174, 175, рис. 4; Treister 1997, p. 59, 94, fig. 27; Fedorov-Davydov 2001, p. 13—14, 113, pl. 21; p. 146, no. 6; Cat. Rome 2005, p. 138, no. 93; Мордвинцева, Трейстер 2007, vol. 2, с. 41, № A114.4; Раев 2012, с. 189, рис. 2, 2а.

Figs. 6: 1; 10.

4. S. I. GRIGOR'YANTS COLLECTION

1. Goblet.

Cylindrical goblet with a flat bottom and a rim bent outward, with vertical sculptural handles in the form of hollow and completely gilded figures of reclining griffins.

The goblet's body is decorated with two figural friezes depicting two pairs of sea lion-headed griffins and hippocampi in the upper frieze and two scenes of lions tormenting an elk in the lower one. The friezes are separated by a horizontal band of a swastika-shaped meander.

Silver, gilding, coral: hammering, casting, soldering, engraving.

Height 12.8 cm. Outer diameter at the rim 13.3 cm, inner diameter 11.3 cm. — Handles: length 9.5 cm; height 4.2 cm.

Location of the find: unknown. According to the owner, acquired in Kerch.

Storage: Moscow, S. I. Grigor'yants collection (2003).

Date: 1st century BC.

Bibliography: Treister 2005, p. 199—223, figs. 1, 2, 4; Трейстер 2007, с. 49—50; Мордвинцева, Трейстер 2007, vol. 2, с. 165, № D3, табл. 18; 74.

Figs. 11 and 12.

References

- Alexandropoulou, A. 2004. Η κεραμική της Γνάθια και της «Δυτικής Κλιτύος»: Μια συγκριτική προσέγγιση. In: Drougou, St. (ed.). *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης κλειστά σύνολα-εργαστήρια, Βόλος 17—23 Απριλίου 2000; πρακτικά*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, σ. 667—672.
- Andreae, B. 2009. Die Skylla im Beinrelief von Dedoplis Gora und die Zeitgebundenheit von Betrachtungsweisen. In: Einicke, R., Lehmann, S., Löhr, H., Mehnert, G., Mehnert, A., Slawisch A. (Hrsg). *Zurück zum Gegenstand. Festschrift für Andreas E. Furtwängler*. Bd. I. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums, 16. Langenweißbach: Beier & Beran, S. 69—80.
- Belaňová, P. 2016. Ancient Adornments of Central Asia Influenced by the Greek Jewellery of the Classical and Hellenistic Period. *Studia Hercynia*, XX (1), p. 111—126.
- Belousov, A. V., Treister, M. 2020. Inscribed ceremonial dagger from princely Sarmatian burial near the village of Kosika in the Lower Volga Region. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 26 (1), p. 172—206.
- Bernard, P., Bopéarachchi, O. 2002. Deux bracelets grecs avec inscriptions grecques trouvés dans l'Asie centrale hellénisée. *Journal des Savants*, 2 (1), p. 237—278.
- Bespaly, E. I. 1986. Barrows with Roman Imports excavated by the Expedition of the Azov Regional Museum in 1979—84. In: Raev, B. A. *Roman Imports in the Lower Don Basin*. British Archaeological Reports Intern. ser., 278. Oxford: British Archaeological Reports, p. 75—78.
- Boardman, J. 1986. The Ketos in India. In: Kahil, L. (ed.). *Iconographie classique et identités regionales*. Bulletin correspondance hellénique Suppl., 14. Athènes; Paris: École Française d'Athènes; Diffusion de Boccard, p. 447—453.

- Boardman, J. 2003. Three Monsters at Tillya Tepe. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 9 (1/2), p. 133—146.
- Boardman, J. 2012. Tillya Tepe: Echoes of Greece and China. In: Aruz, J., Valtz Fino, E. (eds.). *Afghanistan: Forging Civilizations along the Silk Road*. The Metropolitan Museum of Art Symposia. New Haven; New York: Yale University Press; Metropolitan Museum of Art, p. 102—111.
- Boardman, J. 2015. *The Greeks in Asia*. London: Thames and Hudson.
- Bopearachchi, O. 1991. *Monnaies gréco-bactriennes et indo-grecques*. Paris: Bibliothèque Nationale.
- Boucher, S. 1970. *Bronzes grecs, hellénistiques et étrusques*. Collection des Musées de Lyon. Lyon: En dépôt aux Éditions de Boccard.
- Braund, D. 1994. An Inscribed Bowl from the Volga Region: King Artheouazes and Ampsalakos. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 102, p. 310—312.
- Bruneau, P. 1972. *Les mosaïques*. Exploration archéologique de Délos, XXIX. Paris: De Boccard.
- Callaghan, P. J. 1996. An Antiochene Bowl in Cambridge. *The Annual of the British School at Athens*, 91, p. 369—375.
- Carnap-Bornheim, C. von 2003. Zu 'magischen' Schwertperlen und propellerförmigen Seitenstangen in kaiserzeitlichen Moorfinden. In: von Carnap-Bornheim, C. (Hrsg.). *Kontakt — Kooperation — Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus* [Kolloquium Marburg 1998]. Neumunster: Wachholtz, S. 371—382.
- Carter, M. L. 2015. *Arts of the Hellenized East, Precious Metalwork and Gems of the Pre-Islamic Era*. London: Thames and Hudson.
- Cat. Glasgow 1996. *Treasures of the Warrior Tombs*. 1996. Glasgow: Glasgow Museums.
- Cat. Malibu 2022. Spier, J., Potts, T. F., Cole, S. E. (eds.). 2022. *Persia: ancient Iran and the classical world*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Cat. Miho 2002. *Treasures of Ancient Bactria*. Miho Museum. 2002. Shigaraki: Miho Museum.
- Cat. Milan 1984. de Juliis, E.M. (ed.). 1984. *Gli ori di Taranto in età ellenistica*. Milan: Mondadori Ed. Arte.
- Cat. Paris 2001. Schiltz, V. (ed.). 2001. *L'or des Amazones*. Paris: Editions Findakly; Paris musées.
- Cat. Rome 2005. Anisimova, L., Bonora, G. L., Franchi, C., Karavaeva, L., Plakhov, V. V. (eds.). 2005. *I Tesori della steppa di Astrakhan*. Milan: Mondadori Electa.
- Cat. Tokyo 1991. *The Treasures of Nomadic Tribes in South Russia*. 1991. Tokyo.
- Cat. Trieste 2002. Giurlia-Mair, A., Rubinich, M. (eds.). 2002. *Le arti di Efesto. Capolavori in metallo dalla Magna Grecia*. Trieste: Silvana.
- Chandra, R. G. 1979. *Indo-Greek Jewellery*. New Delhi: Abhinav Publications.
- Dunbabin, K. 1999. *Mosaics of the Greek and Roman world*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Dvornitchenko, V. V., Fedorov-Davydov, G. A. 1994. Trésors des tombes de l'aristocratie sarmate au nord de la Caspienne. *Les dossiers d'archéologie*, 194, p. 66—75.
- Edwards, C. M. 1981. Corinth 1980: Molded Relief Bowls. *Hesperia*, 50 (2), p. 189—210.
- Falk, H. 2014. Libation trays from Gandhara. *Bulletin of the Asia Institute*, 24, p. 89—113.
- Fedorov-Davydov, G. A. 2001. *The Silk Road and the Cities of the Golden Horde*. Berkeley: Zinat Press.
- Francfort, H. P. 1979. *Les palettes du Gandhāra. Mémoires de la délégation archéologique française en Afghanistan*, XXIII. Paris: Diff. de Boccard.
- Gagoshidze, I. 2008. Bone Objects. In: Furtwängler, A., Gagoshidze, I., Löhr, H., Ludwig, N. (Hrsg.). *Iberia and Rome. The Excavations of the Palace at Dedoplis Gora and the Roman Military Influence in the Caucasian Kingdom of Iberia*. Langenweißbach: Beran & Beran, p. 87—115.
- Gall, H. von 1997. Die Reiterkampfszene auf der Silbervase von Kosika. Ursprünge und Rezeption eines iranischen Motivs in Südrußland. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 29, S. 243—269.
- Guerra, M. F., Demortier, G., Vitobello, M. L., Bobomulloev, S., Bagault, D., Borel, T., Mirsaidov, I. 2009. Analytical Study of the Manufacturing Techniques of Kushan Gold Jewellery (National Museum of Antiquities of Tajikistan). *Archeosciences. Revue d'archéométrie*, 33, p. 177—185.
- Herles, M. 2012. Zur Darstellung der Wildschweinjagd im Alten Orient. In: Baker, H., Kaniuth, K., Otto, A. (Hrsg.). *Stories of Long Ago. Festschrift für Michael D. Roaf*. Alter Orient und Altes Testament, 397. Münster: Ugarit Verlag, S. 219—240.
- Invernizzi, A. 1989. The investiture of Nemesis-Allat in Hatra. *Mesopotamia*, 24, p. 129—176.
- Kamenjarin, I. 2014. Hellenistic Moldmade Relief Pottery from Siculi (Resnik). *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 107, p. 129—160.
- Kat. Bonn 2008. *Gandhara. Das buddhistische Erbe Pakistans. Legenden, Klöster und Paradiese*. 2008. Bonn; Mainz: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland; Philipp von Zabern.

- Kat. Bonn 2010. *Gerettete Schätze Afghanistan. Die Sammlung des Nationalmuseums in Kabul*. 2010. Bonn: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.
- Kat. Frankfurt 2003. Wamers, E., Stutzinger, D. (Hrsg.). 2003. *Steppengold. Grabschätze der Skythen und Sarmaten am unteren Don*. Frankfurt: Archäologisches Museum.
- Kat. Leoben 2009. Seipel, W. (Hrsg.). 2009. *Das Gold der Steppe. Fürstenschätze jenseits des Alexanderreichs*. Wien: Kunsthistorisches Museum.
- Kat. Zürich 1989. J. Rickenbach (Hrsg.). *Oxus. 2000 Jahre Kunst am Oxus-Fluss in Mittelasien. Neue Funde aus der Sowjetrepublik Tadschikistan*. Museum Rietberg Zürich. Zürich: Museum Rietberg.
- Knauß, F. 2008. The Skylla Relief. In: Furtwängler, A., Gagoshidze, I., Löhr, H., Ludwig, N. (Hrsg.). *Iberia and Rome. The Excavations of the Palace at Dedoplis Gora and the Roman Military Influence in the Caucasian Kingdom of Iberia*. Langenweißbach: Beran & Beran, p. 117—121.
- Koryakova, L. 2006. On the Northern Periphery of the Nomadic World: Research in the Trans-Ural Region. In: Aruz, J., Farkas, A., Valtz Fino, E. (eds.). *The Golden Deer of Eurasia. Perspectives on the Steppe Nomads of the Ancient World*. New York: The Metropolitan Museum of Art, p. 102—113.
- Koryakova, L., Epimakhov, A. 2007. *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Künzl, S. 2002. *Ein Komplex von Formschüsseln für megarische Becher. Die „Mainzer Werkstatt“*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer, 32. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Künzl, S. 2004. Eine kleinasiatische Werkstattgruppe von Formschüsseln zur Herstellung von Megarischen Bechern. In: Drougou, St. (ed.). *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης κλειστά σύνολα-εργαστήρια, Βόλος 17—23 Απριλίου 2000; πρακτικά*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, S. 737—738.
- Lau, N. 2014. *Die Pferdegeschirre. Germanische Zaumzeuge und Sattelgeschirre als Zeugnisse kriegerischer Reiterei im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum*. Das Thorsberger Moor, 1. Schleswig: Verein zur Förderung des Archäologischen Landesmuseums e.V.
- LIMC. 1981—1999. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Zürich, München, Düsseldorf: Artemis & Winkler Verlag.
- Lindström, G. 2016. Der Oxos-Tempel. Räumliche Aspekte und Kultkontinuität im Spiegel der Votivpraxis. In: Hansen, S., Neumann, D., Vachta, T. (Hrsg.). *Raum, Gabe und Erinnerung. Weihgaben und Heiligtümer in prähistorischen und antiken Gesellschaften*. Berlin Studies of the Ancient World, 38. Berlin: Edition Topoi, S. 281—310.
- Litvinskij, B. A., Pičikian, I. R. 1995. River-Deities of Greece Salute the God of the River Oxus-Vakhsh Achelous and the Hippocampes. In: Invenizzi, A. (ed.). *In the Land of the Gryphons. Papers on Central Asian Archaeology in Antiquity*. Firenze: Le Lettere, p. 129—149.
- Livshits, V.A. 2003. Three Silver Bowls from the Isakovka Burial-Ground No. 1 with Khwarezmian and Parthian Inscriptions. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 9 (1/2), p. 147—172.
- Lo Muzio, C. 2011. Gandharan Toilet-trays: Some Reflections on Chronology. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 17, p. 331—340.
- Marshall, J. 1951. *Taxila*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, R. S. 2017a. *The Art of Contact: Comparative Approaches to Greek and Phoenician Art*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Martin, R. S. 2017b. Craft Identity: Mosaics in the Hellenistic East. In: Seaman, K., Schultz, P. (eds.). *Artists and Artistic Production in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 55—80.
- Minardi, M. 2016. The Hellenistic Chorasmian Ketos of Akchakhan-Kala. *Iranica Antiqua*, 51, p. 165—200.
- Mordvinceva, V. I., Redina, E. F. 2013. Der Depotfund von Veselaja Dolina. In: LVR — Landesmuseum Bonn (Hrsg.). *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen — Skythen — Goten*. Bonn: Landesmuseum Bonn, S. 394—401.
- Nasioula, M. 2022. Ἀμφιδάμαντα δὲ Τηλέμαχος. The Killing of the Suitors on Grammatika Vases. In: Rembart, L., Waldner, A. (eds.). *Manufacturers and Markets. The Contributions of Hellenistic Pottery to Economies Large and Small. Proceedings of the 4th Conference of IARPotHP, Athens, November 2019, 11th—14th*. International Association for Research on Pottery of the Hellenistic Period e. V., 4. Wien: Phoibos, p. 559—568.
- Petrova, A. 2014. A Pontic Group of Hellenistic Moldmade Bowls. In: Bilde, P. G., Lawall, M. (eds.). *Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*. Black Sea Studies, 16. Aarhus: Aarhus University Press, p. 215—231.
- Pfrommer, M. 1993. *Metalwork from the Hellenized East. The J. Paul Getty Museum. Catalogue of the Collections*. Malibu: The J. Paul Getty Museum.

- Południkiewicz, A. 2011. “Megarian” Bowls from Tell Atrib. In: Meyza, H., Zych, I. (eds.). *Classica Orientalia. Essays Presented to Wiktor Andrzej Daszewski on his 75th Birthday*. Warsaw: PCMA UW, Wydawnictwo DiG, p. 425—445.
- Rosen Stone, E. 2008. Die Adaption westlicher Motive in der Kunst von Gandhara. In: *Gandhara. Das buddhistische Erbe Pakistans. Legenden, Klöster und Paradiese*. Bonn; Mainz: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland; Philipp von Zabern, S. 80—85.
- Rotroff, S. I. 1982. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Moldmade Bowls*. The Athenian Agora, XXII. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. The Athenian Agora, XXIX. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Rotroff, S. I., Oliver, A. Jr. 2003. *The Hellenistic Pottery from Sardis: The Finds through 1994*. Archaeological Exploration of Sardis, Monograph, 12. Cambridge, Mass.; London: Archaeological Exploration of Sardis; Distributed by Harvard University Press.
- Rudenko, S. I. 1969. *Die Kultur des Hsiungnu tend die Hügelgräber von Noin Ula*. Antiquitas, Reihe 3 (Serie in 4to): Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzial-römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, 7. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- Sarianidi, V.I. 1985. *Baktrisches Gold*. Leningrad: Aurora-Kunstverlag.
- Schwarzmaier, A. 1997. *Griechische Klappspiegel. Untersuchungen zu Typologie und Stil*. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung Beiheft, 18. Berlin: Mann.
- Siebert, G. 1978. *Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Péloponnèse à l'époque hellénistique*. Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 233. Athènes; Paris: Ecole française d'Athènes; de Boccard.
- Tanabe, K. 2002. Greek, Roman and Parthian Influences on the Pre-Kushana Gandharan „Toilet-Trays“ and Forerunners of Buddhist Paradise (Pâramitâ). *SRAA*, 8, p. 73—100.
- Tolstikov, V., Zhuravlev, D. 2004. Hellenistic Pottery from two Cisterns on the Acropolis of Panticapaeum. In: Drougou, St. (ed.). *ΣΤ' Επισημοτική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης κλειστά σύνολα-εργαστήρια, Βόλος 17—23 Απριλίου 2000; πρακτικά*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, p. 269—276.
- Treister, M. 1997. New Discoveries of Sarmatian Complexes of the 1st Century AD. A Survey of Publications in VDI. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 4, p. 35—100.
- Treister, M. 1999. Some Classical Subjects on Sarmatian Phalerae (to the origin of phalerae). In: Tsetskhladze, G. R. (ed.). *Ancient Greeks West and East*. Leiden: E. J. Brill, p. 567—605.
- Treister, M. 2001. *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*. Colloquia Pontica, 8. Leiden; Köln; Boston: E. J. Brill.
- Treister, M. 2004a. Eastern Jewellery in Sarmatian Burials and Eastern Elements in the Jewellery Production of the North Pontic Area in the 1st Century AD. *Iranica Antiqua*, 39, p. 297—321.
- Treister, M. 2004b. Gold Vessels, Perfume Flasks and Pyxides from Sarmatia. In: Tuplin, C. (ed.). *Pontus and the Outside World. Studies in Black Sea History, Historiography and Archaeology*. Colloquia Pontica, 9. Leiden; Boston; Köln: E. J. Brill, p. 131—193.
- Treister, M. 2005. On a Vessel with Figured Friezes from a Private Collection, on Burials in Kosika and Once More on the “Ampsalakos School”. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 11 (3—4), p. 199—255.
- Treister, M. 2022. The Pectoral from Kosika and the Origin of the Scenes of Animal Combat in the Greco-Scythian Goldwork. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 110—147.
- Treister, M., Chugaev, A. 2022. Sources of metal of silver objects from burials of nomads of Asian Sarmatia of the 2nd century BC — 3rd century AD after the results of archaeological and Pb—Pb isotopic studies. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 14, с. 85—139.
- Treister, M. Yu., Yatsenko, S. A. 1998. About the Centres of Manufacture of Certain Series of Horse-Harness Roundels in 'Gold-Turquoise Animal Style' of the 1st—2nd Centuries AD. *Silk Road Art and Archaeology*, 5, p. 51—106.
- Viennot, O. 1954. Typologie de makara et essai de chronologie. *Arts asiatiques*, 1, p. 189—208.
- Артамонов, М. И. 1973. *Сокровища саков*. Москва: Искусство.
- Белоусов, А. В., Трейстер, М. Ю. 2018. Парадный кинжал с надписью из княжеского сарматского погребения у с. Косика в Нижнем Поволжье. *Архивей*, XVIII, с. 92—128.
- Беспальный, Г. Е. 2014. *Выставка «Новые открытия в Танаисе»*. Буклет. Танаис: Музей-Заповедник.
- Беспальный, Е. И. 1985. Курган I в. н. э. у г. Азова. *Советская археология*, 4, с. 163—172.
- Виноградов, Ю. Г. 1994. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. *Вестник древней истории*, 2, с. 151—170.
- Галль, Х. фон 1997. Сцена поединка всадников на серебряной вазе из Косики. Истоки и восприятие одного иранского мотива в южной России. *Вестник древней истории*, 2, с. 174—197.

- Дворниченко, В. В., Фёдоров-Давыдов, Г. А. 1989. Памятники сарматской аристократии в Нижнем Поволжье. В: Смирнов, К. А. (ред.). *Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья*. Москва: Наука, с. 5—13.
- Дворниченко, В. В., Фёдоров-Давыдов, Г. А. 1993. Сарматское погребение скептуха I в. н. э. у с. Косика Астраханской области. *Вестник древней истории*, 3, с. 141—179.
- Дедюлькин, А. В. 2015. К вопросу о генезисе и хронологии наплечных фаларов эллинистической эпохи. *Восток (Oriens)*, 5, с. 127—136.
- Засецкая, И. П. 2011. *Сокровища кургана Хохлач. Новочеркасский клад*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Засецкая, И. П. 2019. *Искусство звериного стиля сарматской эпохи (II в. до н. э. — начало II в. н. э.)*. Археологические памятники Северного Причерноморья, 1. Симферополь: Антиква.
- Ильюков, Л. С. 2000. Два серебряных фалара из Новочеркасского музея истории донского казачества. *Донская археология*, 3/4, с. 133—135.
- Кат. Москва 2005. Габуев, Т. А. 2005. *Аланский всадник. Сокровища князей I—XII веков*. Москва: ГМИИВ.
- Кат. Ст. Петербург 2008. *Сокровища сарматов. Каталог выставки. К 100-летию со дня рождения Б. Б. Пиотровского*. 2008. Санкт-Петербург; Азов: Азовский историко-археологический и палеонтологический музей-заповедник.
- Королькова, Е. Ф. 2003. Ритуальные чаши с зооморфным декором в культуре ранних кочевников. *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 36, с. 28—59.
- Королькова, Е. Ф. 2012. Сарматские бляшки как элемент сакрального орнамента. В: Журавлёв, Д. В., Фирсов, К. Б. (ред.). *Евразия в скифо-сарматское время. Памяти Ирины Ивановны Гуциной*. Труды Государственного исторического музея, 191. Москва: ГИМ, с. 134—143.
- Лившиц, В. А. 2002. Три серебряные чаши из Исаковского могильника № 1. *Вестник древней истории*, 2, с. 43—56.
- Литвинский, Б. А. 2001. *Храм Окса в Бактрии (Южный Таджикистан). Т. 2. Бактрийское вооружение в древневосточном и греческом контексте*. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.
- Литвинский, Б. А. 2010. *Храм Окса в Бактрии (Южный Таджикистан). Т. 3. Искусство. Художественное ремесло. Музыкальные инструменты*. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.
- Лукьяшко, С. И. 2000. О семантике изображений на серебряном кувшине из кургана 28 группы Высочино VII. *Нижеволжский археологический вестник*, 3, с. 163—171.
- Лукьяшко, С. И. 2008. Древнеиранский космологический сюжет на серебряном кувшине из сарматского погребения у г. Азова. В: *Сокровища сарматов. Каталог выставки. К 100-летию со дня рождения Б. Б. Пиотровского*. Санкт-Петербург; Азов: Азовский историко-археологический и палеонтологический музей-заповедник, с. 58—61.
- Максименко, В. Е. 1998. *Сарматы на Дону (археология и проблемы этнической истории)*. Донские древности, 6. Азов: Изд-во Азовского краеведческого музея.
- Мамонтов, В. И. 2000. *Древнее население левобережья Дона (по материалам могильника Первомайский VII)*. Волгоград: Изд-во ВолГУ.
- Мамонтов, В. И. 2004. К вопросу о сарматской торевтике. В: Скрипкин, А. С. (ред.). *Проблемы археологии Нижнего Поволжья. I международная Нижеволжская археологическая конференция*. Волгоград: Изд-во ВолГУ, с. 204—208.
- Мамонтов, В. И. 2008. Сарматские погребения из курганного могильника Вербовский II. *Нижеволжский археологический вестник*, 9, с. 170—197.
- Мандельштам, А. М. 1966. *Кочевники на пути в Индию*. Материалы и исследования по археологии СССР, 136. Москва; Ленинград: Наука.
- Мандельштам, А. М. 1975. *Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии*. Труды Таджикской археологической экспедиции ИА АН СССР и Института истории им. А. Дониша АН Таджикской ССР, VII. Ленинград: Наука.
- Мордвинцева, В. И., Трейстер, М. Ю. 2007. *Произведения торевтики и ювелирного искусства в Северном Причерноморье. II в. до н. э. — II в. н. э.* Симферополь; Бонн: Тарпан.
- Мордвинцева, В. И., Хабарова, Н. В. 2006. *Древнее золото Поволжья из фондов Волгоградского областного краеведческого музея*. Симферополь: Тарпан.
- Пичикий, И. Р. 1991. *Культура Бактрии. Ахеменидский и эллинистический периоды*. Москва: Наука.
- Раев, Б. А. 2009. «Стриженные гривы» и миграции кочевников. Об одном малозаметном элементе экстерьера коня. *Нижеволжский археологический вестник*, 10, с. 260—271.
- Раев, Б. А. 2012. Серебряный сосуд из с. Майкор (Пермский край). В: Фёдорова, Н. В. (ред.). *Археология Арктики. Материалы международной научно-практической конференции, посвящённой 80-летию*

- открытия памятника археологии «Древнее святилище Усть-Полуй». Доклады, г. Салехард, 27—30 ноября 2012 г. Екатеринбург: Деловая пресса, с. 188—192.
- Редина, Е. Ф., Симоненко, А. В. 2002. «Клад» конца 2 — 1 вв. до н. э. из Весёлой Долины в кругу аналогичных древностей Восточной Европы. *Материалы и исследования по археологии Кубани*, 2, с. 78—96.
- Руденко, С. И. 1962. *Культура хуннов и ноинкульские курганы*. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.
- Сергацков, И. В. 2006. Два серебряных сосуда из Волго-Донских степей и некоторые вопросы истории сарматов I в. н. э. В: Мурашева, В. В. (ред.). *III Международная научная конференция «Город и степь в контактной Евро-Азиатской зоне», посвящённая 75-летию со дня рождения Г. А. Фёдорова-Давыдова (21—24 ноября 2006 г., Москва)*. Москва: Нумизматическая литература, с. 42—45.
- Симоненко, А. В. 2010. *Сарматские всадники Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ.
- Симоненко, А. В. 2015. *Сарматские всадники Северного Причерноморья*. 2-е изд. Киев: Олег Филюк.
- Скрипкин, А. С. (ред.). 2013. *Археологическое наследие Волгоградской области. К 100-летию Волгоградского областного краеведческого музея*. Волгоград: Издатель.
- Трейстер, М. Ю. 1994. Сарматская школа художественной торевтики (К открытию сервиза из Косики). *Вестник древней истории*, 3, с. 172—203.
- Трейстер, М. Ю. 2007. Торевтика и ювелирное дело в Северном Причерноморье. II в. до н. э. — II в. н. э. (эллинистическая традиция). В: Мордвинцева, В. И., Трейстер, М. Ю. *Произведения торевтики и ювелирного искусства в Северном Причерноморье. II в. до н. э. — II в. н. э.* Том 1. Симферополь; Бонн: Тарпан, с. 15—194.
- Трейстер, М. Ю. 2019. «Импорты» из Центральной Азии и Сибири в погребальных памятниках Азиатской Сарматии II—I вв. до н. э. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 4, с. 180—238.
- Трейстер, М. Ю. 2020. Пектораль из Косики. *Вестник древней истории*, 2, с. 377—409.
- Трейстер, М. Ю. 2021. Сарматская чаша на Нижнем Рейне: к интерпретации серебряной чаши с золотым накладным декором из раннесредневекового поселения Угстгест под Лейденом. *Scripta antiqua*, 10, с. 73—116.

References

- Alexandropoulou, A. 2004. Η κεραμική της Γνάθια και της «Δυτικής Κλιτύος»: Μια συγκριτική προσέγγιση. In: Drougou, St. (ed.). *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης κλειστά σύνολα-εργαστήρια, Βόλος 17—23 Απριλίου 2000; πρακτικά*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, σ. 667—672.
- Andreae, B. 2009. Die Skylla im Beinrelief von Dedoplis Gora und die Zeitgebundenheit von Betrachtungsweisen. In: Einicke, R., Lehmann, S., Löhr, H., Mehnert, G., Mehnert, A., Slawisch A. (Hrsg.). *Zurück zum Gegenstand. Festschrift für Andreas E. Furtwängler*. Bd. I. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums, 16. Langenweißbach: Beier & Beran, S. 69—80.
- Belaňová, P. 2016. Ancient Adornments of Central Asia Influenced by the Greek Jewellery of the Classical and Hellenistic Period. *Studia Hercynia*, XX (1), p. 111—126.
- Belousov, A. V., Treister, M. 2020. Inscribed ceremonial dagger from princely Sarmatian burial near the village of Kosika in the Lower Volga Region. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 26 (1), p. 172—206.
- Bernard, P., Vopearachchi, O. 2002. Deux bracelets grecs avec inscriptions grecques trouvés dans l'Asie centrale hellénisée. *Journal des Savants*, 2 (1), p. 237—278.
- Bespaly, E. I. 1986. Barrows with Roman Imports excavated by the Expedition of the Azov Regional Museum in 1979—84. In: Raev, B. A. *Roman Imports in the Lower Don Basin*. British Archaeological Reports Intern. ser., 278. Oxford: British Archaeological Reports, p. 75—78.
- Boardman, J. 1986. The Ketos in India. In: Kahil, L. (ed.). *Iconographie classique et identités regionales*. Bulletin correspondance hellénique Suppl., 14. Athènes; Paris: École Française d'Athènes; Diffusion de Bocard, p. 447—453.
- Boardman, J. 2003. Three Monsters at Tillya Tepe. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 9 (1/2), p. 133—146.
- Boardman, J. 2012. Tillya Tepe: Echoes of Greece and China. In: Aruz, J., Valtz Fino, E. (eds.). *Afghanistan: Forging Civilizations along the Silk Road*. The Metropolitan Museum of Art Symposia. New Haven; New York: Yale University Press; Metropolitan Museum of Art, p. 102—111.
- Boardman, J. 2015. *The Greeks in Asia*. London: Thames and Hudson.
- Vopearachchi, O. 1991. *Monnaies gréco-bactriennes et indo-grecques*. Paris: Bibliothèque Nationale.

- Boucher, S. 1970. *Bronzes grecs, hellénistiques et étrusques. Collection des Musées de Lyon*. Lyon: En dépôt aux Éditions de Boccard.
- Braund, D. 1994. An Inscribed Bowl from the Volga Region: King Artheouazes and Ampsalakos. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 102, p. 310—312.
- Bruneau, P. 1972. *Les mosaïques*. Exploration archéologique de Délos, XXIX. Paris: De Boccard.
- Callaghan, P. J. 1996. An Antiochene Bowl in Cambridge. *The Annual of the British School at Athens*, 91, p. 369—375.
- Carnap-Bornheim, C. von 2003. Zu 'magischen' Schwertperlen und propellerförmigen Seitenstangen in kaiserzeitlichen Moorfundten. In: von Carnap-Bornheim, C. (Hrsg.). *Kontakt — Kooperation — Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus* [Kolloquium Marburg 1998]. Neumunster: Wachholtz, S. 371—382.
- Carter, M. L. 2015. *Arts of the Hellenized East, Precious Metalwork and Gems of the Pre-Islamic Era*. London: Thames and Hudson.
- Cat. Glasgow 1996. *Treasures of the Warrior Tombs*. 1996. Glasgow: Glasgow Museums.
- Cat. Malibu 2022. Spier, J., Potts, T. F., Cole, S. E. (eds.). 2022. *Persia: ancient Iran and the classical world*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Cat. Miho 2002. *Treasures of Ancient Bactria. Miho Museum*. 2002. Shigaraki: Miho Museum.
- Cat. Milan 1984. de Juliis, E.M. (ed.). 1984. *Gli ori di Taranto in età ellenistica*. Milan: Mondadori Ed. Arte.
- Cat. Paris 2001. Schiltz, V. (ed.). 2001. *L'or des Amazones*. Paris: Editions Findakly; Paris musées.
- Cat. Rome 2005. Anisimova, L., Bonora, G. L., Franchi, C., Karavaeva, L., Plakhov, V. V. (eds.). 2005. *I Tesori della steppa di Astrakhan*. Milan: Mondadori Electa.
- Cat. Tokyo 1991. *The Treasures of Nomadic Tribes in South Russia*. 1991. Tokyo.
- Cat. Trieste 2002. Giumlia-Mair, A., Rubinich, M. (eds.). 2002. *Le arti di Efestò. Capolavori in metallo dalla Magna Grecia*. Trieste: Silvana.
- Chandra, R. G. 1979. *Indo-Greek Jewellery*. New Delhi: Abhinav Publications.
- Dunbabin, K. 1999. *Mosaics of the Greek and Roman world*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Dvornitchenko, V. V., Fedorov-Davydov, G. A. 1994. Trésors des tombes de l'aristocratie sarmate au nord de la Caspienne. *Les dossiers d'archéologie*, 194, p. 66—75.
- Edwards, C. M. 1981. Corinth 1980: Molded Relief Bowls. *Hesperia*, 50 (2), p. 189—210.
- Falk, H. 2014. Libation trays from Gandhara. *Bulletin of the Asia Institute*, 24, p. 89—113.
- Fedorov-Davydov, G. A. 2001. *The Silk Road and the Cities of the Golden Horde*. Berkeley: Zinat Press.
- Francfort, H. P. 1979. *Les palettes du Gandhāra. Mémoires de la déléation archéologique française en Afghanistan*, XXIII. Paris: Diff. de Boccard.
- Gagoshidze, I. 2008. Bone Objects. In: Furtwängler, A., Gagoshidze, I., Löhr, H., Ludwig, N. (Hrsg.). *Iberia and Rome. The Excavations of the Palace at Dedoplis Gora and the Roman Military Influence in the Caucasian Kingdom of Iberia*. Langenweißbach: Beran & Beran, p. 87—115.
- Gall, H. von 1997. Die Reiterkampfszene auf der Silbervase von Kosika. Ursprünge und Rezeption eines iranischen Motivs in Südrubland. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 29, S. 243—269.
- Guerra, M. F., Demortier, G., Vitobello, M. L., Bobomulloev, S., Bagault, D., Borel, T., Mirsaidov, I. 2009. Analytical Study of the Manufacturing Techniques of Kushan Gold Jewellery (National Museum of Antiquities of Tajikistan). *Archeosciences. Revue d'archéométrie*, 33, p. 177—185.
- Herles, M. 2012. Zur Darstellung der Wildschweinjagd im Alten Orient. In: Baker, H., Kaniuth, K., Otto, A. (Hrsg.). *Stories of Long Ago. Festschrift für Michael D. Roaf*. Alter Orient und Altes Testament, 397. Münster: Ugarit Verlag, S. 219—240.
- Invernizzi, A. 1989. The investiture of Nemesis-Allat in Hatra. *Mesopotamia*, 24, p. 129—176.
- Kamenjarin, I. 2014. Hellenistic Moldmade Relief Pottery from Siculi (Resnik). *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 107, p. 129—160.
- Kat. Bonn 2008. *Gandhara. Das buddhistische Erbe Pakistans. Legenden, Klöster und Paradiese*. 2008. Bonn; Mainz: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland; Philipp von Zabern.
- Kat. Bonn 2010. *Gerettete Schätze Afghanistan. Die Sammlung des Nationalmuseums in Kabul*. 2010. Bonn: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.
- Kat. Frankfurt 2003. Wamers, E., Stutzinger, D. (Hrsg.). 2003. *Steppengold. Grabschätze der Skythen und Sarmaten am unteren Don*. Frankfurt: Archäologisches Museum.
- Kat. Leoben 2009. Seipel, W. (Hrsg.). 2009. *Das Gold der Steppe. Fürstenschätze jenseits des Alexanderreichs*. Wien: Kunsthistorisches Museum.
- Kat. Zürich 1989. J. Rickenbach (Hrsg.). *Oxus. 2000 Jahre Kunst am Oxus-Fluss in Mittelasien. Neue Funde aus der Sowjetrepublik Tadschikistan*. Museum Rietberg Zürich. Zürich: Museum Rietberg.

- Knauß, F. 2008. The Skylla Relief. In: Furtwängler, A., Gagoshidze, I., Löhr, H., Ludwig, N. (Hrsg.). *Iberia and Rome. The Excavations of the Palace at Dedoplist Gora and the Roman Military Influence in the Caucasian Kingdom of Iberia*. Langenweißbach: Beran & Beran, p. 117—121.
- Koryakova, L. 2006. On the Northern Periphery of the Nomadic World: Research in the Trans-Ural Region. In: Aruz, J., Farkas, A., Valtz Fino, E. (eds.). *The Golden Deer of Eurasia. Perspectives on the Steppe Nomads of the Ancient World*. New York: The Metropolitan Museum of Art, p. 102—113.
- Koryakova, L., Epimakhov, A. 2007. *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Künzl, S. 2002. *Ein Komplex von Formschüsseln für megarische Becher. Die „Mainzer Werkstatt“*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer, 32. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Künzl, S. 2004. Eine kleinasiatische Werkstattgruppe von Formschüsseln zur Herstellung von Megarischen Bechern. In: Drougou, St. (ed.). *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης κλειστά σύνολα-εργαστήρια, Βόλος 17—23 Απριλίου 2000; πρακτικά*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, S. 737—738.
- Lau, N. 2014. *Die Pferdegeschirre. Germanische Zaumzeuge und Sattelgeschirre als Zeugnisse kriegerischer Reiterei im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum*. Das Thorsberger Moor, 1. Schleswig: Verein zur Förderung des Archäologischen Landesmuseums e.V.
- LIMC. 1981—1999. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Zürich, München, Düsseldorf: Artemis & Winkler Verlag.
- Lindström, G. 2016. Der Oxos-Tempel. Räumliche Aspekte und Kultkontinuität im Spiegel der Motivpraxis. In: Hansen, S., Neumann, D., Vachta, T. (Hrsg.). *Raum, Gabe und Erinnerung. Weihgaben und Heiligtümer in prähistorischen und antiken Gesellschaften*. Berlin Studies of the Ancient World, 38. Berlin: Edition Topoi, S. 281—310.
- Litvinskij, B. A., Pičikian, I. R. 1995. River-Deities of Greece Salute the God of the River Oxus-Vakhsh Achelous and the Hippocampes. In: Invenizzi, A. (ed.). *In the Land of the Gryphons. Papers on Central Asian Archaeology in Antiquity*. Firenze: Le Lettere, p. 129—149.
- Livshits, V.A. 2003. Three Silver Bowls from the Isakovka Burial-Ground No. 1 with Khwarezmian and Parthian Inscriptions. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 9 (1/2), p. 147—172.
- Lo Muzio, C. 2011. Gandharan Toilet-trays: Some Reflections on Chronology. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 17, p. 331—340.
- Marshall, J. 1951. *Taxila*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, R. S. 2017a. *The Art of Contact: Comparative Approaches to Greek and Phoenician Art*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Martin, R. S. 2017b. Craft Identity: Mosaics in the Hellenistic East. In: Seaman, K., Schultz, P. (eds.). *Artists and Artistic Production in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 55—80.
- Minardi, M. 2016. The Hellenistic Chorasmian Ketos of Akchakhan-Kala. *Iranica Antiqua*, 51, p. 165—200.
- Mordvinceva, V. I., Redina, E. F. 2013. Der Depotfund von Veselaja Dolina. In: LVR — Landesmuseum Bonn (Hrsg.). *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen — Skythen — Goten*. Bonn: Landesmuseum Bonn, S. 394—401.
- Nasioula, M. 2022. Αμφιδάμαντα δὲ Τηλέμαχος. The Killing of the Suitors on Grammatika Vases. In: Rembart, L., Waldner, A. (eds.). *Manufacturers and Markets. The Contributions of Hellenistic Pottery to Economies Large and Small. Proceedings of the 4th Conference of IARPotHP, Athens, November 2019, 11th—14th*. International Association for Research on Pottery of the Hellenistic Period e. V., 4. Wien: Phoibos, p. 559—568.
- Petrova, A. 2014. A Pontic Group of Hellenistic Moldmade Bowls. In: Bilde, P. G., Lawall, M. (eds.). *Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*. Black Sea Studies, 16. Aarhus: Aarhus University Press, p. 215—231.
- Pfommer, M. 1993. *Metalwork from the Hellenized East. The J. Paul Getty Museum. Catalogue of the Collections*. Malibu: The J. Paul Getty Museum.
- Południkiewicz, A. 2011. “Megarian” Bowls from Tell Atrib. In: Meyza, H., Zych, I. (eds.). *Classica Orientalia. Essays Presented to Wiktor Andrzej Daszewski on his 75th Birthday*. Warsaw: PCMA UW, Wydawnictwo DiG, p. 425—445.
- Rosen Stone, E. 2008. Die Adaption westlicher Motive in der Kunst von Gandhara. In: *Gandhara. Das buddhistische Erbe Pakistans. Legenden, Klöster und Paradiese*. Bonn; Mainz: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland; Philipp von Zabern, S. 80—85.
- Rotroff, S. I. 1982. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Moldmade Bowls*. The Athenian Agora, XXII. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

- Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. The Athenian Agora, XXIX. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Rotroff, S. I., Oliver, A. Jr. 2003. *The Hellenistic Pottery from Sardis: The Finds through 1994*. Archaeological Exploration of Sardis, Monograph, 12. Cambridge, Mass.; London: Archaeological Exploration of Sardis; Distributed by Harvard University Press.
- Rudenko, S. I. 1969. *Die Kultur des Hsiungnu tend die Hügelgräber von Noin Ula*. Antiquitas, Reihe 3 (Serie in 4to): Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzial-römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, 7. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- Sarianidi, V.I. 1985. *Baktrisches Gold*. Leningrad: Aurora-Kunstverlag.
- Schwarzmaier, A. 1997. *Griechische Klappspiegel. Untersuchungen zu Typologie und Stil*. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung Beiheft, 18. Berlin: Mann.
- Siebert, G. 1978. *Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Péloponnèse à l'époque hellénistique*. Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 233. Athènes; Paris: Ecole française d'Athènes; de Boccard.
- Tanabe, K. 2002. Greek, Roman and Parthian Influences on the Pre-Kushana Gandharan „Toilet-Trays“ and Forerunners of Buddhist Paradise (Pāramitā). *SRAA*, 8, p. 73—100.
- Tolstikov, V., Zhuravlev, D. 2004. Hellenistic Pottery from two Cisterns on the Acropolis of Panticapaeum. In: Drougou, St. (ed.). *ΣΤ' Επισημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης κλειστά σύνολα-εργαστήρια, Βόλος 17—23 Απριλίου 2000; πρακτικά*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, p. 269—276.
- Treister, M. 1997. New Discoveries of Sarmatian Complexes of the 1st Century AD. A Survey of Publications in VDI. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 4, p. 35—100.
- Treister, M. 1999. Some Classical Subjects on Sarmatian Phalerae (to the origin of phalerae). In: Tsetschladze, G. R. (ed.). *Ancient Greeks West and East*. Leiden: E. J. Brill, p. 567—605.
- Treister, M. 2001. *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*. Colloquia Pontica, 8. Leiden; Köln; Boston: E. J. Brill.
- Treister, M. 2004a. Eastern Jewellery in Sarmatian Burials and Eastern Elements in the Jewellery Production of the North Pontic Area in the 1st Century AD. *Iranica Antiqua*, 39, p. 297—321.
- Treister, M. 2004b. Gold Vessels, Perfume Flasks and Pyxides from Sarmatia. In: Tuplin, C. (ed.). *Pontus and the Outside World. Studies in Black Sea History, Historiography and Archaeology*. Colloquia Pontica, 9. Leiden; Boston; Köln: E. J. Brill, p. 131—193.
- Treister, M. 2005. On a Vessel with Figured Friezes from a Private Collection, on Burials in Kosika and Once More on the “Ampsalakos School”. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 11 (3—4), p. 199—255.
- Treister, M. 2022. The Pectoral from Kosika and the Origin of the Scenes of Animal Combat in the Greco-Scythian Goldwork. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 110—147.
- Treister, M., Chugaev, A. 2022. Sources of metal of silver objects from burials of nomads of Asian Sarmatia of the 2nd century BC — 3rd century AD after the results of archaeological and Pb—Pb isotopic studies. *Materialy po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 14, p. 85—139.
- Treister, M. Yu., Yatsenko, S. A. 1998. About the Centres of Manufacture of Certain Series of Horse-Harness Roundels in 'Gold-Turquoise Animal Style' of the 1st—2nd Centuries AD. *Silk Road Art and Archaeology*, 5, p. 51—106.
- Viennot, O. 1954. Typologie de makara et essai de chronologie. *Arts asiatiques*, 1, p. 189—208.
- Artamonov, M. I. 1973. *Sokrovishcha sakov*. Moscow: Iskustvo.
- Belousov, A. V., Treister, M. Iu. 2018. Paradnyi kinzhal s nadvisiu iz kniazheskogo sarmatskogo pogrebeniia u s. Kosika v Nizhnem Povolzhe. *Aristei*, XVIII, p. 92—128.
- Bespalyi, G. E. 2014. *Vystavka «Novye otkrytiia v Tanais»*. Buklet. Tanais: Muzei-Zapovednik.
- Bespalyi, E. I. 1985. Kurgan I v. n. e. u g. Azova. *Sovetskaia arkeologiya*, 4, p. 163—172.
- Vinogradov, Iu. G. 1994. Ocherk voenno-politicheskoi istorii sarmatov v I v. n. e. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 151—170.
- Gall, Kh. von 1997. Stsena poedinka vsadnikov na serebrianoi vase iz Kosiki. Istoki i vospriatie odnogo iranskogo motiva v iuzhnoi Rossii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 174—197.
- Dvornichenko, V. V., Fedorov-Davydov, G. A. 1989. Pamiatniki sarmatskoi aristokratii v Nizhnem Povolzhe. In: Smirnov, K. A. (ed.). *Sokrovishcha sarmatskikh vozhdiei i drevnie goroda Povolzhia*. Moscow: Nauka, p. 5—13.
- Dvornichenko, V. V., Fedorov-Davydov, G. A. 1993. Sarmatskoe pogrebenie skeptukha I v. n. e. u s. Kosika Astrakhanskoi oblasti. *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 141—179.
- Dediulkin, A. V. 2015. K voprosu o genezise i khronologii naplechnykh falarov ellinisticheskoi epokhi. *Vostok (Oriens)*, 5, p. 127—136.
- Zasetskaia, I. P. 2011. *Sokrovishcha kurgana Khokhlach. Novoherkasskii klad*. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.

- Zasetskaia, I. P. 2019. *Iskusstvo zverinogo stilia sarmatskoi epokhi (II v. do n. e. — nachalo II v. n. e.)*. Arkheologicheskie pamiatniki Severnogo Prichernomoria, 1. Simferopol: Antikva.
- Iliukov, L. S. 2000. Dva serebrianykh falara iz Novocherkasskogo muzeia istorii donskogo kazachestva. *Donskaia arkeologiya*, 3/4, s. 133—135.
- Kat. Moskva 2005. Gabuev, T. A. 2005. *Alanskii vsadnik. Sokrovishcha kniazeei I—XII vekov*. Moscow: GMINV.
- Kat. St. Peterburg 2008. *Sokrovishcha sarmatov. Katalog vystavki. K 100-letiiu so dnia rozhdeniia B. B. Piotrovskogo*. 2008. Saint Petersburg; Azov: Azovskii istoriko-arkheologicheskii i paleontologicheskii muzei-zapovednik.
- Korolkova, E. F. 2003. Ritualnye chashi s zoomorfnyim dekorom v kulture rannikh kochevnikov. *Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha*, 36, p. 28—59.
- Korolkova, E. F. 2012. Sarmatskie bliashki kak element sakralnogo ornamenta. In: Zhuravlev, D. V., Firsov, K. B. (eds.). *Evrasiia v skifo-sarmatskoe vremia. Pamiati Iriny Ivanovny Gushchynoi*. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia, 191. Moskva: GIM, p. 134—143.
- Livshits, V. A. 2002. Tri serebrianye chashi iz Isakovskogo mogilnika № 1. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 43—56.
- Litvinskii, B. A. 2001. *Khram Oksa v Baktrii (Iuzhnyi Tadzhikistan). T. 2. Baktriiskoe vooruzhenie v drevnevostochnom i grecheskom kontekste*. Moscow: Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatura» RAN.
- Litvinskii, B. A. 2010. *Khram Oksa v Baktrii (Iuzhnyi Tadzhikistan). T. 3. Iskusstvo. Khudozhestvennoe remeslo. Muzykalnye instrumenty*. Moscow: Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatura» RAN.
- Lukiashko, S. I. 2000. O semantike izobrazhenii na serebrianom kuvshine iz kurgana 28 gruppy Vysochino VII. *Nizhnevolzhskii arkeologicheskii vestnik*, 3, p. 163—171.
- Lukiashko, S. I. 2008. Drevneiranskii kosmologicheskii siuzhet na serebrianom kuvshine iz sarmatskogo pogrebeniia u g. Azova. In: *Sokrovishcha sarmatov. Katalog vystavki. K 100-letiiu so dnia rozhdeniia B. B. Piotrovskogo*. Saint Petersburg; Azov: Azovskii istoriko-arkheologicheskii i paleontologicheskii muzei-zapovednik, p. 58—61.
- Maksimenko, V. E. 1998. Sarmaty na Donu (arkheologiya i problemy etnicheskoi istorii). *Donskie drevnosti*, 6. Azov: Izdatelstvo Azovskogo kraevedcheskogo muzeia.
- Mamontov, V. I. 2000. *Drevnee naselenie levoberezhia Dona (po materialam mogilnika Pervomaiskii VII)*. Volgograd: Izdatelstvo VolGU.
- Mamontov, V. I. 2004. K voprosu o sarmatskoi torevtike. In: Skripkin, A. S. (ed.). *Problemy arkeologii Nizhnego Povolzhia. I mezhdunarodnaia Nizhnevolzhskaia arkeologicheskaja konferentsiia*. Volgograd: Izdatelstvo VolGU, p. 204—208.
- Mamontov, V. I. 2008. Sarmatskie pogrebeniia iz kurgannogo mogilnika Verbovskii II. *Nizhnevolzhskii arkeologicheskii vestnik*, 9, p. 170—197.
- Mandelstam, A. M. 1966. *Kochevniki na puti v Indiiu*. Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR, 136. Moscow; Leningrad: Nauka.
- Mandelstam, A. M. 1975. *Pamiatniki kochevnikov kushanskogo vremeni v Severnoi Baktrii*. Trudy Tadzhikskoi arkeologicheskoi ekspeditsii IA AN SSSR i Instituta istorii im. A. Donisha AN Tadzhikskoi SSR, VII. Leningrad: Nauka.
- Mordvintseva, V. I., Treister, M. Iu. 2007. *Proizvedeniia torevtiki i iuvelirnogo iskusstva v Severnom Prichernomore. II v. do n. e. — II v. n. e.* Simferopol; Bonn: Tarpan.
- Mordvintseva, V. I., Khabarova, N. V. 2006. *Drevnee zoloto Povolzhia iz fondov Volgogradskogo oblastnogo kraevedcheskogo muzeia*. Simferopol: Tarpan.
- Pichikian, I. R. 1991. *Kultura Baktrii. Akhemenidskii i ellinisticheskii periody*. Moscow: Nauka.
- Raev, B. A. 2009. «Strizhennye grivy» i migratsii kochevnikov. Ob odnom malozametnom elemente eksterera konia. *Nizhnevolzhskii arkeologicheskii vestnik*, 10, p. 260—271.
- Raev, B. A. 2012. Serebrianyi sosud iz s. Maikor (Permskii krai). In: Fedorova, N. V. (ed.). *Arkheologiya Arktiki. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 80-letiiu otkrytiia pamiatnika arkeologii «Drevnee sviatilishche Ust-Polui»*. Doklady, g. Salekhard, 27—30 noiabria 2012 g. Ekaterinburg: Delovaia pressa, p. 188—192.
- Redina, E. F., Simonenko, A. V. 2002. «Klad» kontsa 2 — 1 vv. do n. e. iz Veseloi Doliny v krugu analogichnykh drevnostei Vostochnoi Evropy. *Materialy i issledovaniia po arkeologii Kubani*, 2, p. 78—96.
- Rudenko, S. I. 1962. *Kultupa khunnov i noinulskie kurgany*. Moscow; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Sergatskov, I. V. 2006. Dva serebrianykh sosuda iz Volgo-Donskikh stepei i nekotorye voprosy istorii sarmatov I v. n. e. In: Murasheva, V. V. (ed.). *III Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia «Gorod i step v kontaktnoi Evro-Aziatskoi zone», posviashchennaia 75-letiiu so dnia rozhdeniia G. A. Fedorova-Davydova (21—24 noiabria 2006 g., Moskva)*. Moscow: Numizmaticheskaja literatura, p. 42—45.
- Simonenko, A. V. 2010. *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomoria*. Saint Petersburg: Fakultet filologii i iskusstv SPbGU.

- Simonenko, A. V. 2015. *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomoria*. 2-e izd. Kyiv: Oleg Filiuk.
- Skripkin, A. S. (ed.). 2013. *Arkheologicheskoe nasledie Volgogradskoi oblasti. K 100-letiiu Volgogradskogo oblastnogo kraevedcheskogo muzeia*. Volgograd: Izdatel.
- Treister, M. Iu. 1994. Sarmatskaia shkola khudozhestvennoi torevtiki (K otkrytiiu serviza iz Kosiki). *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 172—203.
- Treister, M. Iu. 2007. Torevtika i iuvelirnoe delo v Severnom Prichernomore. II v. do n. e. — II v. n. e. (ellinitscheskaia traditsiia). In: Mordvintseva, V. I., Treister, M. Iu. *Proizvedeniia torevtiki i iuvelirnogo iskusstva v Severnom Prichernomore. II v. do n. e. — II v. n. e.* Tom 1. Simferopol; Bonn: Tarpan, p. 15—194.
- Treister, M. Iu. 2019. «Importy» iz Tsentralnoi Azii i Sibiri v pogrebalnykh pamiatnikakh Aziatskoi Sarmatii II—I vv. do n. e. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 4, p. 180—238.
- Treister, M. Iu. 2020. Pektoral iz Kosiki. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 377—409.
- Treister, M. Iu. 2021. Sarmatskaia chasha na Nizhnem Reine: k interpretatsii serebrianoi chashi s zolotym nakladnym dekorom iz rannesrednevekovogo poseleniia Ugstgest pod Leidenom. *Scripta antiqua*, 10, p. 73—116.

РЕЧИ У (КОН)ТЕКСТАХ

THINGS AND (CON)TEXTS

«Сокира» Мітри та скіфський *σάγυρις*: деконструкція гіпотез

Ганна Вертієнко¹

The “Battle-Axe” of Mithra and the Scythian *σάγυρις*: Deconstruction of Hypotheses

Hanna Vertiienko

Анотація. У статті розглянуто давньоіранську мілітарну термінологію, що позначає 'сокиру'. Зокрема, досліджено авестійську лексему *sakuš-* (Яшт 10.130) та давньогрецьке слово *σάγυρις*, яким в античних джерелах (Геродот, Ксенофонт та ін.) називається бойова сокира. Останню застосовували іраномовні кочівники (скіфи, саки, массагети) та перси. Автор пропонує співвідносити *σάγυρις* з бойовими сокирами, тоді як інший вид ударної зброї кочівників — чекани — мав позначатися іншим терміном, на кшталт ав. *sakuš-*, який пропонується перекладати як «чекан».

Ключові слова: бойова сокира, чекан, зброя Мітри, Яшт 10, скіфи, саки, перси, *sakuš-*, *σάγυρις*.

Abstract. The article examines the Iranian military vocabulary associated with the designation 'battle-axe'. In particular, the Avestan lexeme *sakuš-* (Yasht 10.130) and the ancient Greek word *σάγυρις*, which in Classical sources (Herodotus, Xenophon etc.) denotes a battle-axe, were analyzed. The term *σάγυρις* referred to weapons used by the Persians as well as by the Iranian-speaking nomads (Scythians, Saka and Massagetae). The author proposes to identify *σάγυρις* with battle-axes as such, while another type of impact weapon of the nomads — chekans — should have been denoted by another term, probably Av. *sakuš-*, which is suggested to be translated as 'chekan'.

Key words: battle-axe, chekan, Mithra's weapon, Yasht 10, Scythians, Saka, Persians, *sakuš-*, *σάγυρις*.

В одній із своїх ранніх наукових розробок Юрій Богданович Полідович торкнувся такої фундаментально важливої зброї для технологічної історії людства, як кам'яна сокира. З часом, матеріал, з якого виготовлялася сокира, покращувався, а сакралізована складова цього предмета залишалася (Полідович, Циміданов 1995). Проте, для стародавніх іраномовних народів, зокрема, кочових, сокира була не лише певним символічним знаряддям, а й ефективною зброєю при захопленні нових територій. Типологічні дослідження щодо скіфських бойових сокир неодноразово проводилися як в Україні, так і за її межами. Отже, у цій статті ми звернемося до менш розроблених у скіфології та іраністиці аспектів, а саме розглянемо деякі давньоіранські лексичні номінації цієї зброї та їхнє

співвіднесення з образотворчими й археологічними джерелами.

Єдину згадку про стародавню іранську зброю такого типу маємо в Авесті в Яшті 10.130, який присвячений Мітри, богу суспільного договору, де вона називається **čakuš-* або *čakuša-* і в тексті вживана у формі *sakušanəm* (множ., О. в.). До появи класичного словника Хр. Бартоломе, який надає переклад цьому слову — 'Wurfhammer, Wurfaxt' ('метальний молот або метальна сокира') (Bartholomae 1904, Kol. 575), першими перекладачами Авести були запропоновані й інші варіанти розуміння цієї лексеми (Табл. 1). Щодо етимології, то зазвичай це слово виводять з арійськ. **čakuš-* 'молот, метальна зброя', припускається й походження від і.-с. **keku-s* 'дубиноподібна палиця' (Pokorny 1959, S. 543; Hinz 1975, S. 70).

¹ **Ганна Володимирівна ВЕРТІЄНКО:** кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, вул. М. Грушевського 4, Київ, Україна, 01001; гостьова дослідниця, Факультет азійських та близькосхідних досліджень, Оксфордський університет, Pusey Lane, Oxford, OX1 2LE, UK; **Hanna VERTIIENKO:** Candidate of Historical Sciences, Senior Staff Researcher, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences, 4 M. Hrushevsky str., Kyiv, Ukraine, 01001; Academic Visitor, Faculty of Asian and Middle Eastern Studies, University of Oxford, Pusey Lane, Oxford, OX1 2LE, UK.
ORCID iD: 0000-0002-2104-0058
e-mail: vertana77@gmail.com; hanna.vertiienko@ames.ox.ac.uk

Втім в іран. мовах не виключено і переосмислення або контамінація з похідним від дієсл. *²*čak-*, який має значення 'стукати'. Також в осетин. мові є дієсл. *саудун* зі значенням 'витушувати, кувати' (ИЭСОЯ, I, с. 298; Расторгуева, Эдельман 2003, с. 213, 217). У середньоперс. мові *čakuš* {čkwš} має значення 'молоток' ('hammer') (MacKenzie 1971, р. 21; Khorasani 2010, р. 135—136). Також бачимо збереженість цього слова в курд. мові, де окрім кінцевого *š* є форма з *c* — *cākūc* (Цаболов 2001, с. 226—227). Хорезм. *čkwnd*, *čkwndk* з тим самим значенням 'молоток' (Расторгуева, Эдельман 2003, с. 214). У сучасній перс. мові *چکش* (*čakoš*) має значення 'молот, молоток', а словосполучення *چکشکاری* (*čakoškāri*) перекладається як 'ковка (металу)' (Рубинчик 1983, I, 473). Існує імовірність, що від іран. **sakuš-* походять укр., болг. (у значенні 'молот') та рос. *чекан* (й інші похідні в слов'ян. мовах) (ЭСРЯ, IV, с. 324—325).

У спеціалізованій статті У. Маландри, що присвячена зброї в авест. лексиці, імен. *sakuš-* набуває тлумачення 'бойова сокира, сокирка'

('battle ax, hatchet'), а прик. *haosafnaēna-* перекладається як 'made of steel' (Malandra 1973, р. 273). Але при цьому слід зазначити, що в індоєвропейських мовах лексеми для позначення поняття 'сокира' етимологічно походять від інших корінних основ, таких як **a/od^[h]H-es-* та **p^[h]elek^[h]u-* (Гамкрелідзе, Иванов 1983, с. 716—717). Окремо етимологію м.-ав. лексеми *sakuš-* досліджував і Р. Більмейєр (Bielmeier 2001, S. 5—9), однак не запропонував власного перекладу цього слова і спирався на класичний переклад Хр. Бартоломе ('Wurfhammer, Wurfaxt'). Розглянувши це слово та похідні в різних іранських мовах та на різних хронологічних стадіях, вчений також дослідив похідні лексеми в санскриті та тюркських мовах. Вчений дійшов висновку, що це було дуже раннє запозичення з тюркських мов, адже м.-ав. форма *sakuš-* в *Яшті* 10 демонструє, на його думку, вже результат внутрішньоіранського лексичного розвитку. Більмейєр також фіксує випадки зворотного запозичення з іран. мов у тюркські (Bielmeier 2001, S. 8). У фундаментальній праці Хорасані, що

Таблиця 1. Варіанти перекладів фрагменту Яшта 10.130.

Автори перекладів	<i>hazaŋrəm cakušanqm² haosafnaēnqm bitāyanqm hukərətanqm</i> (<i>hazaŋharəm ca ušnqm husafananqm bitayanqm hukərətanqm</i> — за В ₆) ³
Windischmann Fr. (1857, S. 16)	Tausend Wurfscheiben von Kupfer, zweigeschärft, wohlgemacht
Spiegel Fr. (1864, p. 72)	a thousand quoits,* copper, two-edged, well-fashioned
de Harlez C. (1881, p. 466)	mille coutelas d'airain, aux deux côtés aigus, faits avec art
Darmesteter J. (1883, p. 154)	a thousand steel-hammers, two-edged, well-made
Jackson A. V. W. (1894, p. 105)	a thousand steel battle-axes (?), two-edged and well made
Wolff Fr. (1910, S. 219)	Tausend stählerner wohlgefertigter zweischneidiger Wurfäxte
Lommel H. (1927, S. 83)	tausend stählerne Hämmer, beiderseits spitze, gutgemachte
Herzfeld (1947, p. 783)	...hatchets of hōsafna with two bits...
Gershevitch I. (1959, p. 139)	a thousand well-made, two-wedged hatchets of steel
Стеблин-Каменский И. М. (1993, с. 105 = Авеста 1997, с. 305)	Есть тысяча топоров⁴ Из лучшего метала Двухлезвийных и острых
Соколова В. С. (2005, с. 340)	тысяча стальных молотов, обоюдоострых⁵ , хорошо-сделанных
Pirart É. (2006, p. 153)	mille couteaux à double fil, bien faits⁶
Skjærvø P. O. (2006, p. 195)	a thousand axes made of steel, double-edged, well-made
Lecoq P. (2016, p. 457)	mille marreaux de jet parfaits, en aciet, à deux tranchants

² Різничитання за рукописами: E₁, K_{15,40}, H₃ — *cakušanqm*; F₁, Pt₁ — *cajušanqm*; P₁₃ — *ca yušanqm*; L₁₈ — *ca gušanqm*, H₄, B₆ — *ca ušnqm* (Geldner 1889, p. 153; Gershevitch 1959, p. 317).

³ BUL / V6 / 54r (за: <https://ada.geschkult.fu-berlin.de/>).

⁴ Якщо в Яшту 10.130 під *cakušanqm* розуміються 'топори' (припускаючи тип індіанських томагавків (Авеста 1997, с. 305, прим. 3)), то поява перекладу вже через декілька параграфів (Яшт 10.132) вже іншого слова *vazrət* теж як 'топор' (Авеста 1997, с. 306) демонструє певні неточності в цьому літературному перекладі. Ймовірно, виходячи з літературної точки зору, автор вирішив не перекладати прикметник *hukərətanqm*, який ніколи не ігнорувався перекладачами.

⁵ У цьому перекладі є суттєве логічне протиріччя, адже важко увітати собі «обоюдоострые молоты». Це не єдине подібне протиріччя, що зустрічається в перекладах цієї дослідниці (Вертієнко 2018, с. 16).

⁶ Е. Пірар пропустив в перекладі прикметник *haosafnaēna-* 'сталевий'.

присвячена іранській зброї та озброєнню, в окремому розділі, що розглядає *сокиру*, авест. *sakuš-* лише згадується і розуміється дослідником, спираючись на думку Пур Давуда (Pur Dāvood 1969, р. 42) так, що спочатку цей термін мав значення металюної сокири, з двома лезами, а потім це слово набуло певного семантичного переосмислення й розуміється в сучасній перс. мові як 'молоток' (Khorasani 2006, р. 262)⁷.

При розгляді мітрівського арсеналу з 10-ого *Яшту* треба завжди пам'ятати про розгалужену його складову, в якій сконцентровано максимальне різноманіття озброєння; до того ж такий арсенал не має аналогів в інших *Яштах*, що підкреслював нещодавно й А. Кантера (Cantera 2017, р. 30). Дослідник також констатував, що денному Мітри в *Яшті* приділено взагалі більше уваги (Яшт 10.123—132), ніж нічному, у якого арсенал бідніший (Яшт 10.99—101) і наближений до фравашівського (Cantera 2017, р. 30—31). На нашу думку, різниці в кількості перерахованої зброї можливо й не існує, якщо припустити, що для нічного Мітри застосовано стислий перелік (пор.: Вертиєнко 2012, с. 45—46). В арсеналі Мітри перераховується шість її різновидів (Яшт 10.128—132), що можуть бути скомпоновані в умовні три «блоки»: (луки і) *спілі/спіси*; *сокири (sakuš-)/ножі*; *палиці/булава (vazra-)*. Така послідовність логічна і вказує на поступову скороченість дистанції при бойовому застосуванні відповідної зброї. Втім, що це за озброєння? Звичайно, не можна виключати метафоричне його осмислення, враховуючи природу самого божества (Вертиєнко, Бочарникова 2020). Погоджуючись з думкою А. Кантери, що вся перерахована зброя в тексті є метафоричною еманациєю променів божества (Cantera 2017, р. 30—31), але все рівно підґрунтям для цього опису було реальне озброєння, припустимо ассирійське (Herzfeld 1947, р. 783), відоме укладачам тексту.

А. Джексон один із перших, хто досліджував даний *hax* в Яшті 10.130 (Jackson 1894, р. 115—116). Для з'ясування значення цього слова залучалося ще Яшт 1.18, де поміж зброї фігурує слово *saku-* (у тексті в множ. *sakavo*) та інтерпретувалося через санскритську версію цього Яшту як 'wheels, disks' (Darmesteter 1883, р. 339). Санскритська *sakra-* дійсно була смертоносною зброєю в стародавній Індії, однак наскільки це доречно для стародавнього Ірану, питання залишається відкритим (див.: Malandra 1973,

р. 273), і тому дослідник запропонував вбачати під *sakušanam* функціонально схожу зброю — сокири або молоти. Джексон також констатував відсутність цієї зброї в іранських воїнів за Відеватом 14.9. Той факт, що вона не потрапила у їхній воїнський арсенал, змушує зупинитися на цьому докладно. Текст Відевдату 14 не є таким метафоричним, як Яшт 10, та не має такої кількості прикметників, щоб підкреслити якісні характеристики зброї, однак перелічений арсенал наступальної зброї⁸ дійсно схожий з мітрівським і в місці, де йдеться про металюну зброю, названа інша зброя — праща (*fradaxšānā-*). Можна спробувати пояснити це явище наступним: описано арсенал воїна, а не бога Мітри, тобто *sakuš-* має божественну сутність, або ж *sakuš-* вже вийшов зі вжитку і з цієї причини не потрапив до тексту Відевдата. Втім, останнє припущення змушує акцентувати на матеріалі мітрівського *sakuš-*, а саме *haosafnaēna-* — 'залізний' ('сталевий?'), що навряд сприяло б виходу такої зброї зі вжитку. Прикметник *haosafnaēna-* вказує на неабияку якість такої зброї та можливу ефективність при застосуванні. Отже, є більше підстав тлумачити відсутність/заміну *sakuš-* в 14-ому фрагменті Відевдату через належність цієї зброї богові Мітри.

Прикметники *haosafnaēna-*, *bitaēyana-*, *hukarātana-*, що характеризують іменник *sakuš-*, на перший погляд повинні б наближати до кращого його розуміння, однак унікальність деяких з них стоїть цьому на заваді. Якщо *hukarātana-* є найбільш нейтральною характеристикою 'гарнозроблений' і наголошує на відмінній якості такої зброї, то наступні дві заслуговують на увагу та роз'яснення. Епітет *bitaēyana* переважно розуміється як 'двохлезовий'. У. Маландра окремо зупиняється на цьому компаунді, констатуючи, що *taēya-* вживано лише тут, але як окреме слово функціонує у більш пізніх іранських мовах. Для *bitaēya-* наводять такі переклади як 'double-bitted, double-edged, -bladed' (Malandra 1973, р. 273). Однак *haosafnaēna-* окрім Яшту 10.130, ще декілька разів вживаний у Відеваті 7.75 та 8.90 (див.: Doctor 2004, р. 309). Е. Херцфельд також розглядав цього прикметника в фрагментах Відевдату та прийшов до висновку, що це — 'name of a special kind of iron', однак не заперечував, що це слово може мати значення *сталь*, і цей факт він вважав важливим для культурної стратиграфії⁹, а під *sakuš-* розумів різновид бойової сокири, вбачаючи

⁷ Базуючись на іранському лексиконі (*The Digital Lexicon of Dehkhoda*) дослідник розглядає інший термін *tabar* та *tabarzin* зі значенням 'сокира' (Khorasani 2006, р. 262—266). Саме цей термін і є запозиченням з іранської в багатьох слов'янських мовах (ЭСРЯ, IV, с. 19—80).

⁸ В Яшті 10.128—132 захисний обладунок не наводиться, а за Відеватом 14.9 він є.

⁹ На його думку, йдеться про фінікійську «іспанську» *сталь* (точніше, іспанські «двохлезові топори» («double-axes»), відомі з нумізматичного матеріалу), що начебто з'явилася в Ірані в результаті міжнародної торгівлі. Херцфельд

для цього слова неіранське походження (Herzfeld 1947, р. 782, 785, 787, 791).

Таким чином, більшість науковців схильна була вбачати під *haosafnaēna*- значення 'сталевий'¹⁰ (Bartholomae 1904, Kol. 1737; Benveniste 1927, р. 132—133; Абаев 1963, с. 203—207; 1985, с. 12—13; Расторгуева, Эдельман 2000, с. 246)¹¹. Досвід більш ніж сторічного дослідження значення лексеми *haosafnaēna*- не надав переконливих доказів щодо її перекладу і спонукав до нових пошуків, підтвердженням чому стала стаття Д. Баянера¹², який запропонував виводити *haosafnaēna*- від давн.-іран. **ašyan(i)a*- 'залізо' зі значенням 'кінський метал' (Buyaner 2021, р. 59—60). На перший погляд ця пропозиція виглядає дуже вдалою, але дослідження терміну проводилося ізольовано від його вживання в текстах, що призвело до неузгодженості контекстуального порядку. Як ми знаємо з того ж Яшту 10, але з § 125, коні Мітри 'взуті', тобто мають підкови — 'срібні' та 'золоті' (Вертієнко, Бочарникова 2020, с. 11), а не *haosafnaēna*-, що було б логічніше із запропонованого тлумачення. Проте навпаки, *зброя* Мітри за текстом виготовлена з «кінського» металу. Однак це протиріччя знімається, якщо наголошувати на божественній сутності коней бога, які б і не могли бути підковані звичайним «кінським» залізом. Щоб з'ясувати наскільки нове запропоноване значення *haosafnaēna*- не протирічить контексту вживання його в інших авестійських джерелах пропонуємо переглянути їх. Дійсно джерел, де використана лексема *haosafnaēna*-, обмаль. Це — два фрагменти Відевату: 7.75 і 8.90, де йдеться про градаційні якості чотирьох металів: золота, срібла, бронзи (метал некоштовний) і заліза (сталі?). У першому випадку (7.73—75) перераховуються чаші (*tašta*-) з різних металів (Вертієнко 2021, с. 34—35), що підлягають очищенню після поховальної церемонії: «(73) <...> якщо ці чаші, що використовуються при вживанні їжі, очистити?» (74) <...> якщо вони золоті, слід один раз промити сечею бика, один раз землею наповнити, один раз водою промити. Так очистити. (75) <...> якщо вони срібні, слід два рази <...> якщо вони бронзові, слід три рази <...> якщо вони **залісні** (*haosafnaēniš*), слід

чотири рази <...>¹³. Із цього тексту логічне постає питання наскільки взагалі доречним було виготовлення *сталевих* чаш, адже цей високотемпературний та міцний сплав металу є більш необхідним для зброї. І тому ми схильні розуміти *haosafnaēna*- як *залізний* при врахуванні градації металів, запропонованої в цьому тексті.

У другому випадку (8.87—90) це слово виступає компаундом при перерахуванні різних топок, звідки треба брати вуглинці для певних обрядових дій. «(87) <...> з золото-топки <...> 100 вугликів віднести у відведене місце. (88) <...> з срібло-топки <...> 90 вугликів віднести у відведене місце. (89) <...> з бронзо-топки <...> 80 вугликів віднести у відведене місце. (90) <...> з **залізо**-топки (*haosafnaēnō.saēpāt*) <...> 70 вугликів віднести у відведене місце»¹⁴. Ми тут бачимо ту саму послідовність металів, що й у попередньому фрагменті, і це надає нам підстав стверджувати про сталій та градаційний порядок металів. Цей текст підтверджує факт існування в іранців розгалуженої металургії — спеціальних топок для чотирьох різних металів. Присутність *haosafnaēna*- як в Яшті 10, так і в Відеваті 7 і 8 може також вказувати й на синхронне написання цих текстів, а також на те, що в них йдеться про однаковий вид металу, а саме про *залізо*. Втім, залишається питання, наскільки градаційним є вживання саме «кінського металу» після бронзи, і чи взагалі слід диференціювати *залізо* на підтипи, адже окрім наведених чотирьох металів в Авесті інші не згадуються? Раніше ми звертали увагу на момент «запізнення» лексики в цьому ж Яшті 10, але в § 70, де для ймовірного позначення *заліза* вжито лексеми для позначення *бронзи* (*aīiah*-), тобто при зміні технологічного контексту вживано «застаріле» слово (Вертієнко 2014, с. 145—146). Але у випадку з *haosafnaēna*- ситуація інша. Це слово є «інноваційним» для контексту, в якому сконцентровані три метали — *золото* (наконечники стріл — 10.129), *залізо* (*cakuš*- — 10.130), *бронза* (палиці-булави — 10.131) та *жовта бронза* (*vazra*- — 10.132). Можливо *hao+safnaēna*- слід тлумачити не стільки як 'добре залізо' = 'сталь', а вбачати тут номінацію нового металу, тобто *заліза*, у позитивній конотації. Також викликає

виводить *haosafnaēna*-, пропонуючи транслітерацію (наголошуючи, що в тексті є помилки) для Яшту 10.130 як *čakušām hōspinēnānām bitēyānām*, від гіпотетичного **hūspīn* = *Hispania*, тобто «Іспанія» (Herzfeld 1947, р. 789—791). Втім, цьому прямо протирічать дані Відевату 8.90, де вказується на спеціальні іранські топки для цього металу, що виключає необхідність настільки віддаленого імпорту руди або зброї.

¹⁰ Такий переклад базується на розумінні *hao-/hu*- як елемента із закономірним чергуванням в першій частині складних слів зі значенням 'гарний', а не є частиною кореня (Абаев 1985, с. 12). Таких авестійських слів небагато: *haotanaṣṣa*-, *haosrauišah*- (Rau 2007), *haozqāwa*-, *haosyaṣṣa*- (Docton 2004, р. 308—309).

¹¹ Докладну бібліографію з питання див.: Buyaner 2021, р. 59. Див. також Табл. 1.

¹² Наскільки це питання зможе стати зрозумілішим після виходу анонсованого ще в 2012 р. нового перекладу Яшту 10 Д. Новака (*D. Nowak*) — покаже час (Hintze 2012, р. 423).

¹³ Переклад наш — Г. В. Див. також: Moazami 2014, р. 214—215; Lecoq 2016, р. 935.

¹⁴ Переклад наш — Г. В. Див. також: Авеста 1997, с. 110; Moazami 2014, р. 260—261; Lecoq 2016, р. 951—952.

зацікавлення вживання прикметника *haosafnaēna-* як до зброї *cakuš-*, так і до чаші *tašta-* (Herzfeld 1947, р. 782). Це може вказувати, що між цими двома залізними предметами існував певний семантичний взаємозв'язок.

Присутність посудини та зброї з одного металу також бачимо й у тексті Геродота, де при описі т. зв. скіфської генеалогічної легенди вони включені в перелік священних золотих дарів, що були отриманні від небесного божества: «Скіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший серед усіх народів, і ось як це сталося. Їхня країна була пустелею і перша людина, що там з'явилася, був такий, що називався Таргітаєм. Батьками цього Таргітая, як вони кажуть, але я цьому не вірю, були, за їхнім твердженням, Зевс і дочка бога ріки Борісфена. Від них походив Таргітай і в нього було троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. Коли вони були царями, з неба впали на скіфську землю зроблені з золота плуг, ярмо, сокира і чаша. Перший побачив їх старший і наблизився, щоб їх узяти, але все це золото, коли він підійшов туди, почало горіти. Він віддалився і тоді до них підійшов другий, але із золотом сталося те саме. Отже так своїм полум'ям прогнало їх золото. Проте, коли до нього наблизився третій, молодший, золото згасло і тоді він узяв його собі і пішов із ним додому. І старші брати, після того, що вони побачили, погодилися передати все царство молодшому (Herod., Hist., IV.5 — переклад А. О. Білецького) (Геродот 1993, с. 181).

Геродот вживає тут для позначення небесної зброї слово *σάγαις*. Вважається, що в давньогрецьку мову ця лексема потрапила зі скіфської, хоча вчені, які зверталися до вивчення її лексичного складу, ніколи її не розглядали (див.: Абаев 1979; Тохтасьєв 2005; Кулланда 2016). У грецькому етимологічному словнику ця лексема присутня, однак вказано, що це іноземне слово без етимології (Beekes 2010, II р. 1300). Є думка, що лексема *σάγαις* не має індоєвропейського походження. Втім, виявляється подібність до лат. *sagitta* 'стріла', пробербер. **zagaāya* 'спис' (Alessio 1944, р. 142—143), а також до давн.-євр. *sāgōr* (*šegōr*)¹⁵ і ассир. *šukurru* 'сокира'¹⁶. З останніми, ймовірно, генетично пов'язані лат. *secūris* та прослав. **sekura* 'сокира', що дало лексичні

номінації цієї ударно-рубальної зброї в слов'янських мовах, зокрема, укр. 'сокира' (ЭСРЯ, III, с. 592—593; Георгиев 1953, с. 109). Античні автори (передусім, Геродот і Ксенофонт (див. нижче)) називають *σάγαις* зброєю різних іраномовних народів: скіфів, саків, масагетів, амазонок і персів (Никоноров 2015, с. 415). При цьому, відносно скіфів Геродот згадує *σάγαις* лише двічі (Herod., Hist., IV, 5.3; 70 — див. Табл. 2) і в обох випадках при описах певних обрядів, а саме в контексті загальноскіфського щорічного свята, під час якого вшановували згадані золоті небесні дари (Herod., Hist., IV.7), та приватного обряду «побратимства», при якому відбувався клятвенний договір (Herod., Hist., IV.70). У першому випадку ми знаємо про зброю *σάγαις*, лише те, що вона *золота* і є предметом вшанування, а також недругорядною є вказівка на її надприродне походження у скіфів. У другому випадку *σάγαις* перелічується серед іншого арсеналу зброї, без уточнення його матеріалу, який ритуально встромлювався в певну посудину.

Обмаль описових характеристик зброї *σάγαις* у письмових джерелах, втім не стало перешкодою для дослідників штучно додати їх при перекладі самого слова. Йдеться про переклад *σάγαις* як 'двохлезова сокира' (рос. 'обоюдоострая секира') (напр.: Доватур, Каллистов, Шишова 1982, с. 101). Слід зазначити, що базовий словник давньогрецької мови для *σάγαις* надає значення 'однолезової' зброї ('single-edged') (Liddell, Scott 1996, р. 1579). У джерелах ця зброя набуває описових ознак двохлезовості (*σάγαριν ἀμφιθηέα*) лише в єдиному пізньому поетичному творі I ст. н. е. з «Грецької антології» (AP, Philip., 6.94 — The Greek Anthology 1916, р. 349). Проте, це не завадило І. Х. Дворецькому у своєму словнику надати для *σάγαις* однозначний переклад 'обоюдоострая секира' (Дворецкий 1958, II, с. 1459)¹⁷. На жаль, ця однозначність у російському словнику призвела до хибних побудов окремих скіфологів, які безапеляційно розуміли *σάγαις* виключно як сокиру з двома лезами. Це дало підстави В. А. Киселю стверджувати, що через відсутність на території Північного Причорномор'я археологічних знахідок скіфських двохлезових сокир¹⁸, опис Геродота начебто стосується не

¹⁵ Це слово вживане у Псалмі 35.3 (<https://biblehub.com/texts/psalms/35-3.htm>; <https://biblehub.com/text/psalms/35-3.htm>). Початково воно перекладалося як 'зброя', а пізніше як 'спис' ('javelin', 'lance'), що виглядає дещо дивно, адже слово 'спис' (*hā-nîl*) йде перед ним (пор.: Sutton 2018). Надалі, лексема *sāgōr* отримала переклад 'бойова сокира' ('battle-axe'). Див.: <https://biblehub.com/parallel/psalms/35-3.htm>; <https://www.studydrive.org/commentary/psalms/35-3.html>. Ф. Делітш у своєму коментарі до цього фрагмента прямо порівнює це слово з *σάγαις* (Delitzsch 1883, S. 302).

¹⁶ Значимо, що в *Чикагському словнику ассирійської мови* це слово має переклад 'спис' ('spear') (CAD, 17, р. 233—235).

¹⁷ Більш ранній дав.-грецько-російський словник дає переклад *σάγαις* як 'секира (як зброя скифів і других восточних народів), бердыш' (Вейсман 1899, с. 1119).

¹⁸ Щодо скіфських бойових сокир див.: Ільїнська 1961, с. 27—52; Мелюкова, 1964, с. 65—68; Черненко 1980, с. 88; Шелехань 2012, с. 3—13. Див. також: Никоноров 2015, с. 395—424.

Таблиця 2. Варіанти перекладів *σάγαρις* в *Herod., Hist., IV*.

Перекладачі	Herod., Hist., IV, 5.3: ...ἐπὶ τούτων ἀρχόντων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ φερομένα χρύσεια ποιήματα, ἄροτρον τε καὶ ζυγόν καὶ σάγαριν καὶ φιάλην	Herod., Hist., IV, 70: ...ἀποβάσαντες ἐς τὴν κύλικα ἀκινάκην καὶ ὀιστοὺς καὶ σάγαριν καὶ ἀκόντιον
Godley A. D. (Herodotus 1928, p. 203, 269)	...fell down from the sky into Scythia certain implements, all of gold, namely, a plough, a yoke, a sword , and a flask.	...into a great earthenware cup...dip a scimitar and arrows and an axe and a javelin.
Мищенко Ф. Г. (Геродот 1888, с. 305, 334)	...упали с неба на скифскую землю золотые предметы: плуг, ярмо, секира и чаша.	...погружают в чашу меч, стрелы, секиру и метательное копьё.
Страгановский Г. А. (Геродот 1972, с. 188, 204)	...на Скифскую землю с неба упали золотые предметы: плуг, ярмо, секира и чаша.	...в чашу погружают меч, стрелы, секиру и копьё.
Доватур А. И. и др. (1982, с. 101, 125)	...на скифскую землю упали сброшенные с неба золотые предметы: плуг с ярмом, обоюдоострая секира и чаша.	...погружают в килик акинак, стрелы, двойную секиру и дротик.
Білецький А. О. (Геродот 1993, с. 181, 195—196)	...з неба впали на скіфську землю зроблені з золота плуг, ярмо, сокира і чаша.	...занурюють у глек меч, стрілу, сокиру і дротик.
Waterfield R. (Herodotus 2008, p. 236, 257)	...there fell from the sky on to the Scythia four golden implements: a plough, a yoke, a sagaris , and a cup.	...they dip into the cup an <i>akinakes</i> , some arrows, a sagaris , and a javelin.
Blanko W. (Herodotus 2013, p. 175, 189)	...golden implements fell into Scythia from the sky: a plough, a yoke, a battleaxe , and a cup.	...they dip a sword, some arrows, a battleaxe , and a javelin.
Holland T. (Herodotus 2014, p. 264, 287)	...four objects fashioned out of gold — a plough, a yoke, a battleaxe and a cup — were borne down to Scythia from the sky.	...they dip into the cup a scimitar, some arrows, a battleaxe and a javelin.

«причорноморських скіфів», а набагато східніших племен Сибіру та Центральної Азії (Кисель 1997; 2008, с. 110—112; 2015, с. 414)¹⁹.

Отже, у нас немає підстав розуміти під *σάγαρις* виключно 'обоюдогостру сокиру' (типу лабрисів тощо). Водночас, постає питання, чи може бути залученим для термінологічної ідентифікації скіфської зброї авест. термін *sakis̥*-? Майже всі науковці, хто торкався вивчення давньоіранської ударно-рубальної зброї, згадували авест. термін *sakis̥*-, однак, коли наводили повідомлення Геродота про сокири ранніх іраномовних кочівників, то писали виключно про *σάγαρις*. Зокрема, Б. О. Литвинський та І. В. Пьянков розуміли під *σάγαρις* просту (однолезову) сокиру (Литвинский, Пьянков 1966, с. 39).

В. П. Никоноров в серії статей ґрунтовно розглянув дані про бойове застосування та культ сокири у скіфів та в інших центральноазіатських

народів, базуючись на археологічних, письмових та образотворчих джерелах (Никоноров 2014; 2015; Nikonorov 2014). Зокрема, він намагався зробити співвіднесення відомих типів «скіфських сокир» з терміном *σάγαρις* і зробив наступний висновок: «порівняльний аналіз відомостей з античної традиції та зображень середньоазіатських і перських воїнів на ахемідських рельєфах і печатках, а також в античному вазописі дозволяє припустити, що слово *σάγαρις* означало специфічний вид бойових сокир, які характерні виключно для східних народів — киркоподібні сокири з прямими та вигнутими вузькими лезами» (Никоноров 2015, с. 398; пор.: Никоноров 2014, с. 105). Розглянемо цей висновок більш докладно. Здебільшого, висновки цього дослідника виглядають обґрунтованими, хоча містять деякі положення, які, на наш погляд, є дискусійними²⁰. Зокрема, аналізуючи повідомлення Квінта

¹⁹ Така тенденція в російській історіографії останнім часом набуває все більшого поширення й відображається навіть у титульних назвах, на кшталт «Скіфи: воїни давнього Сибіру» (Simpson, Pankova 2017) тощо. На нашу думку, це має за собою не стільки історико-археологічні докази, як політичні наративи, що мають певні підґрунтя в російській культурі (див. напр.: Солнцева 2010, с. 147—159; Христолюбова 2011, с. 43—48; Мачинский 2018).

²⁰ Зокрема, ми не можемо погодитися з трактовкою зброї в руках центрального персонажу на т.зв. сахнівській золотій пластині жіночого головного убору (Вертієнко 2015, с. 68, мал. 54, 54а) як зображення сокири (Никоноров 2015, с. 414). Це тлумачення ґрунтується на довільному промальовуванні, яке дало свого часу змогу Д. С. Раєвському «побачити» тут сокиру (Раевский 2006, с. 126, рис. 9; 128; пор: Вертієнко 2015, с. 69, мал. 55—55в). Принагідно зазначимо, що в сценах, які не є батальними, на витворах скіфської торевтики сокири показані бойовою частиною донизу (пор.: Рис. 8; 10). В інших випадках Никоноров для доказу своїх інтерпретацій наводить не достатньо вагомні, і подекуди не наукові, а емоційні аргументи. Наприклад, намагаючись довести, що на золотих бляшках з кургану № 1

Курція Руфа: *Dona nobis data sunt, ne Scytharum gentem ignores, iugum boum et aratrum, sagitta, hasta, patera* — «Дані нам дари, аби не ігнорували рід скіфів, ярмо для волів, плуг, стріла, спис і чаша» (*Curt.* VII, 8, 17—18; пор.: Курцій Руф 1993, с. 160, пор.: Хазанов 1975, с. 45, 46), дослідник справедливо порівнює його зміст зі скіфською «генеалогічною легендою» за Геродотом (*Herod.*, *Hist.*, IV, 5), вбачаючи тут згадки золотих небесних дарів і пише, що «... замість сокири тут є стріла (*sagitta*) — очевидний близький зв'язок з “грецькою” версією скіфської генеалогічної легенди у Геродота, де йдеться про лук» (*Herod.*, *Hist.*, IV, 9.5; 10.1) (Никоноров 2015, с. 397). На нашу думку, ми скоріше маємо тут не посилення на «еллінську» версію геродотової легенди, а спотворення невідомого римському автору оригінального грецького слова *σάγαις* на співзвучне латинське *sagitta*, яке, як відмічалось вище, можливо має з ним й етимологічний зв'язок.

На те, що *σάγαις* є різновидом саме сокири, недвозначно вказує і сам Геродот при описі озброєння саків, яких він ототожнює зі скіфами: *Σάκαι δὲ οἱ Σκύθαι περὶ μὲν τῆσι κεφαλῆσι κυρβασίας ἐς ὄξυ ἀπληγμένας ὀρθὰς εἶχον πεπηγυίας, ἀναξυρίδας δὲ ἐνεδεδύκεσαν, τόξα δὲ ἐπιχώρια καὶ ἐγχειρίδια, πρὸς δὲ καὶ ἀξίνας σαγάραις* (тут і далі виділення наше — Г. В.) *εἶχον* — «Саки, тобто скіфи, мали на голові високі гостроверхі капелюхи і були одягнені в штани, мали луки, як у своїй країні, кинджали і ще сокири, що називаються сагари²¹» (*Herod.*, *Hist.*, VII, 64.2 — переклад А. О. Білецького (Геродот 1993, с. 316)). Тобто, у цьому фрагменті вказано на зброю *ἀξίνας σαγάραις* — 'сокири-сагари'. На жаль, в окремих перекладах *ἀξίνας σαγάραις* отримав некоректний переклад 'двохлезові сокири'²² (Доватур, Каллистов, Шишова 1982, с. 163) або 'сагариси — [двохлезові] бойові сокири' (Геродот 1972, с. 332), що призвело до певних некоректних інтерпретацій, зокрема, у роботах того ж В. А. Киселя (Кисель 1997; 2008; 2015).

Ще одним уточненням щодо вигляду сокири-*σάγαις* може бути повідомлення Ксенофонта в «Анабасисі». При описі полоненого воїна-перса наведено перелік його озброєння, який складався з 'перського луку' (*τόξον Περσικόν*),

'сагайдаку' (*φάρετραν*) та '(сокири-)σάγαις, такої, як і в амазонок' (*σάγαριν οἴαντες καὶ αἱ Ἀμαζόνες*) (*Xen.*, *Anab.*, IV, 4.16; пор.: Ксенофонт 1951, с. 108; Thomas 2021, р. 127²³). Коментуючи це місце, М. І. Максимова зазначає, що «цим зауваженням Ксенофонт виявляє деяке знайомство з мистецтвом. Ксенофонт, мабуть, пам'ятав зображення амазонок і персів на знаменитих фресках Полігнота, Мікона і Панена у «Строкатій стої» в Афінах» (Ксенофонт 1951, с. 272, прим. 18). Таким чином, аналіз античних джерел демонструє, що еллини під *σάγαις* розуміли тип сокири, який був зображений в їхньому мистецтві, монументальних формах та вазопису, в амазонок, персів та, відповідно, скіфів (пор.: Beckwith 2023, р. 11, fig. 4).

Зображення такої зброї можна зустріти й на витворах елліно-скіфської тореvтики (див.: Никоноров 2015, с. 410—411, рис. 5). Одним із «найзагадковіших» є зображення скіфського воїна на срібній з позолотою обкладинці горита з кургану Солоха IV ст. до н. е., де останньою лівою фігурою в батальній сцені зображено молодого безбородого скіфа з довгим волоссям. Він озброєний однолезовою сокирою у правій руці та плетеним щитом на лівій. Можливо, він також має горит (?). Воїн показаний у широких шароварах, орнаментованих хрестами, та з оголеним торсом (див.: Манцевич 1987, с. 73—75 (кат. 53); Никоноров 2015, с. 401, рис. 2: 5; Полидович 2019, с. 249; Ермоленко 2019, с. 222—223; Cunliffe 2021, р. 344—345) (Рис. 1).

Ю. Б. Полидович, коментуючи зображення цього воїна, відзначає, що «оголений торс і сокира виводять його за межі кола відомих зображень скіфських воїнів на предметах тореvтики. Напівоголеними постають тільки два центральні персонажі на внутрішньому колі пекторалі з кургану Товста Могила» (Полидович 2019, с. 249). Аналізуючи його зброю, дослідник пише наступне: «сокира, яку тримає воїн, не є характерною для археологічної/етнографічної реальності скіфів, як ми її знаємо (на відміну від інших предметів озброєння, присутніх у батальних сценах). З такими сокирами зображували не скіфів, а амазонок (в іншій інтерпретації — аримаспів, варварів) як на предметах тореvтики (піхви з курганів

біля с. Оксютинці Сумської обл. у скіфа в руках показано саме сокиру, а не лук чи музичний інструмент, він зазначає, що «важко уявити, щоб воїн-аристократ чи легендарний герой міг бути зображений у скіфському мистецтві з мирною арфою в руках замість зброї» (Никоноров 2015, с. 414, прим. 35). Але згадаємо зображення скіфського музики з арфою на тій же сахнівській пластині (Вертиченко 2010; Вертиченко 2015, с. 100—102, мал. 84; 85).

²¹ Пор.: «axes withal, which they call “sagaris”» (Herodotus 1928, III, р. 379); «battleaxes called *sagareis*» (Herodotus 2008, р. 430); «sagaris, or battleaxes» (Herodotus 2013, р. 311); «battleaxes known as *sagareis*» (Herodotus 2014, р. 473). Див. також: How, Wells 1912, II, р. 155.

²² Зазначимо, що Ф. Г. Міщенко вважав, що *ἀξίνας σαγάραις* є назвами двох різних видів зброї: «... секиры, *сагарин*» (Геродот 1888, II, с. 167). Пор. вище його ж переклади в Табл. 2.

²³ «... a battle-axe, such as the Amazons have too». Cf. also: Thomas 2021, р. 165 (V, 4.13); 539.

Рис. 1. Зображення батальної сцени на обкладинці горита з кургану Солоха (IV ст. до н. е.) (за Фармаковський 1922, табл. VI; Полидович 2019, с. 249, рис. 10).

Fig. 1. The image of a battle scene on the cover of the gorytos from the Solokha barrow (4th century BC) (after Фармаковський 1922, табл. VI; Полидович 2019, с. 249, рис. 10).

Чортотлик, Чайн та 8-й П'ятибратній; головний убір з Великої Близниці), так і у вазописі. Усе це, на наш погляд, свідчить, що на гориті зображений не воїн, рівнозначний іншим, а якийсь міфологічний персонаж» (Полидович 2019, с. 249). Дійсно, аналогічні сокири, що і на гориті з Солохи, можна побачити на зображеннях амазонок, як на предметах торевтики зі скіфських поховань (Рис. 2; 3), так і на античних витворах (Bothmer 1957, pl. LXX: 5b; LXXII: 1; LXXIII: 2; LXXIV: 2; LXXVI: 1c; LXXVII: 1, 2; LXXX: 3; LXXXI: 2—4; LXXV; LXXXVI: 2, 5a; Fantham *et al.* 1995, p. 133, fig. 4.4)²⁴ (Рис. 4—6).

Проте, зі згаданого вище повідомлення Ксенофонта (*Xen., Anab., IV, 4.16*) можна зробити висновок, що такими сокирами були озброєні не тільки міфічні амазонки, але й іранські воїни. На знахідку типологічно схожої сокири в похованні скіфського воїна-аристократа в Талалаївському кургані (Західний Крим, IV ст. до н. е.) також вказує

В. П. Ніконов (Никонов 2015, с. 400—401; рис. 2: 1—4). Таким чином, є підстави вважати, що на солохському гориті показаний не міфічний герой, який, до того ж, за логікою композиції має загинути (Полидович 2019, с. 249), а більш реальний персонаж (Рис. 7). На наш погляд, зображення цього молодого воїна в напівоголеному вигляді та зі «зброєю амазонок»²⁵ може вказувати на його належність до юнацького військового об'єднання/союзу (т. зв. *Männerbund* або *juvenile male gangs*), члени якого намагалися відзначитися максимальною відвагою та хоробрістю в бою, вочевидь, зневажаючи навіть захисним обладунком²⁶ (на кшталт германських і скандинавських воїнів-берсеркерів²⁷). Ймовірно, молодий воїн у такому ж статусі, озброєний лише невеликою однолезовою сокирою, зображений на срібній з позолотою чаші з кургану № 3 «Частих курганів» IV ст. до н. е. (Алексеев 2012, с. 246; Никонов 2015, с. 410, рис. 5: 8; кол. вкл. 22) (Рис. 8).

²⁴ Див. також: Turell 1984; Man 2017.

²⁵ Якщо вбачати в них реальні військові з'єднання молодих жінок з кочового соціуму.

²⁶ Тут також можна згадати, що в Яшті 14.34—40, 57—62, який належить до сфери воїнських культів і присвячений бо-жеству перемоги Веретрагні, надано давній індо-іранський апотропаїчний ритуал, що призначався для захисту тіла воїна (Sadovski 2009, 157—162). Припустимо, такий магічний ритуал «надавав» йому змогу битися без захисного обладунку, що могло бути притаманним і скіфським воїнським практикам.

²⁷ Про організацію подібних союзів у давніх скандинавів і германців див.: Schurtz 1902; Weiser 1927; Steward 1977. Пор. також щодо античної традиції: Bremmer 1978, p. 4—38.

Рис. 2. Зображення амазонки, озброєної бойовою сокирою, на золотих піхвах меча з кургану Чортомлик (IV ст. до н. е.; за Алексеев 2012, с. 218).

Fig. 2. The image of an Amazon woman armed with a battle ax on a golden scabbard of a sword from the Chortomlyk barrow (4th century BC; after Алексеев 2012, с. 218).

Рис. 3. Зображення амазонки з сокирою на орнаментальному фризі золотої платівки калафа з кургану Велика Близниця (IV ст. до н. е., за Калашник 2014, с. 157).

Fig. 3. The image of an Amazon with an ax on the ornamental frieze of the gold plate of the calaf from the Velyka Bliznytsia barrow (4th century BC; after Калашник 2014, с. 157).

Рис. 4. Бронзова платівка (елемент кінського спорядження?) із зображенням амазонки з бойовою сокирою та луком (Пелопоннес, IV ст. до н. е., London BM 1906,0425.6; за Marshall 1909, р. 158, fig. 11).

Fig. 4. Bronze plaque (an element of equestrian equipment?) depicting an Amazon with a battle ax and a bow (Peloponnese, 4th century BC, London BM 1906,0425.6; after Marshall 1909, р. 158, fig. 11).

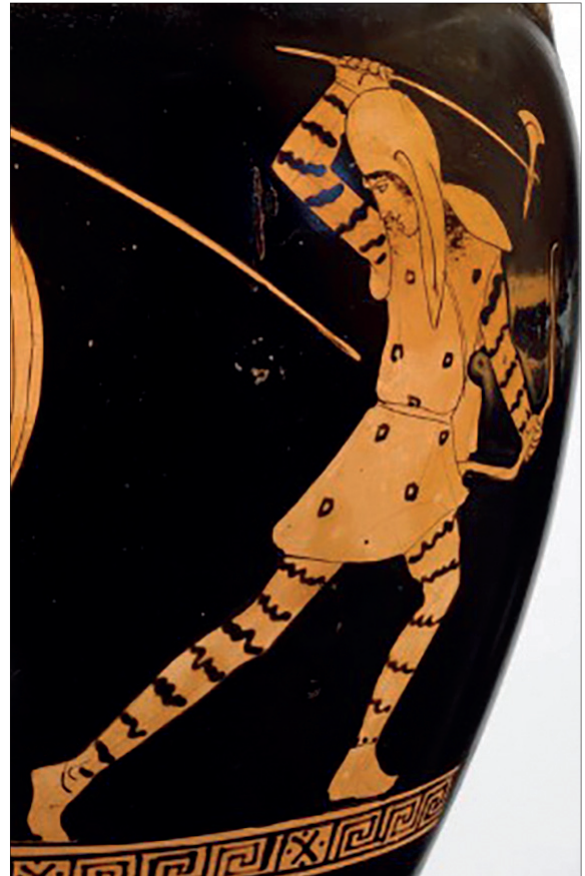

Рис. 5. Зображення амазонки з бойовою сокирою та луком на червоно-фігурній посудині (Аттіка, V ст. до н. е., New York MMA 56.171.42; за <https://bit.ly/3Z2XTwL>).

Fig. 5. Image of an Amazon with a battle ax and a bow on a red-figure vessel (Attica, 5th century BC, New York MMA 56.171.42; at <https://bit.ly/3Z2XTwL>).

Рис. 6. Міфологічна сцена, що зображує зустріч Геракла з царицею амазонок Гіпполітою. Частина амазонок навколо озброєна бойовими сокирами. Розпис червоно-фігурного кратера (IV ст. до н. е., Південна Італія, Апулія, New York MMA 19.192.81.1, за <https://bit.ly/3LEu1nq>).

Fig. 6. A mythological scene depicting the meeting of Hercules with the queen of the Amazons, Hippolyta. Some of the Amazons around are armed with battle axes. Red-figure krater painting (4th century BC, Southern Italy, Apulia, New York MMA 19.192.81.1, at <https://bit.ly/3LEu1nq>).

Рис. 7. Зображення молодого воїна-скіфа із бойовою сокирою на обкладинці горита з кургану Солоха (IV ст. до н. е., за Фармаковський 1922, табл. VI; Полидович 2019, с. 249, рис. 10).

Fig. 7. The image of a young Scythian warrior with a battle-axe on the cover of a gorytos from the Solokha barrow (4th century BC, after Фармаковський 1922, табл. VI; Полидович 2019, с. 249, рис. 10).

Рис. 8. Зображення молодого скіфа, який спирається на сокиру на срібній з позолотою чаші з к. 3 «Частих курганів» (IV ст. до н. е., за Алексеев 2012, с. 246).

Fig. 8. Image of a young Scythian leaning on an ax on a silver and gilded bowl from the barrow No. 3 in the 'Chastye kurgany' Group (4th century BC, after Алексеев 2012, с. 246).

На існування та провідну роль в передньо-азійській експансії іраномовних номадів VIII—VII ст. до н. е. таких юнацьких союзів вказав А. І. Іванчик, підкресливши їхній особливий зв'язок з образом і культом вовка²⁸ або пса (Іванчик 1988, с. 38—48; 1996, с. 65, 132; Ivančik 1993, р. 305—329). Уже з сер. XX ст. *Männerbund* досліджуються також у давньоіндійській та давньоіранській традиції, зокрема, в аспекті протиставлення таких *juvenile male gangs* дорослій віковій суспільній групі²⁹. Можливо з цієї точки зору слід інтерпретувати сцени протистояння молодих та зрілих воїнів на витворах скіфської торетики? Принагідно зазначимо, що легка зброя типу сокири була для подібних груп молодих воїнів, об'єднаних у *Männerbund*, найбільш доступною,

враховуючи відносну простоту та незначну собівартість її виробництва³⁰. Отже, саме цю зброю, разом із луком, можна вважати найбільш застосованою для експанційних процесів. Можливо, збільшення кількості сокир у похованнях, що було зафіксоване на певних межових територіях, як наприклад, на матеріалах могильника IV—II ст. до н. е. біля с. Глинне в Подністров'ї, може бути археологічним свідченням інтенсифікації міграційно-експанційних процесів та конфліктів, рущийною силою яких були молоді воїни, озброєні сокирами³¹.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що під *σαυρίς* слід розуміти саме бойові сокири, які були у вжитку в скіфських та інших іраномовних кочівників Євразії і які відомі як за археологічними,

²⁸ Натомість відзначимо, що в уявленнях давніх іранців вовк міг сприйматися як уособлення хижака як такого. Про це свідчать, зокрема, дані Великого Бундахишну (XXIII, 2—4), де наводиться список 15 видів «вовків», серед яких можна побачити найрізноманітніших хижаків, включно з котом, крабом та совою (Moazami 2005, р. 312—313). Пор.: Vassilkov 2015, р. 231—253.

²⁹ Див.: Wikander 1938; Daryae 2018, р. 38—49; Sadovski 2020, р. 564—566.

³⁰ М. В. Горелик так описує функціональне значення цієї зброї: «Завдяки своїй величезній ефективності, пов'язаній з відносною вагою та масивністю клинка, що поєднується з малою, що концентрує силу удару, поверхнею ураження, і великим важелем — рукояттю, а також відносною простотою виготовлення, сокира була спочатку найпоширенішою зброєю бою на короткій дистанції. До вигідних якостей сокир слід віднести й більшу універсальність, оскільки більшість їхніх різновидів придатні для бою як з легкоозброєним супротивником, так і з противником з захисним озброєнням, у тому числі металевим» (Горелик 1993, с. 41).

³¹ Див.: Синика, Тельнов 2015, особливо с. 188; але пор.: Никоноров 2015, с. 396.

так і за образотворчими джерелами. Це слово, вочевидь, проникло в давньогрецьку мову саме від кочівників, найімовірніше, від причорноморських скіфів, але щодо його етимології в скіфській мові немає пояснень. Найбільш ймовірно, воно було запозиченням. З великою обережністю можна казати, що воно проникло в скіфську з семітських мов у часи передньоазійських походів, на що може вказувати його близькість з ассир. *šukuru* та давн.-євр. *səḡōr* — 'сокира / спис'³². Можливо, саме в ці часи бойова сокира набула в скіфській культурі особливого культового значення, яке ми надалі бачимо в повідомленнях Геродота (сокира, як один із золотих небесних дарів та її застосування при клятвеному договорі — див. Табл. 2). Свідченням цієї сакралізації може бути знахідка оббитої золотом сокири з Першого Келермеського кургану (VII ст. до н. е.), яка, до того ж, є витвором передньоазійських майстрів-торевтів (Черненко 1987; Кисель 1997) (Рис. 9). При цьому слід підкреслити, що типологічно бойові сокири у скіфів та інших іраномовних номадів були досить диференційованою зброєю³³, а отже узагальнююче розповсюдження на всі її види назви *σάγυρις* навряд чи є коректним (враховуючі і те, що саме це слово могло бути неіранської етимології).

Повертаючись до авест. слова *sakuš-*, констатуємо, що його здебільшого розуміють як 'сокиру', а в джерелах, що збереглися, ця зброя присутня лише в озброєнні Мітри (Яшт 10.130). Оскільки це божество було уособленням сонячного сйива, його зброя ототожнювалася з променями (Cantera 2017, р. 30—31), тобто повинна була мати загострені або видовжені бойові частини³⁴. Ця характеристика мала відноситися й до «сокироподібної» зброї *sakuš-*. Як зазначалося, в іранських мовах похідні від цієї лексеми мають значення 'молоток', 'молот' тощо, тобто певне ударне знаряддя. Давньою зброєю, що може відповідати таким характеристикам, є *чекан*³⁵.

Між сокирою та чеканом є помітні функціональні відмінності: сокира — це «універсальна древкова ударно-рубальна зброя ближнього бою» (Клочко 2006, с. 9; пор.: Горелик 1993, с. 41), тоді як чекан (і його різновид — т. зв. клевець)³⁶ — «коротка древкова зброя ближнього бою з вузьким, горизонтально розташованим клинком, що закінчується вістря» (Горелик 1993, с. 53), або більш лаконічно: «коротка древкова ударна зброя ближнього бою з вузьким “клювом”» (Клочко 2006, с. 10). Власне, кіммерійці, скіфи та саки найчастіше зображуються в мистецтві як Близького Сходу, так і Греції, саме з чеканами³⁷ (див.: Nikonov 2014, р. 185, fig. 4; Никоноров 2014, с. 104, рис. 2).

Бойові сокири та чекани мали на теренах Євразійського степу й у державах Стародавнього Сходу різну історію походження й розповсюдження (Горелик 1993, с. 41—57). Зокрема, «формування “класичного” євразійського чекана відбулося, найімовірніше, на сході степової зони Євразії, можливо, у Південному Сибіру чи Ордосі в VII ст. до н. е., звідки чекан дуже швидко поширився по всьому ареалу культур “скіфського” типу... В Іран чекан потрапив від середньоазійських саків» (Горелик 1993, с. 55). При цьому «скіфи, жадібні до всіх видів зброї, застосовували чекани поряд із сокирами» (Горелик 1993, с. 55). Підтвердженням цього може бути візуальна композиція на срібній з позолотою чаші з к. 3 «Частих курганів», де троє з шести персонажів зображені з сокирами: двоє мають однолезові сокири з різною довжиною руків'я (Рис. 8), а один персонаж зображений з чеканом або клевцем (?) (Мелюкова 1964, с. 65; Cunliffe 2021, р. 334—335) (Рис. 10). Відповідно, скіфи мали б лексично диференціювати ці види ударної зброї³⁸.

Зображення характерних для євразійських кочівників *чеканів* можна побачити на рельєфах

³² Як відзначає Є. В. Черненко: «Під час перебування скіфів на Сході формувалася основний комплекс скіфського наступального та захисного озброєння, комплекс, принесений ними у сформованому вигляді у степи Північного Кавказу та Північного Причорномор'я після повернення на ці території» (Черненко 1987, с. 24). Цілком очевидно, що цей процес міг супроводжуватися й лексичними мілітарними запозиченнями.

³³ Див. літературу у прим. 18.

³⁴ Це — луки зі стрілами, списи, *sakuš-*, ножі, палиці та булава (*vazra-*).

³⁵ Тут можна також згадати, що саме слово *чекан* у слов'янських мовах може етимологічно сходити до ав. *sakuš-* (ЭСРЯ, IV, с. 324—325).

³⁶ За визначенням М. В. Горелика: «...чекан дійсно є “абсолютною” зброєю ближнього бою, оскільки саме за його допомогою досягається максимальна концентрація сили удару на мінімальній площі поразки, що за відносної масивності клинка та наявності потужного важеля-рукоятки надає зброї максимально можливого ударно-колючого ефекту, перед яким міг встояти тільки дуже і дуже солідний захисний обладунок» (Горелик 1993, с. 53).

³⁷ Можна також навести й автентичні зображення воїнів з чеканами на петроліфах Казахстану (Roberts 2022, р. 21).

³⁸ До того ж, різні види сокир і чеканів могли нести самостійне символічне навантаження, маркуючи інсигнії влади різних ланок кочової військової аристократії: масивні та декоровані золотом сокири мали найвищий сакральний статус і були символами царської влади, бронзові вотивні сокирки були «символом влади ватажків невеликих військових загонів», а чекани («сокири-молотки») та клевці могли виступати маркером влади середньої та вищої скіфської військової аристократії (Мурзин, Шлайфер 2008, с. 82).

Рис. 9. Сокира, оббита золотом, із Першого Келермеського кургану, Закубання (VII ст. до н. е., за Алексеев 2012, с. 73).

Fig. 9. Ax covered with gold, from the First Kelermes Barrow, Trans-Kuban region (7th century BC, after Алексеев 2012, с. 73).

Рис. 10. Зображення скіфа з чеканом (?) на срібній з позолотою чаші з к. 3 «Частих курганів» (за Артамонов 1966, рис. 198).

Fig. 10. Image of a Scythian with a *chekan* (?) on a silver and gilded bowl from the barrow No. 3 in the 'Chastye kurgany' Group (after Артамонов 1966, рис. 198).

Рис. 11. Зображення «согдійців» (саків?), які несуть чекани (?), на Ападані в Персеполі (за Schmidt 1953, pl. 43).

Fig. 11. Image of the 'Sogdians' (the Saka?) carrying *chekans* (?) in the Apadana in Persepolis (after Schmidt 1953, pl. 43).

Персеполя. Зокрема, в *Анадані* їх несуть в якості дарів персидському царю представники т. зв. 17-ї «согдійської»³⁹ делегації (Schmidt 1953, pl. 43) (Рис. 11). Дослідники вже традиційно інтерпретують їх тут як зображення бойових сокир *сауаріс*. Першим таку ідентифікацію висловив Е. Херцфельд, а надалі А. Олмстід та Е. Шмідт (Herzfeld 1947, p. 791; Olmstead 1948, p. 218, 240; Schmidt 1970, p. 113). Як ми бачили, цю думку, спираючись на власний огляд давньогрецьких джерел, підтримав і В. П. Ніконов, який зазначає, що «термін *сауаріс* ... позначав не бойові сокири, як такі, а їхній специфічний вид, характерний виключно для східних народів, а саме киркоподібні сокирки з прямими й вигнутими вузькими клинками — відповідно, чекани та клевці» (Ніконов 2014, с. 105; пор.: Ніконов 2015, с. 398). Подібним же чином,

як сокири-*сауаріс* подекуди називають і характерні сакські чекани західні дослідники (Roberts 2022, p. 36, fig. 2.27a.b). Втім, на нашу думку, таке тлумачення не виглядає обґрунтованими і проведений нами аналіз показує, що з *сауаріс* слід радше ототожнювати *бойову сокиру*, тоді як *чекан* міг мати в іранській лексиці іншу назву, ймовірно, на кшталт *sakuš-*. Підсумовуючі це дослідження, повернемося до фрагмента Яшта 10.130: *hazaŋrəm cakušanqm haosafnaēnqm bitaēyanqm hukəratanqm* (Табл. 1). Нова гіпотеза Д. Баянера стосовно розуміння прикметника *haosafnaēna-* як 'залізо' (= 'кінський метал'), що характеризує матеріал цієї зброї, не містить історичного протиріччя, і тому, допускаючи таке розуміння цього слова, ми пропонуємо перекладати цей фрагмент як «тисяча **чеканів залізних, двогострих, добре зроблених**».

Література

- Абаев, В. И. 1963. Об иранских названиях стали. В: Абаев, В. И. (ред.). *Иранский сборник: К семидесятилетию проф. И. И. Зарубина*. Москва: Издательство восточной литературы, с. 203—207.
- Абаев, В. И. 1979. Скифо-сарматские наречия. В: Абаев, В. А., Боголюбов, М. Н., Расторгуева, В. С. (ред.). *Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки*. Москва: Наука, с. 272—364.
- Абаев, В. И. 1985. Avestica. В: Ölberg, H. M., Schmidt G., Bothien, H. (eds). *Sprachwissenschaftliche Forschungen. Festschrift für J. Knobloch Zum 65. Geburtstag am 5. Januar 1984 dargebracht von Freunden und Kollegen*. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 23. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, p. 7—19.
- Авеста в русских переводах (1861—1996)*. 1997. Сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И. В. Рак. Санкт-Петербург: Журнал «Нева»; РХГИ.
- Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.
- Вейсман, А. Д. (сост.). 1899. *Греческо-русский словарь*. 5-е изд. Санкт-Петербург: «Греко-латинский кабинет» Ю. А. Шичалина.
- Вертиенко, А. В. 2010. «Скифский арфист» (к интерпретации одной из сцен сахновской пластины). В: Полидович, Ю. Б., Усачук, А. Н. (ред.). *Изобразительное искусство в археологическом наследии*. Археологический альманах, 21. Донецк: Лебедь, с. 320—332.
- Вертиенко, А. В. 2012. К персонификации скифского воинского божества в *Лис.*, Тох., 38. *Східний світ*, 3, с. 41—52.
- Вертиенко, А. В., Бочарникова, А. М. 2020. О двух эпитетах Митры в Яште 10.112. *Восток (Oriens)*, 6, с. 6—17.
- Вертієнко, Г. В. 2014. Концепт ВЕПРЯ в молодавестійських текстах. *Мовні і концептуальні картини світу*, 50 (1), с. 140—141.
- Вертієнко, Г. В. 2015. *Іконографія скіфської есхатології*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, Видавець Олег Філюк.
- Вертієнко, Г. В. 2018. Озброєння давніх іранців за текстами Молодшої Авести: дистанційна зброя. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*, 1 (136), с. 15—18.
- Вертієнко, Г. В. 2021. Авестійська чаша-*tašta* в іранській традиції: витоки та ремінісценції. В: Тарасенко, М. О. (ред.). *Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура*. Вип. 2. Київ: ІС НАНУ, с. 33—46.

³⁹ Етнічна ідентифікація цієї групи дароносців і досі залишається дискусійною. В. П. Ніконов бачить в них певне сакське плем'я, аміргійців або масагетів (Ніконов 2014, с. 103, 105).

- Гамкрелидзе, Т. В., Иванов, В. В. 1984. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Т. 1, 2. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.
- Георгиев, В. И. 1953. Три слова, обозначающие «топор», и недостатки сравнительно-исторического метода. *Lingua Posnaniensis*, IV, p. 109—110.
- Геродот. 1888. *История в девяти книгах*; пер. с греч. Ф. Г. Мищенко. Т. I, II. Москва: Издание А. Г. Кузнецова.
- Геродот. 1972. *История в девяти книгах*; пер. и прим. Г. А. Стратановского. Ленинград: Наука.
- Геродот. 1993. «*Исторії*» в дев'яти книгах; переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.
- Горелик, М. В. 1993. *Оружие древнего Востока (IV тысячелетие — IV в. до н. э.)*. Москва: Восточная литература.
- Дворецкий, И. Х. 1958. *Древнегреческо-русский словарь*. Т. I, II. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Доватур, А. И., Каллистов, Д. П., Шишова, И. А. 1982. *Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий*. Москва: Наука.
- Ермоленко, Л. Н. 2019. О композиционных структурах и иконографических схемах греко-скифского искусства (на примере изделий из кургана Солоха). *Stratum plus*, 3, с. 215—228.
- Иванчик, А. И. 1988. Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию. *Советская этнография*, 5, с. 38—48.
- Иванчик, А. И. 1996. *Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII—VII веках до н. э.* Москва: Институт всеобщей истории РАН.
- ИЭСОЯ — Абаев, В. И. 1979—1989. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. В 4-х томах. Ленинград: Наука.
- Іллінська, В. А. 1961. Скіфські сокири. *Археологія*, XII, с. 27—52.
- Калашник, Ю. П. 2014. *Греческое золото в собрании Эрмитажа: Памятники античного ювелирного искусства из Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа.
- Кисель, В. А. 1997. *Священная секира скифов: об одной находке из Келермеса*. Санкт-Петербург: МАЭ РАН.
- Кисель, В. А. 2008. Σαῦρίς Геродота в арсенале древних кочевников. В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*. Т. II. Москва: ИА РАН, с. 110—112.
- Кисель, В. А. 2015. Историчность «скифского логоса» и автопсия Геродота. В: Чистов, Ю. К. (ред.). *Радловский сборник: Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2014 г.* Санкт-Петербург: МАЭ РАН, с. 406—417.
- Ключко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х.)*. Київ: АртЕк.
- Ксенофонт. 1951. *Анабасис*. Перевод, статья и примечания М. И. Максимовой; ред. И. И. Толстой. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Кулланда, С. В. 2016. *Скифы: язык и этногенез*. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке.
- Курций Руф, Квинт. 1993. *История Александра Македонского. С приложением сочинений Диодора, Юстина, Плутарха об Александре*; отв. ред. А. А. Вигасин. Москва: Издательство МГУ.
- Литвинский, Б. А., Пьянков, И. В. 1966. Военное дело у народов Средней Азии в VI—IV вв. до н. э. *Вестник древней истории*, 3, с. 36—52.
- Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.
- Мачинский, Д. А. 2018. *Скифия — Россия. Узловые события и сквозные проблемы*. Санкт-Петербург: ИД Ивана Лимбаха.
- Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Археология СССР. Свод археологических источников, Д1—4. Москва: Наука.
- Мурзін, В. Ю., Шлайфер, В. Г. 2008. Скіфські сокири-скіпетри з Музею історії зброї у м. Запоріжжі. *История оружия / Історія зброї: Альманах*, 1, с. 45—54.
- Никонов, В. П. 2014. Боевые топоры и их культ у древних народов Центральной Азии и Ирана (от раннего железного века до раннего средневековья). В: Алёкшин, В. А. (отв. ред.). *Археология древних обществ Евразии: хронология, культуuroгенез, религиозные воззрения. Памяти Вадима Михайловича Массона (03.05.1929—19.02.2010)*. Труды ИИМК РАН, XLII. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; «Арт-Экспресс», с. 97—37.
- Никонов, В. П. 2015. Культ боевых топоров у древних ираноязычных народов: скифы Северного Причерноморья. В: Никонов, В. П., Алёкшин, В. А. (ред.). *Академическое востоковедение в России и странах ближнего зарубежья (2007—2015): Археология, история, культура*. Записки Восточного Отделения Российского Археологического Общества. Нов. сер. Т. III [XXVIII]; Труды ИИМК РАН, XLV. Санкт-Петербург: Контраст, с. 395—424.

- Полидович, Ю. Б. 2019. Сцены сражения на золотом конусе из Передериевой Могилы и скифский миф о Колаксае. *Stratum plus*, 3, с. 229—260.
- Полідович Ю. Б., Циміданов, В. В. 1995. Кам'яна сокира в пам'ятках зрубної культурно-історичної спільності. *Археологія*, 2, с. 52—62.
- Раевский, Д. С. 2006. *Мир скифской культуры*; предисл.: В. Я. Петрухина, М. Н. Погребовой. Москва: «Языки славянских культур».
- Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. 2000. *Этимологический словарь иранских языков*. Т. 1: а—ā. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.
- Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. 2003. *Этимологический словарь иранских языков*. Т. 2: б—d. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.
- Рубинчик, Ю. А. (ред.) 1983. *Персидско-русский словарь*. Т. 1, 2. 2-е изд. Москва: Русский язык.
- Синика, В. С., Тельнов, Н. П. 2015. Комплекс вооружения и предметов воинского снаряжения из скифского могильника конца IV—II вв. до н. э. у с. Глиное в Нижнем Поднестровье. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире: Материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой (Кагальник, 26—29 апреля 2014 г.)*. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, с. 180—190.
- Соколова, В. С. 2005. *Авеста. Опыт морфологической транскрипции и перевод*. Санкт-Петербург: Наука.
- Солнцева, Н. М. 2010. Скиф и скифство в русской литературе. *Историко-культурное наследие: Ученые записки Орловского государственного университета*, 4, с. 147—159.
- Стеблин-Каменский, И. М. (пер. с авест., предисл., примеч. и словарь). 1993. *Авеста. Избранные гимны из «Ведивдата»*. Москва: 'Дружба народов'; КРАМДС — Ахмед Ясави.
- Тохтасьев, С. Р. 2005. Проблема скифского языка в современной науке. В.: Sojocar, V. (ed.). *Ethnic contacts and cultural exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*. Iași: Trinitas, p. 59—108.
- Фармаковский, Б. В. 1922. Горит из кургана Солохи. *Известия Российской академии истории материальной культуры*, II, с. 23—48.
- Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников Евразийских степей*. Москва: Наука.
- Христолюбова, Т. П. 2011. Истоки «скифства» в русской культуре. В: Шиманский, Н. В., Салиева, Л. К., Дорошин, Б. А. (ред.). *Традиционная и современная культура: история, актуальное положение, перспективы. Материалы международной научно-практической конференции*. Пенза; Москва; Минск: Научно-издательский центр «Социосфера», с. 43—48.
- Цаболов, Р. Л. 2001. *Этимологический словарь курдского языка*. Т. 1: а—м. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.
- Черненко, Е. В. 1980. Скифские боевые топоры. В: Генинг, В. Ф. (отв. ред.). *Археологические исследования на Украине 1978—1979 гг.: Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск: Издательство ДГУ, с. 88.
- Черненко, Е. В. 1987. Парадный топор из Келермесса. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 19—30.
- Шелехань, О. В. 2012. Бойові сокири скіфського типу з Північного Причорномор'я. *Археологія*, 2, с. 3—13.
- ЭСРЯ — Фасмер, М. 1987. *Этимологический словарь русского языка*. В 4-х томах. Москва: Прогресс.
- Alessio, G. 1944. Suggestimenti e nuove indagini sul problema del Sostrato "Mediterraneo". *Studi Etruschi*, XVIII, p. 93—158.
- Bartholomae Chr. *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg: Karl J. Trübner, 1904.
- Beckwith, Chr. I. 2023. *The Scythian Empire: Central Eurasia and the Birth of the Classical Age from Persia to China*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Beekes, R. S. P. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*; with the assistance of L. van Beek. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, 10. Leiden; Boston: Brill.
- Benveniste, É. 1927. Afghan ὄσπανа "fer". *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, 23 (10), p. 132—133.
- Bielmeier, R. 2001. Zwei Beiträge zum Jungavestischen. In: Eichner, H., Mumm, P.-A., Panagl, O., Winkler, E. (eds). *Fremd und Eigen. Untersuchungen zu Grammatik und Wortschatz des Uralischen und Indogermanischen in Hartmut Katz*. Wien: Edition Praesens, S. 5—13.
- Bothmer, D. von. 1957. *Amazons in Greek Art*. Oxford: Clarendon Press.
- Bremmer, J. 1978. Heroes, Rituals and the Trojan War. *Studi Storico Religiosi*, II, 1, p. 5—38.
- Buyaner, D. B. 2021. On the etymology of the Old Iranian term for "iron". In: Farridnejad, S. (ed.). *Zarathuštrōtama. Zoroastrian and Iranian Studies in Honour of Philip G. Kreyenbroek*. Ancient Iran Series, 10. Leiden: Brill, p. 51—68.

- CAD — Roth, T. (ed.). 1961—2010. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Vol. 1—17. Chicago: University of Chicago Press.
- Cantera, A. 2017. Miθra and the Sun: the Role of Miθra in the Arrangement of the Avestan Liturgical Calendar. In: Cantera, A., Ferrer-Losilla, J. (eds). *fārā aməšā spəntā gāθā gāuruuāin. Homenaje a Helmut Humbach en su 95º aniversario*. Estudios Iranios y Turanios, 3. Girona: Sociedad de Estudios Iranios y Turanios, p. 25—58.
- Cunliffe, B. 2021. *The Scythians. Nomad Warriors of the Steppe*. Oxford: Oxford University Press.
- Darmesteter, J. 1883. *The Zend-Avesta. Part II: The Sîrôzahs, Yasts, and Nyâyis*. Oxford: Clarendon Press.
- Daryaei, T. 2018. The Iranian Männerbund Revisited. *Iran and the Caucasus*, 22, p. 38—49.
- Delitzsch, F. 1883. *Biblischer Commentar über die Psalmen*. Leipzig: Dörffling und Franke.
- Doctor, R. 2004. *The Avestā: A Lexico-Statistical Analysis (Direct and Reverse Indexes, Hapax Legomena and Frequency Counts)*. Acta Iranica, 41. Leuven: Peeters.
- Fantham, E., Foley, H. P., Kampen, N. B., Pomeroy, S. B., Shapiro, H. A. 1995. *Women in the Classical World: Image and Text*. New York; Oxford: Oxford University Press.
- Geldner, K. F. 1889. *Avesta. The Sacred books of the Parsis*. Vol. II. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Gershevitch, I. 1959. *The Avestan Hymn to Mithra*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harlez, C. de. 1881. *Avesta. Livre Secr  du Zoroastrisme*. Bibliothèque Orientale, V. Paris: Maisonneuve & Cie, Libraires- tudes.
- Herodotus. 1928. *The Histories. In Four Volumes; with an English translation by A. D. Godley*. Vol. II. Books III and IV. London; New York: William Heinemann & Putnam's Sons.
- Herodotus. 2008. *The Histories*. Transl. by R. Waterfield; Introd. and Notes by C. Dewald; 2nd Ed. Oxford: Oxford University Press.
- Herodotus. 2013. *The Histories*. Transl. by W. Blanco, ed. by W. Blanco and J. T. Roberts. 2nd Ed. New York; London: W. W. Norton & Company.
- Herodotus. 2014. *The Histories*. Transl. by T. Holland; ed. by P. Cartledge. London: Penguin Books.
- Herzfeld, E. 1947. *Zoroaster and his World*. Princeton: Princeton University Press.
- Hintze, A. 2012. On Editing the Avesta. In: Cantera, A. (ed.). *The Transmission of the Avesta*. Iranica 20. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hinz, W. 1975. *Altiranisches Sprachgut den Nebenflberlieferungen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- How, W. W., Wells, J. 1912. *A Commentary on Herodotus. With Introduction and Appendixes*. Vol. I, II. Oxford: Clarendon Press.
- Ivan ik, A. 1993. Les Guerriers-Chiens. Loups-garous et invasions scythes en Asie Mineure. *Revue de l'histoire des religions*, 210/3, p. 305—330.
- Jackson A. V. W. 1894. Herodotus VII. 61, or the Arms of the Ancient Persians illustrated from Iranian Sources. In: *Classical Studies in Honour of H. Drisler*. New York; London: Macmillan and Co, p. 95—125.
- Khorasani, M. M. 2006. *Arms and Armor from Iran. The Bronze Age to the End of the Qajar Period*. Tübingen: Legat Verlag.
- Khorasani, M. M. 2010. *Lexicon of Arms and Armor from Iran. A Study of Symbols and Terminology*. Tübingen: Legat Verlag.
- Lecoq, P. 2006. *Les Livres de l'Avesta. Textes sacr s des Zoroastriens*. Paris: Les  ditions du Cerf.
- Liddell, H. G., Scott, R. 1996. *A Greek-English Lexicon. Ninth Edition with Revised Supplement*. Oxford: Clarendon Press.
- Lommel, H. 1927. *Die Y st's des Awesta, übersetzt und eingeleitet*. Göttingen; Leipzig: Vandenhoeck & Ruprecht und J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- MacKenzie, D. N. 1971. *A Concise Pahlavi Dictionary*. London; New York; Toronto: Oxford University Press.
- Malandra, W. W. 1973. A Glossary of Terms for Weapons and Armor in Old Iranian. *Indo-Iranian Journal*, 15/4, p. 264—289.
- Man, J. 2017. *Amazons: The Real Warrior Women of the Ancient World*. London: Bantam Press.
- Marshall, F. H. 1909. Some Recent Acquisitions of the British Museum. *The Journal of Hellenic Studies*, 29, p. 151—167.
- Moazami, M. 2005. Evil Animals in the Zoroastrian Religion. *History of Religions*, 44 (4), p. 300—317.
- Nikonorov, V. P. 2014. The Parade Hatchet-Klevets from Old Nisa (A Contribution to the Study of the Combat Hatchets and Their Cult in Ancient Central Eurasia). *Anabasis*, 4 (2013), p. 179—232.
- Olmstead, A. T. 1948. *History of the Persian Empire*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pirart,  . 2006. *Guerriers d'Iran. Traductions annot es des textes avestiques du culte zoroastrien rendu aux dieux Tistriya, Miθra et Vrθragna*. Paris: Association Kubaba.
- Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern & München: Francke Verlag.
- Pur Dāvood, E. 1969 (1347). *Zin Abzar*. Tehr n: Chakhaneye Artashe Shahanshahi.

- Rau, J. 2007. YAv. *haosrauuah-* and *dəuš.srauuah-*. *Historische Sprachforschung*, 120, p. 159—168.
- Roberts, R. 2022. *Gold of the Great Steppe*. Cambridge: The Fitzwilliam Museum.
- Sadovski, V. 2009. Ritual formulae and ritual pragmatics in Veda and Avesta. *Die Sprache*, 48, p. 156—166.
- Sadovski, V. 2020. Indo-Iranian **HamHa-* and the fighter's 'Sturm und Drang', in compound epithets, personal names, and poetical phraseology from the Veda, Avesta and Ancient Persia (Ritual Formulae and Ritual Pragmatics in the Veda and Avesta, IV). In: Repanšek, L., Bichlmeier, H., Sadovski, V. (eds). *vácāmsi miśrā kṛṇavāmahai. Akten der Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft und des IWoBA XII vom 4. bis 7. Juni 2019 in Ljubljana aus Anlass der Hundertjahrfeier der dortigen Indogermanistik*. Studien zur Historisch-Vergleichenden Sprachwissenschaft, 17. Hamburg: Baar, p. 593—617.
- Schmidt, E. F. 1953. *Persepolis I. Structures, Reliefs, Inscriptions*. The University of Chicago Oriental Institute Publications, LXVIII. Chicago: University of Chicago Press.
- Schmidt, E. F. 1970. *Persepolis III. The Royal Tombs and other Monuments*. The University of Chicago Oriental Institute Publications, LXX. Chicago: University of Chicago Press.
- Schurtz, H. 1902. *Alterklassen und Männerbünde*. Berlin: G. Reimer.
- Simpson, St. J., Pankova, S. (eds). 2017. *Scythians: Warriors of Ancient Siberia*. London: Thames & Hudson and The British Museum Press.
- Skjærvø, P. O. 2006. *An Introduction to Young Avestan*. Harvard. (URL: <http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Zoroastrianism/index.html>).
- Spiegel, Fr. 1864. *Avesta: The Religious Books of the Parsees*. Vol. III: Khordah-Avesta. Hertford: Stephen Austin.
- Steward, F. H. 1977. *Fundamentals of Age-Group Systems*. New York: Academic Press Inc.
- Sutton, L. 2018. A Position of Honour or Shame? YHWH as an Armour Bearer in Psalm 35:1—3. *Acta Theologica*, Supplement 26, p. 268—285.
- The Greek Anthology*. 1916. With an English Translation by W. R. Paton. Vol. I. London: William Heinemann Ltd.
- Thomas, D. 2021. *The Landmark Xenophon's Anabasis*; ed. by Brennan, S. and Thomas, D. New York: Pantheon Books.
- Tyrrell, W. B. 1984. *Amazons: A Study in Athenian mythmaking*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Vassilkov, Ya. 2015. Animal Symbolism of Warrior Brotherhoods in Indian Epic, History and Culture. In: Pontillo, T., Bignami, C., Dore, M., Mucciarelli, E. (eds). *The Volatile World of Sovereignty. The Vrātya Problem and Kingship in South Asia*. New Dehli: Printworld Ltd., p. 231—253.
- Weiser, L. 1927. *Altgermanische Jünglingsweihen und Männerbünde: ein Beitrag zur deutschen und nordischen Altertums- und Volkskunde*. Bühl: Verlag der Konkordia.
- Wikander, S. 1938. *Der arische Männerbund, Studien zur indo-iranischen Sprach- und Religionsgeschichte*. Lund: Hakan Ohlssons Buchdruckerei.
- Windischmann, Fr. 1857. *Mithra. Ein Beitrag zur Mythengeschichte des Orients*. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 1). Leipzig: F.A. Brockhaus.
- Wolff, Fr. 1910. *Avesta. Die Heiligen Bücher der Parsen*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.

References

- Abaev, V. I. 1963. Ob iranskix nazvaniyax stali. In: Abaev, V. I. (ed.). *Iranskii sbornik: K semidesyatiletiiyu prof. I. I. Zarubina*. Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury, p. 203—207.
- Abaev, V. I. 1979. Skifo-sarmatskie narechiya. In: Abaev, V. I., Bogolyubov, M. N., Rastorgueva, V. S. (eds). *Osnovy iranskogo yazikoznaniya. Drevneiranskie yazyky*. Moscow: Nauka, p. 272—364.
- Abaev, V. I. 1985. Avestica. In: Ölberg, H. M., Schmidt G., Bothien, H. (eds). *Sprachwissenschaftliche Forschungen. Festschrift für J. Knobloch Zum 65. Geburtstag am 5. Januar 1984 dargebracht von Freunden und Kollegen*. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 23. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, p. 7—19.
- Avesta v russkikh perevodakh (1861—1996)*. 1997. Sost., obshch. red., primech., sprav. razd. I. V. Rak. Saint Petersburg: Zhurnal «Neva»; RKhGI.
- Alekseev, A. Yu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei v sobranii Ermitazha*. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga; Leningrad: «Artiya», «Sovetskii khudozhnik».
- Veisman, A. D. (sost.). 1899. *Grechesko-russkii slovar*. 5-e izd. Saint Petersburg: «Greko-latinskii kabinet» Iu. A. Shichalina.
- Vertienko, A. V. 2010. «Skifskii arfist» (k interpretatsii odnoi iz stsen sakhnovskoi plastiny). In: Polidovich, Iu. B., Usachuk, A. N. (eds). *Izobrazitelnoe iskusstvo v arkheologicheskom nasledii*. Arkheologicheskii almanakh, 21. Donetsk: Lebed, p. 320—332.

- Vertiienko, A. V. 2012. K personifikatsii skifskogo voynskogo bozhestva v *Luc.*, *Tox.*, 38. *Skhidnii svit*, 3, p. 41—52.
- Vertiienko, A. V., Bocharnikova, A. M. 2020. O dvukh epitetakh Mitry v Yashte 10.112. *Vostok (Oriens)*, 6, p. 6—17.
- Vertiienko, H. V. 2014. Kontsept VEPRYA v molodoavestiiskyykh tekstakh. *Movni i kontseptualni kartyny svitu*, 50, 1, p. 140—141.
- Vertiienko, H. V. 2015. *Ikonohrafiia skifskoi eskhatolohii*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy, Vydavets Oleh Filiuk.
- Vertiienko, H. V. 2018. Ozbroyennia davnikh irantsiv za tekstamy Molodshoi Avesty: dystantsiina zbroia. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Seriiia «Istoriia», 1 (136), p. 15—18.
- Vertiienko, H. V. 2021. Avestiiska chasha-tašta v iranskiy tradytsii: vytoky ta reministsentsii. In: Tarasenko, M. O. (ed). *Doislamskyi Blyzkyi Skhid: istoriia, relihiia, kultura*. Vyp. 2. Kyiv: IS NANU, p. 33—46.
- Gamkrelidze, T. V., Ivanov, V. V. 1984. *Indoevropskii yazik i indoevropsi. Rekonstruktsiya i istoriko-tipologicheskii analiz prayazyka i protokulturi*. T. 1, 2. Tbilisi: Izdatelstvo Tbilisskogo universiteta.
- Georgiev, V. I. 1953. Tri slova, oboznachayushchie «topor», i nedostatki sravnitel'no-istoricheskogo metoda. *Lingua Posnaniensis*, IV, p. 109—110.
- Herodot. 1888. *Istoriya v devyati knigakh*; per. s grech. F. G. Mishchenka. T. I, II. Moscow: Izdanie A. G. Kuznetsova.
- Herodot. 1972. *Istoriya v devyati knigakh*; per. i prim. G. A. Stratanovskogo. Leningrad: Nauka.
- Herodot. 1993. «Istorii» v devyaty knykhakh; pereklad, peredmovva ta pryimky A. O. Bilets'koho. Kyiv: Naukova dumka.
- Gorelik, M. V. 1993. *Oruzhie drevnego Vostoka (IV tysyacheletie — IV v. do n. e.)*. Moscow: Vostochnaya literatura.
- Dvoretzkii, I. Kh. 1958. *Drevnegrechsko-russkii slovar*. T. I, II. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostranikh i natsionalnykh slovarei.
- Dovatur, A. I., Kallistov, D. P., Shishova, I. A. 1982. *Narody nashei strany v «Istorii» Gerodota. Teksty, perevod, kommentarii*. Moscow: Nauka.
- Ermolenko, L. N. 2019. O kompozitsionnykh strukturakh i ikonograficheskikh skhemakh greko-skifskogo iskusstva (na primere izdeliy iz kurgana Solokha). *Stratum plus*, 3, p. 215—228.
- Ivanchik, A. I. 1988. Voiny-psy. Muzhskie soiuzy i skifskie vtorzheniia v Peredniuiu Aziiu. *Sovetskaia etnografiia*, 5, p. 38—48.
- Ivanchik, A. I. 1996. *Kimmeritsy. Drevnevostochnye tsivilizatsii i stepnye kochevniki v VIII—VII vekakh do n. e.* Moscow: Institut vseobshchei istorii RAN.
- IESOYa — Abaev, V. I. 1979—1989. *Istoriko-etimologicheskii slovar osetinskogo yazika*. V 4-kh tomakh. Leningrad: Nauka.
- Illinska, V. A. 1961. Skifski sokyry. *Arheologia*, XII, p. 27—52.
- Kalashnik, Yu. P. 2014. *Grechskoye zoloto v sobranii Ermitazha: Pamyatniki antichnogo yuvelirnogo iskusstva iz Severnogo Prichernomor'ya*. Sankt-Peterburg: Izd-vo Gos. Ermitazha.
- Kisel, V. A. 1997. *Svyashchennaya sekira skifov: ob odnoi nakhodke iz Kelermesa*. Saint Petersburg: MAE RAN.
- Kisel, V. A. 2008. Σαγάρης Gerodota v arsenale drevnikh kochevnikov. In: Derevianko, A. P., Makarov, N. A. (eds). *Trudy II (XVIII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sieezda v Suzdale*. T. II. Moscow: IA RAN, p. 110—112.
- Kisel, V. A. 2015. Istorichnost «skifskogo logosa» i avtopsiya Gerodota. In: Chistov, Yu. K. (ed.). *Radlovskii sbornik: Nauchnye issledovaniya i muzeinye proekty MAE RAN v 2014 g.* Saint Petersburg: MAE RAN, p. 406—417.
- Klochko, V. I. 2006. *Ozbroyennyya ta viyskova sprava davnogo naseleennyya Ukrayiny (5000—900 rr. do R. Kh.)*. Kyiv: ArtEk.
- Ksenofont. 1951. *Anabasis*; perevod, statya i primechaniya M. I. Maksimovoi; red. I. I. Tolstoy. Moscow; Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Kullanda, S. V. 2016. *Skifi: yazik i etnogenez*. Moscow: Russkii fond sodeistviya obrazovaniyu i nauke.
- Kurtsii Ruf, Kvint. 1993. *Istoriya Aleksandra Makedonskogo. S prilozheniem sochinenii Diodora, Yustina, Plutarkha ob Aleksandre*; Ed. by A. A. Vigin. Moscow: Izd-vo MGU.
- Litvinskii, B. A., Piankov, I. V. 1966. Voennoe delo u narodov Srednei Azii v VI—IV vv. do n. e. *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 36—52.
- Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Publikatsiya odnoy kolleksii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Machinskii, D. A. 2018. *Skifiya — Rossiya. Uzlovie sobitiya i skvozhnye problemy*. Saint Petersburg: ID Ivana Limbakh.
- Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Arkheologiiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—4. Moscow: Nauka.
- Murzin, V. Yu., Shlaifer, V. H. 2008. Skifski sokyry-skipetry z Muzeiu istorii zbroi u m. Zaporizhzhii. *Istoriya oruzhyia / Istoriya zbroi: Almanakh*, 1, p. 45—54.
- Nikonorov, V. P. 2014. Boevye topory i ikh kult u drevnikh narodov Tsentralnoi Azii i Irana (ot rannego zhelez-nogo veka do rannego srednevekovia). In: Alekshin, V. A. (ed.). *Arkheologiiia drevnikh obshchestv Evrazii*;

- khronologiia, kulturogenез, religioznye vozzreniia. Pamiati Vadima Mikhailovicha Massona (03.05.1929—19.02.2010)*. Trudy IIMK RAN, XLII. Saint Petersburg: IIMK RAN; «Art-Ekspress», p. 97—37.
- Nikonorov, V. P. 2015. Kult boevykh toporov u drevnikh iranoiazыchnykh narodov: skify Severnogo Prichernomoria. In: Nikonorov, V. P., Alekshin, V. A. (eds.). *Akademicheskoe vostokovedenie v Rossii i stranakh blizhnego zarubezhia (2007—2015): Arkheologiia, istoriia, kultura*. Zapiski Vostochnogo Otdeleniia Rossiiskogo Arkheologicheskogo Obshchestva. Nov. ser., III [XXVIII]; Trudy IIMK RAN, XLV. Saint Petersburg: Kontrast, p. 395—424.
- Polidovych, Yu. B., Tsymidanov, V. V. 1995. Kamyana sokyra v pamyatkakh zrubnoyi kul'turno-istorychnoyi spilnosti. *Arheologia*, 2, p. 52—62.
- Polidovich, Yu. B. 2019. Stseny srazheniya na zolotom konuse iz Perederievoy Mogily i skifskiy mif o Kolaksae. *Stratum plus*, 3, p. 229—260.
- Raevskii, D. S. 2006. *Mir skifskoi kultury*; predisl.: V. Ia. Petrukhina, M. N. Pogrebovoi. Moscow: «Iazyki slavianskikh kultur».
- Rastorgueva, V. S., Edelman, D. I. 2000. *Etimologicheskii slovar iranskikh yazikov*. T. 1: a—ā. Moscow: Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN.
- Rastorgueva, V. S., Edelman, D. I. 2003. *Etimologicheskii slovar iranskikh yazikov*. T. 2: b—d. Moscow: Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN.
- Rubinchik, Yu. A. (ed.) 1983. *Persidsko-russkiy slovar*. V 2-kh tomakh. 2-e izd. Moscow: Russkiy yazyk.
- Sinika, V. S., Telnov, N. P. 2015. Kompleks vooruzheniia i predmetov voinskogo snariazheniia iz skifskogo mogilnika kontsa IV—II vv. do n. e. u s. Glinoe v Nizhnem Podnestrove. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Melikovoi (Kagalnik, 26—29 apreliia 2014 g.)*. Rostov-na-Donu: Izd-vo IuNTs RAN, p. 180—190.
- Sokolova, V. S. 2005. *Avesta. Opyt morfologicheskoy transkripsii i perevod*. Saint Petersburg: Nauka.
- Solntseva, N. M. 2010. Skif i skifstvo v russkoy literature. *Istoriko-kul'turnoe nasledie: Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4, p. 147—159.
- Steblin-Kamenskiy, I. M. (per. s avest., predisl., primech. i slovar). 1993. *Avesta. Izbrannie gimni iz «Vedivdata»*. Moscow: 'Druzhba narodov'; KRAMDS — Akhmed Yasavi.
- Tokhtasev, S. R. 2005. Problema skifskogo yazika v sovremennoi nauke. In: Cojocar, V. (ed.). *Ethnic contacts and cultural exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*. Trinitas: Iași, p. 59—108.
- Farmakovskiy, B. V. 1922. Gorit iz kurgana Solokhi. *Izvestiya Rossiiskoi akademii istorii materialnoi kulturi*, II, p. 23—48.
- Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaya istoriya skifov. Osnovnie problemy razvitiya drevnikh kochevnikov Yevraziiskikh stepei*. Moscow: Nauka.
- Khristoliubova, T. P. 2011. Istoki «skifstva» v russkoi kulture. In: Shimanskiy, N. V., Salieva, L. K., Doroshin, B. A. (eds.). *Traditsionnaya i sovremennaya kultura: istoriia, aktualnoe polozenie, perspektiva*. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Penza; Moscow; Minsk: Nauchno-izdatelskii tsentr «Sotsiosfera», p. 43—48.
- Tsabolov, R. L. 2001. *Etimologicheskii slovar' kurdsogo yazyka*. T. 1: a—m. Moscow: Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura» RAN.
- Chernenko, E. V. 1980. Skifskie boevye topory. In: Gening, V. F. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1978—1979 gg.: Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR*. Dnepropetrovsk: Izdatelstvo DGU, p. 88.
- Chernenko, Ye. V. 1987. Paradnyi topor iz Kelermessa. In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomorya*. Kyiv: Naukova dumka, p. 19—30.
- Shelekhan, O. V. 2012. Boiovi sokyry skifskogo tipu z Pivnichnogo Prichernomorya. *Arheologia*, 2, p. 3—13.
- ESRYa — Vasmer, M. 1987. *Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka*. V 4-kh tomakh. Moscow: Progress.
- Alessio, G. 1944. Suggestimenti e nuove indagini sul problema del Sostrato “Mediterraneo”. *Studi Etruschi*, XVIII, p. 93—158.
- Bartholomae Chr. *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg: Karl J. Trübner, 1904.
- Beckwith, Chr. I. 2023. *The Scythian Empire: Central Eurasia and the Birth of the Classical Age from Persia to China*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Beekes, R. S. P. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*; with the assistance of L. van Beek. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, 10. Leiden; Boston: Brill.
- Benveniste, É. 1927. Afghan ôspana “fer”. *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, 23 (10), p. 132—133.
- Bielmeier, R. 2001. Zwei Beiträge zum Jungavestischen. In: Eichner, H., Mumm, P.-A., Panagl, O., Winkler, E. (eds). *Fremd und Eigen. Untersuchungen zu Grammatik und Wortschatz des Uralischen und Indogermanischen in Hartmut Katz.* Wien: Edition Praesens, S. 5—13.

- Bothmer, D. von. 1957. *Amazons in Greek Art*. Oxford: Clarendon Press.
- Bremmer, J. 1978. Heroes, Rituals and the Trojan War. *Studi Storico Religiosi*, II, 1, p. 5—38.
- Buyaner, D. B. 2021. On the etymology of the Old Iranian term for “iron”. In: Farridnejad, S. (ed.). *Zarathuštrōtama. Zoroastrian and Iranian Studies in Honour of Philip G. Kreyenbroek*. Ancient Iran Series, 10. Leiden: Brill, p. 51—68.
- CAD — Roth, T. (ed.) 1961—2010. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Vol. 1—17. Chicago: University of Chicago Press.
- Cantera, A. 2017. Miθra and the Sun: the Role of Miθra in the Arrangement of the Avestan Liturgical Calendar. In: Cantera, A., Ferrer-Losilla, J. (eds). *fārā aməšā spəntā gāθā gāuruuāin. Homenaje a Helmut Humbach en su 95º aniversario*. Estudios Iranios y Turanios, 3. Girona: Sociedad de Estudios Iranios y Turanios, p. 25—58.
- Cunliffe, B. 2021. *The Scythians. Nomad Warriors of the Steppe*. Oxford: Oxford University Press.
- Darmesteter, J. 1883. *The Zend-Avesta. Part II: The Sîrôzahs, Yasts, and Nyâyis*. Oxford: Clarendon Press.
- Daryaeae, T. 2018. The Iranian Männerbund Revisited. *Iran and the Caucasus*, 22, p. 38—49.
- Delitzsch, F. 1883. *Biblischer Commentar über die Psalmen*. Leipzig: Dörffling und Franke.
- Doctor, R. 2004. *The Avestā: A Lexico-Statistical Analysis (Direct and Reverse Indexes, Hapax Legomena and Frequency Counts)*. Acta Iranica, 41. Leuven: Peeters.
- Fantham, E., Foley, H. P., Kampen, N. B., Pomeroy, S. B., Shapiro, H. A. 1995. *Women in the Classical World: Image and Text*. New York; Oxford: Oxford University Press.
- Geldner, K. F. 1889. *Avesta. The Sacred books of the Parsis*. Vol. II. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Gershevitch, I. 1959. *The Avestan Hymn to Mithra*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harlez, C. de. 1881. *Avesta. Livre Secr  du Zoroastrisme*. Bibliothèque Orientale, V. Paris: Maisonneuve & Cie, Libraires- tudes.
- Herodotus. 1928. *The Histories. In Four Volumes; with an English translation by A. D. Godley*. Vol. II. Books III and IV. London; New York: William Heinemann & Putnam’s Sons.
- Herodotus. 2008. *The Histories*. Transl. by R. Waterfield; Introd. and Notes by C. Dewald; 2nd Ed. Oxford: Oxford University Press.
- Herodotus. 2013. *The Histories*. Transl. by W. Blanco, ed. by W. Blanco and J. T. Roberts. 2nd Ed. New York; London: W. W. Norton & Company.
- Herodotus. 2014. *The Histories*. Transl. by T. Holland; ed. by P. Cartledge. London: Penguin Books.
- Herzfeld, E. 1947. *Zoroaster and his World*. Princeton: Princeton University Press.
- Hintze, A. 2012. On Editing the Avesta. In: Cantera, A. (ed.). *The Transmission of the Avesta*. Iranica 20. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hinz, W. 1975. *Altiranisches Sprachgut den Nebenflberlieferungen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- How, W. W., Wells, J. 1912. *A Commentary on Herodotus. With Introduction and Appendixes*. Vol. I, II. Oxford: Clarendon Press.
- Ivan ik, A. 1993. Les Guerriers-Chiens. Loups-garous et invasions scythes en Asie Mineure. *Revue de l’histoire des religions*, 210/3, pp. 305—330.
- Jackson A. V. W. 1894. Herodotus VII. 61, or the Arms of the Ancient Persians illustrated from Iranian Sources. In: *Classical Studies in Honour of H. Drisler*. New York; London: Macmillan and Co, p. 95—125.
- Khorasani, M. M. 2006. *Arms and Armor from Iran. The Bronze Age to the End of the Qajar Period*. Tübingen: Legat Verlag.
- Khorasani, M. M. 2010. *Lexicon of Arms and Armor from Iran. A Study of Symbols and Terminology*. Tübingen: Legat Verlag.
- Lecoq, P. 2006. *Les Livres de l’Avesta. Textes sacr s des Zoroastriens*. Paris: Les  ditions du Cerf.
- Liddell, H. G., Scott, R. 1996. *A Greek-English Lexicon. Ninth Edition with Revised Supplement*. Oxford: Clarendon Press.
- Lommel, H. 1927. *Die Y st’s des Avesta,  bersetzt und eingeleitet*. Göttingen; Leipzig: Vandenhoeck & Ruprecht und J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung.
- MacKenzie, D. N. 1971. *A Concise Pahlavi Dictionary*. London; New York; Toronto: Oxford University Press.
- Malandra, W. W. 1973. A Glossary of Terms for Weapons and Armor in Old Iranian. *Indo-Iranian Journal*, 15/4, p. 264—289.
- Man, J. 2017. *Amazons: The Real Warrior Women of the Ancient World*. London: Bantam Press.
- Marshall, F. H. 1909. Some Recent Acquisitions of the British Museum. *The Journal of Hellenic Studies*, 29, p. 151—167.
- Moazami, M. 2005. Evil Animals in the Zoroastrian Religion. *History of Religions*, 44 (4), p. 300—317.
- Nikonorov, V. P. 2014. The Parade Hatchet-Klevets from Old Nisa (A Contribution to the Study of the Combat Hatchets and Their Cult in Ancient Central Eurasia). *Anabasis*, 4 (2013), p. 179—232.

- Olmstead, A. T. 1948. *History of the Persian Empire*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pirart, É. 2006. *Guerriers d'Iran. Traductions annotées des textes avestiques du culte zoroastrien rendu aux dieux Tistriya, Miθra et Vrθragna*. Paris: Association Kubaba.
- Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern & München: Francke Verlag.
- Pur Dāvood, E. 1969 (1347). *Zin Abzar*. Tehrān: Chakhaneye Artashe Shahanshahi.
- Rau, J. 2007. YAv. *haosrauuah-* and *dəuš.srauuah-*. *Historische Sprachforschung*, 120, p. 159—168.
- Roberts, R. 2022. *Gold of the Great Steppe*. Cambridge: The Fitzwilliam Museum.
- Sadovski, V. 2009. Ritual formulae and ritual pragmatics in Veda and Avesta. *Die Sprache*, 48, p. 156—166.
- Sadovski, V. 2020. Indo-Iranian **HamHa-* and the fighter's 'Sturm und Drang', in compound epithets, personal names, and poetical phraseology from the Veda, Avesta and Ancient Persia (Ritual Formulae and Ritual Pragmatics in the Veda and Avesta, IV). In: Repanšek, L., Bichlmeier, H., Sadovski, V. (eds.). *vácāmsi miśrā kṛṇavāmahai. Akten der Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft und des IWoBA XII vom 4. bis 7. Juni 2019 in Ljubljana aus Anlass der Hundertjahrfeier der dortigen Indogermanistik*. Studien zur Historisch-Vergleichenden Sprachwissenschaft, 17. Hamburg: Baar, p. 593—617.
- Schmidt, E. F. 1953. *Persepolis I. Structures, Reliefs, Inscriptions*. The University of Chicago Oriental Institute Publications, LXVIII. Chicago: University of Chicago Press.
- Schmidt, E. F. 1970. *Persepolis III. The Royal Tombs and other Monuments*. The University of Chicago Oriental Institute Publications, LXX. Chicago: University of Chicago Press.
- Schurtz, H. 1902. *Alterklassen und Männerbünde*. Berlin: G. Reimer.
- Simpson, St. J., Pankova, S. (eds.). 2017. *Scythians: Warriors of Ancient Siberia*. London: Thames & Hudson and The British Museum Press.
- Skjærvø, P. O. 2006. *An Introduction to Young Avestan*. Harvard. (URL: <http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Zoroastrianism/index.html>).
- Spiegel, Fr. 1864. *Avesta: The Religious Books of the Parsees*. Vol. III: Khordah-Avesta. Hertford: Stephen Austin.
- Steward, F. H. 1977. *Fundamentals of Age-Group Systems*. New York: Academic Press Inc.
- Sutton, L. 2018. A Position of Honour or Shame? YHWH as an Armour Bearer in Psalm 35:1—3. *Acta Theologica*, Supplement 26, p. 268—285.
- The Greek Anthology*. 1916. With an English Translation by W. R. Paton. Vol. I. London: William Heinemann Ltd.
- Thomas, D. 2021. *The Landmark Xenophon's Anabasis*; ed. by Brennan, S. and Thomas, D. New York: Pantheon Books.
- Tyrrell, W. B. 1984. *Amazons: A Study in Athenian mythmaking*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Vassilkov, Ya. 2015. Animal Symbolism of Warrior Brotherhoods in Indian Epic, History and Culture. In: Pontillo, T., Bignami, C., Dore, M., Mucciarelli, E. (eds.). *The Volatile World of Sovereignty. The Vrātya Problem and Kingship in South Asia*. New Dehli: Printworld Ltd., p. 231—253.
- Weiser, L. 1927. *Altgermanische Jünglingsweihen und Männerbünde: ein Beitrag zur deutschen und nordischen Altertums- und Volkskunde*. Bühl: Verlag der Konkordia.
- Wikander, S. 1938. *Der arische Männerbund, Studien zur indo-iranischen Sprach- und Religionsgeschichte*. Lund: Hakan Ohlssons Buchdruckerei.
- Windischmann, Fr. 1857. *Mithra. Ein Beitrag zur Mythengeschichte des Orients*. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 1. Leipzig: F.A. Brockhaus.
- Wolff, Fr. 1910. *Avesta. Die Heiligen Bücher der Parsen*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.

Недоречна інсигнія, дипломатичний дар чи трофей — чим була пектораль для свого власника?

Леонід Бабенко¹

An Inappropriate Insignia, a Diplomatic Gift or a Trophy — What Was the Pectoral for Its Owner?

Leonid Babenko

Анотація. Досі не знайдено прийняттого пояснення місцеположенню пекторалі на дні дромоса, поруч зі входом у поховальну камеру. Незвичайне розташування пекторалі та деяких інших статусних предметів дослідники пояснюють різними причинами — наслідками ритуальних дій, що включали обряд жертвопринесення та були пов'язані з культом Ареса та Артеміди (Мачинський 1978); належністю до предметів культу, відокремлених від решти інвентарю (Мозолевський 1979; Тереножкін, Мозолевський 1988); невідповідністю соціального статусу небіжчика царському рівню інсигнії (Мошинський 2002); приналежністю до поминальної тризни, проведеної через рік після похорону (Михайлін 2005); незацікавленістю грабіжників через відсутність у предметах магичних властивостей (Степанов 2015); неканонічність (Бабенко 2018) або приналежністю до військових трофеїв (Гребенников, Смирнов 2018). Низка дослідників бачать у пекторалі дипломатичний подарунок (Савостина 2019; Гаврилюк, Тимченко 2015; Гаврилюк 2017), що також могло викликати її незвичайне розташування у могилі. Розміщення пекторалі та деяких інших цінних предметів за межами поховальної камери могло бути пов'язане також з незакінченим або невдалим пограбуванням могили.

Ключові слова: пектораль, Товста Могила, скіфи, інсигнії.

Abstract. Until now, no acceptable explanation has been found for the pectoral location at the bottom of the dromos, near the entrance to the burial chamber. The researchers explain the unusual location of the pectoral and some other status objects by various reasons — the consequences of ritual actions including the rite of sacrifice and association with the cult of Ares and Artemis (Machinskii 1978); belonging to cult objects separated from the rest of the inventory (Mozolevskiy 1979); discrepancy between the social status of the deceased and the royal level of insignia (Moshinskii 2002); belonging to the funeral feast, performed a year after the funeral (Mikhailin 2005); robbers' disinterest due to the lack of magical properties in objects (Stepanov 2015); non-canoncity (Babenko 2018) or belonging to military trophies (Grebennikov, Smirnov 2018). A number of researchers see the pectoral as a diplomatic gift (Savostina 2019; Gavrilyuk 2017), which could also cause its unusual location. The placement of the pectoral and some other valuable items outside the burial chamber could also be associated with an unfinished or unsuccessful grave robbery.

Key words: pectoral, Tovsta Mohyla, Scythians, insignia.

Юрій Богданович Полідович відомий науковому загалу передусім як провідний фахівець зі скіфського звіриного стилю. Але коло наукових інтересів та компетенції ювіляра простягається значно ширше, і не лише на теренах скіфознавства чи, навіть, археології, а, іноді, і в зовсім несподівані куточки наукового пізнання (див. «Список друкованих праць» Ю. Б. Полідовича

у цій збірці). Впродовж останнього десятиріччя Юрія Богдановича оточують численні виробни греко-скіфської торевтики однієї з найбагатших колекцій «скіфського золота» — Скарбниці Національного музею історії України (донедавна — Музею історичних коштовностей України). «Живе» спілкування з ними генерувало новий напрямок досліджень, а, відтак, історіографія

¹ **Леонід Іванович БАБЕНКО:** старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, вул. Університетська 5, Харків, Україна, 61003; **Leonid BABENKO:** Senior Researcher, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, 5 Universytetska str., Kharkiv, Ukraine, 61003.
ORCID ID: 0000-0002-5498-9278
e-mail: babenkoIld@gmail.com

скіфознавства збагатилася свіжими, часом несподіваними, тлумаченнями сюжетів, відтворених на таких «добре вивчених» шедеврах торевтики як оббивки горитів «чортотлицької» серії, золотий конус з Передерієвої Могили і, звичайно ж, пектораль з Товстої Могили. Лише останнім часом ювіляр присвятив пекторалі велику статтю в науковому часописі (Полідович 2020, с. 135—149), два науково-популярні нариси (Білан, Полідович 2021, с. 20—41; Полідович 2021а, с. 58—75), був відповідальним редактором альбому «Симфонія пекторалі», виданого в честь 50-річчя знахідки прикраси (Полідович 2021b) та співавтором бібліографічного покажчика, в якому було враховано 1662 праці, повністю або частково присвячених пекторалі (Бабенко, Білан, Полідович 2021). Втім, навіть під прискіпливою увагою Юрія Богдановича пектораль не розкрила ще всі свої таємниці. Однією з таких загадок є розміщення пекторалі поза межами поховальної камери. Причини відчуженості пекторалі та інших статусних предметів від небіжчика і досі не отримали обґрунтованого та несуперечливого пояснення, на що звертав увагу і сам Ю. Б. Полідович зі співавтором (Білан, Полідович 2021, с. 30). Пошукам відповіді на це питання присвячена наступна розвідка.

21 червня 1971 р. о 14 годині 30 хвилин під час розкопок Товстої Могили, на долівці дромоса, перед камерою Центральної гробниці було знайдено найвизначніший шедевр греко-скіфської торевтики, сучасний символ археології та давньої історії України — золоту пектораль. Знайшов прикрасу особисто Борис Миколайович Мозолевський, який згодом залишив емоційні спогади про цю мить свого археологічного тріумфу: «Я розчистив один із сагайдачних наборів під стінкою дромосу і, згортаючи густий глиняний чамур, відчув, як пальці щось боляче дряпнуло. Обережно відгорнувши чамур, я побачив, як блиснуло золото, і якимсь невідомим відчуттям збагнув, що це саме те: річ була велика і явно лежала на своєму первісному місці, не зрушена грабіжниками. На хвилю я заціпенів, потім тихо, щоб не зчиняти в могилі галасу, покликав Черненка. З обох боків ми швидко розгребли глину, і Євген перший промовив те слово, що небавом стало найпопулярнішим у пресі: пектораль» (Мозолевський 1983, с. 159, 160). Місцеположення пекторалі викликало подив — «... легше повірити у містику, ніж у те, що грабіжники справді могли недогледіти такий скарб: варто було їм лише простягти руку ще на десять сантиметрів — і пектораль для людства була б назавжди втрачена» (Там же, с. 158, 159).

Згодом дослідники неодноразово намагалися знайти прийнятне пояснення розміщенню пекторалі і деяких інших статусних предметів на долівці дромоса, поза межами поховальної камери

(рис. 1; 2). Д. А. Мачинський вважав знаменним, що пектораль було знайдено разом з мечем, руків'я та піхви якого були прикрашені золотими пластинами, покритими зображеннями, і що обидва ці предмети та ряд супутніх їм речей перебували не в поховальній камері, а в дромосі, що вів до неї (Мачинський 1978, с. 146). Дослідник запропонував дуже мальовничу реконструкцію церемонії, що відбулася після розміщення небіжчика в поховальній камері. На думку Д. А. Мачинського, родичі померлого та жрець відступили до дромосу, де перед входом у камеру розмістили два набори предметів, що символізували присутність пари божеств — Ареса та Аргімпаси (?). Чоловічий набір складав бойовий пояс з ножом, сагайдак, меч і нагайка, жіночий — ще один сагайдак, ніж і золота пектораль. При світлі запаленого у світильнику вогню виконувалося обрядове узливання з використанням бронзового лутерія та триручної амфори. Вином з амфори окропили голову принесеного в жертву бранця, в лутерій зібрали його кров і облили нею меч. Після цього, біля входу в дромос учасники церемонії розчленували ударами мечів тіло принесеного в жертву бранця і залишили окремі частини його тіла. Характер взаємозв'язку цієї пари богів, на думку Д. А. Мачинського, не до кінця зрозумілий — він не шлюбний, але, можливо, пов'язаний з приналежністю обох персонажів до кола «темних» богів, чим можна пояснити розміщення предметів, зв'язаних з їхнім культом у дромосі, відокремленому від поховальної камери перегородкою (Мачинський 1978, с. 147, 148).

Б. М. Мозолевський комплекс дорогоцінних знахідок у дромосі розглядав як один із численних прикладів розміщення інвентарю у схованках, добре відомих у скіфській поховальній практиці. Цю традицію дослідник пояснював не прагненням приховати найцінніші речі від грабіжників, а їхньою належністю до предметів культу, відокремлених від іншого інвентарю (Мозолевський 1979, с. 159; Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 171—175). Однак якщо можна погодитися з подібним трактуванням предметів, що походять із «класичних» схованок, то інтерпретація знахідок у дромосі Центральної гробниці Товстої Могили як одного із варіантів «схованки» не так однозначна — адже предмети не були захованими в ніші, а просто покладеними на дно дромосу. Показово, що дослідники, які більш предметно вивчали схованки у скіфських похованнях, комплекс знахідок з дромосу Товстої Могили до таких не зараховували (Болтрик, Фіалко 2002, с. 169—173; Кубышев, Бессонова, Ковалёв 2009, с. 21; Бидзиля, Полин 2012, с. 101).

А. П. Мошинський пояснив причини розміщення пекторалі та інших престижних речей

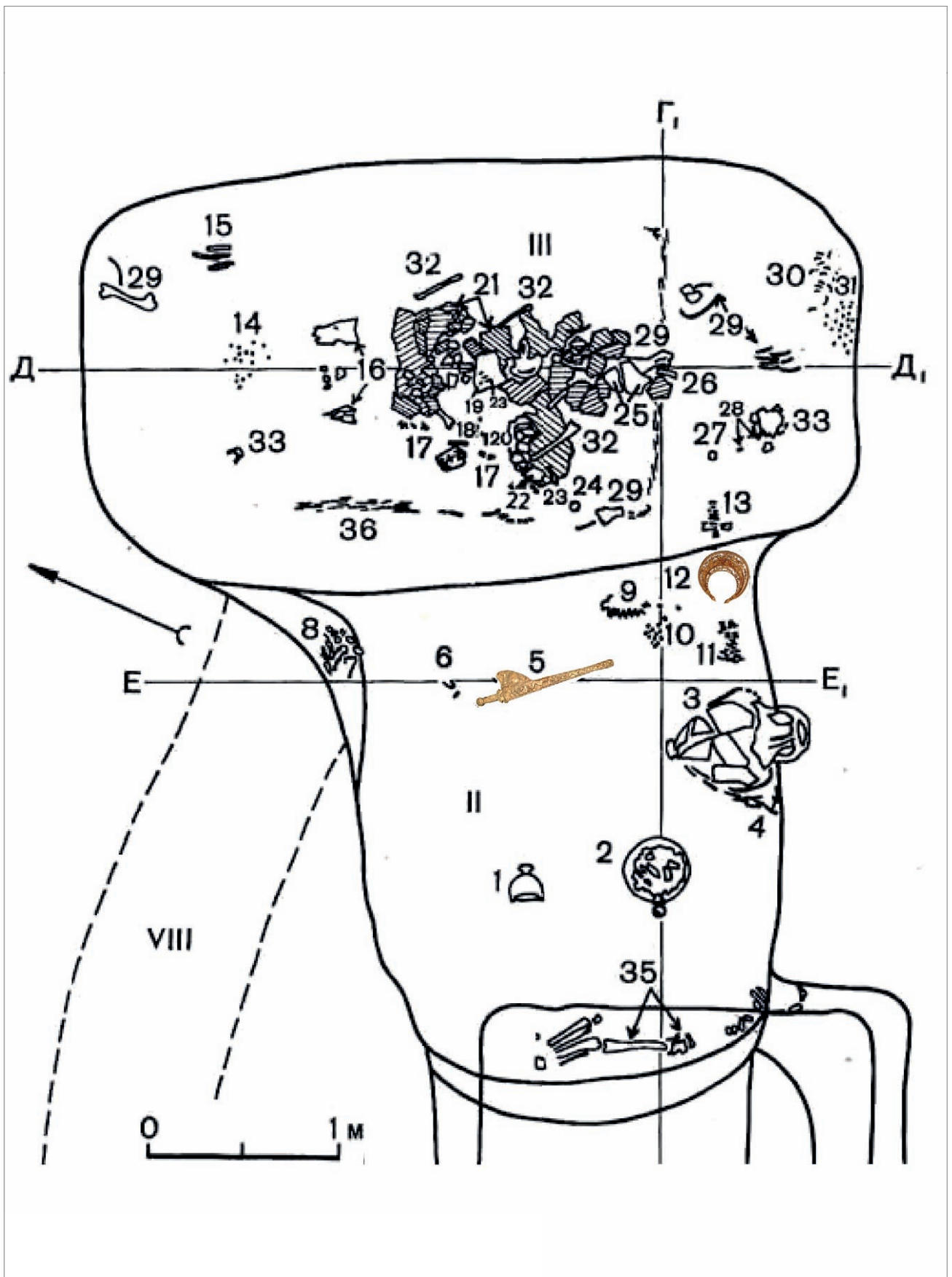

Рис. 1. План Центральної гробниці Товстої Могили (за Мозолевський 1979).

Fig. 1. Plan of the Central Tomb in Tovsta Mohyla (after Мозолевський 1979).

Рис. 2. Дромос і поховальна камера Центральної гробниці у Товстій Могилі. Знімок із вхідної ями (за Мозолевський 1979).

Fig. 2. Dromos and burial chamber of the Central Tomb in Tovsta Mohyla, view from the entrance pit (after Мозолевський 1979).

у дромосі, перед камерою Центральної гробниці, нюансами династичної історії Скіфії. Відштовхуючись від явного дисонансу між багатством поховального інвентарю Товстої Могили та відносно невеликим розміром курганного насипу, що явно поступався «царській четвірці» кінця V—IV ст. до н. е., датування Товстої Могили, небіжчиків якої поховали до часу спорудження Чортomla—Огуза—Олександрополя, а також значення пекторалі як символу царської влади, дослідник припустив, що пектораль могла

належати спадкоємцю Атея, який помер передчасно, до смерті батька-довгожителю, і тому не мав права на носіння символу царської гідності, виготовленого завчасно, в очікуванні майбутньої інвестиції (Мошинський 2002, с. 87). Подібна гіпотеза справді доволі перспективна і може отримати цікавий розвиток в контексті легендарного довгожителю Атея та відношення до нього як спадкоємців, так і решти одноземців.

Добре відомі засвідчені стародавніми авторами уявлення варварських народів (каспіїв,

гірканців, масагетів, бактрійців, согдійців) про певну «межу життя» (Рапопорт 1971, с. 25—33; Михайлин 2005, с. 121, 122). До пристаркуватих одноплемінників суворо ставилися алани (Amm. Marc., 31, 2, 22). «Скіфи» Плінія Старшого (Naturalis historia, IV, 26) та Помпонія Мели (De situ orbis, III, 5), не бажаючи старіти, кидалися зі скелі в море. Уязигів люди похилого віку змушували своїх синів вбивати себе мечами (Val. Flac., Argonauticon, 6, 122—125). Звичай умертвіння людей похилого віку знайшов відображення і в осетинському нартовському епосі та Авесті (Бессонова 1983, с. 63, 64; Дюмезиль 1990, с. 199—204). Максимальний граничний вік найчастіше складав 60 років. Саме цей термін був рубіжним для старшої з п'яти вікових груп чоловічих товариств хорезмських узбеків (Рапопорт 1971, с. 33). 60-річних стариків, за повідомленням Климента Олександрійського, умертвляли в країні гіпербореїв (Στρομάτα, I, 15, 27).

В контексті цих уявлень цікаво проаналізувати відомості про довголіття Атея, що загинув у 90-річному віці в битві з військами Філіпа II Македонського. Відразу ж впадає в очі рівно півторакратне перевищення Атеєм максимального граничного віку. Цілком вірогідно, що інформатор, повідомляючи про вік Атея, вкладав зовсім інший підтекст, не зрозумілий стародавніми авторами (Luc., Macrobi, 10), і тут йшлося не про фізичний вік скіфського царя, а про інший, не розгаданий ні сучасниками, ні вченими, сенс².

Якщо ж Атей справді і дожив до такого вельми поважного віку, то подібне довгожителство могло викликати у одноплемінників аж ніяк не захоплення, а, швидше, розгубленість, тривогу, адже цар — оплот та хранитель світопорядку, одночасно порушував найважливіші його підвалини, наражаючи на небезпеку благополуччя всього народу. Це створювало поживний ґрунт для нарікань, а відтак — і для можливої змови проти правлячого номарха навіть на світоглядному рівні, не кажучи про інші можливі мотиви, беручи до уваги перипетії династичної історії скіфських царів попередніх століть. Конфлікти всередині царського роду відбувалися регулярно і в центрі отих змов, як правило, були найближчі родичі або, навіть, прямі спадкоємці царя. Царевич Анахарсіс загинув від руки рідного брата царя Савлія. Рідний брат скіфського царя Скіфарба Марсагет

був закутий у кайдани за наказом брата за якусь провину. Скіла скинув рідний брат Октамасад (Хазанов 1975, с. 195). Навіть скіфо-македонський конфлікт мав родинний підтекст — так і не усиновлений Філіп II Македонський пішов війною на свого «названого батька» Атея. Тому для засвідчення легітимності влади нового царя після повалення його попередника як необхідний атрибут майбутнього коронаційного ритуалу було завчасно виготовлено пектораль. Але цим планам, або ж через передчасну смерть претендента, або внаслідок розкриття змови, не судилося здійснитися. І недбало кинута в дромосі, за межами похоронної камери пектораль могла символізувати примарність подібних зазіхань на престол, навіть у потойбічному світі. Можливо ця історія мала й інший «кримінальний» підтекст. У скіфському суспільстві хибна клятва «царськими Гестіями» як втіленням божественної благодаті, що сходила на царя, тлумачилася як образа цієї благодаті та замах на царський фарн (Раевський 1977, с. 103). Можливо, таким же тяжким злочином було і передчасне виготовлення незаперечного символу царського фарну, що могло сприйматися як демонстративне (або таємне) зазіхання на фарн живого царя, його владу і благополуччя.

Цікаву інформацію щодо можливої невідповідності чи недоречності того чи іншого предмету з категорії престижних речей соціальному статусу небіжчика може дати аналіз поховального контексту золотих оббивок горитів «чортмлицької» серії. Горити було знайдено в чотирьох курганах — Чортмлику (Древности 1872, табл. XXXIV; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 223—235), Іллінецькому (Фармаковский 1911, с. 7—17, табл. I, II) та Мелітопольському (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 47—49, 121—128, рис. 140—148), а також у кургані № 8 групи «П'ять братів» Єлізаветівського могильника (Шилов 1961, с. 158—162, рис. 13). Соціальна характеристика основних небіжчиків цих курганів різна. Безперечно, царем Скіфії, єдиної чи якоїсь із її частин, був небіжчик із Центральної гробниці Чортмлика — одного з «великої четвірки» курганів IV ст. до н. е., насип якого мав висоту до 22 м або 19—22 м (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 26). Курган № 8 групи «П'ять братів» Єлізаветівського могильника та Іллінецький курган знаходилися, відповідно, на східній та західній периферії Європейської Скіфії

² Цей аспект дозволяє під іншим кутом зору подивитися на один із можливих мотивів скіфо-македонського конфлікту. Якщо, як і в алан, у скіфів вважався щасливим той, хто дух спустив у битві (Amm. Marc., 31, 2, 22), при одночасному досягненні гранично допустимого віку правителя, війна з Філіпом II Македонським і героїчна загибель у битві Атея були необхідні для гідного та своєчасного завершення земного шляху скіфського царя з подальшим попаданням до Герроса — міфічного потойбічного світу воїнів, полеглих на полі бою (Белозор, 1987, с. 18—20). У цьому випадку стає зрозумілим «знущальний» тон спілкування Атея з Філіпом II Македонським, який явно провокує останнього на відкритий конфлікт (Pomp. Trog., Historias Philippicas, IX, 2).

і містили поховання регіональних вождів. При цьому у курганній групі Єлізаветівського могильника серед п'яти курганів з високими насипами (7—12 м) курган № 8 не був найвищим (висота 9 м) (Шилов 1961 с. 150, 151). Іллінецький курган мав близькі параметри (висота 8,5 м) і був безперечно регіональним «курганом-лідером» (Фармаковський 1911, с. 52). Мелітопольський курган на цьому тлі вирізняють більш скромні параметри насипу — 6, а можливо, навіть, близько 4 м (Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 150—152). За цими параметрами Мелітопольський курган належить до другої чи, навіть, до першої соціальної групи поховальних пам'яток, виділених Б. М. Мозолевським (Мозолевський 1979, с. 152), поступаючись трьом попереднім курганам.

Поховальний контекст знахідок оббивок горитів практично у всіх випадках різний; ймовірно, він тим чи іншим чином узгоджений із соціальним статусом небіжчика. Поховання в Центральній гробниці Чортотлика виявилось пограбованим, отже невідомо, які саме особисті предмети озброєння знаходилися безпосередньо поряд з царем-небіжчиком. Золота оббивка горита, разом з іншою високопрестижною зброєю — п'ятьма мечами з золотою обкладкою руків'я, серед яких — меч з «ахеменідським» руків'ям у коштовних піхвах, виявилися в ніші К камери № 5 (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 61, 62). Ці речі часто цілком обґрунтовано характеризують як військові трофеї, дипломатичні дари чи поховальні підношення. Всі ці предмети озброєння були просторово відокремлені від небіжчика. У той же час малоімовірно, що всі п'ять мечів були саме особистою зброєю царя, а відтак подібну характеристику можна розповсюдити і на іншу зброю та спорядження, що зберігалися в ніші К, у тому числі і горит з золотою оббивкою. Отже, незважаючи на розкішний вигляд, до числа особистої зброї (або ж, щонайменше, основної/улюбленої) предмети з ніші К могили і не належать.

Поховальний контекст знахідки горита в Іллінецькому кургані не до кінця зрозумілий через пограбованість та уривчастий опис самого поховання. Не дивлячись на цілковите пограбування, оббивку горита не було поцуплено грабіжниками, хоча вона і була доволі примітна хоча б за розмірами. Можливо, цьому завадила трагічна пригода під час пограбування — начебто, одного із грабіжників засипало землею в гробниці (Фармаковський 1911, с. 52).

В кургані № 8 групи «П'ять братів» Єлізаветівського могильника горит з оббивкою та меч у піхвах «чортотлицького» типу лежали одне на одному ліворуч небіжчика (Шилов 1961,

с. 158—161, рис. 8). Безперечно, обидва предмети озброєння належали до категорії особистих.

Зовсім інший контекст знахідки горита із золотою оббивкою в Мелітопольському кургані, який з іншими коштовними речами було ретельно замасковано у тайнику, виритому у дні могили. Як було зазначено вище, Б. М. Мозолевський цілком слушно заперечує таке розміщення горита намаганням приховати найцінніші речі від грабіжників, а пояснює належністю їх до предметів культу (Мозолевський 1979, с. 159; Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 171—175). Але у той же час відокремлення горита від основного інвентарю може бути пов'язане і з неналежним статусом небіжчика, що за якихось причин не відповідав рівню коштовних інсигній.

Оригінальне пояснення причин недоторканості дорогоцінних предметів з дромосу Центральної гробниці Товстої Могили запропонував М. В. Степанов. На його думку, метою повторного проникнення в Центральну гробницю було руйнування могили «змієборця» та заволодіння магічними предметами, що побували у світі мертвих. Пектораль і меч були розташовані поза Центральної гробниці, отже подібної цінності не мали, і, відповідно, не зацікавили візитерів (Степанов 2015, с. 47). Також розташування пекторалі в дромосі пояснювалося її «неканонічністю» (Бабенко 2018, с. 200).

Варто зауважити, що розміщення престижних, статусних речей за межами поховальної камери небіжчика не унікальне — серед найбільш яскравих подібних прикладів можна назвати «гробницю Філіпа II Македонського» у Вергіні, де поблизу камери було знайдено золоту оббивку горита, близьку горитам «чортотлицької» серії, нагрудник-пектораль та інші коштовні речі (Андроникос 1990, с. 120, 121, рис. 9; Алексеев 2003, с. 252—254). Зазвичай ці речі відносять до категорії військових трофеїв або дипломатичних дарів, отриманих Філіпом II Македонським в період завоювання фракійських земель між 359—342 рр. до н. е., чим і пояснюється їхнє відокремлене від небіжчика розміщення у могили.

Екстраполяція таких висновків на причини розміщення пекторалі поза межами камери дає додатковий поштовх для народження нових гіпотез. Є. А. Савостіна припустила, що пектораль могла потрапити до скіфів в ході скіфо-македонських стосунків як трофей чи дипломатичний дар. А саме — дістатися її власнику як дар від Атея за надану допомогу у війні з Філіпом II Македонським (а скіфський цар, у свою чергу, отримав її від македонського царя у період добрих стосунків), або ж як трофей, захоплений на цій же війні у зіткненні з македонцями, де аристократ

також виступав на боці Атея (Савостина 2019, с. 71).

Ймовірність пекторалі як можливого дипломатичного подарунка розглянула у двох статтях (в одній зі співавтором) Н. О. Гаврилюк (Гаврилюк, Тимченко 2015, с. 119—123; Гаврилюк 2017, с. 327—329), де запропонувала декілька варіантів «дипломатичної історії» прикраси. У контексті боспорсько-скіфських відносин пектораль, разом з іншими шедеврами греко-скіфської торетики, знайденими в курганах IV ст. до н. е. (до числа яких чомусь була зарахована і пектораль з Великої Близниці — усипальниці шляхетної боспорської сім'ї), трактована як дипломатичний дарунок (або ж данина) скіфським вождям від боспорських царів, що передавалася упродовж століття, від Сатира I до Перисада, з метою залучення скіфів до союзницької орбіти (Гаврилюк 2017, с. 327). У той же час, у контексті родоплемінної дипломатії, пектораль трактовано як ілюстрацію укладення союзного договору між вождями двох угруповань, двох номів — Нижнього (лівобережного) та Верхнього (правобережного), між якими безперервно мігрував «центр влади скіфського угруповання» — з лівого берега Дніпра на правий і назад. Для прочитання невербального «тексту» договору між двома угрупованнями, відтвореного торецом на золотій пекторалі, залучено сюжети двох її фризів: «доки ми разом, луки можуть бути в горитах, а горити — висіти не в бойовому порядку». І далі: «Якщо ж виникне потреба, то виконаємо свій військовий обов'язок подібно грифонам, що вірно стережуть золото, а ворог побіжить від нас, як заєць: ми обидва — “відважні пси”» (Гаврилюк 2017, с. 328, 329). Але стосовно такого варіанту «родоплемінної дипломатії», залишилася не зрозумілою причетність до «союзного договору між вождями» боспорських царів (з хронології подій — Левкона I) — адже саме на Боспорі виготовили пектораль, та причини їхньої занепокоєності щодо злагоди в скіфських степах. Втім, рівень інформативності джерел щодо політичної історії Скіфії IV ст. до н. е., а також соціальної структури скіфського суспільства, як вертикальної, так і горизонтальної, робить подібні реконструкції дипломатичної історії Скіфії вкрай гіпотетичними. Не зовсім коректно в «дипломатичну гіпотезу» вписується і решта знахідок з дромосу, що, вірогідно, утворюють єдиний смисловий комплекс. В усякому разі, «дипломатичне» походження пекторалі не може пояснити її знаходження поза камерою. У іншому випадку ще один такий дарунок — золотий гребінь з кургану Солоха, було знайдено поряд з кістяком царя.

У той же час, на думку багатьох дослідників Товста Могила хоч і належить до

поховань вищої кочової аристократії, однак не корелюється з імовірними могилами безпосередньо скіфських царів IV ст. до н. е. За параметрами насипу Б. М. Мозолевський відносив Товсту Могила до третьої групи курганів скіфської знаті (Мозолевський 1979, с. 152; Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 151). У моделі соціальної піраміди Скіфії другої половини IV ст. до н. е., побудованої Ю. В. Болтриком за трудовитратами на зведення поховальних споруд і набором інсигній, поховані в Товстій Могилі займають третю сходинку (після царів і членів царських сімей), репрезентовану родичами царя (Болтрик 2004, с. 85—90). Отже, якщо у Товстій Могилі було поховано не царя, то і доволі сумнівною є можливість його дипломатичних стосунків з Боспорським царством та отримання персональних дарунків.

Більш перспективною виглядає гіпотеза приналежності пекторалі та інших знахідок з дромосу до військових трофеїв, недбало кинутих біля входу в камеру (Гребенников, Смирнов 2018, с. 121). Причому ці трофеї могли здобути не тільки внаслідок зовнішніх військових конфліктів (зокрема, участі у Боспорському династійному конфлікті, сутичках з Македонією, завоюваннях у Подунав'ї, Добруджі тощо), а в результаті міжусобних «внутрішньоскіфських» конфліктів — різноманітних міжплемінних, міжродових або внутрішньородових зіткнень. Навіть за писемною традицією добре відома упродовж всієї скіфської історії низка династійних конфліктів. Яким би не було тлумачення «батальних» сцен на шедеврах греко-скіфської торетики — золотому гребеню та срібній оббивці горита із Солохи, золотого конуса з Передерієвої Могили тощо, у контексті скіфської міфології чи епосу, насамперед там відтворені сутички між самими скіфами. Але найбільш достеменні факти «внутрішньоскіфських» конфліктів надають саме археологічні джерела, зокрема — випадки вторинного використання стел, сліди поранень наконечниками стріл тощо (Дараган 2016). Загалом, основний набір предметів з дромосу Центральної гробниці Товстої Могили (пектораль, меч, нагайка, два сагайдачних набори) цілком відповідає категорії військових трофеїв, відібраних у вельможного супротивника. І рештки «слуги» на дні приямка на початку дромоса, розчленованого, на думку Д. А. Мачинського, ударами мечів під час проведення ритуалу, присвяченого «темним богам» — Аресу і Аргімпасі (Мачинський 1978, с. 147, 148), можуть належати саме переможеному власнику пекторалі. Адже практика нанесення тілесних ушкоджень саме військовим полоненим (відрубання правиць і голів, скальпування, здирання шкіри з правиці і з усієї людини тощо) була

характерною для скіфських військових ритуалів, добре відомих за писемними джерелами (Hdt IV. 62, 63, 65).

Втім, є щонайменше ще одне пояснення розміщення пекторалі та інших предметів за межами поховальної камери, виходячи з факту пограбування гробниці. Більшість скіфських курганів у різні часи потерпала від грабіжників і перша хвиля пограбувань, на думку дослідників, припадає саме на скіфську добу, причому до цієї діяльності долучалися і учасники самих похорон, добре обізнані з розташуванням могили у кургані (Хазанов, Черненко 1979; Дашевская 1994; Полін 2003; Мозолевский, Полин 2005, с. 427—445; Дараган 2016, с. 45; Гаврилук, Тимченко 2016; Полин 2017). Одним із засобів запобігання можливому пограбуванню було облаштування у могилі тайників, в які складали коштовні речі (Болтрик, Фіалко 2002). Однак навряд чи боротьба з грабіжниками обмежувалася лише превентивними заходами на кшталт облаштування тайників. І в своєму промислі грабіжник, раз по раз наражаючись на небезпеку, мав чимало хистких моментів, а отже — і непередбачуваний наперед результат. Зокрема, завжди існував ризик бути спійманим — під час риття підкопу, зберігання вкрадених речей чи спроб їхньої реалізації. Небезпека могла надходити і від спільників, адже зменшення їхньої

кількості відразу збільшувало долю здобичі. Отже перебування коштовних речей поза межами камери можна пояснити і невдалим або незавершеним пограбуванням, коли вилучені речі через якісь причини не підняли нагору, а залишили в дромосі. Грабіжників могли спіймати на місці злочину і вони були вимушені рятувати себе, кинувши частину пограбованого. Злочинці могли залишити частину пограбованого біля камери на зберігання, щоб повернутися за здобиччю у зручний час, коли мали вирішитися питання щодо їхньої реалізації, але якісь непередбачені обставини не дозволили їм це зробити. Можливо, частину награбованого «непорядний» злодій намагався сховати від подільників, але також пізніше не зміг забрати приховані коштовності. Деяко подібну картину відзначив свого часу А. А. Спицин в описі поховання у кургані Огуз, де «речі ... було винесено грабіжниками з центральної ями ..., залишено через випадкові обставини в грабіжницькому лазі та чомусь не взято» (Спицын 1906, с. 157).

Усі перелічені гіпотези щодо можливих причин розміщення пекторалі та інших предметів за межами камери об'єднує одна риса — їхня гіпотетичність. Але розв'язання цієї проблеми є беззаперечною умовою для розуміння ролі і функцій пекторалі у житті небіжчика, похованого в Центральній гробниці Товстої Могили.

Література

- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Андроникос, М. 1990. Царские гробницы в Вергине (из истории раскопок). *Вестник древней истории*, 1, с. 107—129.
- Бабенко, Л. И. 2018. Пектораль или гривна? (о соответствии термина и морфологии украшения). *Stratum plus*, 3, с. 187—204.
- Бабенко, Л. И., Білан, Ю. О., Полідович, Ю. Б. 2021. *Пектораль з кургану Товста Могила: 50 років досліджень. Бібліографічний огляд.* Київ: ТОВ «Фенікс».
- Білан, Ю. О., Полідович, Ю. Б. 2021. Історія дослідження кургану Товста Могила. В: Полідович, Ю. (відп. ред.). *Симфонія пекторалі. Альбом.* Київ: Мистецтво, с. 20—41.
- Белозор, В. П. 1987. О сущности скифского Герроса. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина.* Ч. 1. Кировоград, с. 18—20.
- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов.* Киев: Наукова думка.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила.* Киев: Издательский дом «Скиф».
- Болтрик, Ю. В. 2004. Социальная структура Скифии IV в. до Р.Х., отражённая в погребальных памятниках. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowe, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskego.* Krakow: Księgarnia Akademicka, с. 85—91.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2002. Тайники у поховальній традиції скіфів. В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції.* Київ (б.в.), с. 169—173.
- Гаврилук, Н. А. 2017. Пектораль из Толстой Могила как источник для изучения социально-экономических вопросов истории Северного Причерноморья. В: Бутягин, А. М., Соколова, О. Ю., Чистов, Д. Е. (ред.).

- Перипл: от Борисфена до Боспора. Материалы юбилейных конференций.* Труды Государственного Эрмитажа, LXXXVIII. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 323—338.
- Гаврилюк, Н. А., Тимченко, Н. П. 2015. Пектораль из Толстой Могилы как объект и средство невербальной коммуникации. В: Королькова, Е. Ф. (ред.). *Археология без границ. Коллекции, проблемы, исследования, гипотезы.* Труды Государственного Эрмитажа, LXXVII. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа. с. 97—126.
- Гаврилюк, Н. А., Тимченко, Н. П. 2016. Феномен ограбления степных скифских погребений в «макроэкономике» Северного Причерноморья. В: Носов, Е. Н. (ред.). *Древние некрополи и поселения: постпогребальные ритуалы, символические захоронения и ограбления.* Труды ИИМК РАН, 46. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; Невская книжная типография, с. 129—133.
- Гребенников, Ю., Смирнов, Л. 2018. История населения Степного Побужья в VI—V ст. до н. э. В: Смирнов, О. І. та ін. (ред.). *Forum Olbicum II. Пам'яті В. В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії). Матеріали міжнародної археологічної конференції.* Миколаїв: Лукомор'є, с. 120—121.
- Дараган, М. Н. 2016. Скифские междоусобицы. *Вестник древней истории*, 1, с. 22—62.
- Дашевская, О. Д. 1994. О разорении греческих и скифских могил в древности. *Российская археология*, 4, с. 79—84.
- Древности 1872. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях.* II. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
- Дюмезиль, Ж. 1990. *Скифы и нарты.* Москва: Наука.
- Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалёв, Н. В. 2009. *Братолюбровский курган.* Киев (б.и.).
- Мачинский, Д. А. 1978. Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии. В: Луконин, В. Г. (ред.). *Культура Востока: Древность и раннее средневековье.* Ленинград: Аврора, с. 131—150.
- Михайлин, В. Ю. 2005. *Тропа звериных слов: Пространственно-ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции.* Научное приложение, LIII. Москва: Новое литературное обозрение.
- Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы).* Киев: Издательский дом «Стилос».
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила.* Київ: Наукова думка.
- Мозолевський, Б. М. 1983. *Скіфський степ.* Київ: Наукова думка.
- Мошинский, А. П. 2002. Пектораль из Толстой Могилы как символ царской власти. *Донская археология*, 1-2, с. 84—88.
- Полін, С. В. 2003. Про пограбування скіфських курганів в районі Чортomla. *Археологія*, 2, с. 10—25.
- Полидович, Ю. Б. 2020. Иранская мифологема царской власти и пектораль из Толстой Могилы. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 135—149.
- Полідович, Ю. Б. 2021а. Пектораль: у пошуках смислів. В: Полідович, Ю. (відп. ред.). *Симфонія пекторалі. Альбом.* Київ: Мистецтво, с. 58—75.
- Полідович, Ю. (ред.). 2021б. *Симфонія пекторалі. Альбом.* Київ: Мистецтво.
- Полідович, Ю. 2021в. (ред.). *Симфонія пекторалі. Альбом.* Київ: Мистецтво.
- Раевский, Д. С. 1977. *Очерки идеологии скифо-сакских племён.* Москва: Наука.
- Рапопорт, Ю. А. 1971. *Из истории религии древнего Хорезма (оссуарии).* Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, VI. Москва: Наука.
- Савостина, Е. А. 2019. Несколько заметок о пекторали из кургана Толстая Могила: вопросы атрибуции и культурной принадлежности. *Боспорские исследования*, XXXIX, с. 58—88.
- Спицын, А. А. 1906. Серогозские курганы. *Известия Императорской археологической комиссии*, 19, с. 157—174.
- Степанов, М. В. 2015. *Скифский хтонический миф и его отражение в погребальном обряде.* Киев: Издатель Олег Филюк.
- Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган.* Киев: Наукова думка.
- Фармаковский, Б. В. 1911. Золотые обивки налучий из Ильинецкого и Чертомлыкского курганов. В: *Сборник археологических статей, поднесённый графу А. А. Бобринскому.* Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, с. 45—118.
- Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов.* Москва: Наука.
- Хазанов, А. М., Черненко, Є. В. 1979. Час і мотиви пограбування скіфських курганів. *Археологія*, 30, с. 18—26.
- Шилов, В. П. 1961. Раскопки Елизаветовского могильника в 1959 г. *Советская археология*, 1, с. 150—168.

References

- Alekseev, A. Iu., 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Andronikos, M. 1990. Tsarskie grobnitsy v Vergine (iz istorii raspokop). *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 107—129.
- Babenko, L. I. 2018. Pektoral ili grivna? (o sootvetstvii termina i morfologii ukrasheniia). *Stratum plus*, 3, p. 187—204.
- Babenko, L. I., Bilan, Yu. O., Polidovych, Yu. B. 2021. *Pektoral z kurhanu Tovsta Mohyla: 50 rokov doslidzhen. Bibliohrafichnyi ohliad.* Kyiv: TOV «Feniks».
- Bilan, Yu. O., Polidovych, Yu. B. 2021. Istoriia doslidzhennia kurhanu Tovsta Mohyla. In: Polidovych, Yu. (ed.). *Symfoniia pektoralii. Albom.* Kyiv: Mystetstvo, p. 20—41.
- Belozor, V. P. 1987. O sushchnosti skifskogo Gerrosa. In: Chernenko, E. V. (ed.). Ch. 1. *Kimmeriitsy i skify.* Tezisy dokladov Vsesoiuznogo seminaru, posviashchennogo pamiatii A. I. Terenozhkina. Kirovograd, p. 18—20.
- Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov.* Kyiv: Naukova dumka.
- Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila.* Kyiv: Izdatelskii dom «Skif».
- Boltrik, Iu. V. 2004. Sotsialnaia struktura Skifii IV v. do R.Kh., otrazhennaia v pogrebalnykh pamiatnikakh. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowe, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskego.* Krakow: Księgarnia Akademicka, p. 85—91.
- Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2002. Tainyky u pokhovalnii tradytsii skifiv. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii.* Kyiv (b.v.), p. 169—173.
- Gavriliuk, N. A. 2017. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak istochnik dlia izucheniia sotsialno-ekonomicheskikh vo-prosov istorii Severnogo Prichernomoria. In: Butiagin, A. M., Sokolova, O. Iu., Chistov, D. E. (eds.). *Peripl: ot Borisfena do Bospora. Materialy iubileinykh konferentsii.* Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha, LXXXVIII. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 323—338.
- Gavriliuk, N. A., Timchenko, N. P. 2015. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak obieekt i sredstvo neverbalnoi kommunikatcii In: Korolkova, E. F. (ed.). *Arkheologiia bez granits. Kollektcii, problemy, issledovaniia, gipotezy.* Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha, LXXVII. Saint Petersburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 97—126.
- Gavriliuk, N. A., Timchenko, N. P. 2016. Fenomen ogrableniia stepnykh skifskikh pogrebenii v «makroekonomike» Severnogo Prichernomoria. In: Nosov, E. N. (ed.). *Drevnie nekropoli i poseleniia: postpogrebalnye ritualy, simvolicheskie zakhoroneniia i ogrableniia.* Trudy IIMK RAN. T. 46. Saint Petersburg: IIMK RAN; Nevskaia knizhnaia tipografiia, p. 129—133.
- Grebennikov, Iu., Smirnov, L. 2018. Istoriia naseleniia Stepnogo Pobuzhia v VI-V st. do n.e. In: Smyrnov, O. I. ta in. (eds.). *Forum Olbicum II. Pam'iaty V.V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii).* Materialy mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii. Mykolaiiv: Lukomor'ie, p. 120—121.
- Daragan, M. N. 2016. Skifskie mezhdousobitsy. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 22—62.
- Dashevskaiia, O. D. 1994. O razorenii grecheskikh i skifskikh mogil v drevnosti. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, p. 79—84.
- Drevnosti 1872. *Drevnosti Gerodotovoï Skifii. Sbornik opisaniï arkheologicheskikh raspokop i nakhodok v Chernomorskikh stepiakh.* II. Saint Petersburg: Tipografiia Imperatorskoï Akademii nauk.
- Diomezil, Zh. 1990. *Skify i narty.* Moscow: Nauka.
- Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. 2009. *Bratoliubovskii kurgan.* Kyiv.
- Machinskii, D. A. 1978. Pektoral iz Tolstoi Mogily i velikie zhenskii bozhestva Skifii. In: Lukonin, V. G. (ed.). *Kultura Vostoka: Drevnost i rannee srednevekove.* Leningrad: Avrora, p. 131—150.
- Mikhailin, V. Iu. 2005. *Tropa zverinykh slov: Prostranstvenno-orientirovannye kulturnye kody v indoevropeiskoi traditsii.* Nauchnoe prilozhenie, LIII. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie.
- Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva mogily).* Kyiv: Izdatelskii dom «Stilos».
- Mozolevskii, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla.* Kyiv: Naukova dumka.
- Mozolevskii, B. M. 1983. *Skifskii step.* Kyiv: Naukova dumka.
- Moshinskii, A. P. 2002. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak simvol tsarskoï vlasti. *Donskaia arkheologiia*, 1-2, p. 84—88.
- Polin, S. V. 2003. Pro pohrabuvanniia skifskikh kurhaniv v raioni Chortomlyka. *Arkheolohiia*, 2, p. 10—25.
- Polin, S. V. 2017. Ob ograblenii skifskikh kurganov v Severnom Prichernomore. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (23), p. 527—535.
- Polidovich, Iu. B. 2020. Iranskaia mifologema tsarskoï vlasti i pektoral iz Tolstoi Mogily. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 3 (36), p. 135—149.

- Polidovych, Yu. B. 2021a. Pektoral: u poshukakh smysliv. In: Polidovych, Yu. (ed.). *Symfoniia pektoralii. Albom.* Kyiv: Mystetstvo, p. 58—75.
- Polidovych, Yu. (ed.). 2021b. *Symfoniia pektoralii. Albom.* Kyiv: Mystetstvo.
- Raevskii, D. S. 1977. *Ocherki ideologii skifo-sakskikh plemen.* Moscow: Nauka.
- Rapoport, Iu. A. 1971. *Iz istorii religii drevnego Khorezma (ossuarii).* Trudy Khorezmskoi arkheologo-etnograficheskoi ekspeditsii, VI. Moscow: Nauka.
- Savostina, E. A. 2019. Neskolko zametok o pektoralii iz kurgana Tolstaia Mogila: voprosy atributsii i kulturnoi prinalozhnosti. *Bosporskie issledovaniia*, XXXIX, p. 58—88.
- Spitsyn, A. A. 1906. Serogozskie kurgany. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 19, p. 157—174.
- Stepanov, M. V. 2015. *Skifskii khthonicheskii mif i ego otrazhenie v pogrebalnom obriade.* Kyiv: Izdatel Oleg Filiuk.
- Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan.* Kyiv: Naukova dumka.
- Farmakovskii, B. V. 1911. Zolotyie obivki naluchii iz Ilinetskogo i Chertomlykского kurganov. In: *Sbornik arkheologicheskikh statei, podnesennyi grafu A. A. Bobrinskomu.* Saint Petersburg: Tipografiia V. F. Kirshbauma, p. 45—118.
- Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaia istoriia skifov.* Moscow: Nauka.
- Khazanov, A. M., Chernenko, Ye. V. 1979. Chas i motyvy pohrabuvannia skifskykh kurhaniv. *Arkheolohiia*, 30, p. 18—26.
- Shilov, V. P. 1961. Raskopki Elizavetovskogo mogilnika v 1959 g. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 150—168.

Прикраси у парних похованнях зі скіфських курганів

Любов Клочко¹

Jewellery in the Double Burials from Scythian Kurgans

Liubov Klochko

Анотація. Захоронення двох небіжчиків в одній могилі одержали умовну назву «парні поховання». Вони складають 7% досліджених скіфських підкурганних могил. 3-поміж них вирізняються: поховання чоловіка або жінки із супровідними особами; захоронення одночасно чоловіка й жінки або двох жінок одного статусу; різночасові покладення небіжчиків в одній могилі. Аналіз поховань із такими ознаками дозволяє висувати припущення щодо ролі окремих осіб у спільноті, особливостей родинних традицій, поховальних обрядів та звичаїв у певних колективах. У могилах небіжчиків з різних соціальних верств супровідні особи здебільше не мали ніяких прикрас; винятки — бронзові браслети, золоті персні, пластинки-аплікації — можна пояснити особливостями кровноспоріднених зв'язків (далекі родичі, бічна гілка), а також особливою роллю супровідної особи (містична дружина). Деякі парні поховання чоловіка й жінки одного статусного рівня, здійснені за однаковим ритуалом, вирізняються багатими ансамблями прикрас різних категорій (курган № 4 поблизу Новосілки Черкаської області); таке одночасне захоронення аристократів має корені у фракійських звичаях. Різностатевих небіжчиків третьої групи поховань послідовно й неодноразово вносили до могили через первинну вхідну яму. Вторинні ж вхідні ями звично визначаються як прикмети пограбувань. Утім, зважаючи на особливості поховальних споруд, вторинні захоронення спричиняли обвали стель, руйнування камер, втрати й псування їхнього вмісту. Звичай вторинних захоронень, можливо, створював ситуації привласнення прикрас учасниками церемоній. Неохоче чіпали хіба що персні: пересторожі або навіть табу на крадіжку мав би сприяти неабиякий символізм персня: сама форма — кільце — зображує нескінченну енергію сонця. Парні поховання зафіксовано в усіх регіонах Скіфії, відбиваючи розмаїття традиційних обрядів і звичаїв окремих спільнот.

Ключові слова: Скіфія, парні поховання, символіка прикрас, родинні традиції.

Abstract. The burial of two dead in one grave is called double burial. Such burials are nothing less than 7% of all Scythian graves. These may include (1) a man or a woman with an accompanying individual, (2) a man and a woman or two women of the same social status and (3) a man and a woman buried one after another. The variability in double burials may signalize the diversity of the roles of individuals in their communities as well as the specifics of family traditions and burial rites among different groups. In the graves with the buried of different social statuses, the accompanying individuals often do not have any jewellery. However, there are exceptions in some burials where bronze bracelets, golden rings and plaques-appliques are found. This can be explained through blood relations (distant relatives, a side branch of the clan) as well as the role of the accompanying individual (a spiritual spouse). Some double burials of equal individuals of both sexes are characterized by ensembles of different kinds of personal ornaments (cf. barrow 4 near Novosilka, Cherkasy Region); a simultaneous aristocracy burial like this may be of Thracian origin. The third group consists of individuals of both sexes buried in one grave one after another, with secondary interments most probably made using the same entrance pits as the primary ones; otherwise, another pit has been dug to enter the burial chamber. Such graves are often reported as the robbed ones, and it is probably due to the fact that the secondary interment may cause the collapse of the ceiling, destroying both the grave and its content, while some of the jewellery might have been claimed by the participants of the burial ceremony; it was probably because of some taboos that the finger rings had rarely been stolen as the symbolic jewellery keeping the eternal energy of the sun. The double burials had been spotted throughout Scythia, with tribal ritual practices varying greatly from one tradition to another.

Key words: Scythia, double burials, jewellery symbolism, family traditions.

¹ **Любов Степанівна КЛОЧКО:** кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Національний музей історії України, вул. Володимирська 2, Київ, Україна, 01001; **Liubov KLOCHKO:** Candidate of Historical Sciences, Chief Research Fellow, National Museum of the History of Ukraine, 2 Volodymyrska str, Kyiv, Ukraine, 01001. ORCID iD: 0000-0003-3496-6340 e-mail: liubaklochko@ukr.net

Завдяки дослідженням скіфських курганів виявлено чимало подробиць обрядів, які включали цикл атрибутів і дій зі звершення поховання небіжчика.

Деякі тези щодо інформаційного поля, відкритого в результаті вивчення поховальних пам'яток Скіфії, стали аксіомою. Йдеться, насамперед, про гетерогенність, спричинену соціальними та етнолокальними чинниками, а також факторами кровної спорідненості (родинними). Кожен з тих чинників обіймає цілу низку явищ, в котрих відбилися суспільний устрій, релігія, культура Скіфії.

Науковці приділяють неабияку увагу критеріям визначення місця небіжчика у спільноті: належності до певної соціальної групи, суспільній ролі, особливостям родинних традицій. Деякі спостереження й висновки можна зробити, дослідивши так звані парні поховання, тобто захоронення двох небіжчиків в одній могилі.

За підрахунками скіфологів, у загальній масі поховань, здійснених у могилах під курганами, лише 7% комплексів належать до парних. Серед них слід вирізняти: поховання чоловіка або жінки із супровідними особами; захоронення одночасно чоловіка й жінки або двох жінок одного статусу; різночасові покладення небіжчиків в одній могилі.

Здійснення поховання скіфського царя описав Геродот у книзі IV «Мельпомена», 71—73. З усього пасажу № 71 звернемо увагу на деякі подробиці. «В просторому приміщенні [царського] склепу ховають одну з наложниць, яку перед тим задушили, ... чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней». У світлі нашої теми виділимо зауваження про наложницю, яку клали до царської поховальної камери, адже виходить, що дружину в одному приміщенні з царем не ховали. Геродот, мабуть, дістав інформацію від особи або групи осіб, які не знали усіх особливостей захоронення. Крім того, «батько історії» побував у Північному Причорномор'ї в V ст. до н. е. Але науковці зауважують, що поховання супровідних осіб з'явилися в IV ст. до н. е. (Ромашко, Скорий 2009, с. 96).

Курган, на думку більшості дослідників, є сімейною усипальницею (Мозолевський 1979, с. 155). Хоча, якщо йдеться про супровідних осіб, то вони, мабуть, не належали до сім'ї (у вузькому сенсі: подружжя, діти), але могли бути членами роду (збіднілі родичі, бічна гілка тощо). Можливо, саме цією обставиною слід пояснити наявність прикрас у вбранні небіжчиків явно залежного стану. Наприклад, у вбранні молодої жінки, яку поклали до могили представниці вищої аристократії в Мелітопольському кургані, було три наручні браслети. На лівій руці — у вигляді суцільного кільця — унікальний виріб з бронзового стрижня, круглого в перетині, його зовнішня поверхня

вкрита рубчиками. На праву руку служниці наділи два залізних браслети з незіткненими кінцями (Петренко 1978, с. 55, табл. 5: 9; Клочко, Васіна 2017, с. 164).

Супровідні (залежні) особи інколи мали при собі й золоті прикраси. Про них дізнаємось, наприклад, зі звіту про розкопки кургану 4 в групі Страшної Могили поблизу м. Покров (кол. Орджонікідзе) Нікопольського району Дніпропетровської області. (Тереножкин, 1964, с. 42, 45).

У похованні № 2 захоронили чоловіка у віці 40 років зі зброєю та дорогоцінними прикрасами пояса. У ногах небіжчика, поперек вісі його тіла, головою на захід, поклали молоду небіжчицю. Її ноги притиснули списами та дротиками, мабуть, підкреслюючи залежне становище. На пальцях обох рук зафіксовано три золоті персні із напівсферичними щитками та роз'ємними дужками: на правиці — два, на лівій руці — один (рис. 1: 1—3). У наборі декоративних елементів її вбрання були: залізні кільцеподібні сережки (пара), деталі яких — підвіска, вирізана з пісковика у формі пальметки, закріплена в обоймі з рифленого золотого листа (рис. 1: 4), золоті пластинки — оздоба одягу, намисто із фаянсових та бурштинових намистин (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 168—169).

На думку В. А. Іллінської, юна скіф'янка, похована в кургані Страшна Могила — дружина загиблого воїна; на користь того свідчать золоті прикраси в декорі вбрання, а поза тим — персні. Утім, пригадаймо, що згідно з відомостями Геродота, до могили померлого зверхника клали наложницю (Геродот, IV, 71). Воїн з кургану № 4 не належав до високої аристократії, але жінку все одно поховано без вшанування, у позиції покори в ногах панівного небіжчика. Можливо, її вибрали серед наложниць на роль дружини, яка має провести чоловіка до того світу. У такому разі, золотий декор костюма постає атрибутом містичного шлюбу, що має відбутися у позасвітті. За уявленнями скіфів, до нього можна дістатись через портал — дзеркало, яке лежало біля небіжчиці (Вертієнко 2010, с. 69).

Через руйнування поховань чоловіків, ми, на жаль, маємо можливість проаналізувати могили скіф'янок у супроводі залежних осіб і зробити висновок, що останні найчастіше не мали знімних оздоб.

Окрему групу становлять могили рівнозначних за соціальним статусом чоловіка й жінки, здійснені в один прийом. Такі поховання виявлені в усіх регіонах Скіфії. Зокрема, у Східному Поділлі досліджено кургани, які вирізняються багатим інвентарем у парних похованнях (Клочко 2019, с. 82—91).

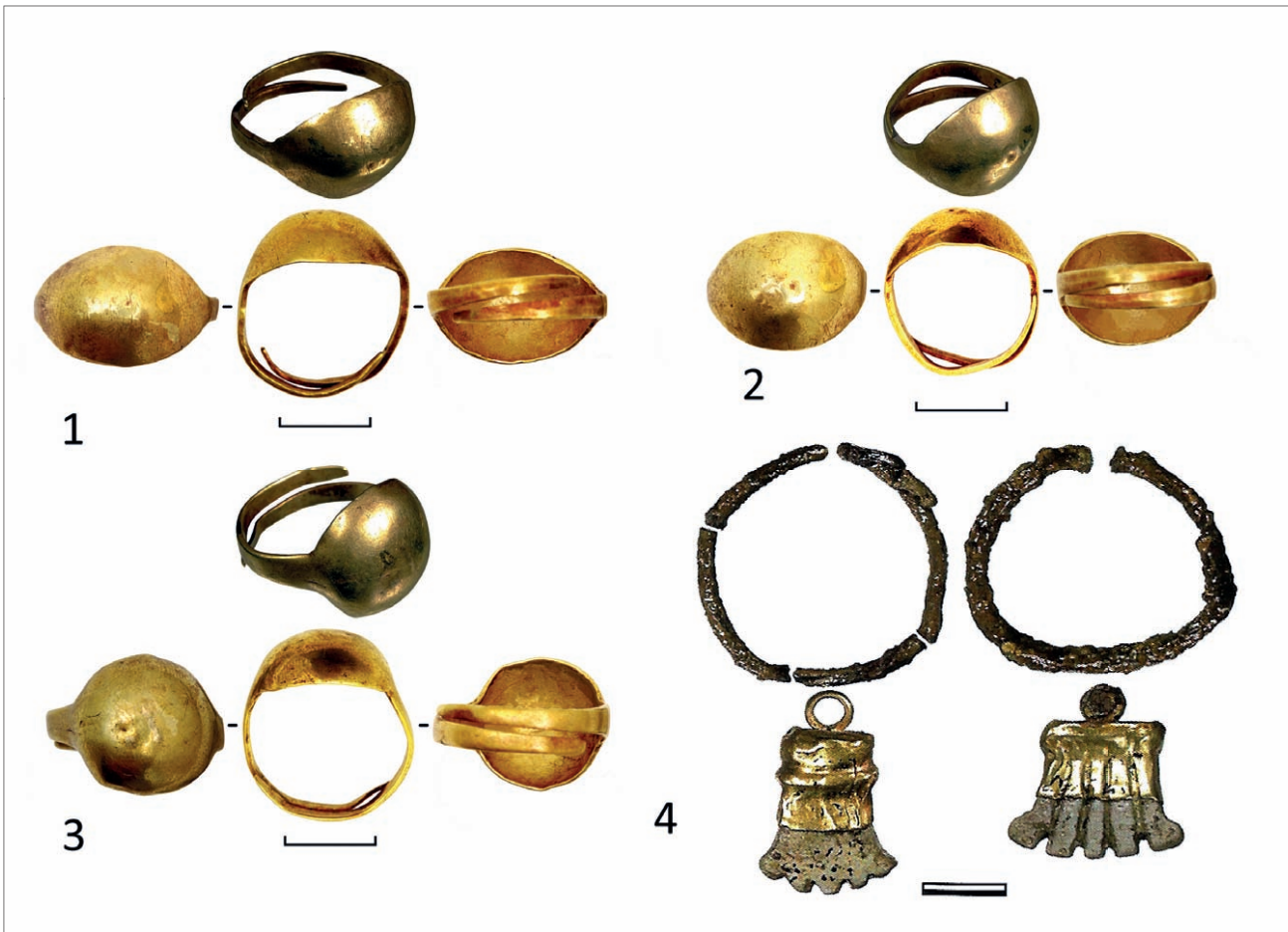

Рис. 1. Персні та підвіски — прикраси вбрання жінки з поховання № 4 в кургані Страшна Могила поблизу м. Покров Дніпропетровської області.

1—3 — персні з опуклим овальним щитком і роз'ємними дужками:

1 — АЗС — 2012: щиток — 18,5 x 12,5 мм; Н щитка — 4 мм; шинка — 19 x 15,5 мм;

2 — АЗС — 2013: щиток — 17 x 12,5 мм; Н щитка — 5 мм; шинка — 17 x 15 мм;

3 — АЗС — 2010: D щитка — 15 мм; Н — 21 мм; D шинки — 19 мм;

4 — дві кільцеподібні сережки з підвісками: кільця з круглого залізного дроту, пісковикові підвіски вставлено в золоті обойми: D — 27 мм; 29 мм; підвіски — 19 x 19 мм; 22 x 15 мм.

Fig. 1. Rings and pendants — personal ornaments of a woman's outfit from the burial No. 4 discovered in 'Strashna Mohyla' ('The Scary Barrow') near Pokrov, Dnipropetrovsk Region.

1—3 — rings with convex oval shields and detachable brackets:

1. АЗС — 2012: ring shield — 18,5 x 12,5 mm; H ring shield — 4 mm; shank — 19 x 15,5 mm;

2. АЗС — 2013: ring shield — 17 x 12,5 mm; H ring shield — 5 mm; shank — 17 x 15 mm;

3 — АЗС — 2010: D ring shield — 15 mm; H — 21 mm; D shank — 19 mm;

4 — two ring-shaped earrings with pendants: rings are made of round iron wire; sandstone pendants are set into the golden clips: D — 27 mm; 29 mm; pendant — 19 x 19 mm; 22 x 15 mm.

Дослідження поблизу с. Новосілка (зараз у Черкаській обл.) у 1901 році провадив на землі власного маєтку Олександр Бидловський. Археолог-аматор дослідив тоді чотири скіфські кургани, у яких було облаштовано прямокутні ями зі стовпами в кутах, інколи з обшивкою стін дубовими дошками (Bydłowski 1904, с. 80). У кургані № 18 поховали двох небіжчиків: чоловіка — головою на північ, жінку — головою на захід. У вбранні жінки зафіксовано золоті намистини

й пластинки-аплікації, а поруч з нею — бронзове дзеркало та грецький посуд: амфору, пеліку, котлу, кілік, лекіф. Чоловік був похований з конем. В. А. Іллінська припускала, що могилу споруджено власне для жінки, а чоловік — супровідна особа, конюх-раб (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 286). Така інтерпретація статусу чоловіка не збігається з писемними відомостями про традиції скіфів щодо супровідних осіб: за Геродотом (IV, 72) то були вільні люди. Утім, у деяких випадках,

до могил аристократів могли потрапляти люди дійсно неповноправні й невільні, тобто раби. Зокрема, у похованні жінки в Товстій Могилі бачимо останки служниці-«кухарки», воїна-охоронця та їздового. Усіх небіжчиків поєднує те, що вони лежать у довільних позах: ноги розкидано, кістки рук вивернуто (Мозолевський 1979, с. 112, рис. 93—95). Але з іншого боку, охоронець мав зброю — сагайдак зі стрілами, а їздовий — залізний браслет. Безумовно, перераховані особи знаходились на нижньому порівняно з аристократами щаблі суспільного поділу, утім чи означало це рабський стан у повному розумінні цього слова? Адже суспільна організація скіфів була складною, а крім того, варто зважати на родинні традиції, про що йшлося на початку. Вивчаючи парні поховання, здійснені за одним обрядом, ми інколи стикаємось з питанням: хто є першим небіжчиком, а кого умертвили для супроводу? Небіжчицю з кургану № 18 поблизу с. Новосілки поховали, виконуючи ритуальні дії, які підкреслювали високий статус жінки, а чоловіка, мабуть, задушили для супроводу у потойбіччі (Геродот IV, 71).

Повернемось до праці О. Бидловського з дослідження кургану № 4 поблизу с. Новосілка. Двох рівнозначних за статусом небіжчиків — чоловіка й жінку — у пишному вбранні поклали до могили — великої прямокутної ями зі стовпчиками у кутах. Окремі категорії прикрас з цього поховання дослідники розглядали не раз, оскільки майже всі артефакти унікальні, і їх вивчення дозволяє суттєво розширити наші знання про деякі аспекти культури Скіфії. Насамперед, розглянемо декоративні елементи жіночого костюма (Budzowski 1904, s. 59 — 60; Клочко 2019, с. 84, 87). Золоті пластинки-аплікації з рельєфними зображеннями грифона, сфінкса з подвійним тулубом, птаха з розгорнутими крилами, голови лося, пальметок оздоблювали головні убори: налобну стрічку та конічну шапочку, а також сукню, підперезану поясом із золотими накладками на кінцях.

Знімні прикраси включали сережки-човники з підвісками у вигляді водоплавних птахів (рис. 2: 1), унікальні скроневі підвіски складної конфігурації, нашійну оздобу — ланцюжок з фігурних елементів у формі жіночої голівки. Цей ланцюжок створено з 13 фігурних ланок, доповнених підвісками у вигляді бутона: на 9 намистинах прикріплено по одному бутону, а на 4-х екземплярах по два (рис. 2: 2), браслети-перев'язки з намистин зі склоподібної маси.

Всі прикраси складають ансамбль: їх об'єднує семантика образів, візерунків, яка відбиває уявлення про культури богів життєдайних сил природи. Але особливе змістовне наповнення мають сережки-човники. Вони були поширені в костюмах

жінок з аристократичного кола. Символічною є їх форма: її походження пов'язане з художнім мотивом човна-місяця, іншими словами — місяця, оберненого “ріжками догори”. Сережки, про які зараз йдеться, схожі на знахідки в кургані № 8 поблизу с. Вовчанське Запорізької області (Клочко 2010, с. 66), привертають увагу завдяки оформленню корпусу та підвіскам із зображенням водоплавних птахів. Вони втілюють уявлення про поєднання трьох стихій (неба, землі й води). Отже змістовне навантаження відповідає уявленню про культ плодючості. Крім того, зображення водоплавного птаха, можливо, сприймали як знак притаманний шлюбному вбранню. Це була специфічна функція образу (Клочко 2010, с. 59, 67).

У передачі мотивів і образів спостерігаємо своєрідність художнього стилю, який вирізняє вироби місцевих майстрів у IV ст. до н. е. Рельєфні зображення на пластинах зроблено в техніці витискування по кам'яній, металевій або дерев'яній матриці. До цього прийому досить часто звертались ювеліри в усіх центрах Середземномор'я та Причорномор'я. Можливо, усі потрібні процеси оздоблення золотих пластин рельєфними візерунками витискуванням були відомі й майстрам з Середнього Подніпров'я. Маючи за взірць еллінські роботи, вихідці зі скіфського середовища створювали оригінальні композиції. Ювеліри, мабуть, працювали на базі ремісничих центрів, які існували в Середньому Придніпров'ї ще за передскіфських часів.

У комплекті прикрас убрання жінки, похованої в кургані № 4 поблизу с. Новосілка, зібрано ювелірні вироби, що походять з різних центрів. На пластинках-оздобах головного убору, одягу, сережках, підвісках, нашійному ланцюжку вміщено мотиви, що є символами культу плодючості. Крім того, форма й декор головного убору, оздоблення одягу, орнаментальні композиції відбивають, імовірно, аспекти шлюбного ритуалу під час поховання.

Сакральне забарвлення похованню скіф'янки надають і бронзове дзеркало за головою небіжчиці, і кінь у кутку могильної ями, а фактично — у ногах жінки. Це, безумовно, відображає соціальний статус власниці, її роль у суспільстві й родині.

Праворуч від жінки поклали чоловіка (Клочко 2019, с. 89). Він був оперезаний лускатим поясом, до якого зліва було прикріплено меч. Обабіч скелета лежали два набори стріл, праворуч від черепа зафіксовано наконечники списів і дротика, а також точильний брусок. Зліва від черепа чоловіка лежала золота сережка у вигляді пустотілої фігурки, обриси якої нагадують водоплавного птаха. На шиї небіжчика був ланцюжок із золотих кілець (рис. 3: 1).

Рис. 2. Золоті знімні прикраси від вбрання жінки, похованої в кургані 4 поблизу с. Новосілка Черкаської області.

1 — Серезки-човники: D — 27 мм; 29 мм; підвіски — 19 x 19 мм; 22 x 15 мм;
2 — Ланцюжок з намистинами в формі жіночої голівки: Н — 48 мм.

Fig. 2. Detachable golden ornaments from the clothing of a woman buried in the barrow No. 4 near the village of Novosilka, Cherkasy Region.

1 — Boat-shaped earrings: D — 27 mm; 29 mm; pendant — 19 x 19 mm; 22 x 15 mm.
2 — Chain of beads shaped like a woman's head: H — 48 mm.

Серезка в формі водоплавного птаха — незвична прикраса для чоловіка. На перший план виходить семантика образу — зв'язок з культом плодючості, а також шлюбними традиціями.

Унікальною оздобою в костюмі чоловіка є нашійна прикраса — намисто з попарно з'єднаних кілець (табл. III: 2). Це — унікальний витвір, простота якого не виключає його знакових функцій. Отже, 9 ланок, кожна складається з двох деталей: маленького дротяного кільця (0,7 см), у яке вставлене більше (2,0 см). Таку прикрасу носили також як нагрудну: дві крайні ланки закріплювали на одязі на плечах.

Отже, можна припустити, що ці ювелірні вироби: серезка і ланцюжок — відображають особливий характер костюма, пов'язаного зі шлюбною церемонією. Одруження й поховання — явища семантично однорідні, тому серед

прикрас так багато знаків події, яку ми позначаємо терміном шлюб чи одруження. Як бачимо, декоративні елементи жіночого й чоловічого костюмів на різних рівнях поєднує уявлення про шлюб, який відбувається при переході в інший світ.

Знову питання: хто кого супроводжував? В одній із статей я висловила припущення, що супровідною особою був чоловік (Клочко 2019, с. 90). Але в «Історії» Геродота, книзі V «Герпсіхора», знаходимо цікавий пасаж, який змінив моє припущення. Твір присвячено описові племен фракійців. «...Ті, що мешкають на півночі від крестонайців, мають такі звичаї. Кожен із них має багатьох жінок. Отже, коли хтось із них помирає, починають палко сперечатися його жінки, і його приятелі також виявляють велику зацікавленість щодо цього, яку з жінок покійний чоловік кохав найбільше. І яку нарешті обирають, це для

Рис. 3. Золоті знімні прикраси — елементи вбрання чоловіка, похованого в кургані 4 поблизу с. Новосілка Черкаської області.

1 — Сережка в формі водоплавного птаха: 33 x 19,5 мм;
2 — Ланцюжок із золотих кілець: D — 20 мм; 7 мм.

Fig. 3. Gold removable jewelry — elements of the outfit of a man buried in the barrow No. 4 near the village of Novosilka, Cherkasy Region.

1 — Earring shaped like a waterfowl: 33 x 19,5 mm;
2 — Chain of golden rings: D — 20 mm; 7 mm.

неї велика честь, її розхвалюють чоловіки разом із жінками і потім найближчий її родич зарізує її на могилі покійного чоловіка. Він зарізує її, і її ховають разом з чоловіком, а інші, яких не було обрано, вважають це для себе за велике нещастя» (Геродот V, 5). Отже, скіф'янка, похована разом з чоловіком у Новосілковському кургані, є обраною, тому оточена великою кількістю особистих прикрас, характерних для престижного вбрання, і речей, які мали сакральне значення.

З фракійцями скіфи знайомі ще з часів архаїки. За повідомленнями Геродота, у скіфського царя Аріапейта одна з дружин була фракійка. Саме до фракійців утік цар Скіл, якого скіфи засудили за прихильність до еллінських звичаїв (Геродот IV, 79—80). Археологічні матеріали також засвідчили зв'язки між фракійськими племенами

і населенням Середнього Подніпров'я за скіфських часів. Йдеться, наприклад, про знахідки фракійських сережок у могильнику Холодний Яр у Черкаській області (Петренко 1978, с. 28).

Можемо назвати парні поховання, здійснені, судячи з конструкції могили, також одночасно, на землях Дніпровського Лівобережжя. У кургані № 3 в урочищі Стайки Верх поблизу с. Оксютинці Сумської області небіжчиків — чоловіка і жінку — покладено до склепу: чоловіка у військових обладунках зі зброєю, а жінку у вбранні з золотими аплікаціями і знімними прикрасами: сережкою, намистом, бронзовими ножними браслетами (Клочко 2017, с. 35—52). Викликає цікавість і поховання двох жінок у одній могилі в кургані № 4 поблизу с. Вовківці Сумської області. Обидві скіф'янки посідали

високе місце у своїй спільноті, про що свідчать їхні прикраси. Особливості цієї етнолокальної й соціальної групи потребують дальшого вивчення (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 322).

Як вже зазначено вище, парні поховання були характерні серед скіфів «середньої ланки».

Мабуть, якщо в могилі двоє небіжчиків, це не обов'язково означає, що один з них «основний», а другий — супровідний. Хоча таке явище також відмічаємо.

Дослідженнями кургану № 3 в курганній групі I поблизу с. Мирне Бориспільського району Київської області відкрито поховання (№ 1) двох жінок. Одна з них мала кілька перснів: вони позначили її статус особи, для якої споруджено могилу. Один з перснів — спіралеподібний, із круглого у перетині дроту, закрученого у спіраль на 2,5 оберти (рис. 4: 1). Розклепані пластинчасті кінці орнаментовано насічками, які, мабуть, імітують шкіру змії. Голову рептилії нагадують і обидва кінці спіралі. Перстень зафіксовано на середньому пальці правої руки небіжчиці. У комплекті її прикрас були: пара золотих кільцеподібних сережок, намисто із золотих намистин, трубчастих намистин зі склоподібної маси і золотих підвісок, а також ще 4 персні (2 золотих і 2 бронзових) з роз'ємними дужками і круглими плоскими щитками (рис. 4: 2—3) (Фиалко 1994, с. 11, 39, рис. 16). Семантику всього набору визначає образ змії, який здавна був популярний у багатьох народів. Цю істоту визнавали символом хтонічних божеств (Бессонова 1983, с. 96). Перстень зі змією підсилював змістовне сакральне наповнення всього набору прикрас. Друга жінка, очевидно, здійснювала супровід. У неї не було ювелірних виробів.

Привертають увагу прикраси різних категорій при двох особах зрілого віку — чоловіка й жінки — з поховання № 2 в кургані № 5 (Осипова Могила) поблизу с. Ново-Георгіївка (кол. Булгакове) Баштанського району Миколаївської області. Обидві особи рівнозначні за статусом і, мабуть, поховані одночасно. Прикраси ж були тільки в жінки. Це — персні з плоскими круглими щитками та шинкою, утвореною прямокутними в перетині дужками із загостреними кінцями, що заходять один за одний (рис. 5). Персні на лівій руці, можливо, відображають якісь звичаї, характерні в середовищі скіфів Побужжя. Адже спостереження показують, що жінки частіше носили кільця на правицях. Крім того, у комплекті декоративних елементів убрання скіф'янки були бронзові скроневі кільця й перстень, срібна гривна, а також бронзові та скляні намистини (оздоби рукавів одягу) (Гребенников 2008, с. 78). Персні ж, можливо, мали засвідчити якийсь (сімейний?) зв'язок між

небіжчиками й певну ситуацію, яка призвела до того, що їх обох поховали разом. Імовірно, чоловік був супровідною особою, а персні на лівій руці жінки слід сприймати як один із знаків її високого особистого статусу.

При дослідженні курганного могильника в урочищі “Носаки”, гробниця № 2, поблизу с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. знайдено прикраси в пограбованому похованні чоловіка й жінки. Чоловіка поклали в ніші навпроти входу до могили. Біля небіжчика був золотий перстень з роз'ємними дужками і плоским щитком. Жінка лежала в камері — її, мабуть, поховали раніше. Вбрання небіжчиці прикрашали золоті біконічні намистинки, амфороподібна підвіска, пластинки-аплікації у вигляді пташки, із зображенням голови горгони Медузи (уламок), а також намистинки зі склоподібної маси (Бидзиля ті ін. 1977, с. 104, рис. 16: 6).

Ще один варіант знахідок прикрас у пограбованому похованні дослідники відмітили в кургані № 12 (поховання № 1) поблизу с. Старе (Старинської птахоферми) Бориспільського району Київської області (Ильинская 1966, с. 161, рис. 5; Петренко 1978, с. 37, 86, табл. 26: 14). Кільцеподібні сережки (пара) з круглого у перетині дроту (одна — золота, друга — срібна). Кінці — загострені й загнуті у вигляді гачків. На кожне кільце нап'ято кулясту керамічну намистину, поверхню якої оформлено повздовжніми рельєфними смугами зі слідами синього розпису (рис. 6: 1). Сережки, мабуть, належали жінці. Їх знайдено в комплекті з намистом: золотим (17 одиниць) і фаянсовим (1 намистина).

У первинно чоловічому похованні № 1 в кургані № 85 поблизу с. Вищетарасівка Томаківського району Дніпропетровської області знайдено кільцеподібну сережку з круглого в перетині дроту. Кінці ледь звужені і тупо обрізані, близько підходять один до одного. На кільце нап'ято підвіску — керамічну намистину у вигляді мініатюрного глечика (рис. 6: 2). Цікаво, що після похорону чоловіка було викопано іще одну вхідну яму, і через неї до камери внесли двох небіжчиць (Клочко 2012, с. 71—73, рис. 3).

У пограбованому похованні чоловіка і жінки (№ 4 в кургані № 3 поблизу с. Ольгівка Бериславського району Херсонської області) знайдено дві кільцеподібні сережки з круглого в перетині дроту. Кільця різного діаметру: 22 і 29 мм. Кінці звужені, ледь загострені, заходять один за одний. Цікаво, що менша сережка належала чоловікові, а більша — жінці (Клочко, Березова 1999, с. 38).

Дві кільцеподібні сережки походять з пограбованого поховання (№ 1) в кургані № 1 курганної групи II поблизу с. Шевченко Донецької області.

Рис. 4. Персні — прикраси жіночого костюма за матеріалами поховання 1 в кургані 3 курганної групи I поблизу с. Мирне Бориспільського району Київської області.

1 — Перстень спіралеподібний дротяний зі сплюсненими закінченнями: Н — 11 мм; D шинки — 20 мм.

2—3 — Персні з круглими плоскими щитками, обабіч котрих — прямокутні пластинчасті дужки із загостреними кінцями. Щиток — 17 x 16 мм, 17 x 16 мм; шинка — 17 x 13 мм; 19 x 14 мм.

Fig. 4. Rings — jewelry of a woman's costume based on the finds from the barrow No. 3, barrow group I, burial No. 1 near the village of Myrne, Boryspil district, Kyiv Region.

1 — spiral wire ring with flattened ends: H — 11 mm; D shank — 20 mm;

2—3 — rings with round flat shields, on both sides of which are rectangular plate brackets with pointed ends. Ring shield — 17 x 16 mm, 17 x 16 mm; shank — 17 x 13 mm; 19 x 14 mm.

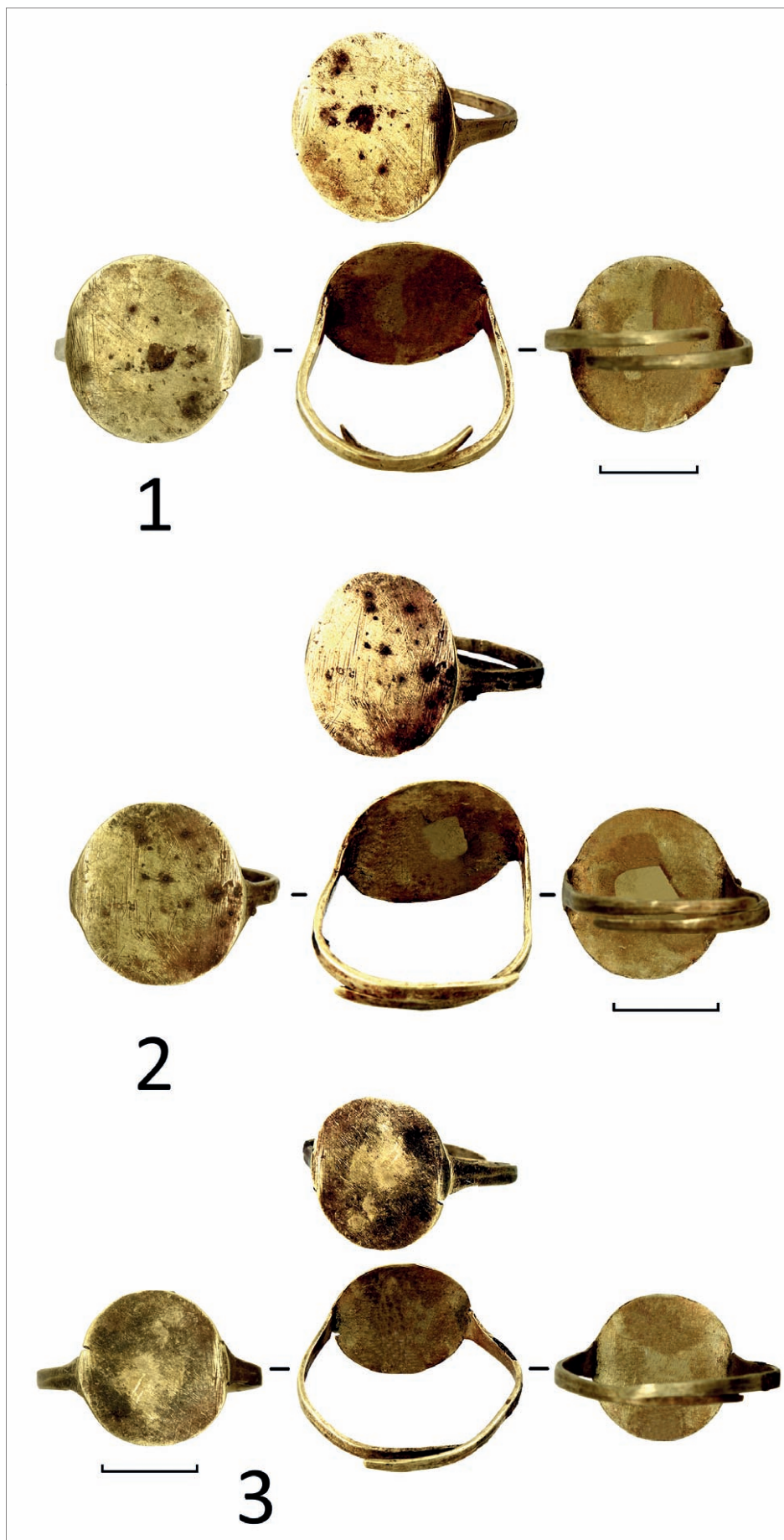

Рис. 5. Персні — жіночі прикраси. За матеріалами поховання 2 в кургані 5 (Осипова Могила) поблизу с. Ново-Георгіївка (колишнє с. Булгакове) Баштанського району Миколаївської області.

1—3 (АЗС -2739 /1-3): персні з круглими плоскими щитками та шинкою, утвореними прямокутними у перетині дужками із загостреними кінцями. Щиток — 17 x 18 мм, 17 x 16 мм, 15 x 14 мм; шинка — 21 x 19 мм, 19 x 19 мм, 23 x 21 мм; дужки: ширина — 3—1 мм; 2—1 мм; 3—1 мм; товщина — 1 мм..

Fig. 5. Rings — woman's jewelry. Based on the materials from the barrow No. 5 ('Osyp Barrow'), burial No. 2, near the village of Novo-Heorhiivka (former Bulhakove), Bashtanka district, Mykolaiv Region.

1—3 (АЗС -2739 /1-3): rings with round flat shields and shanks formed by brackets of rectangular cross-section with pointed ends. Ring shield — 17 x 18 mm, 17 x 16 mm, 15 x 14 mm; shank — 21 x 19 mm, 19 x 19 mm, 23 x 21 mm; shank: width — 3—1 mm; 2—1 mm; 3—1 mm; thickness — 1 mm.

Сережки ті срібні, з круглого у перетині дроту, з потовщенням у середній частині, кінці звужені й тупо обрізані). Прикраси подібні між собою. Зафіксовано, що одна сережка належала чоловікові, а інша — жінці (Клочко 2021, с. 15). Скіф носив кільце, як кліпсу на мочці вуха, а скіф'янка — у проколотій мочці вуха або як скроневу підвіску (на стрічці).

У похованні чоловіка й жінки в кургані № 11 (поховання № 2) поблизу с. Гірницьке (Дніпропетровська обл.) при чоловікові зафіксована золота кільцеподібна сережка із круглого в перетині дроту (рис. 6: 3), а також золотий перстень. Скіф'янка прикрас не мала, але її поклали як рівноправну з чоловіком, і за обома відбувся обряд захоронення відповідно до їхнього соціального рангу (Клочко 2021, с. 15).

Цікаву ситуацію, пов'язану із захороненням скіфів і скіф'янок, науковці спостерігали, досліджуючи поховання (№ 3) у гробниці 1 (Північній) в кургані Гайманова Могила поблизу с. Балки Василівського району Запорізької області (Бідзіля, Полін 2012, с. 96—97). Курган відноситься до «царських», у різний час під його насипом були облаштовані могили, до яких поклали небіжчиків. У катакомбу гробниці № 1 (Північної) помістили три дерев'яні гробовища з небіжчиками різної статі. Поховання № 3 здійснили в колоді. Воно було пограбоване, але залишилось досить багато золотих прикрас вбрання, і серед пластинок-аплікацій, підвісок зафіксовано унікальний перстень: з дротяними роз'ємними дужками, зі щитком у вигляді пустотілого конуса з напівсферичною вершиною, вміщеного на круглій пластинці (Бідзіля, Полін 2012, кат. № 178). З'єднання двох елементів (конуса і пластинки) підкреслене рубчастою дротинкою — імітація зерні (рис. 6: 4). Характер декоративних елементів, наприклад, амфороподібні підвіски та із зображенням водоплавної птахи — усе це свідчить, що у гробовищі поховали жінку, а залишки зброї: вістря списів, камінь для праці — дозволяють припустити, що небіжчиця належала до войовниць (амазонок). Так званий «безрозмірний перстень» — це, можливо, нагорода або подарунок. Так зване пограбування захоронення могло статись під час обрядів поховання інших небіжчиків.

Ці приклади поховання пари в одній могилі, можливо, відбивають сімейні або шлюбні звичаї, які існували у спільноті. Вони не тільки відображали статус власника, мали значення апотропея, але й були пов'язані з символікою сімейних чи шлюбних звичаїв у скіфів.

Отже, у переліку прикрас із пограбованих парних поховань переважають кільцеподібні сережки й персні найбільш поширеного типу — з роз'ємними дужками. Це і зрозуміло: небіжчики належать

до нижніх і середніх верств спільноти. Для їхніх представників парні поховання були інколи необхідними, оскільки дозволяли скоротити витрати. «Пограбування» інколи відбувалось під час так званого підзахоронення, коли до могили, облаштованої для одного небіжчика, через деякий час, після певних обрядів, вносили іншого покійника. Це поховання відбувалося, коли вже просідала земля, і обвалювалася стеля. У камері були присутні учасники ритуалу, і мабуть, існувала заборона брати певні прикраси, насамперед — персні. В уяві людей коло (кільце) — знак сонця, сакральна сила якого не має ні початку, ні кінця. Кільця та персні, як і всі декоративні елементи, мали значення амулетів. Прикраси також позначали статус власника в плані соціальної приналежності.

Деякі прикраси із пограбованих поховань належать до чудових ювелірних витворів. Йдеться ж, зокрема, про знахідку в кургані 9 поблизу с. Мар'ївка Запорізького району Запорізької області. Камеру облаштували для чоловіка, а пізніше, викопавши другу вхідну яму, до могили внесли ще й жінку. Після пограбування від жіночих прикрас залишилась кільцеподібна сережка з двома підвісками — намистиною зі склоподібною маси і бурштиною, а також пластинки у формі розеток і напівсферичних гудзиків. Особливу увагу привертає перстень з роз'ємними дужками і щитком із пантікапейської монети (статер Пантікапея, 5-й тип за В. О. Анохіним) (рис. 7). Перстень зроблено за такою схемою: до щитка (монети) з двох боків напаяли смужки чи дротинки, з яких утворювали шинку (Анохин 1986, № 115, 116). До неї з двох боків припаяні дві пластинки зі звуженими кінцями. Вони заходять один за одного, утворюючи шинку. Аверс монети: голова бородатого Сатира у вінку з плюща, обернена у профіль праворуч; реверс: образ рогатого левиноголового грифона; останнього зображено у профільному ракурсі: він крокує вправо по колоску, зі списом у пащі. Над розправленим крилом грифона вціліла літера «А» від напису «ΠΑΝ», крайні літери якого закриті напаяними дужками персня. Перстень належав чоловікові й був знаком його високого рангу у своїй соціальній групі (Бунятян, Фіалко 2009, с. 58, 63, 66—67, рис. 9: 1).

Цікавими є обставини знаходження золотих прикрас у похованні № 1 в кургані № 2 поблизу с. Таборівка Вознесенського району Миколаївської області. Камеру було пограбовано вщент, і в ній не лишилось жодних артефактів, окрім дерев'яної скриньки. Мабуть, до неї поклали прикраси, коли звершували поховальні ритуали: сережки-човники (рис. 8: 1), масивне кільце з круглого в перетині дроту, розширеного в середній частині (рис. 8: 2), намисто з кольорових

Рис. 6. Знімні прикраси — елементи костюмних комплексів з парних поховань.

1 — Сережки кільцеподібні з підвіскою. Поховання 1 в кургані 12 поблизу с. Старе Бориспільського району Київської області (розміри: D — 30 мм, 29 x 31 мм, D намистини — 7 x 7 мм);

2 — Сережка кільцеподібна з підвіскою — керамічною намистиною у вигляді мініатюрного глечика; поховання 1 кургану 85 поблизу с. Вищитарасівка Томаківського району Дніпропетровської області (розміри: D — 21 мм, 22,5 мм, D намистини — 7 x 7 мм);

3 — Сережка кільцеподібна із круглого у перетині дроту, зі звуженими і загостреними кінцями. Поховання 2 в кургані 11 поблизу с. Гірницьке Нікопольського району Дніпропетровської області (розміри: D — 27 мм);

4 — Перстень з півсферичним щитком і роз'ємними дротяними дужками. Поховання 3 у гробниці 1 (Північній) кургану Гайманова Могила поблизу с. Балки Василівського району Запорізької області (розміри: H — 28 мм; щиток: H — 7 мм; D — 13 мм; шинка — 23 x 20 мм).

Fig. 6. Detachable jewelry — elements of costume complexes from double burials.

1 — Ring-shaped earrings with pendants; barrow No. 12, burial No. 1, near the village of Stare (near the Stare Poultry Farm), Boryspil District, Kyiv Region (size: D — 30 mm, 29 x 31 mm, D bead — 7 x 7 mm);

2. Ring-shaped earring with a ceramic bead in the form of a miniature jug for a pendant; barrow No. 85, burial No. 1, near the village of Vyshchetasivka, Tomakivka district, Dnipropetrovsk Region (size: D — 21 mm, 22,5 mm, D bead — 7 x 7 mm);

3. Ring-shaped earring made of a round wire, with narrowed and pointed ends going far behind each other; barrow No. 11, burial No. 2, near the village of Hirnytske (the village of Nagorne according to the field report), Nikopol district, Dnipropetrovsk Region; (size: D — 27 mm);

4. Ring with a dome-shaped shield and removable wire brackets; 'Gaiman Barrow', tomb No. 1 (Northern), burial No. 3, near the village of Balky, Vasylivka district, Zaporizhzhia Region (size: H — 28 mm; ring shield: H — 7 mm; D — 13 mm; rim of the ring — 23 x 20 mm).

Рис. 7. Перстень зі щитком із грецької монети, знайдений у похованні 1 кургану 9 поблизу с. Мар'ївка Запорізького району Запорізької області: Н — 22 мм; D щитка-монети — 20 мм; D шинки — 19 мм.

Fig. 7. A ring with a shield made of a Greek coin, found in the barrow No. 9, burial No. 1, near the village of Maryivka, Zaporizhzhia district, Zaporizhzhia Region: Н — 22 mm; D ring shield-coin — 20 mm; D shank — 19 mm.

скляних пірамідок, золотого й срібного бісеру, золотих, керамічних та скляних намистинок. Відтак, серед жіночих оздоб (сережок та намиста) трапилася прикраса, яка, мабуть, належала чоловікові — кільцеподібна сережка (Клочко 2014, с. 93).

Особливо приваблюють сережки-човники (рис. 8: 1). Про прикраси цього типу вже йшлося в статті. Сережки вирізняє однакова будова корпусу, контури якого нагадують півмісяць, обернений ріжками вгору, і дротяна дужка з відігнутих кінцем. Корпус зроблено з об'ємних половинок, значно розширених у нижній частині й звужених на кінцях. Виріб прикрашено орнаментами з гладеньких дротинок та зерні: з обох боків на деталях, повторюючи їхні контури, напаяно дугоподібні косички-плетінки з двох тоненьких дротин; плетиво підкреслене зверху і знизу вузенькими дротяними смужками й трикутниками дрібної зерні. Форма і декор сережок пов'язані з культом плодючості (Бессонова 2007, с. 21).

Друга сережка у скриньці — кільцеподібна, з круглого в перетині дроту, розширеного

в середній частині. Кінці звужені і близько підходять один до одного (рис. 8: 2). Майстри виробляли бронзові, срібні та золоті кільця упродовж VI—IV ст. до н. е. Сережки-кільця з незієднаними кінцями носили як кліпси на мочці вуха. Схожі вироби носили, серед інших прикрас, представники верхівки асирійського суспільства. Деякі вчені наголошують, що в країнах Передньої Азії такі сережки (різних модифікацій) були характерною оздобою воїнів. Можливо, під час походів на Близький Схід моду на масивні вушні кільця запозичили і скіфи (Клочко 2014, с. 93).

Видається, що поєднання оздоб жіночих і притаманних чоловікові було змістовно обумовленим і вказує на відтворення шлюбних церемоній під час поховання.

Здійснення обрядів було підпорядковане традиціям, прийнятим у спільноті. Отже, дослідження парних поховань, серед яких значна кількість пограбованих, дає можливість розширити джерельну базу для визначення семантики ювелірних виробів із убрання населення Скіфії.

Рис. 8. Прикраси, знайдені у похованні 1 кургану 2 поблизу с. Таборівка Вознесенського району Миколаївської області.

1 — Дві сережки типу «човник» (Н — 41мм; 41,5 мм);

2 — Сережка кільцеподібна з круглого в перетині дроту, розширеного в середній частині (D — 26 x 29 мм; товщина дроту 6 мм; на — 3 мм).

Fig. 8. Ornaments found in the barrow No. 2, burial No. 1, near the village of Taborivka, Voznesensk district, Mykolaiv Region.

1 — two earrings of the 'boat' type (H — 41mm; 41,5 mm);

2 — a ring-shaped earring made of a wire that is round in cross-section and widened in the middle part (D — 26 x 29 mm; wire thickness 6 mm; at the ends — 3 mm).

Література

- Анохин, В. А. 1986. *Монетное дело Боспора*. Киев: Наукова думка.
- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.
- Бессонова, С. С. 2007. Калачиковидные серьги и греко-варварские контакты VII—IV вв. до н. э. *Боспорские исследования*, XVI, с. 2—26.
- Бидзиля, В. И., Болтрик, Ю. В., Мозолевский, Б. Н., Савовский, И. П. 1977. Курганный могильник в урочище Носаки. В: Бидзиля, В. И. (отв. ред.). *Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки*. Киев: Наукова думка, с. 61—158.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. Скифский царский курган Гайманова Могила. Киев: Издательский дом Скиф.
- Бунятян К. П., Фіалко, О. Є. 2009. Скiфський курган з розмальованим саркофагом. *Археологія*, 3, с. 55—69.
- Вертієнко, Г. В. 2010. Зображення скіфської танатологічної міфологеми на сахнівській пластині. *Східний світ*, 3, с. 59—73.
- Гребенников, Ю. С. 2008. *Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.)*. Николаев: ООО Илион.
- Ильинская, В. А. 1966. Скифские курганы около г. Борисполя. *Советская археология*, 3, с. 145—165.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Клочко, Л. С. 2010. Образ водоплавающего птаха на декоративных элементах скифского костюма. В: Строкова, Л. В. (відп. за вип.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». 9—11 листопада 2009 р.* Київ: Фенікс, с. 55—73.
- Клочко, Л. С. 2012. Серьги скифянок. *Антиквар: журнал об антиквариате, искусстве и коллекционировании*, 12 (69), с. 71—73.
- Клочко, Л. С. 2014. Декоративні елементи у костюмах скіфів. В: Строкова, Л. В. (відп. за вип.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки», 10—12 листопада 2014 р.* Київ: Фенікс, с. 83—99.
- Клочко, Л. С. 2017. Особливості костюмів скіф'янок на землях Посулля. *Археологія*, 3, с. 35—52.
- Клочко, Л. С. 2019. Декоративні елементи скіфського часу зі знахідок А. Бидловського. В: Литвиненко, Р. (ред.). *Археологія Поділля. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Вінниця: ТОВ Твори, с. 81—92.
- Клочко, Л. С. 2021. Сережки у костюмах мешканців Скiфії. В: Клочко, Л. С., Білан, Ю. О., Березова, С. А., Величко, Є. О. *Сережки у вбранні мешканців Скiфії (з колекції Музею історичних коштовностей України)*. Київ: Фенікс, с. 5—27.
- Клочко, Л. С., Березова, С. А. 1999. Кільцеподібні сережки зі скіфських пам'яток у зібранні Музею історичних коштовностей України. В: Ковганюк, Н. (ред.). *Національний музей історії України — скарбниця історичної пам'яті українського народу: Тематичний збірник наукових праць*. Київ: ТОВ ІІ, Лтд, с. 32—51.
- Клочко, Л. С., Васіна, З. О. 2017. Убрання скіф'янок за матеріалами з Мелітопольського кургану. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 153—164.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII — III вв. до н. э.* Археология СССР. Свод археологических источников, Д4—5. Москва: Наука.
- Ромашко, В. А., Скорый, С. А. 2009. *Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепро-ском правобережном Надпорожье*. Днепропетровск: Пороги.
- Тереножкин, А. И. 1964. *Отчёт о раскопках Скифской экспедиции Института археологии АН УССР в 1964 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд експедиції, 1964/7.
- Фіалко, Е. Е. 1994. *Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи*. Киев: ИА НАН Украины.
- Bydłowski, A. 1904. Mogiły w Nowosiółce w pow. Lipowieckim, gub. Kijowskiej. *Światowit*, V, s. 59—80.

References

- Anokhin, W. A. 1986. *Monetnoe delo Bospora*. Kyiv: Naukova dumka.
- Bessonova, S. S. 2007. Kalachikovidnye sergi i greko-varvarskie kontakty VII — IV vv. do n.e. *Bosporskie issledovaniya*, XVI, p. 3—30.
- Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniya skifov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Bidzilia, V. I., Boltrik, Iu. V., Mozolevskii, B. M., Savovskii, I. P. 1977. Kurganniy mogilnik v uroch. Nosaki. In: *Kurgannye mogilniki Riasnye Mogily i Nosaki*. Kyiv: Naukova dumka, p. 61—158.

- Buniatian, K. P., Fialko, O. E. 2009. Skifskii kurhan z rozmaliovanym sarkovahom. *Arkheologia*, 3, p. 55—69.
- Vertienko, G. V. 2010. Sobrazhennia skifskoi tanatologichnoi mifologemy na sakhnivskii plastyni. *Skhidnyi svit*, 3, p. 59—73.
- Grebennikov, Iu. S. 2008. *Kimmeriitsy i skify Stepnogo Pobuzhia (IX—III vv. do n. e.)*. Nikolaev: OOO Ilion.
- Ilinskaia, V. A. 1966. Skifskie kurgany okolo g. Borispolia. *Sowetskaia arkheologia*, 3, p. 145—165.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia VII—IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Klochko, L. S., Berezova, S. A. 1999. Kiltsepodibni serezhky zi skifskykh pamiatok u zibranni Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. In: Kowtaniuk, N. (ed.). *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy — skarbnytsia istorychnoi pamiaty ukrainskoho narodu: Tem. zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: TOV III, Ltd, p. 32—51.
- Klochko, L. S. 2010. Obraz vodoplavnoho ptakha na dekoratyvnykh elementakh skifskoho kostiuma. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia: Materialy naukovoi konferentsii “Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky” (Kyiv, MIKU, 9-11 lystopada 2009 r.)*. Kyiv: Feniks, p. 55—73.
- Klochko, L. S. 2012. Sergi skifianok. *Antikvar: Zhurnal ob antikvariate, iskusstve i kolektsionirovanii*, 12 (69), p. 71—73.
- Klochko, L. S. 2015. Dekoratyvni elementy u kostiumakh skifiv. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia: Materialy nauk. konferentsii MIKU «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». 10—12 lystopada, 2014 r.* Kyiv: Feniks, p. 83—95.
- Klochko, L. S., Vasina, Z. O. 2017. Ubrannia skifianok za materialamy z Melitopolskoho kurhanu. *Arkheologia i dawnia istoria Ukrainy*, 2 (23), p. 153—164.
- Klochko, L. S. 2017. Osoblyvosti kostiumiv skifianok na zemliakh Posullia. *Archeologia*, 3, p. 35—52.
- Klochko, L. S. 2019. Dekoratyvni elementy skifskoho chasu zi znakhidok A. Bydlovskoho. In: Lytvynenko, R. (ed.). *Arkheolohiia Podillia. Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii*. Vinnytsia: TOV Tvory, p. 81—92.
- Klochko, L. S. 2021. Serezhky u kostiumakh meshkantsiv Skifii. In: Klochko, L. S., Bilan, Yu. O., Berezova, S. A., Velychko, Ye. O. *Serezhky u vbranni meshkantsiv Skifii (z kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy)*. Kyiv: Feniks, p. 5—27.
- Mozolevskii, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrenko, V. G. 1978. *Ukrashenia Skifii VII — III vv. do n. e.* Moscow: Nauka.
- Romashko, V. A., Skoryi, S. A. 2009. *Blyznets — 2: skifskiy arystokratycheskii kurgan w Dneprowskom pravoberezhnom Nadporozhie*. Dnepropetrovsk: Porogi.
- Terenozhkin, A. I. 1964. *Otchyot o raskopkah Skifskoy ekspeditsii Instituta arheologii AN USSR v 1964 g.* Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, expedition fund 64, 1964/7.
- Fialko, E. E. 1994. *Pamiatniki skifskoi epokhi Pridneprovskoi terrasovoi Lesospepi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Bydowski, A. 1904. Mogily w Nowosiolce w pow. Lipowieckim, gub. Kijowskiej. *Swiatowit*. V, p. 59—80.

Предмети туалету скіфських амазонок

Олена Фіалко¹

Toilet Items of the Scythian Amazons

Olena Fialko

Анотація. У статті розглядаються елементи речового супроводу з поховань скіфських воївиць, при-таманні насамперед для жінок. Йдеться про предмети туалету, які, на відміну від зброї та прикрас, зазвичай лишаються поза увагою дослідників. Найбільш масовими предметами цієї групи в похованнях амазонок Європейської Скіфії, а отже і найбільш популярними, були бронзові дзеркала. Ці речі вважаються маркерами жіночих поховальних комплексів. Дзеркало було принаймні в кожній третій могилі амазонки. Вони репрезентовані різними типами, проте переважають складені бронзові екземпляри з бічними ручками з різних матеріалів. Решта предметів, які входять до цієї групи, представлені доволі скромними серіями. Гребені складають невеличку категорію з чотирьох екземплярів, виготовлених з різних матеріалів — деревини, кістки і рогу. За формою й конструкцією вирізняються два види цих виробів. Невеличкі дерев'яні скриньки для зберігання прикрас, рукоділля та туалетних приналежностей відзначені в семи могилах. Вирізняються прості дерев'яні та прикрашені кістяними накладками. Нечисленні серії складають дерев'яні піксиди (4 екземпляри) та керамічні туалетні посудинки різних форм (13.) Кам'яні блюда (7) і плитки (23) різної конфігурації іноді йшли у комплекті з дерев'яними розтиральниками. Поховальні комплекси воївиць з предметами туалету розповсюджені досить нерівномірно на теренах Європейської Скіфії. Різні категорії цієї групи реманенту зустрічаються в поховальних комплексах амазонок, які датуються в межах початку 6 — 4 ст. до н. е.

Ключові слова: амазонки, поховальні комплекси, дзеркала, гребені, скриньки, туалетні посудини, кам'яні блюда, Європейська Скіфія.

Abstract. The paper analyses a special group of accompanying ware specific to women from the graves of the Scythian female warriors. These are toilet items, which, unlike weapons and jewelry, scholars pay much less attention to. Bronze mirrors turned out to be the most numerous in the burials of the Amazons and hence the most popular in everyday use in European Scythia; they are considered to be markers of female complexes. There was a mirror in at least every third grave of the Amazons. They are of different types, with a predominance of composite bronze mirrors with side handles made of various materials. The other items in this group are quite few. Hair combs form a small category of four items made of wood, bone and antler. There are two types of them in terms of shape and design. Small wooden boxes for keeping jewelry, handicrafts and toilet items are found in seven graves. There are simple wooden and bone-decorated boxes. The following are few in number: wooden pyxes (4 pieces) and ceramic vessels of various shapes (13). Sometimes, stone dishes (7) and plates (23) of various shapes were supplemented with triangular wooden pestles. The burials of female warriors are located rather unevenly all across European Scythia. Various categories of toilet items are found in these burials, dating from the early 6th to the 4th century BC.

Key words: the Amazons, burial complexes, mirrors, combs, caskets, toilet vessels, stone dishes, European Scythia.

Речовий супровід амазонок з поховальних комплексів Європейської Скіфії досить репрезентативний і засвідчує широкий асортимент різних за призначенням предметів, якими користувалися

воївиці цього регіону. Утім, визначальним у комплектах — особливо у випадках відсутності антропологічних даних — є поєднання характерних речей, які фактично слугували гендерними

¹ **Олена Євгенівна ФІАЛКО:** доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології Національної Академії наук України, пр. Володимира Івасюка 12, Київ, Україна, 04210; **Olena FIALKO:** Doctor of Historical Sciences, leading researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences, 12 Volodymyr Ivasuk av., Kyiv, Ukraine, 04210.
ORCID iD: 0000-0002-4976-3266
e-mail: ofialka@ukr.net

маркерами. Тобто йдеться про дві специфічні групи речового супроводу — чоловічу (переважно озброєння й кінська амуніція) і жіночу (в основному прикраси, предмети туалету та знаряддя праці). Проте, якщо озброєння та прикраси з поховань воївниць неодноразово були в фокусі гендерних досліджень, то група предметів туалету досі залишалася поза увагою науковців.

На теренах Європейської Скіфії зараз відомо 303 поховальні комплекси амазонок. Доступними для розгляду наборів речового супроводу виявились 293 з них, що дорівнює 97 % від загальної кількості (Fialko 2020, р. 95; Фіалко 2021, с. 138). Предмети туалету знайдені у 109-ти похованнях амазонок, тобто у 37 % від кількості аналізованих комплексів. Їх репрезентують кілька категорій реманенту: дзеркала, гребені, різні туалетні посудини, скриньки, кам'яні блюда і плитки з дерев'яними розтиральниками.

Найбільш масовими з-поміж вказаних категорій є **бронзові дзеркала**. У 102-х могилах усіх територіальних груп пам'яток означеного регіону виявлено 103 екземпляри (майже 35 % від аналізованих комплексів): 67 могилах — у Степу, 5 — у Криму, 12 — у Подністров'ї, 13 — у Лісостепу, 5 — у Подонні. Тобто, дзеркало було принаймні в кожному третьому похованні амазонки. Серед знахідок є цільні або односкладові та складені (диск та бокова ручка) кількох різновидів².

Лише у чотирьох (?) випадках йдеться про *односкладові дископодібні люстра без бокової ручки* (1 класу) двох різновидів (I та III відділів за Т. М. Кузнецовою). З кургану 35 біля с. Бобриця Черкаської області походить екземпляр з диском і бортиком та центральною ручкою у вигляді двох стовпчиків, перекритих круглою бляшкою (1-й варіант 1-го виду II типу I відділу). Бляшку прикрашає рельєфне профільне зображення вепра, що стоїть (рис. 1: 2). Аналогів цьому екземплярові поки немає (Кузнецова 2002, с. 62). Це поховання, з урахуванням хронології могил з глибокими черпаками, датується в межах 7 — початку 6 ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 143, 261). У похованні 1 кургану 1 біля с. Солдатське Миколаївської області лежало люстро з круглим плоским диском з бортиком, оздобленим двома поперечними пазами (1-й вид III відділу), призначеними для кріплення дерев'яного чохла. Зворотний бік диска прикрашений орнаментом із двох пар концентричних кіл (рис. 1: 3). Цей екземпляр має декілька аналогів на теренах Скіфії, які походять із комплексів 4 ст. до н. е.

(Кузнецова 2002, с. 126). Тут варто згадати і дзеркало з поховання 2 кургану 13 біля с. Башмачка Дніпропетровської області 4 ст. до н. е. Відносно нього, на жаль, не вказано тип, зазначено лише, що воно було в дерев'яній оправі (Волкобой, Лихачёв, Шалобудов, Андросов 1981, с. 51). Такі дерев'яні оправы або футляри (рис. 1: 1) є характерними для дзеркал з рельєфним гуртом, типу екземпляру з Солдатського. До цієї ж групи Т. М. Кузнецова зарахувала ще одне люстро з поховання 2 кургану 11 біля с. Львове Херсонської області, яке за її визначенням належить до так званих простих, власне дископодібних без бортика, зразків (2-й вид III відділу) (Кузнецова 2002, с. 137), які датуються 4 ст. до н. е. Проте, у публікації цього комплексу йдеться про люстро з дерев'яною ручкою (Тереножкин, Кубышев, Ильинская и др. 1973, с. 57—63). Тож у такому випадку цей екземпляр скоріше відноситься до іншого класу — складені з боковою дерев'яною ручкою (II клас, II відділ, 4 група), про що йтиметься нижче.

Серед люстр з бічними ручками (II відділу) розрізняються цільні (I класу) та складені (II класу). *Цільні з боковими ручками (так звані грецькі) дзеркала* складають серію з 21 екземпляра. Вони наявні в усіх територіальних групах пам'яток, але доволі нерівномірно, утім більшість походить зі Степу (14 екз.), у Подністров'ї їх три, у Лісостепу — два, і по одному в Криму та Подонні. Більшість з них репрезентує варіанти 5-го типу — з плоскою ручкою прямої або звуженої донизу форми з округлим або овальним закінченням. Закінчення іноді орнаментовані багатопелюстковими розетками. Прикладами можуть слугувати знахідки з поховання 1 кургану 3 біля с. Мирне Київської області та поховання 1 кургану 34 групи Чортотлика біля с. Чкалове Дніпропетровської області. Поховання з цими та аналогічними дзеркалами датуються 5—4 ст. до н. е. (Кузнецова 2002, с. 121).

Решта екземплярів входить до різних груп (у залежності від матеріалу ручки) II-го відділу II-го класу — *складені з бічними ручками* (Кузнецова 2002, с. 32). Без урахування дуже пошкоджених та із втраченими ручками екземплярів, за класифікаційними групами вони репрезентовані таким чином: з бронзовими ручками — лише 2, із залізними — 21, з кістяними — 6, з дерев'яними — 33. Превалюють знахідки зі Степової групи пам'яток. Бронзові люстра різних модифікацій доволі звичні для напутнього інвентарю

² Тут і далі матеріал визначений відповідно до класифікації Т. М. Кузнецової, репрезентованої у двох томах монографічного видання (Кузнецова 2002; 2010). Позаяк авторка представила докладну характеристику більшості екземплярів, у тому числі й з поховань амазонок, за розробленою нею схемою (клас/ відділ/ група/ підгрупа/ тип/ вид/ варіант), немає сенсу давати тут детальний опис кожного люстра.

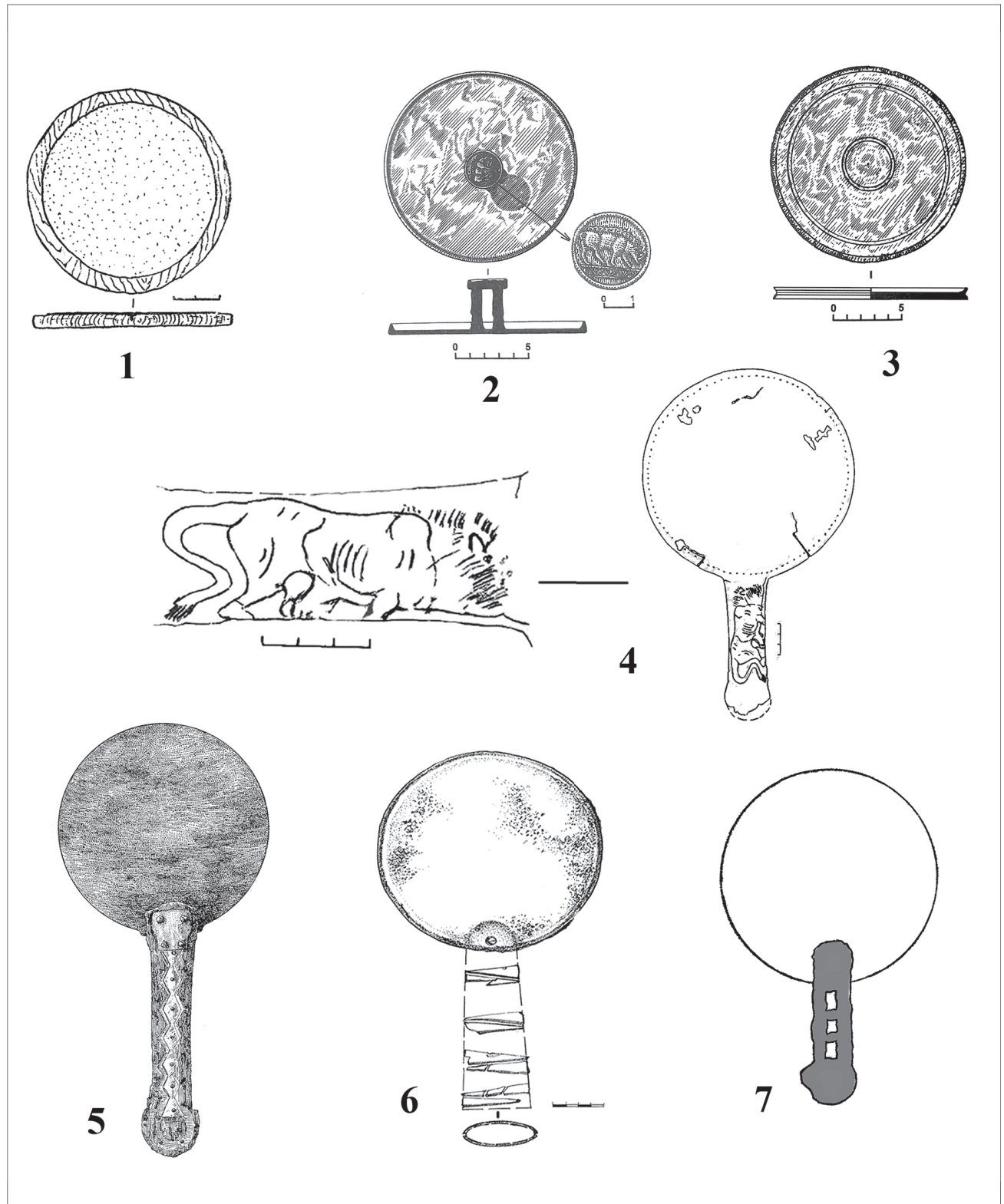

Рис. 1. Дзеркала (2—7) та дерев'яний футляр (1) з могил скіфських амазонок: 1 — с. Башмачка, курган 13, поховання 2; 2 — с. Бобриця, курган 35, поховання 1; 3 — с. Солдатське, курган 1, поховання 1; 4 — смт Якимівка, курган 3, поховання 6; 5 — м. Покров, група 'БОФ', курган 13, поховання 2; 6 — с. Львове, курган 11, поховання 2; 7 — с. Львове, курган 18, поховання 1.

Fig. 1. Mirrors (2—7) and a wooden case (1) from the burials of the Scythian Amazons: 1 — Bashmachka village, barrow 13, burial 2; 2 — Bobrytsia village, barrow 35, burial 1; 3 — Soldatske village, barrow 1, burial 1; 4 — Yakymivka town, barrow 3, burial 6; 5 — Pokrov city, group 'BOF', barrow 13, burial 2; 6 — Lvove village, barrow 11, burial 2; 7 — Lvove village, barrow 18, burial 1.

жіночих скіфських могил. Проте один екземпляр з поховання 1 кургану 91 біля с. Глине (Молдова) вирізняється від решти тим, що його бронзовий диск з лицьового боку був посріблений (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 535). Аналогів йому в пам'ятках амазонок не відомо.

Водночас є декілька екземплярів з особливим оформленням ручок. Залізну ручку люстра з поховання 2 кургану 13 групи БОФ (м. Покров Дніпропетровської області), обкладену з обох боків дерев'яними пластинками, по стволу інкрустовано шістьма кістяними ромбами (рис. 1: 5), а дископодібне закінчення прикрашено золотими накладками (Тереножкин та ін. 1973, с. 165). Дерев'яну ручку дзеркала з поховання 2 кургану 11 біля с. Львове Херсонської області інкрустовано вісьмома кістяними платівками у формі рівнобедрених трикутників (розмірами $1,0 \times 5,0$ см), які утворювали горизонтальні смужки (рис. 1: 6). Люстро з поховання 1 кургану 18 біля с. Львове Херсонської області (рис. 1: 7) було оснащено ажурною залізною ручкою з трьома повздовжніми прямокутними отворами в середній частині її ствола. Найцікавішим, на мій погляд, є екземпляр з поховання 6 кургану 3 біля с. Якимівка Запорізької області, поверхню ручки якого вкриває гравійований малюнок (рис. 1: 4). Він являє собою профільне зображення фігури лева вправо, тобто головою в бік диска. Звір переданий у русі, ніби він припав до землі — у позі, характерній для сцен полювання або шматування. У греко-скіфському мистецтві лев, особливо в сценах шматування, є символом стихії смерті і, відповідно, хтонічного світу, який протиставляється світу живих (Farkas 1977, р. 127; Раевский 1980, с. 52; Островерхов, Охотников 1989, с. 54). Водночас мотив шматування символізує неперервність життєвого циклу, відродження через знищення (Бессонова 1983, с. 79; 1990, с. 33). До того ж лев є символом влади та величчя, а з іншого боку — персонажем, пов'язаним з багатством жіночими божествами: Артемідою Ефеською, Кібелою, Гекатою та іншими. У будь-якому випадку, малюнок на ручці цього дзеркала мав посилити значимість предмета, надати сили й безстрашності господарині. Отже, завдяки малюнку, сакральність дзеркала, що грало особливу роль в обрядах скіфів, примножувалася (Фиалко 2007, с. 56—61).

Досить оригінальною є дерев'яна ручка дзеркала з поховання 2 кургану 16 групи Аккермень-1 біля с. Новопилипівка Запорізької області. Основна частина її ствола обмежена парою рельєфних горизонтальних смужок, нижня частина звужена та дещо скошена й нагадує схематичне зображення голівки тварини (рис. 2: 1). Цей екземпляр асоціюється із бронзовими зразками так званих дзеркал-патер, кінці ручок яких прикрашали реалістичні або схематичні зображення

голівки барана (рис. 2: 2). Подібні речі походять переважно з античних центрів, де їх пов'язують із культом Діоніса (Кузнецова 2002, с. 208). Цілком припустимо, що майстер намагався скопіювати в деревині більш ранній металевий зразок. Втім смислове навантаження цього образу в середовищі номадів могло бути зовсім іншим. Приміром, у скіфів, як і у інших іраномовних народів, баран був одним із головних втілень фарна — божественної сили, що приносить багатство, владу та могутність (Топоров 1982, с. 557; Шауб 2004, с. 150). Тож подібний символ був цілком зіставним із войовницею.

Відносно *розмірів дзеркал* можна зауважити, що суворих стандартів, вірогідно, не було. Діаметри дисків дорівнювали зазвичай від 12 до 22,5 см. Найменший діаметр (7,5 см) відмічається лише у одного люстра з посрібленням, згаданого вище, з кургану 91 біля с. Глине. Загальна довжина цих предметів фіксується у межах 19—37,2 см. Найбільші розміри (40,5 см) у люстра із залізною ручкою з кургану 31 біля с. Глине. На декількох екземплярах (на ручках або дисках) зафіксовані *сліди ремонту*. Серед них, наприклад, зразки з кургану 1 біля с. Капулівка-2, кургану 100 могильника Мамай-Гора, кургану 5 біля с. Колбине тощо. Це зайвий раз свідчить про важливе значення цих предметів.

Варто відзначити, що в 16 могилах зафіксовано рештки *захисних футлярів* з різних органічних матеріалів, в яких зберігалися люстра. Серед них чотири дерев'яних футляри (поховання 2 в кургані 13 біля с. Башмачка Дніпропетровської області; поховання 3 в кургані 2 біля с. Зелене Херсонської області; поховання 2 в кургані 6 біля с. Балабани в Молдові; поховання 3 в кургані 20 уроч. Холодний Яр біля м. Сміли Черкаської області) і один берестяний (поховання 1 в кургані 34 біля с. Чкалове Дніпропетровської області); три шкіряних чохла (поховання 7 в кургані 11 біля с. Львове Херсонської області; поховання 1 в кургані 35 біля с. Бобриця Черкаської області; поховання 1 в кургані 5 біля с. Колбіне Воронезької області); один з тканини (поховання 1 в кургані 3 біля с. Мирне Київської області). Ще зафіксовано кілька багатошарових чохла: два із шкіри та тканини (поховання 1 в кургані 14 біля с. Вищитарасівка Дніпропетровської області; поховання 1 в кургані 15 біля с. Старе Київської області); один з повсті та тканини (поховання 2 в кургані 3 біля с. Богданівка Кіровоградської області); один з хутра та тканини (поховання 2 в кургані 12 біля с. Балки Запорізької області) і один зі шкіри, повсті та тканини (поховання 2 в кургані 16 біля с. Привільне Херсонської області). І ще в двох випадках матеріал футляру не уточнюється (поховання 1 в кургані 9 біля

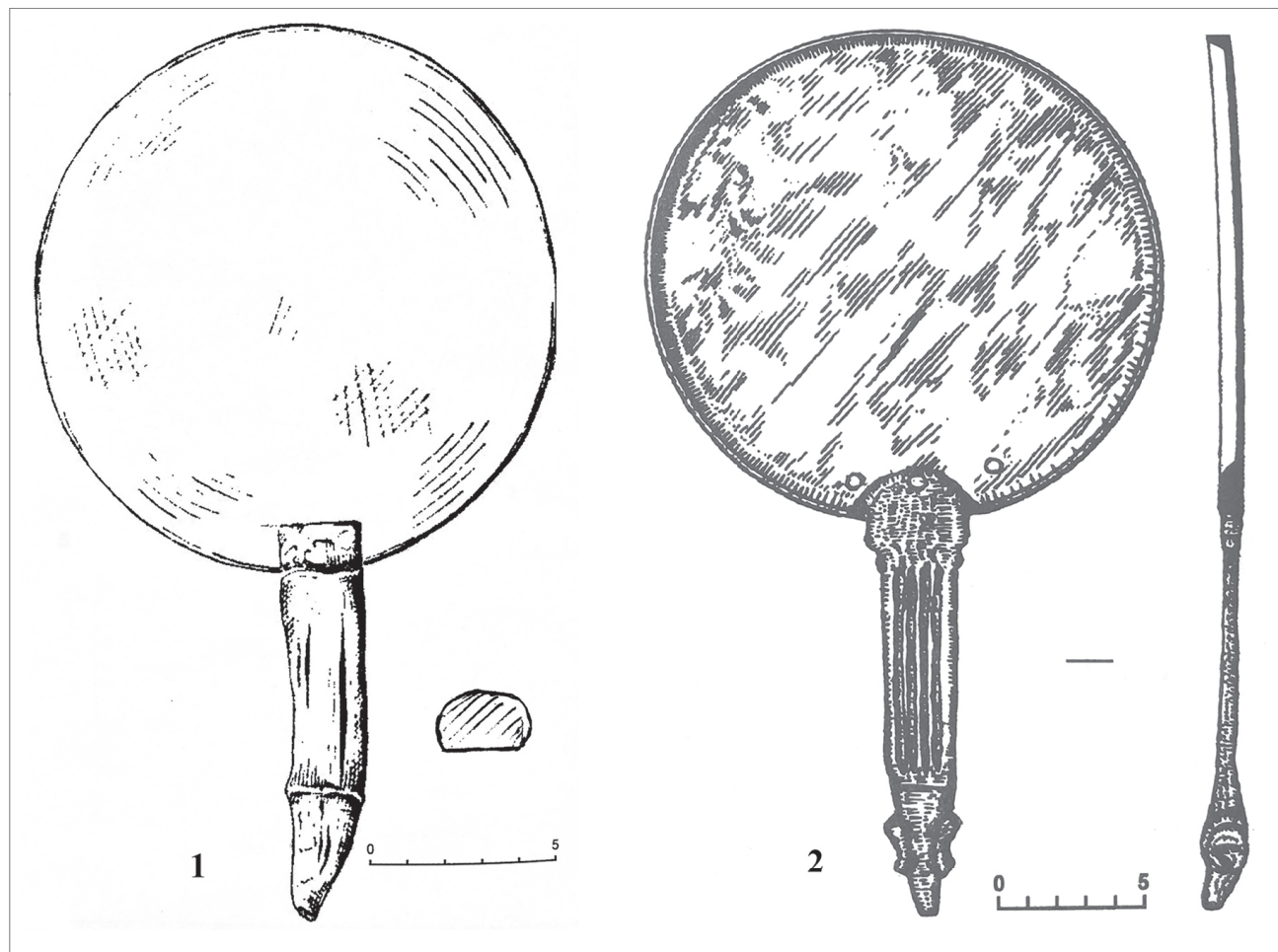

Рис. 2. Бронзові дзеркала з боковими ручками: 1 — с. Новопилипівка, гр. Аккермень-1, курган 16, поховання 2; 2 — некрополь Ольвії (1963) (за: Кузнецова 2002).

Fig. 2. Bronze mirrors with side handles: 1 — Novopylypivka village, group Akkermen-1, barrow 16, burial 1; 2 — necropolis of Olbia (1963) (after Кузнецова 2002).

с. Широке Дніпропетровської області; поховання 1 біля с. Фрунзе в Криму).

Іноді футляри прикрашали металевими деталями або кольоровим оздобленням. Наприклад, у похованні 2 кургану 16 біля с. Привільне зберігся шкіряний футляр з повстяною й вовняною прокладками всередині і дрібними залізними цвяшками зовні. У похованні 1 кургану 34 групи Чортomla бронзове люстро поклали в берестяному футлярі з бронзовою підквадратною застібкою, а в похованні 2 кургану 3 біля с. Богданівка дзеркало лежало в повстяному футлярі, обшитому тканиною з візерунком вертикальних смуг червоного, жовтого, коричневого та зеленого кольорів, що чергуються. Отже захисні чохла люстер відрізнялися різноманітністю матеріалу, конструкції й декорування.

Хронологічний діапазон переважної більшості поховань амазонок із люстрами — середина—кінець 5 — 4 ст. до н. е. (з акцентом на

останньому). Дещо ширші у бік удревнення рамки Лісостепових комплексів із дзеркалами з дерев'яними та залізними ручками — від першої половини 6 до кінця 4 ст. до н. е. Водночас Подністровські поховання воївниць з люстрами із залізними ручками пересувають верхню дату аж до початку 2 ст. до н. е.

Решта предметів, які входять до досліджуваної групи, складають доволі малочисельні серії. Так, *гребені*, на відміну від попередніх артефактів, репрезентовані дуже скромно — їх всього чотири: два кістяних у Степовій групі пам'яток (с. Львове, курган 11, поховання 2; с. Золота Балка, курган 15, поховання 1), один дерев'яний у Криму (с. Фрунзе, поховання 1) і один роговий у Подонні (с. Тернове, курган 8, поховання 1).

Кістяні гребені двох видів, які різняться за формою і конструкцією: гігієнічний двосторонній і односторонній. Від *двостороннього* екземпляра першого варіанту (с. Львове) збереглися

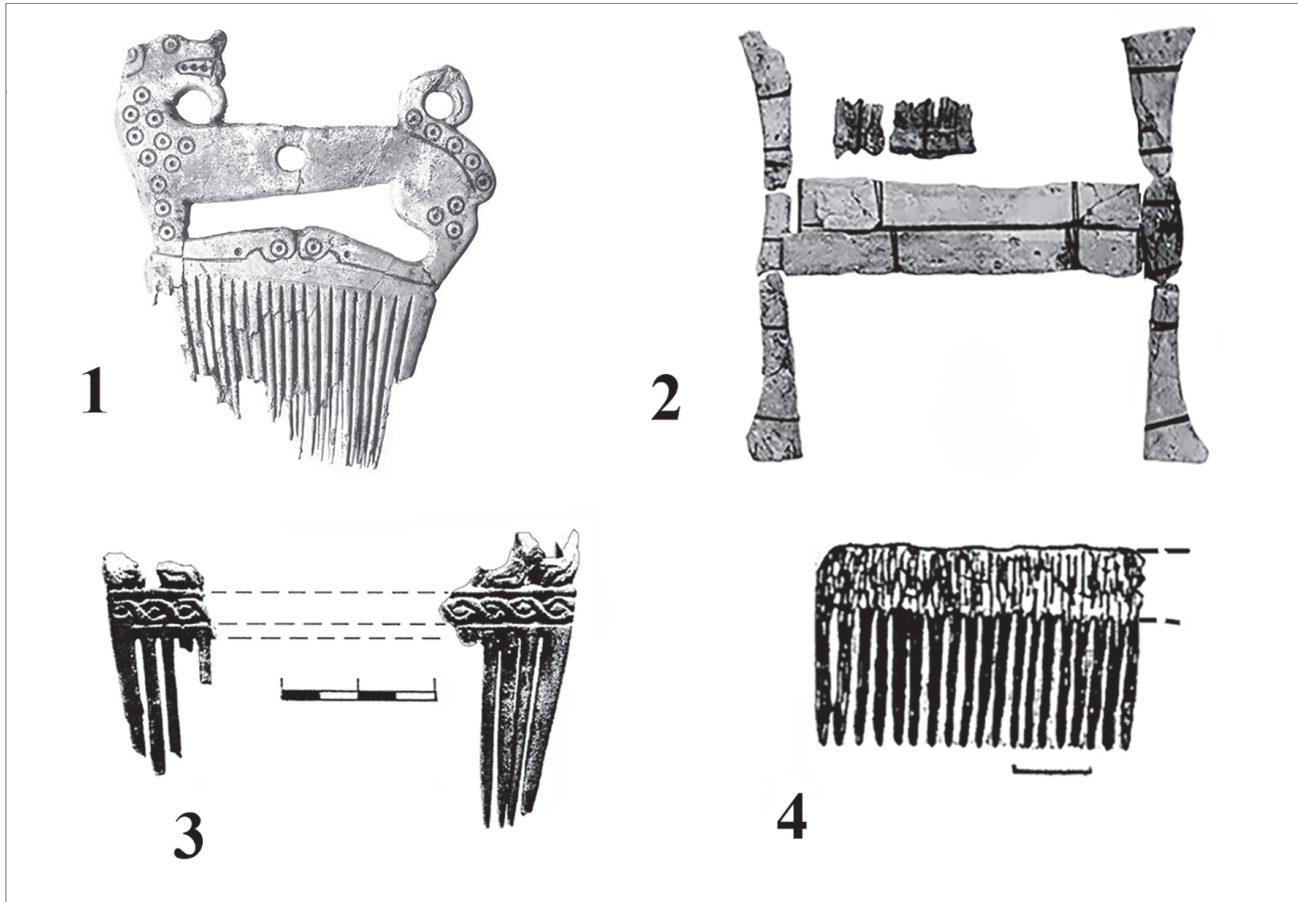

Рис. 3. Гребені скіфських войовниць: 1 — с. Тернове, курган 8, поховання 1; 2 — с. Львове, курган 11, поховання 2; 3 — с. Золота Балка, курган 15, поховання 1; 4 — с. Фрунзе, поховання 1. 1 — ріг, 2, 3 — кістка; 4 — деревина.

Fig. 3. Combs of the Scythian female warriors: 1 — Ternove village, barrow 8, burial 1; 2 — Lvove village, barrow 11, burial 2; 3 — Zolota Balka village, barrow 15, burial 1; 4 — Frunze village, burial 1. 1 — antler, 2, 3 — bone; 4 — wood.

лише частини каркаса з різних кістяних деталей. Вертикальні боковини складені з двох плоских несиметричних пластин з розширеними кінцями кожна, а також товстих коротких в середній їх частині. Внутрішні їхні сторони були рівними, зовнішні — увігнутими. Центральна горизонтальна панель для фіксації зубців утворена двома парами прямих довгастих пластин. Зубці (вірогідно, дерев'яні), які були закріплені з обох сторін центральної «перекладини», не збереглися (рис. 3: 2). Край боковин з обох боків прикрашали червоні смужки. Зважаючи на відсутність будь-яких слідів кріплення, деталі могли склеювати. Довжина цього гребеня (вздовж зубців) — 13,2 см, ширина — 12,2 см, товщина бокових пластин в середній частині — 1,2 см (Тереножкин, Кубышев и др. 1973, с. 60). Він належить до серії масових однотипних виробів, які можуть різнитися формою боковин або

їхньою зовнішньою обробкою. Аналогічні двосторонні кістяні зразки знайдені в Бердянському кургані, Гаймановій Могилі, Малому Огузі, Хоминій Могилі, Соболевій Могилі, кургані 472 біля с. Оситняжка тощо (Фиалко 1999, с. 255)³. Майже в усіх випадках в похованнях збереглися лише кістяні частини цих речей, у той час як зубці відсутні. Ця обставина дозволяє припустити, що такі складні двосторонні гребені робились з двох матеріалів — кістки та деревини, яка не вціліла.

Решта належить до монолітних односторонніх зразків, які відрізняються оформленням верхньої частини. Кримський (с. Фрунзе, поховання 1) масивний дерев'яний гребінь (рис. 3: 4) зберігся частково (розміри — 4,0 × 2,5 см, завтовшки 2,0 см, довжина зубців — близько 4,0 см). Він ніби мав гладку прямокутну спинку (Гаврилов 1993, с. 202, 204). Інші два екземпляри прикрашав різний

³ У цій роботі наведений перелік аналогічних знахідок з посиланнями на літературу.

оригінальний орнамент, виконаний у звіриному стилі. Фрагментований гребінець із Золотої Балки (Кубьшев и др. 1983) мав великі (довжиною 2,5 см) зубці з вузькими прорізами та пласку спинку, прикрашену ажурним орнаментом. Від ажурної частини по краях залишилися нижні частини двох пар лап з пазурами тварини родини котячих (рис. 3: 3). Під ажурним зображенням проходить різьблена орнаментальна смуга у вигляді плетінки (або круглого меандру). Відносно інтерпретації зображення висловлена думка, що тут йдеться про двох котячих хижаків, звернених мордами один до одного (Полин 2014, с. 126). Втім, якщо звернути увагу на те, що пари лап дещо різняться за розмірами, то згадується кістяний гребінь з Північної гробниці Гайманової Могили з гравірованим профільним зображенням фігури вовка вліво. Не виключено, що й на золотобалківському екземплярі був зображений розгорнутий ліворуч хижак (можливо лев), що припав на передні лапи. За оформленням найбільш близький до нього гребінь з Бердянського кургану (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994). Ще один монолітний односторонній гребінь з оленього рогу знайдено на могильнику Тернове (рис. 3: 1). Він має 22 частково обламані загострені зубці з вузькими прорізами. Його ажурне навершя оформлено у вигляді фігурки гепарда з повернутою назад головою, що ніби припав на лапи. Кінчик хвоста виконаний у вигляді головки хижого птаха. Корпус звіра додатково прикрашає дрібний циркульний орнамент. Підігнуті лапи тварини утворюють своєрідний декор середнього фризу. Поверхня виробу добре відполірована. Розміри його: висота — майже 9,0 см, максимальна ширина — 8,7 см, товщина — 0,45 см. Це — перша знахідка такого роду на теренах лісостепу між Дніпром і Доном (Гуляев, Савченко 1998, с. 146—147).

Гребенями обох різновидів користувалися в Скіфії і чоловіки, і жінки. При цьому будь-яких гендерних переваг певного виду цих предметів не простежується.

Гребені, поряд з іншими складовими супутнього інвентарю (дзеркалами, веретенами та ін.), виконували не лише утилітарні, але й магичні функції. Присутність у могилах амазонок гребенів двох типів — двосторонніх типово грецьких зразків цих виробів і монолітних екземплярів скіфських за походженням, підтверджує, що наприкінці 5 — 4 ст. до н. е., з одного боку, кочовики використовують у своєму побуті все більший асортимент античних речей, з іншого — греки налагодили цілу індустрію виробництва різних предметів, спеціально орієнтованих на задоволення смаків номадів (Фіалко 1999, с. 254—259).

До рідкісних знахідок у скіфських комплексах належать *дерев'яні піксиди* — невеличкі округлі

(від самого початку самшитові) коробочки зі знімними кришками для зберігання дрібних прикрас, прянощів, косметичних засобів (Петерс 1986, с. 68; Сокольский 1971, с. 199—200). Такі речі знайдені лише у трьох могилах амазонок — одній у Криму (с. Фрунзе, поховання 1) і двох у Степу (м. Покров, група БОФ, курган 13, поховання 2; с. Зелене, курган 2, поховання 3). Покровська піксида з кургану 13 розпалася, опису її не збереглося. Піксида з Фрунзенського поховання (рис. 4: 1) циліндро-конічна (висота — 7,0 см, діаметр — 3,8—5,3 см), біля основи та верхнього краю — по заглибленому пояску. Кришка (діаметр — 4,2 см, висота — 1,0 см) з циліндричним виступом. На внутрішній поверхні стінок збереглися сліди чорної речовини, схожої на сажу, всередині лежали шість горішків ліщини (Гаврилов 1993, с. 202). Дата комплексу кінець 5 — початок 4 ст. до н. е. (Колтухов 2014).

У кургані 2 біля с. Зелене в наборі було дві піксиди (рис. 4: 2, 3). Одна — циліндричної форми з прямими стінками, друга — джкоподібна. Обидві на високих профільованих піддонах, на корпусі кожної рельєфні горизонтальні пояски — три вгорі та один знизу. Кришки ззовні прикрашені концентричними поглибленими колами. Обидва екземпляри однакові за розмірами: висота загальна — 9,0 см, піддону — 0,5 см, діаметр — 5,0 см, піддону — 6,0 см. Всередині циліндричного виробу були рум'яна червоного кольору, у джкоподібному — залишки мазі (?) бурого кольору. Дата комплексу — друга чверть 4 ст. до н. е. (Фіалко 2012, с. 228).

Дерев'яні й кістяні піксиди набули значного поширення в античних пам'ятках Північного Причорномор'я, де вони співвідносяться переважно з жіночими похованнями (Сокольский 1971, с. 200). Екземпляри з могил амазонок належать до першої хронологічної групи (5—3 ст. до н. е.), і ймовірніше датуються 4 ст. до н. е. У скіфських похованнях такі знахідки поодинокі (Ольховский 1991, с. 23).

Дерев'яні скриньки відзначені лише в семи могилах: чотирьох — Степової групи пам'яток (поховання 1, курган 4 біля с. Велика Знам'янка Запорізької області; поховання 3, курган 2, біля с. Зелене, поховання 2, курган 11, біля с. Львове і поховання 6, курган 16, біля с. Сивашівка Херсонської області), двох — у Криму (с. Фрунзе, поховання 1; с. Калініне, курган 3, поховання 3) та одній — у Придністров'ї (с. Нікольське, курган 2, поховання 2). При цьому в п'яти з них залишилися лише кістяні накладні пластинки (від однієї до п'яти), а в кургані 11 біля с. Львове, крім десяти пластин зі слідами червоної фарби, збереглися і два кістяні шарніри для кріплення кришки. У дерев'яній скриньці (розмірами

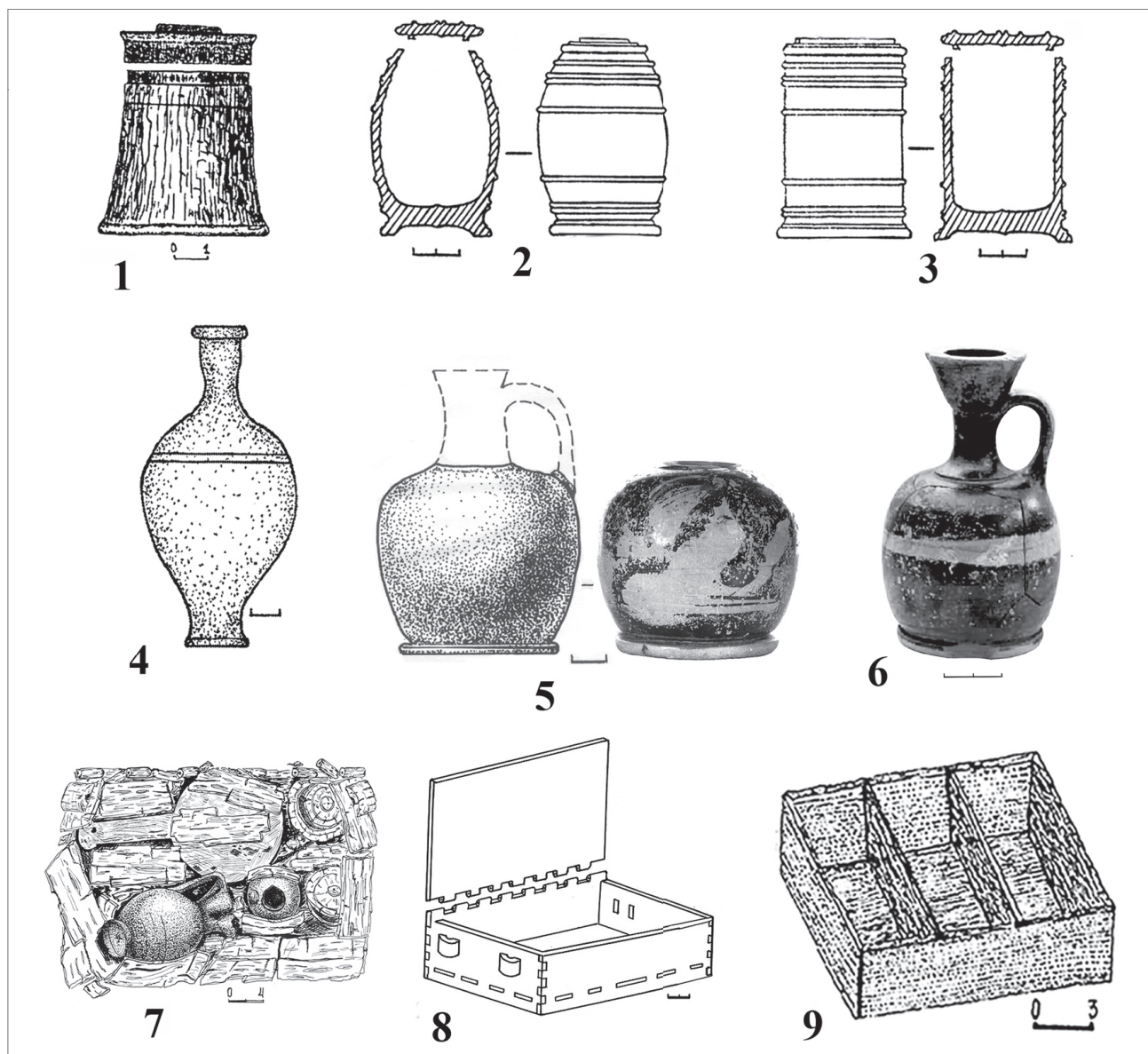

Рис. 4. Туалетні приналежності: пікиси (1—3); посудини (4—6), скриньки (7—8). 1, 9 — с. Фрунзе, поховання 1; 2, 3, 5, 7—8 — с. Зелене, курган 2, поховання 3; 4 — с. Відрадне, курган 28, поховання 2; 6 — с. Велика Знам'янка, курган 21, поховання 1.

1—3, 7—9 — дерева; 4—6 — кераміка.

Fig. 4. Toilet accessories: pouches (1—3); vessels (4—6), boxes (7—8). 1, 9 — Frunze village, burial 1; 2, 3, 5, 7—8 — Zelene village, barrow 2, burial 3; 4 — Vidradne village, barrow 28, burial 2; 6 — Velyka Znamyanka village, barrow 21, burial 1.

1—3, 7—9 — wood; 4—6 — ceramics.

26 × 27 см) з поховання 1 біля с. Фрунзе у Криму (рис. 4: 9) зберігався набір речей: бронзове люстро в футлярі, дерев'яні гребінець і веретено зі свинцевим прясельцем, дерев'яна піксида з горіхами та коробочка з блакитною й білою фарбами. Схожий комплект поклали й у дерев'яну скриньку (розмірами 34,0 × 22,0 см, висотою 12,0 см при товщині дощочок 1,5 см) з поховання 3 кургану 2 біля с. Зелене Херсонської області (рис. 4: 7, 8): бронзове дзеркало в дерев'яному

чохлі, червоноглиняну ойнохою, дерев'яне веретено з бронзовим прясельцем, червонофігурний лекіф з відбитою в давнину шийкою, дві дерев'яні пікиси й залізне шило. За рядом конструктивних особливостей шкатулка із Зеленого знаходить паралелі серед знахідок 4 ст. до н. е. з античних центрів Північного Причорномор'я (Сокольський 1971, табл. XIII). Дерев'яні скриньки з кістяними накладками були традиційними предметами побуту скіф'янок. Вони походять з поховальних

комплексів переважно другої половини — кінця 4 ст. до н. е. При цьому така ж скринька з Ольвії надійно датована більш раннім часом — початком 4 ст. до н. е. (Фіалко 1985, с. 81). Прості дерев'яні шкатулки та екземпляри, декоровані кістяними елементами, були в побуті одночасно й у гречанок, і у скіф'янок (Фіалко 2012, с. 233).

Невеличку серію з 13 предметів складають керамічні *туалетні посудини*. Три з них належать до різних варіантів червоноглиняних *флаконів* (поховання 2 в кургані 38 біля с. Відрадне Миколаївської області; поховання 4 в кургані 34 біля м. Покров Дніпропетровської області; поховання 2 в кургані 119 (1981 р.) біля станиці Єлизаветинська Ростовської області) (рис. 4: 4). Решта — *лекіфи*, які походять з могил Степової групи пам'яток (шість), Криму (два) та Лісостепу (один). Серед них по одному червоноглиняному (поховання 1 в кургані 18 біля с. Львове Херсонської області) й розписному (поховання 1 у кургані 423 біля с. Журавка Черкаської області), п'ять чорнолакових (наприклад, поховання 1 в кургані 21 біля с. Велика Знам'янка Запорізької області; поховання 3 в кургані 38 біля с. Любимівка Херсонської області тощо) (рис. 4: 6), один сітчастий (поховання 1 у кургані 16 могильника Мамай-Гора біля с. Велика Знам'янка Запорізької області) і два червонофігурних (курган 2, поховання 2, с. Нікольське у Молдові; поховання 3 в кургані 2 біля с. Зелене Херсонської області). Найбільш оригінальною є остання посудина (з присадкуватим округлим тулубом на низькому кільцевому піддоні), яка збереглася частково — її горловина й ручка відбиті в давнину, причому місця сколів ретельно заглажені (рис. 4: 5). Лицьовий її бік прикрашає профільне зображення протоми жінки. Малюнок виконаний дуже недбало, фігуру трактують схематично, практично силуетно, з порушенням пропорцій. В аксесуарі, зображеному в лівій (?) руці, вбачається дзеркало. Морфологічні особливості та ряд аналогів (Sparkes, Talcott 1970, Pl. 7, 38; fig. 11) дозволяють віднести цей екземпляр до першої половини 4 ст. до н. е. Прямих аналогів малюнку немає, попри те, що в античні часи туалетні посудини, призначені для зберігання олій, широко побутували й на території власне материкової Греції, і в Північному Причорномор'ї (Блаватский 1953, с. 52, 55; Буравчук 2007, с. 50, 52—54). У поховальних пам'ятках Степової Скіфії 5—4 ст. до н. е., за підрахунками І. І. Вдовиченко (2008, с. 96), відомо сім лекіфів, визначених як ритуальні посудини. Зважаючи на нашу вибірку, шість з них належали амазонкам.

До цієї ж групи входять *кам'яні блюда* (рис. 5: 3), знайдені лише у Степу (три) та Лісостепу

(чотири) і *плитки* (рис. 5: 1, 2) різної конфігурації (23), представлені в усіх регіональних групах пам'яток, крім Подоння. Такі вироби добре відомі в речовому супроводі жіночих могил степового й лісостепового регіонів Придніпров'я з 6 по 4 ст. до н. е. (Фіалко 1987, с. 185—186). До речі, у пам'ятках більш пізнього часу ці артефакти виступають маркерами поховань амазонок.

Тут варто згадати й майже унікальні *дерев'яні розтиральники*, які йшли в комплекті до кам'яних блюд чи плиток. Один з них згадується серед знахідок із поховання Б кургану № 1 біля с. Камкалі у Криму (Колтухов 2012, с. 50). Опису чи зображення цієї речі немає (вочевидь вона не збереглася). На теренах Європейської Скіфії відомі ще тільки чотири таких екземпляри. У Криму, у похованні 3 кургану біля с. Володимирівка, у жіночій могилі в комплекті зі сланцевою плиткою лежали два дерев'яні розтиральники підтрикутної в перетині форми із заглаженою поверхнею (розмірами 11,0 × 8,0 × 5,0 та 9,0 × 8,0 × 8,0 см) (Колотухин 2000, с. 13, рис. 7; Колтухов 2012, с. 49) (рис. 5: 1). Ще два подібних розтиральники знайдено в похованнях амазонок Скіфського Степу — похованні 3 кургану 2 (рис. 5: 4) і похованні 3 кургану 5 (рис. 5: 2) поблизу с. Зелене Херсонської області. Вони пірамідальної форми, із полірованою поверхнею, розмірами 12,2 × 9,0 × 10,0 та 17,8 × 12,1 × 5,4 см. Обидва теж у комплекті з кам'яними плитками, які зазвичай пов'язуються із жіночими похованнями (Фіалко 2015, с. 129, 140; рис. 8: 8; 11: 2). Могили з цими речами датуються у межах 4 ст. до н. е. І ще один аналогічний предмет разом з плиткою походить із поховання 1 кургану 104 могильника біля с. Глине четвертої чверті 3 — першої чверті 2 ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика 2012; 2016, рис. 348: 8). Знахідки цих розтиральників фактично підтверджують відомі слова Геродота: «Їхні жінки змочують шерехатий камінь і на ньому розтирають кипарисову деревину, також кедрову деревину та ладан і потім цією густою рідиною змазують усе тіло та обличчя. І від цього вони, по-перше, приємно пахнуть, а по-друге, коли вони потім знімають шар цієї масті, їхня шкіра стає чистою і блискучою» (Herod., IV, 75)⁴. Можливо, що і до інших кам'яних плиток з жіночих могил додалися такі ж дерев'яні розтиральники.

Асортимент розглянутої вище групи предметів туалету з поховальних комплексів войовниць доволі скромний, втім він цілком відповідає речовим наборам пересічних скіф'янок. Це — речі, необхідні для щоденного користування, які могли бути в нагоді і в мирний час, і в поході. Найбільш розповсюдженими були бронзові люстра та невеличкі керамічні посудинки для масел та пахощів,

⁴ Цитується за перекладом А. О. Білецького (Геродот 1993).

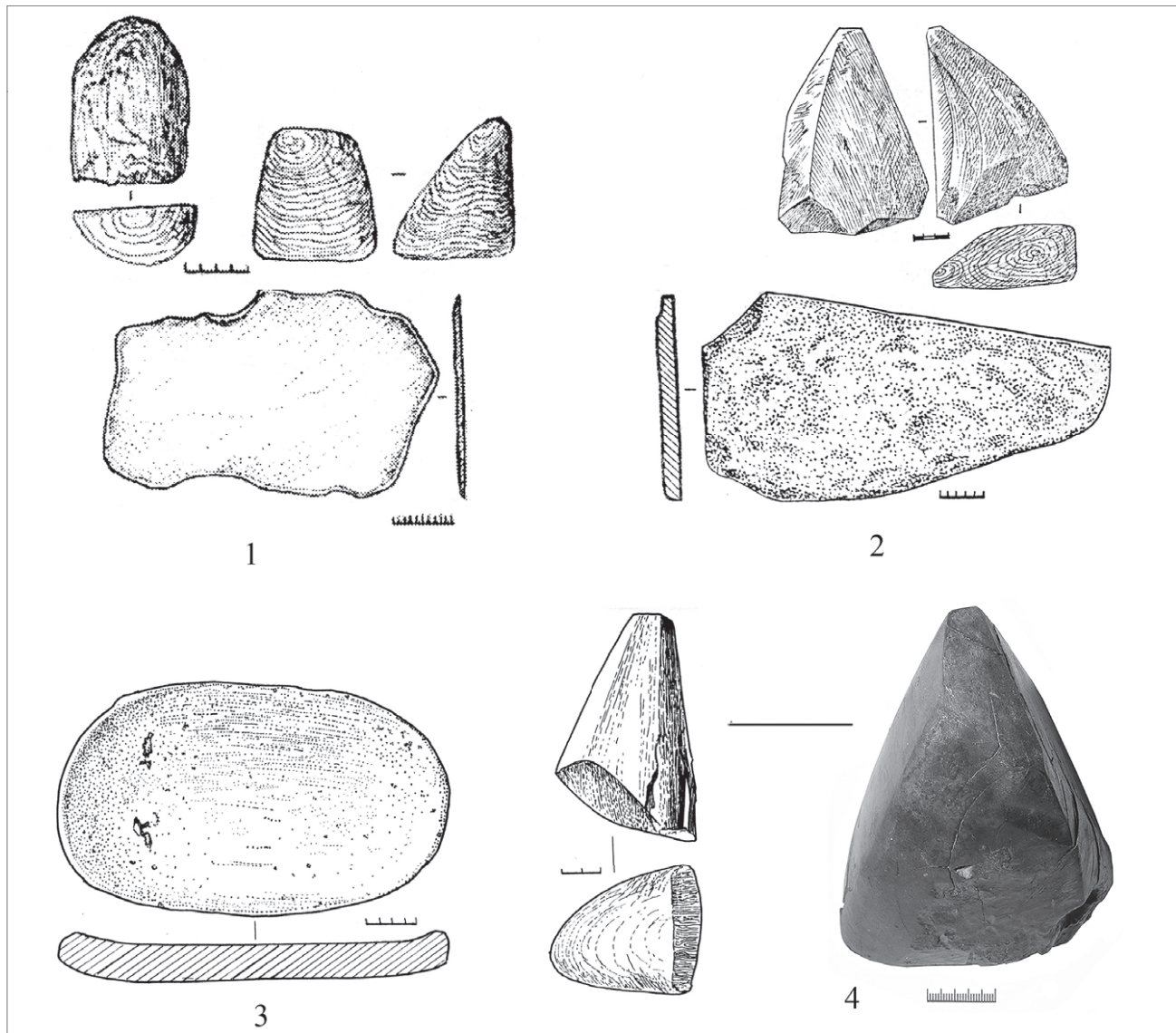

Рис. 5. Дерев'яні розтиральники з кам'яними блюдам і плитками: 1 — с. Володимирівка, поховання 3; 2 — с. Зелене, курган 5, поховання 3; 3—4 — с. Зелене, курган 2, поховання 3.

Fig. 5. Wooden pestles with a stone dish and tiles: 1 — Volodymyrivka village, burial 3; 2 — Zelene village, barrow 5, burial 3; 3, 4 — Zelene village, barrow 2, burial 3.

які чисельно переважають серед предметів туалету, на відміну, наприклад, від гребенів і піксид. Втім, не виключено, що така ситуація склалася через те, що артефакти з органічних матеріалів, і перш за все деревини, на жаль, лише зрідка зберігаються у ґрунті. Таке припущення підтверджується і станом решток скриньок у могилах, коли на місці зазвичай залишаються кістяні деталі — обклашки та шарніри, тоді як їхні дерев'яні основи повністю зотлілі.

Загалом поховальні комплекси войовниць з предметами туалету розповсюджені досить нерівномірно на теренах Європейської Скіфії. Найбільше вони відмічаються в місцях майже постійного мешкання номадів, а саме у степовій

зоні, де досліджено найбільше поховальних пам'яток.

Різні категорії розглянутої групи реманенту зустрічаються в поховальних комплексах амазонок, які датуються переважно в межах початку 6 — 4 ст. до н. е.

Тут згадався вислів Флавія Філострата з його «Розповідей про героїв» стосовно амазонок. Давньогрецький письменник відзначив, що коли вони «злазять з коней, виявляються слабкими і в повному сенсі жінками» (Philostratus III). Отже, набори супровідного інвентарю з поховань скіфських войовниць засвідчують, що незважаючи на основні їхні заняття, у повсякденні вони завжди залишалися звичайними жінками.

Література

- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.
- Бессонова, С. С. 1990. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. В: Зубарь, В. М. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка, с. 17—40.
- Блаватский, В. Д. 1953. *История античной расписной керамики*. Москва: Издательство Московского Государственного Университета.
- Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е., Чередниченко, Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140—156.
- Буравчук, О. Е. 2007. Краснофигурные арибаллические лекифы из собрания Одесского археологического музея. В: Масленников, А. А. (ред.). *Античный мир на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор*. Москва; Запорожье: Дикое Поле, с. 36—59.
- Вдовиченко, И. И. 2008. *Античные расписные вазы в Северном Причерноморье (VII — IV вв. до н. э.)*. Симферополь: Сонат.
- Волкобой, С. С., Лихачёв, В. А., Шалобудов, В. Н., Андросов, А. В. 1981. Могильник у с. Башмачка. В: Ковалёва, И. Ф. (ред.). *Степное Приднепровье в бронзовом и раннем железном веках*. Днепропетровск: ДГУ, с. 45—60.
- Гаврилов, А. В. 1993. Скифское погребение у с. Фрунзе в Крыму. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 201—205.
- Геродот. 1993. *Исторії в дев'яти книгах*. Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.
- Гуляев, В. И., Савченко, Е. И. 1998. Роговой гребень скифского времени с территории Среднего Дона. *Российская археология*, 3, с. 145—149.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья*. Киев: Наукова думка.
- Колотухин, В. А. 2000. *Киммерийцы и скифы Степного Крыма*. Симферополь: «Сонат».
- Колтухов, С. Г. 2012. *Скифы Крымского Присивашья в VII—IV вв. до н. э. Погребальные памятники. Ландшафтно-историческое районирование археологических памятников Крыма*. Симферополь: «Предприятие Феникс».
- Колтухов, С. Г. 2014. Погребения скифского времени в курганах Центрально-Крымской степи. *История и археология Крыма*, 1, с. 45—61.
- Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А. и др. 1983. *Отчёт о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской и Запорожской областях 1983 г.* Научный архив ИА НАНУ, ф. 64, 1983/26.
- Кузнецова, Т. М. 2002. *Зеркала Скифии VI—III веков до н. э. Т. 1*. Москва: Индрик.
- Кузнецова, Т. М. 2010. *Зеркала Скифии VI—III веков до н. э. Т. 2*. Москва: Таус.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.
- Островерхов, А. С., Охотников, С. Б. 1989. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея. *Вестник древней истории*, 2, с. 50—67.
- Петерс, Б. Г. 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Наука.
- Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Курганы Украины, 3. Киев: Издатель Олег Филюк.
- Раевский, Д. С. 1980. Эллинские боги в Скифии? (к семантической характеристике греко-скифского искусства). *Вестник древней истории*, 1, с. 49—71.
- Сокольский, Н. И. 1971. *Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 178. Москва: Наука.
- Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2012. Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра (предварительные итоги исследования). В: Тельнов, Н. П. (ред.). *Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э.* Тирасполь: Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, с. 5—15.
- Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.
- Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Черненко, Е. В., Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские курганы Никопольщины. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 113—187.

- Тереножкин, А. И., Кубышев, А. И., Ильинская, В. А., Болдин, Я. И., Чередниченко, Н. Н., Шилов, Ю. А. 1973. *Отчёт о работе Херсонской экспедиции в 1973 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е. 64, 1973/10.
- Топоров, В. Н. 1982. Фарн. В: Токарев, С. А. (ред.). *Мифы народов мира: энциклопедия в 2-х т.* Т. 2. Москва: Советская энциклопедия, с. 557.
- Фиалко, Е. Е. 1985. К интерпретации одной из категорий костяных изделий. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Проблемы исследования Ольвии. Тезисы докладов и сообщений научного семинара.* Парутино: ИА АН УССР, с. 80—81.
- Фиалко, Е. Е. 1987. Скифские курганы у с. Новое. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины.* Киев: Наукова думка, с. 171—187.
- Фиалко, Е. Е. 1999. Костяные гребни из скифских памятников. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова).* Запорожье: Запорожский Государственный Университет, с. 254—259.
- Фиалко, Е. Е. 2007. Бронзовое зеркало с гравировкой из Северо-Западного Приазовья. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок.* Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 55—62.
- Фиалко, Е. Е. 2012. Скифский курган с античными импортами у с. Зелёное. *Боспорские исследования*, XXVI, с. 218—254.
- Фіалко, О. Є. 2015. Дружинний могильник скіфів на Лівобережній Херсонщині. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XVIII, с. 120—156.
- Фіалко, О. Є. 2021. Могили скіфських амазонок: типологія та конструктивні особливості. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 138—156.
- Шауб, И. Ю. 2004. Из истории языческих верований в Северном Причерноморье: культ фарна у скифов. *Вестник Православного Свято-Тихоновского Богословского Института*, 2, с. 149—158.
- Farkas, A. 1977. Interpreting Scythian Art: East and West. *Artibus Asiae*, XXXIX, 2, p. 124—138.
- Fialko, O. 2020. Funeral traditions of the Scythian Amazons. In: Титова, О. М. (ред.). *Танатологія: смерть та навколо смерті у європейській культурі. Матеріали міжнародної наукової конференції*, 1—2. Київ: Видавничий дім «Гельветика», с. 94—96.
- Sparkes, B., Talcott, L. 1970. *Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4-th centuries B.C.* The Athenian Agora, XII. Princeton; New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.

References

- Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniya skifov.* Kyiv: Naukova dumka.
- Bessonova, S. S. 1990. Skifskiyе pogrebalnyye komplekсы kak istochnik dlya rekonstruktsii ideologicheskikh predstavleniy. In: Zubar, V. V. (ed.). *Obryady i verovaniya drevnego naseleniya Ukrainy.* Kyiv: Naukova dumka. p. 17—40.
- Blavatskiy, V. D. 1953. *Istoriya antichnoy raspisnoy keramiki.* Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo Gosudarstvennogo Universiteta.
- Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E., Cherednichenko, N. N. 1994. Berdyanskiy kurgan. *Rossiyskaya arkheologiya*, 3, p. 140—156.
- Buravchuk, O. E. 2007. Krasnofigurnyye ariballicheskiye lekify iz sobraniya Odesskogo arkheologicheskogo muzeya. In: Maslennikov, A. A. (ed.). *Antichnyy mir na yuge Rossii i Ukrainy. Olviya. Skifiya. Bospor.* Moscow, Zaporozhye: Dikoye Pole. p. 36—59.
- Vdovichenko, I. I. 2008. *Antichnyye raspisnyye vazy v Severnom Prichernomor'ye (VII—IV vv. do n. e.).* Simferopol: Sonat.
- Volkoboy, S. S., Likhachev, V. A., Shalobudov, V. N., Androsov, A. V. 1981. Mogilnik u s. Bashmachka. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Stepnoye Pridneprov'ye v bronzovom i rannem zheleznom vekakh.* Dnepropetrovsk: DGU, p. 45—60.
- Gavrilov, A. V. 1993. Skifskoe pogrebenie u s. Frunze v Krymu. *Drevnosti Stepogo Prichernomoria i Kryma*, IV, p. 201—205.
- Herodot. 1993. *Istorii v deviaty knykhakh.* Pereklad, peredmovna ta prymitky A. O. Biletskoho. Kyiv: Naukova dumka.
- Gulyayev, V. I., Savchenko, E. I. 1998. Rogovoy greben' skifskogo vremeni s territorii Srnednego Dona. *Rossiyskaya arkheologiya*, 3, p. 145—149.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryu, S. A. 1989. *Pamyatniki skifskoy epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia.* Kyiv: Naukova dumka.
- Kolotukhin, V. A. 2000. *Kimmeriytsy i skify Stepnogo Kryma.* Simferopol: «Sonat».
- Koltukhov, S. G. 2012. *Skify Krymskogo Prisivashia v VII—IV vv. do n. e. Pogrebalnyye pamyatniki. Landshaftno-istoricheskoye rayonirovaniye arkheologicheskikh pamyatnikov Kryma.* Simferopol: «Predpriyatiye Feniks».

- Koltukhov, S. G. 2014. Zakhoroneniye skifskogo vremeni v kurganakh Tsentral'no-Krymskoy stepi. *Istoriya i arkhologiya Kryma*, 1, p. 45—61.
- Kubyshev, A. I., Dorofeyev, V. V., Shilov, Yu. A. i dr. 1983. *Otchet o rabotakh Khersonskoy arkhologicheskoy ekspeditsii v zone stroitelstva Kakhovskoy orositel'noy sistemy v Khersonskoy i Zaporozhskoy oblastiakh 1983 g.* Kyiv: Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, fund 64, 1983/26.
- Kuznetsova, T. M. 2002. *Zerkala Skifii VI—III vekov do n. e.* T. 1. Moscow: Indrik.
- Kuznetsova, T. M. 2010. *Zerkala Skifii VI—III vekov do n. e.* T. 2. Moscow: Taus.
- Olkhovskiy, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaya obryadnost naseleniya stepnoy Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moscow: Nauka.
- Ostroverkhov, A. S., Okhotnikov, S. B. 1989. O nekotorykh motivakh zverinogo stilya na pamyatnikakh iz sobraniya Odesskogo arkhologicheskogo muzeya. *Vestnik drevney istorii*, 2, p. 50—67.
- Peters, B. G. 1986. *Kostoreznoye delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moscow: Nauka.
- Polin, S. V. 2014. *Skifskiy Zolotobalkovskiy kurgannyi mogil'nik V—IV vv. do n. e. v Khersonskoy oblasti*. Kyiv: Izdatel Oleg Filyuk.
- Rayevskiy, D. S. 1980. Ellinskiye bogi v Skifii? (k semanticheskoy kharakteristike greko-skifskogo iskusstva). *Vestnik drevney istorii*, 1, p. 49—71.
- Sokolskiy, N. I. 1971. Derevoobrabatyvayushcheye remeslo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria. *Materialy i issledovaniya po arkhologii SSSR*, 178. Moscow: Nauka.
- Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2012. Skifskiy mogilnik III-II vv. do n. e. u s. Glinoye na levoberezh'ye Nizhnego Dnestra (predvaritelnyye itogi issledovaniya). In: Telnov, N. P. (ed.). *Drevnosti Severnogo Prichernomoria III—II vv. do n. e.* Tiraspol: Pridnestrovskiy gos. universitet im. T. G. Shevchenko, p. 5—15.
- Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskiy mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoye*. Tiraspol: Stratum plus.
- Terenozhkin, A. I., Ilinskaya, V. A., Chernenko, E. V., Mozolevskiy, B. N. 1973. Skifskiy kurgany Nikopol'shchiny. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskiy drevnosti*. Kyiv: Naukova dumka, p. 113—187.
- Terenozhkin, A. I., Kubyshev, A. I., Il'inskaya, V. A., Boldin, Ya. I., Cherednichenko, N. N., Shilov, Yu. A. 1973. *Otchet o rabote Khersonskoy ekspeditsii*. Kyiv: Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, fund 64, 1973/10.
- Toporov, V. N. 1982. Farn. In: Tokarev, S. A. (ed.). *Mify narodov mira: entsiklopediya v 2-kh t.* T. 2. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya, p. 557.
- Fialko, E. E. 1985. K interpretatsii odnoy iz kategoriy kostyanykh izdeliy. In: Kryzhitskiy, S. D. (ed.). *Problemy issledovaniya Olvii. Tezisy dokladov i soobshcheniy nauchnogo seminara*. Parutino: IA AN USSR, p. 80—81.
- Fialko, E. E. 1987. Skifskiy kurgany u s. Novoye. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneyshiy skotovody stepey yuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 171—187.
- Fialko, E. E. 1999. Kostyanyye grebni iz skifskikh pamyatnikov. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoy arkhologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiyu B. N. Grakova)*. Zaporozhye: Zaporozhskiy Gosudarstvennyy Universitet, p. 254—259.
- Fialko, E. E. 2007. Bronzovoye zerkalo s gravirovkoj iz Severo-Zapadnogo Priazovia. In: Zuyev, V. Yu. (ed.). *Bosporskiy fenomen: sakralnyy smysl regiona, pamyatnikov, nakhodok*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 55—62.
- Fialko, E. E. 2012. Skifskiy kurgan s antichnymi importami u s. Zelenoye. *Bosporskiye issledovaniya*, XXVI, p. 218—54.
- Fialko, O. Ye. 2015. Druzhynni mohyl'nyk skifiv na Livoberezhnii Khersonshchyni. *Starozhytnosti Stepovoho Prychernomoria i Krymu*, XVIII, p. 120—156.
- Fialko, O. Ye. 2021. Mohyly skifs'kykh amazonok: typolohiya ta konstruktyvni osoblyvosti. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (39), p. 138—156.
- Shaub, I. Yu. 2004. Iz istorii yazycheskikh verovaniy v Severnom Prichernomor'ye: kult farna u skifov. *Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo Bogoslovskogo Instituta*, 2, p. 149—158.
- Farkas, A. 1977. Interpreting Scythian Art: East and West. *Artibus Asiae*, XXXIX, 2, p. 124—138.
- Fialko, O. 2020. Funeral traditions of the Scythian Amazons. In: Titova, O. M. (ed.). *Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti u yevropeiskii kulturi. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, 1—2. Kyiv: Vydavnychiy dim «Helvetyka», p. 94—96.
- Sparkes, B., Talcott, L. 1970. *Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4-th centuries B.C.* The Athenian Agora, XII. Princeton; New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
МУЗЕЙ АРХЕОЛОГІЇ

ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНА УСТАНОВА «ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «БІЛЬСЬК»
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

Наукове видання

Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії

Редактори: Станіслав Задніков, Ірина Шрамко, Валентин Панковський

Art Stylistics, Technics and Meanings in Early Iron Age Eurasia

Edited by: Stanislav Zadnikov, Iryna Shramko, Walenty Pankowski

На обкладинці:

Предмети зі статей та архівів І. Шрамко, С. Заднікова, В. Панковського,
В. Окатенка, Р. Зимовця, М. Трейстера.

Відповідальний за випуск — **І. І. Корост**
Комп'ютерний набір — авторський
Переклад на англ. мову — авторський
Комп'ютерна верстка та оригінал-макет — **Є. В. Онишко**
Художнє оформлення — **В. А. Носань**
Обкладинка — **В. С. Шрамко**

Підписано до друку 20.12.2023. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 35,25. Наклад 300 прим. Зам. № 23-26.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

